

THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 101.

अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याः

जागदीशी टीका ।

भट्टनाथस्वामिना संशोधिता ।

THE JĀGADĪŚĪ,

A COMMENTARY ON

ANUMĀNA-CHINTĀMANĪ-DĪDHITĪ

BY ŚĪROMANĪ.

EDITED BY

BHATTANĀTHA SWĀMY.

FASCICULUS I.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK-DEPOT.

BENARES

AGENTS—OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

PANDIT JYĒSHTHĀRĀMA MUKUNDJĪ, BOMBAY.

Printed by Hari Dās Gupta, Proprietor,

AT THE VIDYĀ-VILĀSA PRESS,

BENARES.

Price Rupee One

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दघनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाङ्कितभग्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

शौखन्वांसंस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—१०१

शिरोमणिकृतदीधित्याः अनुमितिग्रन्थः ॥

तत्र सङ्गतिप्रकरणं प्रारभ्यते ।

— 000 —

ॐ नमः सर्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते ।

अखण्डानन्दबोधाय पूर्णापि परमात्मने ॥

जागदीश्याः अनुमितिग्रन्थः ॥

तत्र सङ्गतिप्रकरणं प्रारभ्यते ।

— 0 —

सस्मितात्मनसरोजमङ्गणे रिङ्गमाणमतिलोलकुन्तलम् ।

रोचनोल्लसितमालमस्तु मे कैशवं मनसि शैशवं वपुः ॥

प्राच्यैरनुचितयिविधज्ञोदैः कलुषीकृतोप्यधुना ।

दीधितियुतमणिरप्य श्रीजगदीशप्रकाशितः स्फुरतु ॥

परमात्मने सर्वोत्कृष्टात्मने नमः । उत्कर्षेष्वाप्रोत्पत्तिस्थित्यादि-
कर्तृत्वम् । तस्य चैकत्र संभवो न सहकार्यन्तरं विनेत्यत उक्तम्
शोमिति । ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाय नम इत्यर्थः । तथा च तत्तच्छरीर-
सहकारादेकस्यापि तात्कार्यकर्तृत्वं नानुपपन्नमिति भावः । यद्यपि
सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन [द्रव्यमानसं प्राति विषयवि-
धया कारणतावच्छेदकत्वेन वा सिद्धाया] भात्मत्वजातेरीश्वरावृत्ति-
त्वादात्मन इत्यसंगतम् नित्यस्वेत्यादिव्याप्तेरप्रयोजकत्वेन तादृशजा-
तेरीश्वरावृत्तित्थोपगमे तु गगनादावपि तज्जातिप्रसङ्गात् द्रव्यत्वमेव
वा सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकं भवेदतिप्रसङ्गस्य तुल्यत्वात्
अत एव लघ्वेनात्मत्वजातेरेवात्मपदप्रवृत्तिमिमित्ततयात्मपदगर्भा
धुतिरेव तत्रात्मत्वजातिसत्त्वे प्रमाणमित्युक्तावपि न निस्तारः
[शाक्यतावच्छेदकतया जातिसिद्धेरपसिद्धान्तत्वात्], तथापि अत्रा-
त्मैश्वरं कृपावदर्थकमित्याहुः । नमस्यताप्रयोजकं रूपान्तरमप्याह
सर्वेति । सर्वभूतानि सर्वप्राणिनः विष्टभ्य स्वस्यकर्मणि नियोज्य
परितिष्ठते इत्यर्थः । केचित्तु भूतपद यथाधुनार्थकमेव विष्टभ्योपि
संयोगविशेषः, न च विमुद्ध्यसंयोगास्वीकारादाकाशेन समं तद्-
संवादासंगतिः नव्यमत गगनस्येश्वरानतिरेकात् अत्र च इयम-

अन्ययनभावनाभ्या सारं निर्णय निखिलतन्द्राणाम् ।
 दीधितिमधिचिन्तामणि तनुते तार्किकशिरोमणिः श्रीमान् ॥
 परजुष्टनयान्निवर्तमाना मननास्वाद्यरसा विशुद्धबोधैः ।
 रघुनाथकवेरपेतदोषा वृत्तिरेषा विदुषा तनोतु मोदम् ॥
 न्यायमधीते सर्वस्तनुते कुतुकाग्निग्रन्थमप्यत्र ।
 अस्य तु किमपि रहस्यं के चन विज्ञातुमीशते मुधियः ॥

मान्यान्प्रणम्य विहिताञ्जलिरेप भूयो-
 भूयो विधाय विनयं विनिवेदयामि ।

दृप्य वचो मम परं निपुणं विभाव्य
 भावावबोधप्रिहितो न दुनोति दोषः ॥

पूर्वापरग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तये शिष्याणामप्रधानाय च

तियोगिकसयोगविरहेपि स्ववृत्तिसयोगानपायादित्याहु । [केचित्तु
 विष्टम्भ आरम्भकसयोग भूतपद जन्यभूतपरम जनकत्वं द्वितीयार्थं
 तथाच जन्यसर्वभूतजनकसयोगानुकूलवृत्तिसमानाधिकरणतादृश
 सयोगोत्तरस्थैर्याथयतावते इत्यर्थ इति प्राहु ।] अखण्डो नित्यो
 आनन्दबोधो यस्य तस्मै । न च सुखत्वावच्छेदेन पुण्यजन्यतया
 नित्यसुखासम्भ्र । श्रुतिवाक्येभ्यो नित्यसुखसिद्धौ सुखत्वावा-
 न्तरजातेरेव पुण्यजन्यतावच्छेदकत्वकल्पनात् । आनन्दाय स्वर्गो
 दिरूपाय बोधो यस्य तादृशो योऽखण्डो नित्यस्तस्मै इति वार्थ ।
 अखण्डो तु खानवलिप्त आनन्दो यस्मादेतादृशो योभो यस्य तस्मै
 पच्छर्यस्त विषयतेत्यपि श्चिन्त । [पूर्णाप स्वनिष्ठसुखदुःखाभावगो-
 चरेच्छावद्भिन्नाय] ॥ निपुण विभाष्येति । [यस्तुता] निपुणतरविभाषने
 स्वयमेव दोषा प्रयास्यन्तीति भाव ॥ सगतिप्रदर्शनप्रतिज्ञयोरर्था-
 न्तरत्व निराचिकीर्णुस्तयो प्रवृत्तोपयोगिता दर्शयति पूर्वत्यादिना ।
 अत्र च सगतिप्रदर्शनस्य फलमेकवाक्यताप्रतिपत्ति । प्रतिज्ञायस्तु
 फल शिष्याप्रधानम् । तत्रोत्तरग्रन्थप्रवृत्त्यनुकूलव्यापाररूपम् तत्प्र-
 वृत्त्यनुकूलवर्तमानवृत्तिसाध्यताज्ञानादिपर्यवसितम् । अस्ति चोत्तर-
 ग्रन्थे पूर्वग्रन्थार्थमगतार्थकत्वहतुना पूर्वग्रन्थेन नईकप्रयोजनहेतुप्रति-

स्यानुमित्यनुव्यवसायादेरनुमित्युपजीवकत्वेपि न सर्वा प्रत्यक्षप्र-
मितिस्तथा । अनुमितयस्तु सर्वाः साक्षात्परम्परया वा व्याप्यादिप्र-
त्यक्षोपजीविकाः । पुरस्कृतश्चायमुपजीवकोत्कर्षः । यद्यपि सकलमेव

इति [फलद्वारेत्यर्थः तथा च प्रत्यक्षफलोपजीवकत्वमेव सगतिः
तथा च स्वाश्रयकरणत्वरंपरासंबन्धेनानुमानगतत्वम्] साक्षात्सं-
बन्धेन प्रत्यक्षोपजीवकत्वस्य सगतित्वलाभाय लिङ्गज्ञानकरणताघा-
दिना [मणिकारस्य] मतमवलम्ब्योक्त स्वरूपत इत्याहुः । [तत्र । लि-
ङ्गस्य नित्यत्वेऽप्यनुमिनीत्यादिग्रन्थविरोधात्] ॥ ननुपजीवकत्व न सं-
गतिः अनन्तराभिधानव्याप्यस्यैव संगतित्वात् अनुमित्युपजीवकस्य
तत्साक्षात्कारस्यानुमित्यनन्तरमनिरूप्यतया यस्य प्रमाणफलस्योप-
जीवकं यत्प्रमाणफल तत्तन्निरूपणानन्तर निरूप्यमिति व्याप्तिविरहा-
दत आह प्रत्यक्षफलस्येति । अनुमित्यनुव्यवसायादेरित्यादिपदै-
नानुमित्युपनीतधर्मप्रकारकप्रत्यक्षसग्रहः । न सर्वेति । अथ
घट इत्यादिप्रत्यक्षस्यैवानुमित्युपजीवकत्वादिति । तथा चोप-
जीवकत्वमात्रस्यानन्तराभिधानव्याप्यत्वाभावेऽपि प्रमाणफलविभा-
जकोपाधिव्यापकत्वविशिष्टमुपजीवकत्वं तादृशाभिधानव्याप्यमेवेति
स्यादेवोपजीवकत्वसंगतिरिति भावः ॥ ननु प्रमाणफल-
विभाजकोपाधिव्यापकत्वविशिष्टं साक्षात्कारोपजीवकत्वमनुमिताव-
सिद्धशाब्दादिपरामर्शोदप्यनुमित्युपत्यानुमितित्वावच्छेदेन साक्षा-
त्कारोपजीवकत्वाभावात्कुतोऽस्य संगतित्वमत आह अनुमितयस्त्विति ।
साक्षादिति । तथा चोपजीवकत्वप्रयोज्यतामात्रं न तेनन्यथासि-
द्धत्वघटितमपीति भावः ॥ नन्वेवमुक्तस्यैवोपजीवकताविशेषस्यान-
तराभिधानव्याप्यत्वे प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्युपजीवकत्वमात्रस्य व्या-
प्यताप्रत्यायको मूलग्रन्थो विरुद्ध इत्यत आह पुरस्कृत इति । अथ
प्रमाणफलविभाजकोपाधिव्यापकरूप उत्कर्षां ग्रन्थकृतापि तात्पर्य-
विषयीकृत सामान्यशब्दस्य लक्षणाया विशेषयाश्रयत्वादिति भावः ॥
ननु परंपरोपजीवकत्वस्यापि संगतित्वे प्रमाणफलविभाजकोपाध्य-
वच्छिन्नोपजीवकत्वमपि न तादृशाभिधानव्याप्यम् प्रत्यक्षप्रमितावनु-
मितेस्तादृशोपजीवकत्वसत्त्वेऽप्यनुमित्युत्तरतदनिरूपणात् तत्कुताऽस्य

प्रत्यक्षफलमुपजीवत्पट्टजननीं समयमत्कर्तव्यतादिपरिच्छेदिका-
मनुमितिम् ईश्वरप्रत्यक्षं तु न फलम् तथापि दृष्टद्वारकमिह तथा-
त्वमादरणीयम् । इतरस्याविनिगम्यत्वात् । सर्वं चानुमितिकरणमि-

संगतित्वमित्याशङ्कते यद्यपीति । अदृष्टजननीमिति । तत्प्रयोजिका-
मित्यर्थः । समयः शक्तिः । मत्कर्तव्यतादीत्यादिपदादिदृष्टसाधनत्वाः
देः परिग्रहः । अयं भावः कार्यमात्रं प्रत्यक्षदृष्टस्य हेतुतया साक्षात्कारं
प्रत्यपि धर्मादिक हेतुः तच्च स्वकारणीभूतं यगादिकं यागादिश्च
स्वगोचरप्रवृत्तिं यागादिप्रवृत्तिश्च यागादिगतेदृष्टसाधनत्वधियं तादृ-
शधीश्च वेदं विनानुपपद्यमाना वेदस्थपदानां शक्तिप्रहमपक्षते इदं पद-
मत्र शक्तमसति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वादित्याद्यनुमिति-
रूपराक्तिप्रहं विना वेदवाक्यादर्थान्वगमासंभवात् पदं प्रवृत्तिजनिका
यागो मत्कृतिसाध्य इत्यादिधीरपि बानुमानिक्येव मदन्तर्भावेण विधेः
यत्त्वभावादिति । इदं तु चिन्त्यते यत्र शक्त्यादिघटकप्रत्येकपदार्थोप-
स्थित्या मनसैव शक्तेर्मत्कर्तव्यत्वाद्देव्यां प्रहातप्रवृत्तिस्तत्रत्यादृष्टजन्य-
प्रत्यक्षव्यक्तेरेवानुमित्यनुपजीवकत्वात्सकलमेवेत्याद्ययुक्तमिति किंच
यत्तदन्तर्भावेण सामान्यव्याप्ती व्यभिचारेपि अनुमितिनिष्ठप्रत्यक्षोप-
जीवकत्वस्य तादृश्यं प्रत्यक्षानन्तराभिधानव्याप्यत्वादेव तत्र संग-
तिलक्षणसम्भवात्साक्षात्कारादावनुमित्युपजीवकत्वहेतोर्व्यभिचारप्र-
दर्शनानौचित्यादिति दिक् । ननु प्रत्यक्षफलमात्रस्यानुमित्युपजीवक-
त्वेपि तद्वन्तमनुमित्युपजीवकत्व न प्रमाणफलविभाजकधर्मव्यापकं
प्रमाणफलविभाजकस्य साक्षात्कारत्वस्य नित्यज्ञानेपि सत्त्वात्त माह
ईश्वरेति । तथा च जान्यसाक्षात्कारत्वं फलविभाजकं न तु साक्षात्कार-
त्वमात्रं नित्येऽतिप्रसक्त्यात्तद्व्यापकत्वविशिष्टमनुमित्युपजीवकत्वं
च नानुमित्यनन्तराभिधानव्याप्यमिति व्यभिचारस्तदवश्य एवोक्ते
भावः । इष्टेति । दृष्टद्वारकत्वम् तन्मात्रद्वारकत्वम् अदृष्टद्वारकत्वपर्य-
वसितम् । तेनादृष्टद्वारकस्यापि प्रवृत्त्यादिरूपदृष्टद्वारकतया नोक्तदोषः ।
तथात्वं प्रमाणफलविभाजकोपाध्यवच्छिन्नमनुपजीवकत्वम् । इतरस्य
उक्तधर्मानवच्छिन्नीपजीवकतामात्रस्य । अविनिगम्यत्वात् अनन्तरा-
भिधानरूपं यत्साध्यं तद्वत्त्वेव धर्तते न तु तदभावधर्तीति विनिगम-
नाया भविष्यत्त्वात् । व्यभिचारित्वादिति यावात् ॥ यत्प्रमाणं यस्यो-

न्द्रिषापेक्षोत्पत्तिकम् । अनुमिति भावयतोऽपीश्वरज्ञानस्य तत्करणतानिर्वाहकप्रत्यासत्तिविरहेणातत्त्वात् । सर्वं पुनरिन्द्रियं नानुमानाधीनजन्म । मनःश्रवणयोरजन्यत्वात् । दृष्टद्वारा वा तत्त्वमादरणीयम् । न चोत्पत्तिमदपीन्द्रियं दृष्टद्वारकमनुमानमपेक्षते । अ-

पजीवकं तत्तदनन्तरनिरूप्यमिति व्याप्तेरनुमानोत्तरानिरूपिते प्रत्यक्ष-
प्रमाणे व्यभिचारात् स्वरूपन उपजीवकतापि प्रमाकरणतावच्छेदको-
पाध्यवच्छिन्नैवात्र प्राह्या इत्याशयेनाह सर्वमिति । व्याप्तिबुद्धीनामेवानु-
मानत्वात्तासां च सर्वासांमेव मनःस्वरूपप्रत्यक्षप्रमाणाधीनत्वादिति
भावः ॥ अथानुमितिप्रमाकरणतावच्छेदकं व्याप्तिज्ञानत्वं तदव-
च्छिन्नं च न प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकं व्याप्तिज्ञानत्वस्येश्वरबुद्धा-
वपि वृत्तेरिति प्रकृतासिद्धिरत आह अनुमितिमित्यादि । भावयतो
जनयतः । तत्करणतेति । अनुमितिकरणताया निर्वाहिका घटिका
या प्रत्यासत्तिः संबन्धो जन्यत्ववैशिष्ट्यरूपस्तद्विरहेणातत्त्वाद्-
नुमित्यकरणत्वादित्यर्थः । व्याप्तिज्ञानत्वं नानुमितिकरण-
तावच्छेदकम् तथा सति तद्वतो नित्यज्ञानस्य स्वरूपयोग्यतया
ततोऽनुमित्यात्मकफलावदयभावापत्तेः किं तु जन्यत्वविशिष्टे
व्याप्तिज्ञानत्वम् तदवच्छिन्नं च भवत्येव प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवक-
मतो नासिद्धिरिति भावः । अनुमानत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षो-
पजीवकत्वं सम्पाद्य प्रत्यक्षत्वावच्छेदेनानुमानोपजीवकत्वस्य व्यति-
रेकमाह सर्वं पुनरिति ॥ ननु व्याप्तिज्ञानत्वमेवानुमितिकरणतावच्छे-
दकम् नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे इत्यादिव्याप्तेरप्रयोजकत्वात् प्रयोजक-
त्वे वा समवायिकारणत्वात्तत्रैव प्राच्यैस्तादृशव्याप्ते सर्वश्रो-
द्भायितत्वात् [तथा च हेत्यभिद्धिरत] आह दृष्टद्वारेति । दृष्टमात्रद्वारे-
त्यर्थः । तथा चादृष्टमद्वारीकृत्य यत्प्रमाणं यदुपजीवकं तत्तदनन्तर-
निरूप्यमित्येव व्याप्तिः न तु प्रमाणातावच्छेदकोपाध्यवच्छिन्नत्व-
मपि निवेद्यमिति भावः ॥ निरुक्तमनुमानोपजीवकत्वं न प्रत्यक्षेऽस्ति
यतो व्यभिचार स्यादित्याह न चेति । अपिना नित्येन्द्रियं सुतरां
नानुमानमपेक्षत इति सूचितम् । अथादृष्टमद्वारीकृत्य यत्प्रमाणं
यदुपजीवकं तत्तदनन्तरनिरूप्यमित्यपि न व्याप्तिः यत्र चक्षुर्गण-
प्रसविशेषपानाद्या पूर्वाचक्षुर्गणानन्तरं चक्षुरन्तरोत्पादस्तत्रादृष्टद्वार-

योपजीव्यं निरूप्यैवोपजीवकं निरूप्यमिति न नियमः क्वचित्कार्यं
निरूप्यापि कारणानिरूपणात् । किं चातः । न हि सङ्गतिरनन्तरा-
भिधानव्यप्या । आनन्तर्या(अनन्तरा)भिधानप्रयोजकजिज्ञासाज-
नकज्ञानविषयो ह्यर्थः संगतिः । जायते च कार्यं कारणे वा ज्ञाते

कस्य घर्षणरसपानादिप्रयोजकतद्गतेष्टसाधनत्वाद्यनुमानस्योपजी-
वके अनुमानान्तरानिरूपिते च घर्षणजन्यचरमचक्षुपि रसपानाधी-
नप्रकृष्टचक्षुपि च व्यभिचारात् न चात्रोपजीवकत्वं जन्यतारूपमेव घट
कमुकखले तु चक्षुषोऽनुमानप्रयोज्यत्वमेवेत्यदोषः तथा सति गहृष्टा-
द्धारकत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेन शङ्कते भवेति । उपजीवकमि-
ति । गहृष्टमद्वारीकृत्येत्वादिः । एवं कार्यमित्यत्रापि । क्वचिदिति । यत्रो-
क्तप्रणाख्या चक्षुरन्तरोत्पादस्तत्रत्यं कार्यमित्यर्थः ॥ प्राच्यैरनन्तरा-
भिधानव्याप्यस्यैव सङ्गतिरिति प्रमतस्तन्मतमनुसृत्यैव प्राक् प्रपञ्चि-
तम् घस्तुतस्तादृशनियमाभावेपि न क्षतिः प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यत्र
च पञ्चमी न हेतुतायाम् किं तु ज्ञानप्रयोज्यतायाम् सुप्रात्प्रवर्तत
इत्यादौ तथा द्युत्यत्तेरित्याशयेन पण्डित इति किं चात इत्यादि ॥ अन-
न्तराभिधानव्याप्यस्यैव संगतिपदार्थत्वे तदोपतादवस्थ्यमतीऽन्य-
थैव सङ्गतिपदार्थं निर्वाक्यं मनन्तरेति । तदभिधानानन्तरं तदभिधा-
नस्य प्रयोजिका या जिज्ञासा तज्जनकज्ञानविषयो योर्थः स तस्य
तत्र सङ्गतिरित्यर्थः । अथ च प्रत्यक्षं कस्यचित्कारणमिति ज्ञानोत्तरं
प्रत्यक्षकार्यं [त्वेन सामान्यतः प्रत्यक्षकार्यं] ज्ञान ततः सामान्य-
प्रकारेण ज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वाद्दिशेषतः
प्रत्यक्षकार्यज्ञान भवत्विति च्छा शिष्याणाम् सैव च किमस्य
कार्यमित्याकारा ततश्च विशेषतः प्रत्यक्षकार्यज्ञानस्येष्टस्य साध-
नतया अनुमादिरूपप्रत्यक्षकार्यबोधकानां याकथानां ज्ञानात् तत्रेच्छा
तत इष्टस्य तादृशवाक्यस्य साधनताज्ञानात् [कण्ठाभिघाते
इच्छा तत इष्टस्य कण्ठाभिघातस्य साधनताज्ञानात्कण्ठक्रिया-
यामिच्छा तत.] कण्ठक्रियायां गुरोः प्रवृत्तिस्ततस्तु कण्ठ-
क्रियया तदभिघातादिक्रमेण प्रत्यक्षकार्यात्मकानुमानबोधकवाक्य-
स्यानन्तराभिधानरूपस्य निष्पत्तिरिति प्रत्यक्षानन्तरमनुमानाभिधा-
नस्य परम्परया प्रयोजिकायाः किं प्रत्यक्षकार्यमित्याकारकजिज्ञा-

न्द्रियापेक्षोत्पत्तिरुम् । अनुमितिं भावयतोऽपीश्वरज्ञानस्य तत्करणतानिर्वाहिकप्रत्यासत्तिविरहेणात्पत्त्वात् । सर्वं पुनरिन्द्रिय नानुमानाधीनजन्म । मनःश्रवणयोरजन्यत्वात् । दृष्टद्वारा वा तत्रमादरणीयम् । न चोत्पत्तिमदपीन्द्रियं दृष्टद्वारकमनुमानमपेक्षते । अ

पजीवक तत्तदनन्तरनिरूप्यमिति व्याप्तेरनुमानोत्तरानिरूपिते प्रत्यक्षप्रमाणे व्यभिचारात् स्वरूपन उपजीवकतापि प्रमाकरणतावच्छेदकोपाध्यच्छिन्नैवात्र ग्राह्या इत्याशयेनाह सर्वमिति । व्याप्तिसुद्धीनामेवानुमानत्वात्तासा च सर्वासामेव मन स्वरूपप्रत्यक्षप्रमाणाधीनत्वादिति भावः ॥ अथानुमितिप्रमाकरणतावच्छेदकं व्याप्तिज्ञानत्व तद्वच्छिन्नं च न प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकं व्याप्तिज्ञानत्वस्येश्वरबुद्धाद्यपि वृत्तिरिति प्रकृतासिद्धिरत आह अनुमितिमित्यादि । भावयतो जनयत । तत्करणतेति । अनुमितिकरणताया निर्वाहिका घटिकाया प्रत्यासत्ति सयन्धो जन्यत्ववैशिष्ट्यरूपस्तद्विरहेणात्पत्त्वादनमित्यकरणत्वादित्यर्थः । व्याप्तिज्ञानत्व नानुमितिकरणतावच्छेदकम् तथा सति तद्वतो नित्यज्ञानस्य स्वरूपयोग्यतया ततोऽनुमित्यात्मकफलाद्यद्यभावापत्ते किं तु जन्यत्वविशिष्टव्याप्तिज्ञानत्वम् तद्वच्छिन्नं च भवत्येव प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकमतो नासिद्धिरिति भावः । अनुमानत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षोपजीवकत्व सम्पाद्य प्रत्यक्षत्वावच्छेदेनानुमानोपजीवकत्वस्य व्यतिरकमाह सर्वं पुनरिति ॥ ननु व्याप्तिज्ञानत्वमेवानुमितिकरणतावच्छेदकम् नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे इत्यादिव्याप्तेरप्रयोजकत्वात् प्रयोजकत्वे वा समवायिकारणस्वलीयत्वात्तत्रैव प्राच्यैस्तादृशव्याप्त सर्वत्रोद्भावितत्वात् [तथा च हेत्वमिद्धिरत] आह दृष्टद्वारेति । दृष्टमात्रद्वारत्यर्थः । तथा चादृष्टमद्वारीवृत्त्य यत्प्रमाण यदुपजीवक तत्तदनन्तरनिरूप्यमित्येव व्याप्ति न तु प्रमाणात्पच्छेदकोपाध्यच्छिन्नत्वमपि निवेद्यमिति भावः ॥ निरुक्तमनुमानोपजीवकत्व न प्रत्यक्षेऽस्ति यतो व्यभिचारः स्यादित्याह न चेति । अपिना नित्येन्द्रिय सुतरानानुमानमपेक्षत इति सूचितम् । अथादृष्टमद्वारीवृत्त्य यत्प्रमाण यदुपजीवक तत्तदनन्तरनिरूप्यमित्यपि न व्याप्ति यत्र चक्षुर्यर्षणाद्द्रसविज्ञापनाद्वा पूर्वं चक्षुर्नाशानन्तर चक्षुरन्तरोत्पादस्तत्रादृष्टाद्वार-

धोपजीव्य निरूप्यैरोपजीवक निरूप्यमिति न नियमः क्वचित्कार्यं
निरूप्यापि कारणनिरूपणात् । किं चातः । न हि सङ्गतिरनन्तरा
भिधानव्यप्या । आनन्तर्या(अनन्तरा)भिधानप्रयोजकजिज्ञासाज-
नज्ञानविषयो ह्यर्थः सगतिः । जायते च कार्ये कारणे वा ज्ञाते

कस्य घर्षणरसपानादिप्रयोजकतद्गनेष्टसाधनत्वाद्यनुमानस्योपजी-
वके अनुमानानन्तरानिरूपिते च घर्षणजन्यचरमक्षुपि रसपानाधी-
नप्रवृत्तक्षुपि च व्यभिचारात् न चात्रोपजीवकत्वजन्यतारूपमेव घट-
कमुत्पद्यते तु चक्षुषोऽनुमानप्रयोज्यत्वमेवेत्यदोष तथा सति बहृष्टा-
द्वारकत्वविशेषणधैर्यव्यापत्तेरित्याशयेन शङ्कते भवेति । उपजीवकमि-
ति । बहृष्टमद्वारीहृत्येत्यादि । एव फार्यमित्यत्रापि । क्वचिदिति । यत्रो-
त्तप्रणाद्या चक्षुरन्तरोत्पादस्तत्रत्य कार्यमित्यर्थं ॥ प्राच्यैरनन्तरा-
भिधानव्याप्यस्यैव सङ्गतिरिति मत्तस्तन्मतमनुसृत्यैव प्राञ्च प्रपञ्चि-
तम् घस्तुतस्तादृशनियमाभावेपि न क्षति प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यत्र
च पञ्चमी न हेतुतायाम् किं तु ज्ञानप्रयोज्यतायाम् सुखात्प्रवर्तत
इत्यादौ तथा द्युत्पत्तरित्याशयेन पण्डित्ये किं चात इत्यादि ॥ अन-
न्तराभिधानव्याप्यस्यैव सगतिपदार्थत्वे तदोपतादवस्थ्यमतोऽन्य-
धैव सङ्गतिपदार्थं निर्वाक्ति अनन्तरेति । तदभिधानानन्तर तदभिधा-
नस्य प्रयोजिका या जिज्ञासा तज्जनकज्ञानविषयो योर्थ स तस्य
तत्र सङ्गतिरित्यर्थं । अत्र च प्रत्यक्ष कस्यचित्कारणमिति ज्ञानात्तर
प्रत्यक्षकार्यं [त्वेन सामान्यन प्रत्यक्षकार्यं] ज्ञान तत सामान्य-
प्रकारेण ज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वाद्विशेषत
प्रत्यक्षकार्यज्ञान भवत्यतीच्छा शिष्याणाम् सैव च किमस्य
कार्यमित्याकारा ततश्च विशपत प्रत्यक्षकार्यज्ञानस्येष्टस्य साध-
नतया अनुमादिरूपप्रत्यक्षकार्यवाधकाना वाक्याना ज्ञानात् तत्रच्छा
तत इष्टस्य तादृशवाक्यस्य साधनताज्ञानात् [कण्ठाभिघाते
इच्छा तत इष्टस्य कण्ठाभिघातस्य साधनताज्ञानात्कण्ठश्रिया
यामिच्छा तत] कण्ठश्रियायां गुरो प्रवृत्तिस्ततस्तु कण्ठ-
श्रियाया तदभिघातादिप्रमेण प्रत्यक्षकार्यात्मकानुमानबोधकवाक्य-
स्यान तत्राभिधानरूपस्य निष्पत्तिरिति प्रत्यक्षानन्तरमनुमानाभिधा-
नस्य परम्परया प्रयोजिकाया किं प्रत्यक्षकार्यमित्याकारकजिज्ञा

साया जनकं यत्प्रत्यक्षकार्यज्ञानमिष्टसाधनमित्याकारकं ज्ञानं तस्य विषयः प्रत्यक्षकार्यत्वमिति तत्र लक्षणसम्बन्धः । जिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वमात्रस्य घटादावतिप्रसक्तत्वेन प्रयोजकान्तं जिज्ञासाविशेषणम् । प्रत्यक्षानन्तरमनुमानस्याभिधानप्रयोजिका प्रत्यक्षकार्याभिधानेच्छापीति तज्जनकज्ञानस्य विषये प्रत्यक्षकार्याभिधानादावतिव्याप्तिरतो जिज्ञासानुसरणम् । प्रत्यक्षकार्यज्ञानस्य यत्फलं सुखादि तद्गोचरज्ञानस्यापि तादृशजिज्ञासाप्रयोजकत्वात्तद्विषये सुखादावतिव्याप्तिरतस्तादृशजिज्ञासायाः प्रयोजकत्वमुपेक्ष्य जनकत्वमुक्तम् फलेच्छयैवान्यथासिद्धस्य फलज्ञानस्योपायेच्छां प्रत्यहेतुत्वात् तादृशजिज्ञासाजनिकायाः फलेच्छाया विषये फलादौ तथाप्यतिव्याप्तिप्रसङ्गतो ज्ञानपदम् । यत्र क्रमेण दण्डचक्रयोर्निरूपणोत्तरं किं दण्डस्य कार्यमिति जिज्ञासया घटो निरूपितस्तत्र दण्डकार्यत्वमपि घटे चक्रस्य सङ्गतिः स्यात्तस्य चक्राभिधानानन्तरं घटाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वादत् उक्तम् अर्थ इति । तज्ज्ञानजन्यताद्वयोप्यक्यथार्थस्मृतिप्रकारतापन्न इति तदर्थः । तथाचोक्तस्यले दण्डज्ञानेनैव दण्डकार्यत्वप्रकारेण घटः स्मारितो न तु चक्रज्ञानेनेति नातिव्याप्तिः । एवंच यत्र चक्रज्ञानोत्तरमेव दण्डकार्यत्वप्रकारेण घटं स्मृत्वा तस्य निरूपणं तत्र दण्डकार्यत्वमपि घटे चक्रस्य प्रसङ्गरूपा सङ्गतिर्भवत्येव । न च यथार्थपदवैयर्थ्यम् । यत्र दण्डकार्यं किमिति जिज्ञासया भ्रमवशेन दण्डोत्तरं गगनादिकं निरूपितं तत्र गगनादौ दण्डकार्यत्वस्य सङ्गतिर्यापत्तेः । नचैवं यत्र प्रथमत एव घटवोचेच्छया घटस्य निरूपणं तत्र कस्यापि सङ्गतिर्घटे न स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । तदनन्तरनिरूपणत्वस्यैव तत्सङ्गतिनियन्तत्वेन निरूपणमात्रस्य सङ्गत्यनियतत्वात् । यद्यपि चैवमपि प्रत्यक्षकार्यज्ञानमिष्टसाधनमित्येव बोधस्यैव प्रत्यक्षकार्यं किमिति जिज्ञासायाः कारणत्वात्तद्विषये [ज्ञाने] ज्ञानत्वादाविष्टसाधनत्वादौ चातिव्याप्तिः तथापि यद्दमंविशिष्टविषयकज्ञानधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन तदनन्तरं तदभिधानप्रयोजकजिज्ञासां प्रति जनकत्वं तादृशो धर्मस्तस्य तत्र सङ्गतिरिति विवक्षितम् । अत्र च तदनन्तरतदभिधानं प्रति यद्वेषेण जिज्ञासायाः प्रयोजकत्वं तद्रूपावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकमेव तादृशजिज्ञासाजनकत्वं घटव्यम् तेन यत्र

कारणत्वस्य कार्यत्वस्य वा ज्ञानात्किमस्य कार्यं कारणं वेति

को घटः किं च द्रव्यमिति समूहालम्बनजिज्ञासया नीलो घट इत्ये-
 धामिधानं तत्र न द्रव्यत्वेतिव्याप्तिः । नीलो घट इत्यभिधानं
 प्रति कां घट इत्यादिजिज्ञासात्वेनैव प्रयोजकतया तदवच्छिन्नं प्रति
 द्रव्यत्वविशिष्टविषयकज्ञानधार्मिकेष्टमाधनताज्ञानत्वेनाहेतुत्वात् । न
 च यस्मिंश्चिद्विशिष्टविषयकज्ञानेच्छात्वेन जिज्ञासाया अनन्तराभि-
 धानप्रयोजकत्वं तस्वमित्येव सम्यक् जनकज्ञानविषयत्वादिप्रवे-
 शो ध्येयं इति वाच्यम् । तस्य लक्षणान्तरत्वेपि यथासंनिवेशे धैर्य-
 ध्याविरहात् । अत एव तदनन्तराभिधेयवृत्तित्वे सति तज्ज्ञानजन्य-
 स्मृतिप्रकारतापन्नमित्येव सम्यगित्यपि समाहितम् । [नव्यास्तु अन-
 न्तराभिधानेत्यादेः स्वार्थधाद्वारा अनन्तराभिधानस्य प्रयोजिका
 नियत्यां या जिज्ञासा प्रत्यक्षकार्यं किमित्याकारा तस्या जनकं
 विषयविषया जनकताप्रच्छेदकं यज्ज्ञानं तस्य विषयो विषयता-
 प्रच्छेदकः प्रत्यक्षकार्यत्वमित्यर्थं इति वदन्ति ।] यत्तु कार्यत्वाद्यन्य-
 तमत्वं सङ्गतित्वमिति तत्र । तदनन्तरमनिरूपितेपि तत्कार्यत्वादेः
 सङ्गतित्वापत्तः । प्रमेयनिरूपणोत्तर प्रमेयवत्किमिति जिज्ञासया
 यत्र प्रमेयवन्निरूपितस्तत्र प्रमेयस्वरूपायां प्रसङ्गसङ्गतावध्यातः ।
 प्रमेयभेदाप्रसिद्ध्या तदन्यतमत्वस्य बुद्ध्यादिति ध्येयम् । सङ्गतिः
 पङ्क्तिः । तदुक्तमभियुक्तैः ' सप्रसङ्ग उपोद्धातो हेतुताथसरस्तथा ।
 निर्वाहककार्यत्वे योदा सङ्गतिरिष्यते ' इति । तत्र निर्दिष्टोपपाद-
 पारवमुपोद्धातः । ' चिन्तां प्रकृतसिद्धयर्थानुपोद्धातं विबुधुंधाः ' इति
 प्राचीनगाथायामपि चिन्तापदं कृदमिहितो भावः [द्रव्ययत्प्रकाशते]
 इति न्यायेन चिन्तनीयरम् । तथा च तस्या अर्थोपि प्रकृतसिद्धयुपपा-
 दकतया चिन्तनीयत्वम् प्रकृतमिद्धयुपपादकत्व[पर्यवसन्न]मेवार्थः ।
 हेतुत्वं कारणत्वम् । अवसरोऽनन्तरवक्तव्यत्वम् । अनन्तरोद्दिष्टत्वं
 संप्रति न्यायभास्करकृतः । निर्वाहकं कारणतानिर्वाहकं कार्यत्वमिति
 ध्यायत् । एककार्यत्वं एकं कार्यं ययोस्ति व्युत्पत्त्या एककार्यं
 कारित्वम् । प्रसङ्गतत्वं तु सङ्गतित्वे सत्युपोद्धातादिभिन्नत्वम् । स्मृत-
 स्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्ग इति प्रवादेपि स्मृतत्वमनन्तराभिधानप्रयो-
 जकजिज्ञासाजनकस्मृतिविषयत्वम् उपेक्षानर्हत्वं च प्रसङ्गलक्षणे

जिज्ञासा। अतस्तयोर्द्वयोरेव सङ्गतित्वम्। इत्थं चोपजीवकतायास्तु-
 रपत्वेपि न क्षतिरिति मन्तव्यम्। लघवायात्रैवोपमानस्य संगतौ
 दर्शयति बहुवादीति। सुप्रसिद्धतया निरसनीयाल्पवादिविप्रति-
 पत्तिकत्वेन सुप्रतिपदतया चानुमाने एव प्रथमं व्युत्पत्सो-
 जिज्ञासा। नोपमाने। अप्रसिद्धत्वात्। निरसनीयबहुवादिविप्रति-

उपेक्षार्हा ये उपोद्धातादयस्तदन्यत्त्वम्। तेन नतोपि प्रागुक्तस्यैवार्थस्य
 लाम इति संक्षेपः ॥ कारणत्वस्य कार्यत्वस्य चेति। पष्ठमर्थः प्रकारि-
 त्वम्। तथा च कार्ये ज्ञाते कारणत्वप्रकारेण कारणस्य ज्ञाना-
 क्रिमस्य कारणमिति जिज्ञासा कारणे च ज्ञाते कार्यत्वप्रकारेण
 कार्यस्य ज्ञानात्मिकमस्य कार्यमिति जिज्ञासेत्यन्वयः। कार्यकारण-
 ज्ञानयोस्तु कारणकार्यज्ञानजनकत्वमेकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्ब-
 न्धिस्मारकतयेति भावः। जिज्ञासेति। तदुत्तरं च कार्यादिभीजन-
 कवाक्येच्छादिक्रमेण कार्याद्यभिधानमिति शेषः ॥ इत्थं चेति। सङ्ग-
 तेरन्तराभिधानव्याप्यत्वाद्यदितत्वे चेत्यर्थः। तुल्यत्वेपीति। तथा च
 व्याप्यनारंक्षार्थं प्रागुक्त उक्तयोर्नादर्शनीयः। प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति
 पदचमी तु तज्ज्ञानजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यतायाम् न तु हेतुतायामिति
 भावः ॥ लाघवायेति। सङ्गतिप्रदर्शनस्य यत्फलमेकवाक्यतानुमानं
 तद्वाद्यवायेत्यर्थः। अनुमानोपमाने पक्षीकृत्य समूहालम्बनैकवा-
 क्यतासाध्यकानुमित्यपेक्षयोपमानधर्मिकैकवाक्यतानुमित्यन्तरकल्प-
 नार्था गौरवादिति भावः ॥ अथानुमानगतं बहुवादिसम्मतत्वं कथ-
 मुपमाने सङ्गतिरत आह सुप्रसिद्धतयेति। इष्टसाधनीभूतप्रतिपत्ति-
 कतयेत्यर्थः। सुप्रतिपदतया [मनिष्टाजनकप्रतिपत्तिकत्वेन]। अत्र हेतु-
 निरसनीयेत्यादि। तथा चानुमानप्रतिपत्ताविष्टसाधनत्वलघवदनिष्टा-
 जनकत्वयोः सस्यात्प्रतीत्या तत्रेच्छोत्पत्तौ वाधक नास्तीति भावः ॥
 नोपमान इति। जिज्ञासेत्यनुपज्यते ॥ अप्रसिद्धत्वादिति। येषामु-
 पमाने विप्रतिरेव तेषामुपमानज्ञानात्मनो धर्मिणा एवासत्त्वात्कुत्रेच्छा
 स्यादिति भावः ॥ यस्योपमाने सम्प्रतिस्तस्याप्युपमानप्रतिपत्तौ बहु-

(१) 'विषयार्थम्'

(२) 'तयेति'

पक्षिकत्वेनानिदुरुद्धत्वाच्च । औत्सर्गिकीं रीतिमनुरुद्धेदम् । तेन
कस्य चिदुरुद्धजिज्ञासोदयेपि न क्षतिः । तथा चावसरसङ्गतयो-
पमाननिरूपणमिति भावः । यथा चावसरस्य सङ्गतित्वं तथा
व्यक्तमाकरे । शब्दान्तरसमयग्राहकं सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबोधक-
मन्ततः सामान्यतोदृष्टजीवनकमट्टरूपीपयिक चानुमानमपेक्षते नि-

तद्गुणानुबन्धितप्रहाप्रेच्छा सम्मघतीत्याह निरसनीयेति । अनि-
दुरुद्धत्वं यदुत्तरदु चानुबन्धिप्रतिपक्षित्यम् ॥ ननु यदुत्तरदु आ-
नुबन्धिन्यपि पदार्थे तादृशदु मे घट्टद्वेषभावदशाया प्रथम
जिज्ञासा जायत एवेत्यत आह औत्सर्गिकीमिति । प्रायशो यदुत्त-
रदु अनन्तरप्रह द्वेषो भवत्येवेति रीतिमनुरुद्धेत्यर्थ ॥ तथाचेति ।
प्रथममनुमानजिज्ञासोत्पत्तौ तन्निवृत्ताधुपमाननिरूपणमिति भावः ॥
ननु प्रतिषेधपीभूतजिज्ञासा निवृत्तिरूपस्यावसरस्य कृत सङ्गति-
त्य नत्प्रकारवाजिज्ञासाया अनन्तरमनभिधानादत आह यथाचेति ।
अवसरस्य अवसरपदार्थस्य । आकरे पञ्चमत्तराधादौ । अनन्तरघ-
त्तव्यत्वमेवावसर तत्र चात पर किं घत्तव्यमिति जिज्ञासयैवा-
मन्तराभिधानात् सङ्गतिलक्षणाव्याप्तिरिति मात्र । अनन्तरोद्दिष्टत्व-
मेवावसर अत एवावसरत एवकाशक्तिनिरूपणमिति परिशिष्ट-
व्याख्यानं न्यायमास्करवृत्ताद्देशलक्षणा चात्र सङ्गतिरित्युक्तमित्यपि
केचित् ॥ सार्धभाूममतमाह शब्दान्तरेति । गोसदृशो गवयपदधाच्य
इत्याद्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानस्य गवादिपदशक्तिप्रह विनानुपपत्ते
गोपद् गवि शक्तमस्ति वृत्त्यन्तरे वृद्धेस्तत्र प्रयुज्यमानत्वादित्याद्य
नुमानोपक्षा । उपमित्यात्मकस्य गवयादिपदशक्तिप्रहस्योपमानार्थिन-
त्यात्पूर्वं तत्रोपेक्षितमत शब्दान्तरेत्युक्तम् । गवयादिपदस्य नि शक्ति
कृतप्रहनिदेशवाक्यार्थज्ञानासम्भवात्तत्प्रतिषेधार्थं गवयादिपद
किञ्चिद्वच्छिन्नशक्तिमत्साधुपदत्वादित्येवविधमुपमिति विषयीभूतस्य
गवयादिपदस्यापि शक्त्यनुमान प्रागपेक्षितं भवतीत्याशयेनाह
सप्रवृत्तिनिमित्तेत्यादि । ननु यत्र मनसैव गवयपदधाच्यत्वग्रहण-
दृष्टत्वाद्दृश्यशाशुपमितिस्त्रोपमानस्य शक्त्यनुमानानपेक्षितत्वा

खिलमेवोपमानमितीहाप्युपजीवकत्वमेव सङ्गतिरिति केचित् । संभव-
ति चेह निरूपणयोरपि कार्यकारणभावः । 'अथ तत्पूर्वकम्' इत्यादिमू-
त्रे प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमाननिरूपणात् । तच्छब्देन व्याप्त्यादिप्रत्य-

त्रिखिलोपमानेऽनुमानापेक्षितत्वं न सम्भवत्यत आह अन्तत इति ।
यदुवादीत्यादिग्रन्थतस्नादृशसङ्गतेरलाभ एव केचिदित्यत्रास्वरसः ॥
अथोपजीवकत्वसङ्गतेरनन्तराभिधाननियामकत्वोपेक्षायामनुमानोत्त-
रमेव प्रत्यक्षं किं न निरूपितमत आह सम्भवति चेति । इह प्रत्य-
क्षानुमानस्थले । निरूपणमत्र ज्ञानम् । न तु तदर्थकः शब्दः । प्रत्यक्ष-
बोधकशब्दस्यानुमानबोधकशब्दं प्रत्यहेतुत्वात् । तथा च प्रत्यक्षस्य
प्रागज्ञानेऽनुमानधीरेव न स्यात्कारणं विना कार्यानुत्पत्तरतः प्राक्
प्रत्यक्षं निरूपितमिति भावः ॥ नन्वनुमानत्वादिरूपेणानुमानज्ञाने
व्यभिचारात्प्रत्यक्षनिरूपणं नानुमाननिरूपणहेतुरत आह, अथ
तत्पूर्वकमिति । सामान्यतो व्यभिचारेपि प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमाननि-
रूपणं प्रत्यक्षज्ञानजन्यमेवेति भावः । 'अथ तत्पूर्वकमनुमानं त्रिविधं
पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टं च' इति सूत्रम् । अथ प्रत्यक्षानन्तरम् अनु-
मानम् निरूप्यते इति शेषः । तच्च त्रिविधम् तदाह पूर्ववदिति । पूर्व
कारणम् तद्वत्तल्लिङ्गकम् । यथा आर्द्रेन्धनप्रभववह्निना धूमाद्यनुमान-
नम् । शेषः कार्यम् । तद्वत्तल्लिङ्गकम् । यथा धूमादिना वह्न्याद्यनु-
मानम् । कार्यकारणभिन्नलिङ्गकं तु सामान्यतोदृष्टम् । यथा पृथ्वी-
त्वादिना द्रव्यत्वादेरनुमानमिति । वाचस्पतिमिश्रास्तु दृष्टमिति सर्व-
श्रान्वितम् । तथा च पूर्वमन्ययसहचारः तद्वत्तया दृष्टं गृहीतम् शेषो
व्यतिरेकसहचारस्तद्वत्तया गृहीतम् सामान्यतस्तदुभयसहचारव-
त्तया गृहीतमित्येवं त्रैविध्याविवरणमाहुः ॥ तच्छब्देन सत्रेण । व्या-
ख्यादीति । व्याख्यादेः प्रत्यक्षं यस्मादिति व्युत्पत्त्या प्रत्यक्षप्रमाण-
परामर्शादित्यर्थः । यथाश्रुते व्याख्यादिसाक्षात्कारपूर्वकत्वेनानुमान-
निरूपणस्य सूत्राललाभेपि प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणस्यानुमाननिरूप-
णहेतुत्वालाभादसगत्यापत्तेः ॥ नैव्यास्तु प्रत्यक्षफलानुमानफलयोः
प्रमेण निरूपणे नियामकाकाङ्क्षायामाह सम्भवति चेति तत्पूर्वक-

(१) विकीर्षादिज्ञान (२) हेतुना प्रवृत्त्याद्यनुमानम् ।

(३) 'नैव्यास्तु प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणस्य सूत्राललाभेपि प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणस्यानुमाननिरूपणहेतुत्वालाभादसगत्यापत्तेः ॥ नैव्यास्तु प्रत्यक्षफलानुमानफलयोः प्रमेण निरूपणे नियामकाकाङ्क्षायामाह सम्भवति चेति तत्पूर्वक-

अथ अनुमानलक्षणम् ।

तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञान-
मनुमितिः । तत्करणमनुमानम् ॥

क्षपरामर्शात् । अत्रापि सहचारप्रत्यक्षजन्यत्वादिना तन्निरूपणात् ।
तस्य च प्रत्यक्षनिरूपणाधीनत्वात् । एवमनुमानभिन्नत्वेनोपमाननि-
रूपणमपि अनुमाननिरूपणापेक्षमिति संक्षेपः ॥

अथ अनुमानलक्षणम् ।

तत्र लक्षणस्वरूपप्रमाण्यादिभिरनुमाने निरूपणीये । करणस्य

मित्यादिसुत्रं चानुमानपदं भावव्युत्पत्त्यानुमितेपरम् एवं च व्या-
प्त्यादिप्रत्यक्षेति यथाश्रुतमेव सम्यगिति प्राहुः ॥ नन्वेतावता सौत्र-
क्रमस्योपपादितत्वेऽपि प्रकृतप्रथमक्रमो नोपपादित इत्यत आह अत्रा-
पीति । अनुमानस्रष्टेपीत्यर्थः । सहचारेति । अत्र प्रत्यक्षत्वमिन्द्रियसं-
निकर्षजन्यज्ञानस्वरूपं [प्रत्यक्षमण्युक्तं] प्राह्यम् । न तु साक्षात्कारत्व-
रूपम् । तथा सति प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणस्य अनुमाननिरूपणहेतुत्वा-
प्राप्तेरित्यवधातव्यम् । तन्निरूपणात् अनुमाननिरूपणात् ॥ तस्य
चेति । प्रत्यक्षपूर्वकत्वेन सहचारप्रत्यक्षजन्यत्वेन चानुमाननिरूप-
णस्येत्यर्थः ॥ अनुमानोपमानयोरपि क्रमेण निरूपणे कार्यकारणभावे
एव नियामक इत्याह एवमिति ॥

अथ अनुमानलक्षणम् ।

अथानुमानपदेन भावव्युत्पत्त्यानुमितेरपि निरूप्यत्वेन प्रतिज्ञात-
त्वात्तत्प्रत्यक्षेणानुमितेः परामर्शेऽनुमितेरनुमिताधविशेषणत्वा-
त्सप्तम्यर्थासंगतिरतः करणव्युत्पत्त्या लक्ष्यमनुमानमेव परामृश्य
ध्याचष्टे तत्रेति । निरूपणीये इति । प्रकारान्तरेण व्याप्तिज्ञानत्वानु-
मितिकरणत्वादिना निरूपणीयेऽनुमाने व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञान-
जन्यज्ञानप्रकारेणानुमितेरविशेषणत्वात्तत्रेत्यत्र सप्तम्यर्थं तादृशार्थं-

खिलमेवोपमानमितीहाप्युपजीवकत्वमेव मद्भूतिरिति केचित् । संभव-
ति चेह निरूपणयोरपि कार्यकारणभावः । 'अथ तत्पूर्वकम्' इत्यादिमू-
त्रे प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमाननिरूपणात् । तच्छब्देन व्याप्त्यादिप्रत्य-

त्रिखिलोपमानेऽनुमानापेक्षितत्वं न सम्भवत्यत आह अन्तत इति ।
यद्बुधादीत्यादिग्रन्थतस्तादृशसङ्गतेरलाम एव केचिदित्यत्रास्तरस ॥
अथोपजीवक प्रसङ्गतेरनन्तराभिधाननियामकत्वोपज्ञायामनुमानोत्त-
रमव प्रत्यक्ष किं न निरूपितमत आह सम्भवति चेति । इह प्रत्य-
क्षानुमानस्थल । निरूपणमत्र ज्ञानम् । न तु तदर्थक शब्द । प्रत्यक्ष-
बोधकशब्दस्यानुमानबोधकशब्द प्रत्यक्षत्वत्वात् । तथा च प्रत्यक्षस्य
प्रागज्ञानेऽनुमानधीरेव न स्यात्कारण विना कार्यानुपत्तेरत प्राक्
प्रत्यक्ष निरूपितमिति भावः ॥ नन्वनुमानत्वादिरूपेणानुमानज्ञाने
व्यभिचारात्प्रत्यक्षनिरूपण नानुमाननिरूपणहेतुरत आह अथ
तत्पूर्वकमिति । सामान्यतो व्यभिचारेपि प्रत्यक्षपूर्वकत्वनानुमाननि-
रूपण प्रत्यक्षज्ञानजन्यमेवेति भावः । 'अथ तत्पूर्वकमनुमान त्रिविध
पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदष्टं च' इति सूत्रम् । अथ प्रत्यक्षानन्तरम् अनु-
मानम् निरूप्यत इति शेषः । तच्च त्रिविधम् तदाह पूर्ववदिति । पूर्वं
कारणम् तद्वत्तल्लिङ्गकम् । यथा आर्द्रैर्धनप्रमत्तवह्निना धूमाद्यनुमा-
नम् । शेष कार्यम् । तद्वत्तल्लिङ्गकम् । यथा धूमादिना बह्वद्याद्यनु-
मानम् । कार्यकारणभिन्नलिङ्गकं तु सामान्यतोदष्टम् । यथा पृथ्वी
त्वादिना द्रव्यत्वादेरनुमानामिति । वाचस्पतिगिध्यास्तु दृष्टमिति सर्व-
ग्रान्वितम् । तथा च पूर्वमन्वयसदृचार तद्वत्तया दृष्ट गृहीतम् शपो
व्यतिरेकसदृचारस्तद्वत्तया गृहीतम् सामान्यतस्तदुभयसदृचारव-
त्तया गृहीतमित्येव त्रैविध्याविवरणमाहुः ॥ तच्छब्देन सौम्यम् । दद्या
दयादीति । व्याप्त्यादे प्रत्यक्ष यस्मादिति व्युत्पत्त्या प्रत्यक्षप्रमाण-
परामर्शादित्यर्थः । यथाश्रुते व्याप्त्यादिसाक्षात्कारपूर्वकत्वेनानुमान-
निरूपणस्य सूत्राललाभेपि प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणस्यानुमाननिरूप-
णहेतुत्वालाभादसगत्यापत्तेः ॥ नव्यास्तु प्रत्यक्षफलानुमानफलयोः
क्रमेण निरूपण नियामकाकाङ्क्षायामाह सम्भवति चेति तत्पूर्वक

(१) शिकीपादितान (?) इतुना प्रवृत्त्याद्यनुमानम्

(२) नव्यास्तु प्रत्यक्षपरामर्शानुमानयोः क्रमत्र निरूपणव्यप्याश्रुताप्यर्थकमिति प्राहुः ॥

तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञान-
मनुमितिः । तत्करणमनुमानम् ॥

क्षपरामर्शात् । अत्रापि सहचारप्रत्यक्षजन्यत्वादिना तन्निरूपणात् ।
तस्य च प्रत्यक्षनिरूपणाधीनत्वात् । एवमनुमानभिन्नत्वेनोपमाननि-
रूपणमपि अनुमाननिरूपणापेक्षमिति संक्षेपः ॥

अथ अनुमानलक्षणम् ।

तत्र लक्षणस्वरूपप्रमाण्यादिभिरनुमाने निरूपणीये । करणस्य

मित्यादिसूत्रं चानुमानपदं भावव्युत्पत्त्यानुमितिपरम् एवं च व्या-
प्त्यादिप्रत्यक्षेति यथाश्रुतमेव सम्यगिति प्राहुः ॥ नन्वेतावता सौत्र-
क्रमस्योपपादितत्वेऽपि प्रकृतग्रन्थक्रमो नोपपादित इत्यत आह अत्रा-
पीति । अनुमानखण्डेऽप्येत्यर्थः । सहचारेति । अत्र प्रत्यक्षत्वमिन्द्रियसं-
निकर्षजन्यज्ञानत्वरूपं [प्रत्यक्षमण्युक्तं] ग्राह्यम् । न तु साक्षात्कारत्व-
रूपम् । तथा सति प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणास्य अनुमाननिरूपणहेतुत्वा-
प्राप्तेरित्यवधातव्यम् । तन्निरूपणात् अनुमाननिरूपणात् ॥ तस्य
चेति । प्रत्यक्षपूर्वकत्वेन सहचारप्रत्यक्षजन्यत्वेन चानुमाननिरूप-
णस्येत्यर्थः ॥ अनुमानोपमानयोरपि क्रमेण निरूपणे कार्यकारणभाष
एव नियामक इत्याह एवमिति ॥

अथ अनुमानलक्षणम् ।

अथानुमानपदेन भावव्युत्पत्त्यानुमितेरपि निरूप्यत्वेन प्रतिज्ञात-
त्वात्तत्प्रत्यक्षच्छब्देनानुमितेः परामर्शेऽनुमितेरनुमितावविशेषणत्वा-
त्सप्तम्यर्थासंगतिरतः करणव्युत्पत्त्या लब्धमनुमानमेव परामृश्य
ध्याद्यष्टे तत्रेति । निरूपणीये इति । प्रकृतग्रन्थेण व्याप्तिज्ञानत्वात्-
मितिकरणत्वादिना निरूपणीयेऽनुमाने व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञान-
जन्यज्ञानप्रकारेणानुमितेरपिपेयणत्वात्तत्रेत्यत्र सप्तम्यर्थे तादृशवि-

क्रियाभेदभिन्नमूर्तिकतया क्रियालक्षणपूर्वकं तल्लक्षणमाह । व्याप्ती-

शेषणत्वमुपपादयितुं मध्ये पूरयति लक्षणस्वरूपप्रमाण्यादिभिरिति । तत्करणमित्यादिना लक्षणस्य तच्च लिङ्गेत्यादिना स्वरूपस्याथानुमानमित्यादिना प्रमाण्यस्य च निरूपणे यदनुमानं निविष्टं तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वेनैवानुमितेर्विशेषणत्वान्नासंगतिरिति भावः ॥ ननु प्रागुक्तक्रमेणानुमित्यनुमानयोर्द्वयोरेव निरूपणस्य प्रतिज्ञातत्वादानुमाननिरूपणपूर्वमनुमितिः कथं निरूपिता इत्यत आह करणस्येति । क्रियायाः यो भेदो व्यावर्तकधर्मो व्याप्त्यादिज्ञानजन्यज्ञानस्वरूपोऽनुमितित्वादिस्तेन भिन्ना घटिता मूर्तिः शरीरमनुमितिकरणेत्यादिरूप यस्य तादृशत्वेनेत्यर्थः । तथा च विशिष्टबुद्धेर्विशेषणज्ञाने विनानुत्पत्त्या पूर्वमनुमितिर्निरूपितेति भावः । प्राञ्चस्तु नन्वनुमानस्य निरूप्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वादानुमितेर्निरूपणमर्यान्तरप्रस्तमत् आह करणस्येतीति वदन्ति । तन्मन्दम् । तावताप्यनुमितेः प्रथमतो निरूपणेऽप्राप्तकाल[त्वं]तादवस्थात् । किं च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानकरणत्वेनानुमाननिरूपणे हेतुभूतस्य व्याप्त्यादिज्ञानजन्यत्वेनानुमितिज्ञानस्य सम्पत्त्यर्थं यदि प्रागेवानुमितेर्निरूपणं तर्हि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं यज्ज्ञानं तत्करणमनुमानमित्येधमणिकारो मूयात् । तावतैव विशेषणज्ञानसम्पत्तेः कृतमनुमित्यभिलापेन । अत्रोपजीव्योपजीवकभावैर्नार्थान्तरनिरास इति तु न याच्यम् तस्य प्रकारान्तरं सङ्गमादिति दिक् । आह मणिकार उक्तयानित्यर्थः । [व्याप्तीति स्वातन्त्र्येण पाठभारणम् । यथाश्रुते व्याप्तीत्यनेन क्रियालक्षणस्यैवोक्तत्वाद्सङ्गतेः ।] तल्लक्षणमित्यनन्तरं चक्षुमिति पूरण[ियम्] आह अनुमितिलक्षणमाहेत्यपि कश्चित् । [क्रियालक्षणपूर्वकम् अनुमानरूप]क्रियाविशेषलक्षणपूर्वकमिति कः स्वार्थं तथा च अनुमानलक्षणपूर्वमित्यर्थः तल्लक्षणमाह अनुमितिलक्षणमाह कचिदाकांक्षावैचित्र्येण समासस्यैकदेशस्यापि तत्पदेन परामर्शादिति तु नव्याः । [व्याप्तीत्यादीत्येव पाठ इत्यन्ये । व्याप्तीत्यत्र इतिशब्द-स्वाद्यर्थयोधकत्वमित्यपरे । तयोः सम्पत्कमेव यदि तादृशप्रन्ध-

(१) 'क्रियोभोऽनुमितस्तेन विप्रा घटिता'

(२) 'व इत्यादिनापान्त'

ति । अत्र व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानजन्यत्वमर्थः कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यवचनत्वात् ज्ञानपदोपसधानेन च बाधिताबाधितसाधारणतज्ज्ञानलाभात् न भ्रान्तानुमित्यव्याप्तिरित्याहुः । तन्नो

स्यापि पुन पुनर्धारणम् सम्प्रदायसिद्धम् । यज्ञपतिमतमुत्थापयति] अत्रेति । अर्थ इति परेणान्वय । व्याप्तीति । व्याप्तिसम्बन्धपक्षसम्बन्धयो सामानाधिकरण्य ससर्गविधया यदवगाहते बह्विव्याप्तिवैशिष्ट्यवत्पर्यतवैशिष्ट्यान् धूम इत्याकारक [बह्विव्याप्तिवैशिष्ट्यवत्पर्यतवैशिष्ट्य धूमे इत्याकारक वा] ज्ञान तज्जन्यत्वमर्थः । पदार्थतावच्छेदकति । न च कान्तस्य विशिष्टपदस्य वैशिष्ट्याध्ययोभक्तत्वाद्वाप्तिवैशिष्ट्याध्ययत्वमेव पदार्थतावच्छेदकमतप्रकार ज्ञान नोपाध्यायमतेपि हेतुरिति वाच्यम् । भावावेहितकान्तस्य विशिष्टपदस्य वैशिष्ट्यपरतया व्याप्तेर्वैशिष्ट्य यत्रेति व्युत्पत्त्या व्याप्तिवैशिष्ट्यस्यैव व्याप्तिविशिष्टपदार्थतावच्छेदकत्वादिति भावः । घचनत्वादिति । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशेषणतावच्छेदकविशिष्टस्य विशेष्यतावच्छेदकस्यैव कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययार्थत्वादिति भावः । इत्य च नीलात्पलत्वमित्यादौ तादृशससर्गेण नीलत्ववदुत्पलत्वस्यैव तादृशभावार्थस्य प्रकृत्यर्थे नीलोत्पलेऽन्वयाग्नीलोत्पलीय नीलत्ववदुत्पलत्वमित्यन्वयवाध । एतेन तादृशभावप्रत्ययस्य यदि सामानाधिकरण्यत्वेन शक्तिस्तदा पदार्थतावच्छेदकयोरकदशतया तत्रान्वयासम्भव यदि च तत्तत्पदार्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यत्वेन शक्तिस्तदा तादृशसामानाधिकरण्यस्याप्यवच्छेदकद्वयमात्रवृत्तित्वात्प्रकृत्यर्थस्य च तत्रान्वयप्रसङ्गकथं चिदवच्छेद्यत्वादिसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्य तत्रान्वयसम्भवेप्युत्पलत्वं नीलात्पलत्वमित्यादिव्यवहारप्रसङ्ग तादृश सामानाधिकरण्यस्योत्पलत्वेपि सत्त्वात् नीलात्पलत्व न समवतमित्यादिव्यवहारापत्तिश्चेत्यादिक समाहितम् । यस्तु तत्तादृशपण्यतावच्छेदकादिभेदादन तशक्तिकल्पनापत्तेर्न कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य उक्तरूपेण शक्तिं किं तु वृत्तित्वमात्रं तथा च नीलोत्पलत्वमित्यादौ [भाव] समान्यशक्त्यापस्यापितस्योत्पलत्वादेर्नीलान्वितवृत्तित्वेन सहा-

न्वयान्नीलवृत्त्युत्पलत्वं वाक्यार्थ इति मनम् तन्न । नीलोत्पलत्वमित्या-
 दौ नीलोत्पलयोरभेदानुभवस्यापलापप्रसङ्गात् । वस्तुतो घटत्वमि-
 त्यादौ घटेतरावृत्तित्वे सति सकलघटवृत्तित्वरूपेण घटत्वस्यानुभवः
 सर्वसिद्धः तत्र घटस्य घटपदेदेव लाभादितरावृत्तित्वादौ भाव-
 प्रत्ययस्य शक्तिः तत्रापि इतरत्वमाश्रयो वृत्तिमान् साकल्यघट-
 कीभूतं प्रतियोगित्वमवच्छेदकं च प्रत्येकमर्थः तथा च प्रकृत्य-
 र्थस्य घटस्येतरत्वे तस्य चाश्रये आश्रयस्य वृत्तिमति वृत्तिमताः
 पुनरितरत्वेऽन्वयात् घटेतरावृत्तित्व[स्य सत्यन्तदलस्य] लाभः एवं
 प्रकृत्यर्थस्य घटस्य वृत्तिमति तस्य चेतरेत्वे इतरत्वस्य च प्रतियोगि-
 त्वे प्रतियोगित्वस्य चावच्छेदके तस्य च पुनरितरत्वेऽन्वयाद्घटवृत्त्य-
 न्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकमिष्टत्वरूपस्य सकलघटवृत्तित्वस्य
 लाभः व्युत्पत्तिवैशिष्ट्याच्चैकपदार्थानां परस्परमन्वयः न च विशिष्ट-
 स्यापदार्थत्वे प्रथमं विशिष्टवैशिष्ट्यान्वयबोधो न स्यादिति वाच्यम्
 इष्टत्वात् काचित्कस्य [प्रथमं] विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य विशिष्टे लक्षणा-
 दितोप्युपपत्तेः प्रकृत्यर्थे तस्यावच्छेदकस्य यादृशः सम्बन्धो भासते
 तादृशसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिमत्त्वादिकं ग्राह्यम् तेन घटत्वादि-
 जातेः कालिकादिसम्बन्धेन घटेतरवृत्तित्वेपि न क्षतिः न वा विप-
 यितासम्बन्धेन घटत्ववतो भेदस्य घटवृत्तित्वेपि घटत्वादेर्घटवृत्त्य-
 न्योन्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वहानिः सत्त्वं प्रमेयत्वमित्यादौ
 च सदितरावृत्तित्वादेर्न भानमप्रसिद्धत्वात् किं तु सवृत्तिभेदप्र-
 तियोगितानवच्छेदकत्वादिरूपसकलसवृत्तित्वादिमात्रं भासते न
 चैवमपि घटत्वमित्यादितोऽभावस्य गगनादेर्वा भानप्रसङ्गः स्वात-
 न्त्येणापि वृत्तिमतोऽन्वयात् [वस्तुतः सदितरत्वावच्छेदेन वर्तमा-
 नभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव सदितरावृत्तित्वं वाच्यम्
 तच्च सत्तायामस्त्येव सर्वं घटत्वमित्यादितो नाभावस्य गगना-
 देर्वा लाभप्रसङ्गः तेषां समवायसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदक-
 त्वाभावात् प्रमेयत्वाद्दौ तु कथितरीत्या सकलप्रमेयवृत्तितामात्रं
 भासते न तु सदितरवृत्तित्वमप्रसिद्धेः] इत्थं च नीलोत्पलत्वमित्या-
 दिकर्मधारयस्त्रलेपि नीलाभिन्नोत्पलस्य भावप्रत्ययार्थेन सहान्वये
 नीलत्वसमवायिसमवायरूपस्य पदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्य-

स्य मान भवत्येव न चोक्तरीत्या भावप्रत्ययस्य शक्तिकल्पने गुरु-
त्वमित्यादितो रसत्रयस्य सयोगवत्त्वमित्यादितो द्रव्यत्वस्य [तद्रू-
पवत्त्वमित्यादिनस्तद्रसवत्त्वस्य] प्रतीत्यापत्तिः प्रकृत्यर्थतावच्छेद-
कनिरूपितत्प्रविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वृत्तिम-
त्प्रत्यय शक्यत्वमे प्रयेष तु नत एव निखिद्धातिप्रसङ्गभङ्गा-
दितरावृत्तिरादौ शक्तिकल्पनायां मानाभाव इति वाच्यम्
साद्रूप्येणानुभवानुरोधदेव तत्र शक्ते कल्पनात् अव्यावर्तकस्यापि
शक्यतावच्छेदकत्वादिति सम्प्रदायः । अचिन्तु धर्मत्वेनैव धर्मं भाव-
प्रत्ययस्य शक्ति तत्र च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठाभेयत्प्रसम्बन्धेनैव
प्रकृत्यर्थान्प्रत्ययस्य व्युत्पन्नत्वात् घटत्वमित्यादितो न द्रव्यत्वादेर्मा-
नम् न वा पटादौ घटधर्मस्य द्रव्यत्वादे सत्त्वेपि पटादौ घटत्वं
नास्तीत्यन्य वाक्यस्यायोग्यत्प्रमित्याहुः । तन्मन्दम् । घटे घटत्वमित्या-
दिवाक्यस्य निराकाङ्क्षत्वापत्तेः । घटधर्मत्वावच्छिन्ने [घटत्वे] घटवृ-
त्तित्वस्यान्वयबोधे उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यस्यावश्यकत्वा-
दिति । नव्यास्तु घटवत्त्वमन्यत्वमित्यादिमुर्यप्रयोगसम्बन्धाह्लाघवेन
घटत्वादिक जातिर्भेदत्वादिरखण्डोपाधिः भावप्रत्ययस्य शक्यताया-
मवच्छेक घटत्वमित्यादौ तु घटत्वत्वादिप्रकारेण लक्षणयैव बुद्धिरिति
प्राहुः । तन्मन्दम् । तथा सति घटवत्त्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थस्य घटत्वा-
देर्मावार्थपटादौ आधेयत्वसम्बन्धेन अन्वयस्यानुपपत्तेः । घटादिवि-
शिष्टे घटादेरिव घटादौ घटादिमवृत्तित्वस्याप्यन्वयस्य निराकाङ्क्ष-
त्वात् । घटवान्घटत्वानित्यत्रेव घटगति घट इत्यादावप्यन्वयबो-
धानुत्पादस्य सर्वांनुमत्प्रसिद्धत्वादिति सक्षेपः । ननु वह्निव्याप्ति-
र्यशिशिष्टवत्पर्यन्तवृत्तित्वावद्द्रव्यत्वमित्येवपरामर्शजन्यानुमितावव्याप्ति-
स्तत्र व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मताया द्रव्यत्वेऽभावात्त
भाहू ज्ञानेति । भ्रान्तानुमिति भ्रान्तस्यानुमिति । तथा च तत्र व्याप्ति-
विशिष्टत्वसमानाधिकरण यत्पर्यन्तवृत्तित्व पर्यन्तरूपादौ प्रसिद्ध तस्य
द्रव्यत्वादाधारोपमादायैव लक्षणसंगम इति भावः । [यद्वा ननु कां-
चनमयपर्यन्तो वह्निमानित्याद्यनुमितावव्याप्ति तादृशपर्यन्तवृत्तित्वाप्रसि-
द्धेरत आहू ज्ञानपदानि । तथा वह्न्यादिव्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरण-
तत्तद्धर्मिवृत्तित्वायास्तत्तद्रूपावच्छिन्नवृत्तित्वत्वेन ज्ञानजन्यज्ञानत्व त-
त्तद्रूपावच्छिन्नतत्तद्धर्मिकवन्हादिसाध्यकानुमितेर्लक्षणांमिति भावः ।]

परामर्शन नियमतो व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामानाधिक-

यत्तु हृदो वह्निमान्धूमादित्यादौ व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणहृदध-
र्मत्वाप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानासम्भवादव्याप्तिरन उक्तं ज्ञानपदंत्यादितत्तुच्छम्
तत्र तादृशसामानाधिकरण्यस्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानासम्भवास्यानुपदं-
वक्ष्यमाणत्वेन सदभंविरोधात् । केचित्तु बाधिताबाधितसाधारणे-
त्यस्य सदसत्साधारणेत्यर्थः तथा च सदुपरागेणासतो भानस्य
टीकाकृता स्वीकारादसदंश सामानाधिकरण्यमादाय हृदो वह्नि-
मानित्यानुमित्यव्याप्तिनिरासाभिप्रायकोयं ग्रन्थ इत्याहुः । परे तु
यत्र वह्निव्याप्तिविशिष्टत्ववद्गुणसंयुक्तत्वान्धूम इत्यादिपरामर्शाद्गु-
णो वह्निमानित्यनुमितिसन्नादव्याप्तिर्गुणसंयुक्तत्वरूपस्य पक्षधर्मत्व-
स्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानासम्भवादत आह ज्ञानेति बाधिताबाधितेत्यस्य
सदसत्साधारणस्य पक्षवृत्तित्वस्य ज्ञानत्वाभादित्यर्थ इत्याहुः ।
तन्मन्दम् । सदुपरागेणासतः ससगंमर्यादयैव भानस्य टीकाकृतादि-
प्राचीनममतत्वेन प्रकारविधयाऽलीवस्य गुणसंयुक्तत्वादेर्मानासं-
भवात् । अन्यथा परमताविशेषप्रसगादिति । [नव्यास्तु ननु बाध-
कालीनस्य परामर्शस्यानुव्यवसायेतिव्याप्ति न च आद्यज्ञानेऽबा-
धितत्वं विशेषणम् अप्रामाण्यज्ञानविशिष्टवाचकालीनपरामर्शजन्यानु-
मिताव्याप्तिप्रसगादन आह ज्ञानेति बाधिताबाधितेति बाधिता-
बाधितसाधारणपरामर्शत्वेन ज्ञानस्य कारणत्वत्वाभादित्यर्थः तथा
च तादृशकारणत्वं लक्षणे निविष्टमिति नातिव्याप्तिः अत एव
बाधितपदमपि साधु संगच्छत इति प्राहुः ।] केचित्तु ननु चरम-
ज्ञानपदस्य [भ्रमपरत्वे प्रमानुमितौ] प्रमापरत्वे च भ्रमानुमितावव्या-
प्तिरन उक्तं ज्ञानेति इति क्रमेणावतारणिकामाहुः तच्चिन्त्यम् ॥ [यस्तु-
गत्या] तादृशपक्षधर्मताया ज्ञानमात्रनिवेशे धूमप्राग्वर्धत इति ज्ञान-
जन्यबुद्धावप्यतिव्याप्तिरतस्तादृशसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानं निवे-
शमित्याशयेन दूषयति परामर्शेनेति । अनुमितिजनकज्ञानेनेत्यर्थः ।
नियमत इति । तथा च वह्निव्याप्तिसंयन्त्रविशिष्टवर्धतसंयन्त्रवाद्
वह्निव्याप्यधूमवांश्च पर्वत इत्यादिसमूहालम्बनजन्यानुमितौ लक्षण-
सत्त्वेऽपि वह्निव्याप्यधूमवांश्च इत्यादिधीजन्यप्रमानुमित्यव्याप्ति-

रण्यग्रहे मानाभावात् । गौरवेण तद्विषयत्वेनाहेतुत्वाच्च । सम्बन्धमन्वधाग्रहेऽपि विशिष्टज्ञानत्वस्योपपादितत्वात् । भ्रमस्थले तादृशसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानासंभवात् । अस-

रिति भावः ॥ ननु व्याप्तिसंबन्धविशिष्टपक्षसंबन्धनिश्चयत्वेन हेतुत्यादुक्तस्थलेऽनुमितिरवाप्रसिद्धा कुत्राव्याप्तिरन आह गौरवेणिति । लाघवात्पक्षवृत्तौ व्याप्तिविशिष्टत्वनिश्चयत्वेन पक्षे वा व्याप्तिविशिष्टविशिष्टघावगाहिनिसंबन्धत्वेन हेतुत्वादिति भावः ॥ [तादृष्येण हेतुना मास्तु तथाप्यनुमितिहेतुपरामर्शस्य पक्षभूमिकव्याप्तिविशिष्टवृत्तान्तत्वादिना व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वयोः सामानाधिकरण्यावगाहित्वानुमानादवश्यमुभयसामानाधिकरण्यावगाहित्वमतो नक्ष-वा(नोक्ता)नुमित्यव्याप्तिरत आह सम्बन्धेति । व्याप्तिसंबन्धपक्षसम्बन्धयोः संबन्धाग्रहेपीत्यर्थः । विशिष्टज्ञानस्य पक्षभूमिकव्याप्तिविशिष्टज्ञानस्य । उपपादितत्वादिति । 'यत्र घट्टिव्याप्यवानयमिति शाब्दपरामर्शानुमितिः' इत्यादिग्रन्थेन मूलरुतेषोक्तत्वादित्यर्थः । तथाच तादृशपरामर्श एव व्यभिचाराद्योक्तश्लोणानुमानमिति भावः ।] ननु व्याप्तिविशिष्टबुद्धित्वं न व्याप्तिसम्बन्धावगाहिवुद्धित्वम् व्याप्तितत्संबन्धादिसमूहालम्बनात्प्यनुमित्यापातात् किं तु व्याप्तिसम्बन्धसम्बन्धावगाहिवुद्धित्वमेव तत्कृतो लाघवमित्यत आह सम्बन्धेत्यादि तद्विशिष्टबुद्धित्वं तत्रप्रकारकज्ञानत्वम् न तु सम्बन्धसम्बन्धावगाहित्वम् सम्बन्धसम्बन्धावगाहिसमूहालम्बनेऽतिप्रसक्तेः [अन्यथा दण्डो पुरुष इत्यादितो दण्डपुरुषसंयोगा इत्यस्य वैलक्षण्यानुपपत्तेः] प्रकारता च विषयता विशेषः स च स्वरूपसम्बन्धः पदार्थान्तरं वा अत एवाधिकरणाभावयोः सम्बन्धस्य स्वरूपानतिरेकोपि तदीयसमूहालम्बनविशिष्टबुद्धयोर्भेदः न च तुल्यविषयकत्वे विषयतावैलक्षण्येन बुद्धिभेदे साकारवादापत्तिरिति वाच्यम् बाह्यवस्तुनां प्रामाणिकतयापह्नोतुमशक्यत्वादित्यादेर्बौद्धाधिकारदिप्पण्यामुक्तत्वादिति भाव इति प्राञ्चः । [तन्मन्दम् विशिष्टबुद्धेः सम्बन्धसम्बन्धावगाहित्वमतेपि व्याप्तिविशिष्टबुद्धित्वापेक्षया व्याप्तिसम्बन्धावगाहित्वस्य गुरु-

तथा तुल्यत्वायोगादिति ।] नव्यास्तु ननु व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मता-
 ज्ञान नानुमितिजनकं व्याप्तिसम्बन्धपक्षसम्बन्धयोः समानाधिकर-
 ण्यावगाहिताकान्यत्वादित्यनुमानादुक्तगौरव प्रामाणिकमेवेत्यत आह
 सम्बन्धेत्यादि व्याप्तिसम्बन्धपक्षसम्बन्धयोः सामानाधिकरण्याप्र-
 हेपीत्यर्थः विशिष्टज्ञानत्वस्य विशिष्टस्य ज्ञानत्व यत्रेति व्युत्पत्त्या-
 नुमितिजनकीभूतविलक्षणज्ञानस्य उपपादिनत्वात् मिथ्यादिभिरुपपा-
 दितत्वादित्याहुः ॥ ननु व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मताया
 विशिष्टवैशिष्ट्यानिरूपितविषयिताविशेषेण ज्ञानपदार्थेऽन्वयाद्विलक्ष-
 णज्ञानलाभात् षड्विध्याप्यभूमवान्पर्वत इत्यादिधीजन्यप्रमानुमित्य-
 व्याप्तिरत आह भ्रमस्थले इति । तज्ज्ञानेति । व्याप्तिविशिष्टत्वस-
 मानाधिकरणपक्षधर्मत्वज्ञानेत्यर्थः । तथा च हृदो षड्विमानि-
 त्यादिभ्रमानुमितावव्याप्तिरिति भावः ॥ अथासदेव षड्वि-
 व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणं हृदवृत्तिग्यं भ्रमस्थले प्रसिद्धमत
 आह असदिति । अलीके चतुः सन्निकर्षादेव्याप्त्यादेः शक्त्यादेश्च
 विरहेण प्रत्यक्षादिप्रमाणतस्तत्स्थानसम्भवात् । सत्त्वे चासत्त्व-
 व्याघातात् । विनापि प्रमाणव्यापारं तद्बुद्धयुपगमे च शशवि-
 पाणादिप्रतीतिदशायां बन्ध्यासुतादेरपि ग्रहप्रसङ्गात् । अगृही-
 तशशादिकस्य पुनः शशविपाणमित्यादिप्रतीत्यनुत्पत्त्या क्लृप्तश-
 शादिविषयतामाहृत्य भ्रमत्वेनैव तादृशप्रतीत्युपपत्तावतिरिक्ताश-
 र्दालीकविषयत्वे मानाभावात् । शशविपाणयोः सम्बन्धोलीक
 इत्यादिव्यवहारस्य चापार्थकत्वात् । शशे विपाणमसदित्यादिस्थले चा-
 सच्छब्दस्यात्यन्ताभावप्रतियोग्यर्थकत्वादिति भावः । [न चासतोऽप्र-
 सिद्धया तत्स्थानिनिषेधस्यायोगः । तदीयसंसर्गत्वावच्छेदेन तत्प्र-
 मातवघटकत्वोपगमेनार्थतस्तन्निरासादिति भावः । नव्यास्तु लिङ्गा-
 संसर्गाग्रहल्लैङ्गिकासंसर्गाग्रहस्योपेयत्वात् भ्रमस्थलेनुमित्यनुत्पत्तेः
 कुत्राव्याप्तिरत आह असदिति असतः प्रमापरमर्षादनुत्पत्तस्य
 स्थानिनिरासादनुमितिभिन्नत्वनिरासादिति घटन्ति ॥] लक्षणाव्या-

(१) ' विशिष्टज्ञानत्व इति व्युत्पत्त्या '

(२) ' ति आह । नचिन्नन्यम् । '

(३) ' शशविपाणमित्यादिव्यवहारस्य चापार्थकत्वात् '

रूप्यातिनिरासात् । अवान्तरवाक्यार्थायोग्यत्वनिर्णये महावा-
क्यार्थज्ञानानुदयात् । विषाणे शशसंबन्धाभावनिश्चयदशार्थां श-
शविषाणजन्यमिदं कार्मुकमिति बुद्धेर्ब्रह्मणापि दुरूपपाद-
त्वात् । न चात्र प्रमाण्यप्रस्तावात्मैव लक्ष्या यदि च स-

मिमुद्गाव्य लक्षणवाक्यतः शाब्दबोधोप्यनुपपन्न इत्याह अवान्तरेति ।
अयोग्यतासंशयस्याप्रतिघन्धकत्वादुक्तं निर्णय इति । तथा च हृद-
धर्मता न व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणेत्यवान्तरवाक्यार्थायोग्य-
त्वनिश्चये तादृशपक्षधर्मताया न ज्ञानपदार्थेऽन्वयः सम्भवतीति
भाषः ॥ अत्रैव दृष्टान्तयति विषाण इति । विषाणत्वाच्चच्छेदेनेत्यर्थः ।
एशसम्बन्धेति । शशविषाणेत्यत्र तत्पुरुषे शशपदेन छक्षितस्य शशसं-
बन्धिनस्तादात्म्येन विषाणेऽन्वयं शशसम्बन्धिभेदप्रहस्येव शशस-
म्बन्धाभावप्रहस्यापि स्वतो विरोधित्वात् । शशसम्बन्धाभावेत्यस्यैव
षा शशसंबन्धेनाभाव इति व्युत्पत्त्या शशसंबन्धाघातिभेदोयं । तथा
विषाणजन्यं कार्मुकमित्यादिवाक्यस्थलीयान्वयबोधाभिप्रायेण [षा]
इदम् निपातार्थस्य शशसम्बन्धादेः साक्षादेव विषाणादिनामाधे-
ऽन्वयसंभवादिनि तु परमार्थः । [वैयाकरणमते शशविषाणमित्या-
दिवाक्यतः शशसंबन्धवद्विषाणमित्याकारको बोधः तैलुंसविभ-
क्तिप्रतिसंधानस्यान्वयसहकारित्यस्वीकारात् नामार्थयोर्भेदेनान्व-
यबोधस्य समासातिरिक्तस्यैव यथाव्युत्पन्नतया मणिकुन्मतेपि शश-
पदस्य शशसंबन्धपरतया वेति तु नव्याः । अनुभवानुरोधेनासमाना-
कारस्यापि विरोधित्यमित्यपि कश्चित् । अपरे तु शशस्य संबन्धो यत्रेति
व्युत्पत्त्या शशसंबन्धाभाव इत्यस्य शशसंबन्धिभेदस्य लाभेन यथा-
श्रुतमेव सम्पगिति प्राहुः । तच्चिन्त्यम् ॥] नचेति । वाच्यमिति परे-
णान्वयः । प्रमेधेति । प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यकप्रमानुमितिरेवे-
त्यर्थः । तेन अनुमानुमितेरप्यंशतः प्रमात्वेपि न क्षतिः । प्रमापदस्य
अमसामान्यभिन्नार्थकत्वे हृदः पर्यंतश्च र्धाहमानित्यादिसमूहाख्य-
नानुमितेरलक्ष्यत्वापत्तेरदृष्टावस्तौ चोपाप्यायमतेऽपि तादृशसमूहाख-
म्भनानुमितावेवातिप्रसङ्गसंभवात्प्रे यदि चेत्यभिधानस्य संबन्धि-
रोधापत्तेरिति भावः । [मल्लिङ्गपरामर्शादित्यत्र सल्लिङ्गपरामर्शमात्रा-

लिङ्गकपरामर्शादपि भ्रान्तानुमितिस्तदा चरमज्ञानपदं प्र-
मापरमिति वाच्यम् । अव्याप्यापक्षधर्मयोस्तत्त्वावगा-
हिना पशमर्शेन जनितायां वस्तुनः साध्यावगाहितया प्रमा-
यामव्याप्तेः । लिङ्गोपहितलैङ्गिकभाननिरासेनांशिकभ्र-

दित्यर्थ इत्यपि वदन्ति ।] ननु भ्रमस्यालक्ष्ये पृथिवीत्वादिहेतुनायां
गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवानित्यादिसमानुमितौ महानसीये-
तरवाहिशधसहकृताद्यथार्थब्रह्मिपरामर्शांज्ञायमानायां पर्यतो महान-
सीयब्रह्मिमानित्यादिसमानुमितौ चातिव्याप्तिरत आह यदि चेत्या-
दि । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव गृहीतव्यापकतावच्छेद-
करूपेणैव च पक्षे साध्यस्यानुमितिस्तियुपाध्यायमतमालम्ब्योक्त-
यदि चेति । प्रथमज्ञानपदस्य प्रमापरत्ये तदोपताद्वयस्यमतभ्र-
मेति । प्रमापरमिति । प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यवृत्ताप्रमापरमि-
त्यर्थः । तेन हृदो ब्रह्मिमान्पर्यतश्च ब्रह्मिमानित्यादिप्रमानुमितेरशतो
भ्रमत्वेपि न नत्राव्याप्तिनाद्वयस्यम् ॥ यत्र व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधि-
करणपक्षधर्मत्वस्य हेतौ न भ्रमः किं तु पक्षधर्महेतौ व्याप्यत्वमात्र-
स्य व्याप्ये वा हेतौ पक्षधर्मत्वमात्रस्य भ्रमस्तादृशपरामर्शजन्यप्रमा-
यामव्याप्तिमाह अव्याप्येत्यादिना । वस्तुनो वस्तुगत्या । तथा च
घोद्विव्याप्यद्रव्यत्ववान् तादृशमहानसत्ववान्वा परंत इत्याकारकः
परामर्शो यत्र द्रव्यत्वगतमेव पक्षधर्मत्वं महानसत्वगतमेव व्याप्यत्वं
विषयीकरोति तत्रत्यायां परंतो ब्रह्मिमानिति प्रमायामव्याप्तिरिति
भावः ॥ ननु अनुमितिमात्रस्यैव साध्यव्याप्यत्वपक्षावगाहित्वाद्युक्त-
स्थलीयानुमितिर्लिङ्गाशे भ्रमरूपैव सा च न लक्ष्या भ्रमसामान्यमि-
त्यर्थरूपस्यैव प्रमात्वस्य लक्ष्यलक्षणयोर्निवेशनीयत्वात् परंतो हृदश्च
ब्रह्मिमानित्यादिसमूहालम्बनानुमितेरलक्ष्यत्वेषुपि क्षत्यभावात्कुतो-
व्याप्तिरत आह लिङ्गेति । साध्यकामायादित्यादिः । न च घूमादि-
परामर्शजन्यतावच्छेदकतयैथानुमितेर्घोद्विव्याप्यघूमादिविषयकत्वसि-
द्धिः अन्यथा चिनापि घूमादिपरामर्शे आलोकादिपरामर्शाद्ब्रह्मचनु-
मितेकपत्त्या व्यभिचारादिति वाच्यम् तावतापि द्रव्यत्ववत्परंतध-

प्रसङ्गकत्वात् । अत एव व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता तज्ज्ञानं
वेत्तादिकमपास्तम् । यदपि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मश्चेति द्वन्द्वश्र-
यणाद्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वावगाहिज्ञानजन्यत्व लभ्यते पदार्थयोर-
भेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकभेदेनैव 'प्रमाणप्रमेय' इत्यादिसूत्रे अन्यत्र

सर्वत्रानुमिती हेतुत्वादित्याद्ययादिति ॥ अत एव उक्तानुमित्यव्याप्तेरेव ।
विशयविधिं विना कारकविभक्तिमन्तर्भाव्यैव तत्पुरुषस्य व्युत्पन्न-
घादाह तज्ज्ञानं वेति । व्याप्तिविशिष्टे यत्पक्षधर्मताज्ञानमिति
ज्ञानान्ततत्पुरुषोपि नेत्यर्थः । आदिपदात् व्याप्तिविशिष्टा व्याप्तिसमा-
नाधिकरणा या पक्षधर्मतयादिकर्मधारयपरिग्रहः ॥ मिश्रमतमुप-
न्यस्यति व्याप्तिविशिष्टमिति । अथ चार्थे द्वन्द्व इति पाणिनिसूत्रेण
चार्थे समस्यमानपदार्थयोर्भेदे द्वन्द्वस्य विधानवुक्तवाक्यत तव स
ह्युपपरामर्शात् । तत्र व्याप्तिविशिष्टस्यैव पक्षधर्मतया तदु-
भयार्थेद्विरहात् अह पदार्थयोरिति । ननु न्यायसूत्रे द्वादशविधस्यैव
प्रमेयस्य प्रविष्टत्वात्तस्य भेदः प्रमाणऽस्त्यवेत्यत उक्तम् अन्यत्र चेति ।
अन्यत्र नीलघटयोरभेद इत्यादिवाक्ये । तथा च सूत्रपि चार्थो भेदः
समस्यमानपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकयोरेव प्राह्यः । स च प्रकृतपि
व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वयार्थभेदादस्त्येति भावः । ननु पदार्थता-
वच्छेदकभेदेन द्वन्द्वविज्ञाने घटावित्यादिसरूपैकशयो न स्यात् द्वन्द्वा-
पवादस्य तस्य द्वन्द्वाप्रसक्तत्वात्सम्भवात् न च पदवाध्यमद एव
द्वन्द्वस्तथा च घटावित्यत्रापि घटपदोपधाना घटव्यक्तीना परस्पर-
भेदसत्त्वान्न द्वन्द्वाप्रसक्तिरिति वाच्यम् तथा सति घटकलया
वित्येवमपि द्वन्द्वप्रसङ्गात् अनुशासनाभावेन तत्रैकरोपस्य कर्तु-
मशक्यतादिति चेन्न । सरूपैकशोपास्तत्वापि क्षत्यभावात् ।
यत्र विष्णुत्वासिंहत्वादिक विभिन्नमत्र हरिपदार्थतावच्छेदक तत्रैव त-
त्सम्भवाच्चेति दिक् । अत्र च नीलघटयोरभेद इत्यादिस्थले विभ-
क्त्युपस्थाप्य द्वित्यादिक न विशेष्यावित तस्यैकत्वेन वाचात् नापि
विशयणीभूत नीलत्वघटत्वादावन्वितम् तयो पदार्थतावच्छेदकत्वे
नावाङ्माविरहात् । किं त्वनन्वितमेव । न चैव द्वित्रचनत्रैवध्यम् दारा
इत्यत्र यदुपचनत्त [सुप्यते इत्यत्र एव उपचनत्त] साधुत्वार्थमेव
तदुपयानादिति ध्ययम् । स्वामिनो दृष्टदेवरावित्यत्र च व्युत्पत्तिवै-

मियस्तदुभयोपश्लेषावगाहित्वस्य च परामर्शाव्यापकत्वात् । न च तदुभयविषयकत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकार्यताशाक्तित्वमर्थः । पक्षधर्मतापदोपदानवैयर्थ्यात् । व्याप्तिवि-

धूमस्यैव द्रव्यत्वेन पक्षधर्मत्वावगाहनादिति भाव ॥ मीमांसकेतिामिमां सकेरनुमितित्येनामिमते [धनुष्यधसायाद्यात्मक] ज्ञाने उक्तलक्षण स्यानुपवेशाद्गतत्वादित्यर्थं । तथा च घट्टिव्याप्यया-परं न इत्यादिपराम र्शं न-यानुमितायव्याप्तजांतिगर्भतया धारणविघाहिव्याप्यो धूमो धूम धाद्यध पयंत इत्याकारकसमूहालम्बनस्यानुव्यवसायेतिव्याप्तरिति भाव ॥ मनु व्याप्तिसंय-धपक्षसपन्धयो परस्परवैशिष्ट्यावगाहित्व चाद्य तथा चोक्तसमूहालम्बनस्यातथात्वात्प्रोक्तातिव्याप्तिरत आह मिथ इति । अव्यापकत्वाद्द्विव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिज्ञान एवा- कत्वात् । तथा च तादृशपरामर्शस्थलीयानुमित्यव्याप्तिरिति भाव ॥ लक्षणस्य जन्यपद जन्यताविशेषपरमतो घट्टिव्याप्यो धूमो द्रव्य पदं तद्वृत्ति इत्यादिज्ञानजन्य नानिव्याप्तिरित्याद्यदुप निराचष्टे न चति । तदुभयविषयकत्वनियतति । व्याप्तिसम्य-धविषयकत्वाभावस्य तादृ शविषयकान्यत्वस्य वा पक्षधर्मताविषयकत्वाभावस्य तादृशविषय कान्यत्वस्य धाधिकरणावृत्तौत्यर्थं । व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वोभय विषयकत्वनियता या धर्म परामर्शत्व तदवच्छिन्नकारणतानिरूपित कार्यत्वमस्त्वनुमिताविति तत्र लक्षणसत्त्वम् परामर्शोद्यनुव्यवसाये तु न परामर्शत्वादिना हेतुत्वम् किंतु प्रत्यक्षमात्रे विषयत्वेन तच्च न तदु- भयविषयकत्वनियत घट्टिज्ञानादां व्यभिचारात् तत्तत्परामर्शप्रत्यक्ष विषयविधया घटादिस्मृतौ चोद्गाभकविधया तत्तत्परामर्शव्यक्तित्वेन हततामस्ये तु धर्मपद नानाव्यक्तिवृत्तिधर्मार्थक धाक्यमिति भाव ॥ धैयर्थ्यादिति । इत्यापकतदुभयावयवकत्वसामानाधिकरण्यारमक तदुभयविषयकत्वनियमे स्यव्यापकव्याप्तिविषयकत्वसमानाधिकरण- धर्मावच्छिन्नेत्यस्यैव सम्यक्त्वादिनि प्राञ्च । तदुभयविषयकत्वाभ्य- यद्यद्वृत्तिरलक्षणनियमस्य निवेशोऽप्यण्डाभायघटकतया पक्षधर्म ताविषयकत्वस्य धैयर्थ्यादिरहेत्पनातिप्रयाजनकत्वादित्यर्थं इति

धिरूराभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नवह्निसमाना-
धिरूरणेन्यनयानयामित्यादिपरामर्शजन्येऽव्याप्तिः अखण्डव्याप्ते-
रप्रसिद्धत्वात् भ्रमानुमितेर्लक्ष्यत्वे चात्राकाशमात्मन इत्यादौ
नितरां तथा । तथापि तावत्पदार्थानां तथाविधपरस्परपक्षेपाव-

व्याप्तिप्रकारकमित्यस्य व्याप्त्या प्रकारो यस्येति व्युत्पत्त्या व्याप्त्य-
वच्छिन्नप्रकारताकमित्यर्थः । तथा च ज्ञानान्तकर्मधारयेऽन्वयिताव-
च्छेदकावच्छेदेनैवान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धतया पक्षधर्मतावगाहित्वा-
वच्छेदेन व्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारताकत्वस्य शब्दादेव ज्ञानाद्य विवक्षा ।
द्रव्यं तु स्वातन्त्र्येणैव तद्विषयश्रणीयमिति पूर्वतो वैलक्षण्यमिति भावः ।
अत्रापिपिकारेण प्रागुक्तसमस्तसमासः समुधीयते ॥ वह्निव्याप्ये-
न्यनयानित्युक्तौ साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिमादाय कदाचि-
त्प्रसिद्धिं कुर्यादतो विशिष्य निर्दिशति इन्धनसमानाधिकरयति ।
अखण्डव्याप्तेरिति । यद्यपि तमो द्रव्यरूपवत्त्वादित्यादौ तम-सम-
धेतत्परूपस्य पक्षधर्मत्वस्याप्रसिद्धिरस्ति तथापि पक्षे धर्मता-
ज्ञानमिति ज्ञानान्ततत्पुरुषेण पक्षांशे धर्मतावगाहित्वाज्ञानज्ञानाभेद-
न तद्रूप इत्याशयः । ननु साध्ये हेतुव्यापकत्वावगाहितानिरूपित-
यद्येतौ साध्यसामानाधिकरण्यस्यावगाहित्य तदेव व्याप्तिप्रकार-
कत्वघाच्यमतो नोक्ताव्याप्तिरित्यत आह । भ्रमानुमितेरिति । [ननु
साध्याभाववदवृत्तित्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यरूपैव व्याप्तिरत-
आह भ्रमानुमितेरित्यपि कश्चित् ।] वृत्त्यनियामकसयोगा-
दिसम्यन्धेन साध्यहेतुभावेऽखण्डव्याप्तेः प्रसिद्ध्या तत्रत्यानुमितौ
अव्याप्त्यसमवात् वृत्तिनियामकसम्यन्धेन साध्यत्वसाधनत्वयोः
सूचनार्थमत्रेत्युक्तम् । नितरामिति । अव्याप्तिरिति पूर्वोक्तान्वयः ।
[साध्ये हेतुव्यापकत्वावगाहि यत्साधने साध्यसामाधिकरण्यावगा-
हि ज्ञान तस्यैव व्याप्तिप्रकारकपदेन विवक्षया कथं चित्पूर्वोक्ताव्या-
प्तिवारणोपि] अत्र हेतुव्यापकत्वसाध्यसामानाधिकरण्ययोरप्रसि-
द्ध्या तदुभयावगाहित्वमन्तर्भाव्यापि लक्षणस्य स्तुमशक्यत्वाद्-
व्याप्तिरेवेति भावः ॥ तावदिति । प्रागुक्तक्रमेणान्वयव्याप्तिघटके-
त्यादि । तथाविधमनुमित्युपयोगि यत्परस्परसम्यन्धावगाहित्वं

गाहित्वमात्रं विवक्षितम् । न च व्यतिरेकिण्यव्याप्तिः । व्यभिचारधीविरोधिधीविषयत्वेनान्वयव्यतिरेकव्याप्त्यधोरनुगमात् । भवति हि धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिग्राहितमानाधिकरणधूमत्वे वह्नयभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमत्वे वा गृहीते नियमतो वह्निव्यभिचारधीप्रतिरोधः । तथाविधधूमसमानाधिकरणत्वादिकं तु न तथा । रासभादौ तद्ग्रहेऽपि व्यभि-

विशिष्टैशिशिष्टव्यपयिताविशेषरूप तदेव त्रिवक्षित व्याप्तिप्रकार-
कपदेनेत्यर्थं । तेन धूमस्याधिकरणमधिकरणवृत्तिरभाव इत्या-
द्याकारकस्य तावत्पदार्थगात्ररसमूहालम्बनस्य व्युदास ॥ यद्य-
प्यन्योन्याभावादिगर्भान्वयव्याप्तिज्ञानस्थलीयानुमितावव्याप्ति स-
भवति अत्यन्ताभावगर्भान्वयव्याप्तिनिविष्टवस्तूनामेव तावत्पदार्थे
स्यादिना परामृष्टत्वात् तथाप्यन्यव्याप्तीना मध्येऽत्यन्ताभावगर्भा-
या सिद्धान्तोक्तव्याप्तेरेवानुमित्युपयोगित्वमनुसृत्य शङ्कते न चेति ।
व्यतिरेकिणीति [व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितावित्यर्थः । केचित्तु
निरुक्ता ग्राहिताशून्यपरामर्शजन्यानुमितावित्यर्थं तथा चान्यो
न्याभावगर्भव्याप्यवगाहिपरामर्शस्यापि सप्रहास्य दोष अप्रे
विरोधप्रदर्शनेऽत्यन्ताभावप्रदर्शनमुपलक्षणमिति वदन्ति ।] तत्र
परामर्शस्य पक्षे साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिरजन हेत्वव-
गाहितयान्वयव्याप्तिप्रकारकत्वाभावादिनि भाव ॥ व्याप्तिद्वये व्यभि-
चारधीविरोधित्वं न ह्यति भवति हीति । धूमत्व इति । गृहीत इत्यप्रे
ऽन्वितम् ॥ ननु धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमसमानाधिकरण
रासभयान्पर्वत इति ज्ञानसंज्ञेऽपि धूमे व्यभिचारज्ञानानुदयात्तस्यापि
व्यभिचारधीविरोधित्वमतस्तज्ज्ञानानुव्यवसायऽतिव्याप्तिरत आह
तथात्रिभक्ति । वह्निव्याप्यत्यर्थं । न तथा न पक्षधर्मयोगे व्यभिचारधी-
विरोधि । तथा च तदवच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारधीविरोधावपय
प्रकारकतद्बुद्धिप्रवृत्ताज्ञानजन्यत्वमथ । प्रागुक्तबुद्धिस्तु न रासभ
रावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारज्ञानस्य विरोधिनी । धूमत्वावच्छिन्न-
व्यभिचारधीविरोधित्वेऽपि न तस्य पक्षधर्मतया भानमतो न दोष
इति भावः । नव्यास्तु ननु धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरण्यमात्र

चारग्रहात् । व्यतिरेकसहचारेणान्यव्याप्तिग्रहणाश्रयणाद्वा । न

मन्वयव्याप्तिस्तस्याश्च न व्यभिचारधीविराहित्य धूमव्यापकवह्नि-
समानाधिकरणयो रामभ इति ग्रहेपि रासभो वह्निव्यभिचारीति प्रत्य-
यात्तत्कथ व्यभिचारधीविरोधिधीविषयत्वेन तदनुगम इत्यत्र उक्तम्
तथाविधेति तथाविध धूमव्यापकवह्निनिरूपित धूमनिष्ठ समानाधि-
करण्य न तथा न व्याप्ति रासभादौ पञ्चवृत्तिरासभादौ [व्याप्तिग्रहेपि]
व्यभिचारग्रहादनुमित्यात्मककार्यस्यान्यव्यभिचारग्रहात् तथा
चैतदर्थमेव धूमव्यापकवह्निस्मानाधिकरणधूमत्वपर्यन्त प्रागुक्तमिति
भाष इति प्राहु ॥ ननु साध्यस्मानाधिकरण्यस्यापि व्यभिचारधी-
विराधिधीविषयतया तत्प्रकारकस्य बाह्यसमानाधिकरणधूमवापर्वत
इति ज्ञानस्य जन्ये तदनुव्यवसायादावातिव्याप्ति यादृशविशिष्टविष-
यकत्वेन व्यभिचारज्ञानविराहित्य तत्प्रकारकत्वोक्तौ चान्वय-
व्याप्यत्वग्रह केवल धूमव्यापको वह्निरिति ग्रहेपि धूमो वह्निव्य-
भिचारीति ज्ञानानुदयेन धूमत्वविशिष्ट वह्निव्यभिचारग्रह प्रति
बहौ धूमव्यापकतानश्रयत्वमेव प्रतिबन्धकत्वधौये व्याप्तिनिश्चय-
त्वेन पृथक् प्रतिबन्धकत्वात्पनात् वस्तुन समानाकारस्यैव
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया द्वयोरपि व्याप्तिबुद्ध्योर्व्यभिचारधीप्रतिबन्ध-
कत्वाभावादानुगमास्तम्भन न च व्याभिचारधीपदानान्यव्याप्त-
व्यतिरेकव्याप्तेश्चाभावविषयकज्ञानविशेषमुपादाय तद्वृत्तिप्रति-
बन्धकतापच्छदकप्रकारितात्वानान्वयव्यतिरेकव्याप्ते प्रकारिताह्वय-
मनुगमस्य तादृशप्रकारतावच्छिन्नपक्षधमताज्ञानजन्यत्वमर्थ इति
वाच्यम् धूमो वह्नि याप्यो नति बुद्धावधिकरण न धूमीयमित्यादि-
ज्ञानस्यापि विरोधितया निधूम[धूम]वापर्वत इत्यादिज्ञानस्यापि
निरुत्तरूपवृत्त्या तज्जन्यानुभवसायादावातिव्याप्ते प्रतिबन्धक-
तापच्छदकादिभेदेन प्रतिबन्धकत्वस्य भेदादेवमप्यनुगमस्य कर्तु-
मशक्यत्वाच्चेत्यस्वरसादाह व्यतिरेकति । तथा च व्यतिरेकव्या-
प्तिज्ञान हेतुरेव न । कुतस्तज्जन्यानुमिताव्याप्तिरिति भाष । स्वय
व्यतिरेकपरामर्शजन्यबुद्ध्यर्थोपत्तिव्योपगमादाश्रयणादियुक्तम् ।
साक्षात्प्राश्रयणादिति तदर्थ ॥ [अथ स्याणुत्वत्यय न स्याणु
स्याणुने घेत्यादिभ्रमसशयात्तर स्याणुत्वव्याप्यककोटरादिमान-

च भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्ष प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुतामते तत्रा-

यमित्यादिविशेषदर्शनजन्ये अयं स्थाणुरित्यादिप्रत्यक्षेऽतिव्याप्ति-
व्याप्तिविशिष्टपक्षभ्रमत्वज्ञानजन्यत्वस्यापि तत्र सत्त्वादित्याद्यङ्गते न
चेति ।] भ्रमसंशयेति । यद्यपि स्वमतेऽपि विशेषणज्ञानजन्यनोपनयवि-
धया च विशेषदर्शनस्य । भ्रम] संशयोत्तरप्रत्यक्षे हेतुत्वात् हेतुतामते इत्य-
संगतम् तथापि प्रत्यक्षादिज्ञानस्यापि फालोपाधिविधया परामर्शज-
न्यत्वात्तद्वारणाद्यमेवावश्यं किञ्चिद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नं पक्षीभूतपर्व-
तादिविशेष्यकत्वावच्छिन्नं वा परामर्शजन्यत्वमवच्छिन्नं निवेद्यम् तथा
च तत्प्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्येव तत्तद्विशेषणज्ञानत्वादिना ह
हेतुत्वात्तद्विशेषणज्ञानादिजन्यतायाः किञ्चिद्विशेष्यकत्वानवच्छिन्न-
त्वात्तत्तामादाय दोषः । किं तु संशयोत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नजन्यतामा-
दायैव । तादृशजन्यतायां धर्म्यन्तर्भावस्यावश्यकत्वादिति भावः ।
यत्तु फालोपाधिविधया परामर्शजन्यतामादाय प्रत्यक्षादावतिव्याप्ति-
निराकर्तुं प्रमितिभिन्नकोपाध्यवच्छिन्नमेव परामर्शजन्यत्व लक्षणे
निवेद्यम् तादृशं च न विशेषणज्ञानजन्यत्व विशिष्टबुद्धित्वेनैव तद्वत्
च्छेदनादतो हेतुतामते इत्युक्तम् न च तथापि तदलौकिकप्रत्यक्ष तत्प्र-
कारकप्रत्यक्ष प्रत्येव वा तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वात् व्याप्याद्युपन-
यजन्यतामादाय स्वमतेऽपि संशयोत्तरप्रत्यक्षेतिव्याप्या हेतुतामते
इत्यसंगतमेवेति वाच्यम् तादृशहेतुतायां मानाभावात् अप्रसिद्ध-
साध्यकानुमिते साध्यविशेषणकत्वधारणाय तत्प्रकारकानुभवत्वा-
वच्छिन्नं प्रत्येव तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वावश्यकत्वे तत्प्रोपनीत-
प्रत्यक्षसम्भवादिनि मतम् तच्चिन्त्यम् । एतावतापि भावस्य स्थाणुरित्या-
दिलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुतायां साध्य-
कामाधात् । तदुपनीतमानात्मके संशयोत्तरप्रत्यक्षे स्वमतेऽप्यतिव्या-
प्तिसम्भवात् । अभावसाध्यकानुमितेरैवाप्रासङ्गसाध्यकत्वनाभावप्र-
कारकानुभवत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य कल्प-
त्वात् । प्रसिद्धसाध्यकपरामर्शस्य साध्यविशेषकानुमितिं प्रत्येव
हेतुत्वात्तत् साध्यविशेषणकानुमितेरसम्भवाच्चेति ध्येयम् । अत्र
संशयोत्तरप्रत्यक्ष विशेषदर्शनस्य हेतुत्व मानाभाव विशिष्टबुद्धि-
सामान्यात्तामप्रीत एव संशयोत्तरप्रत्यक्षस्यापि सम्भवात् एकको-

तिव्याप्तिः । तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुताया विवक्षितत्वात् ।

टिविशेषदर्शनस्यापरकोटिविशिष्टवीप्रतियन्धकतपोपयोगात् न चेत्
 तदीयसशयोत्तरप्रत्यक्ष प्रति तदीयाप्रशेषदर्शनस्याहेतुत्वे सपयोत्तरं
 विशेषदर्शनोत्पत्तिदशायामपि तद्वत्ताप्रत्यक्षस्योत्पत्तिः स्यादिति
 वाच्यम् इष्टत्वात् क्षणविलम्बस्य शपधानेत्तद्व्यत्वात् [न च बहि-
 व्याप्यधूमप्रत्तानिश्चयोत्तर पर्वतधर्मिकबहिर्विधेयकत्रावच्छिन्नं प्र-
 त्यक्ष बहिव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वेन हेतुत्वमुच्यतां लाघवात् तु
 तादृशानुमितित्वावच्छिन्न प्रति हेतुत्व गौरवात् स्वीक्रियता च ता-
 दृशविधेयताकत्वमनुमितायिव भ्रमसशयोत्तरनिश्चयात्मकप्रत्यक्षे-
 पीति तेनैव विशेषदर्शनोत्पत्तिकाले संशयोत्तरप्रत्यक्षप्रारणं स-
 भवतीति वाच्यम् अनुमितावेव पक्षनिष्ठविशेष्यतानिरूपितसाध्य-
 प्रकारताननिरिक्तस्य विधेयत्वस्य संप्रानुभवसिद्धतया निरस्पतया
 प्रत्यक्षे तस्य शङ्कानास्पदत्वादिति भावः] किं च भ्रमसशयो तद-
 र्मिकतद्विपरितनज्ञानत्वेनानुगमय्य तादृशज्ञानाव्यवहितोत्तरतद्वर्तिकत-
 त्प्रकारकनिश्चयात्मकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्न प्रत्यक्ष तद्वर्तिकतद्व्याप्यदर्श-
 नस्य हेतुत्व वाच्यम् अन्यथा व्यभिचारात् न चेत् युक्तम्
 अव्यवहितोत्तरत्वस्य स्पत्वादिगर्भत्वेन अननुगतत्वात् त्रिशिष्टपुद्गि-
 सामान्य प्रत्येव विपरितनिर्णयस्य प्रतिबन्धकतया बाधभ्रमसत्त्वे
 तद्वत्ताप्रत्यक्षस्य विशेषदर्शनसद्व्येणाप्यसंभवात् निश्चयत्वस्यार्थम-
 माजप्रस्तत्वेन कार्यतानवच्छेदकत्वासंभवाच्च न च तद्वर्तिकतद्वत्ताव-
 धारणात्मकप्रत्यक्ष प्रत्येव तद्वर्तिकतद्व्याप्यदर्शनस्य हेतुत्वम् नियमवि-
 पयकत्वस्यावधारणत्वस्य सर्वत्र सशयोत्तरप्रत्यक्षसंभवात् त-
 स्याप्यर्थसमाजप्रस्ततया कार्यतानवच्छेदकत्वाच्च विपरियताविशेष-
 स्यावधारणत्वस्य च मानाभावेन निरस्तत्वादित्याशयेन हेतुतामत
 इत्युक्ताऽऽरसो व्यञ्जित ॥ तथाविधनिश्चयत्वेनेति । पक्षधर्मिक-
 व्याप्यधूमप्रत्तानिश्चयत्वमात्रेणेत्यर्थः । न च तत्तदप्रामाण्यज्ञानानास्फ-
 न्दितत्वास्यापि कारणतावच्छेदके प्रवेशात्तन्मात्राभिधानमयुक्तमात्रा-
 मर्थधर्मिकतत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावस्य स्वातन्त्र्येणैवानुमितिहेतुत्वात्
 अन्यथा विशेष्यविशेषणमात्रभेदेन गुरुतरानन्तकार्यकारणमात्रप्रस-
 ङ्गात् । गृह्यमाणाप्रामाण्यकस्यैकस्य परामर्शस्योत्तरमभ्यपरामर्शात्

विशेषदर्शनस्य च भ्रमादिविरोधित्वेन तत्त्वमित्युक्तत्वात् । अत

क्षणविलम्बेनैवानुमितेः स्वीकारात् । तदुत्तरपरामर्शमायविशिष्टतत्त-
दप्रामाण्यज्ञानत्वाच्चिद्विधाभायत्वेनैव वा हेतुत्वस्य यत्कल्पित्यादिति
भाष्यः । [के चित्तु भ्रमेत्यादि तथाधिधनिध्यत्वेनेत्यस्तमेक एव
ग्रन्थः तेन विशेषदर्शनस्य विशेषणज्ञानविधया कुत्र चिन्ननकत्वेपि
हेतुतामत इत्यस्य नासङ्कतिरित्याहुः ॥ ननु निध्यत्वेन
हेतुत्वविधयक्षणेप्यतिव्याप्तितादयस्यम् तद्विशेषदर्शनस्यापि
तथाप्यवत्तानिध्ययत्वात् आह । विशेषदर्शनस्य चेति । तथा
च विशेषदर्शनस्य भ्रमादिविरोधित्वेन कारणत्वम् । अनुमितौ
तु व्याप्यवत्तानिध्ययत्वेनातो धैलक्षण्यामिति भाष्यः ।] भ्रमादीति ।
अन्यथा तमसि घटसंशयोत्तर विनापि व्याप्यदर्शनमालोक-
संयोगमात्रात् घटनिर्णयो न स्यादिति भाष्यः । नत्व हेतुत्वम् ।
[व्याप्यप्रकारकज्ञान]व्याप्यतत्त्वभ्रमदर्शनद्वयप्रकारकभ्रमदर्शनालोकसयो-
गादिसाधारण भ्रमादिविरोधित्वमप्येक बुद्धेचमित्याद्येदयितुमुक्तत्वा-
दिति । यस्तु तस्तदपि यच्चनमात्र न तु दोषस्वर्लापपीतत्वाभाष्यव्या-
प्यदर्शनव्यावृत्त सम्भवतीति भाष्यः । यद्यपि यद्विद्वेषाप्यवत्तानिध्य-
यत्त्वघटकद्वयस्य विशेषणविशेष्यभावेन गुरुतरकार्यकारणमा-
घद्वयकल्पनामपेक्ष्य तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितिं प्रति तद्विशेष्यकत-
द्व्याप्याभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतियन्धकताया एव छाद्येन कल्प-
नात् व्याप्यमस्यनोनुमित्यनुत्पत्तिसम्भवात् व्याप्यवत्तानिध्ययत्वेन
मानुमितौ हेतुत्वम् किं तु व्याप्यप्रकारकज्ञानत्वमात्रेण तत्र च भ्रम-
त्वज्ञानानास्कन्दितात्वमेवापेक्षितम् न तु तद्विधयानास्कन्दितात्वस्य
संशयसाधारणस्य व्याप्यवत्तानस्य कचिदप्यनुमित्यनुपधायक-
त्वात् व्याप्याभावप्रकारकत्वेन प्रतियन्धकतायामपि न भ्रमस्वनिध्य-
यानास्कन्दितात्वस्य भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितात्वस्य वा निवेशो भ्रम-
स्वनिध्ययास्कन्दिताद्व्याप्याभावसंशयादप्यनुमित्यापत्तेः यत्र च
व्याप्याभावश्च भ्रमात्संशयाद्वानन्तरं व्याप्यपरामर्शस्तत्र भ्रमा-
देनांशोत्तरमेवानुमितिः गुरुतर व्याप्यनिध्ययत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य
क्षणविलम्बकल्पनाया न्याय्यत्वात् । तथापि व्याप्यत्वमात्रस्यमुद्य-
यारमकपरामर्शानुमित्युत्पत्तये व्याप्याभावप्रकारकत्वाच्चि-

एव लिङ्गवत्त्वादिलक्षणातिदशवाक्यार्थज्ञानजन्योपस्थितौ नाति-
 ध्याप्तिः । तथाविधवाक्यार्थप्रतिसन्धानत्वेन तस्य हेतुत्वात् । न
 चोपनयार्थज्ञानजन्यन्यायार्थज्ञाने तच्छब्देन संकेतितशब्दान्तरेण

अध्याप्यप्रकारकत्वायच्छिन्नपक्षनिष्ठविशेष्यताकक्षानरथरूपं पक्षधर्मि-
 कव्याप्यघञानिश्चयत्वं गुरुतरमपि [हेतुतापच्छेदकीकृतमिति
 प्राञ्चः । नभ्यास्तु व्याप्यप्रकाररथान्यप्रकाररथानघच्छिन्नपक्षनिष्ठ-
 विशेष्यताकक्षानरथमेव पक्षधर्मिकव्याप्यघञानिश्चयत्वं याच्यम्
 अतस्ताद्रूप्येण हेतुतायां न विनिगमनाधिरहाद्यकाशः पक्षः साध्य-
 व्याप्यघातं येत्यादिसंशयस्य व्याप्यप्रकारतानिरूपितं यत्पक्षनिष्ठ-
 विशेष्यत्वं तदेव व्याप्यप्रकारताभिन्नेन व्याप्याभावप्रकारत्वेनाय-
 च्छिन्नमतस्तादृशसंशयादनुमित्यनुत्पादः संशयमात्रस्यैव प्रकार-
 ताद्वयनिरूपितैकविशेष्यत्वात् अत एव खीलावतीप्रकाशेऽपि विरो-
 धिनानारूपायच्छिन्नविषयताप्रतियोगिज्ञानं संशयः समूहालम्बने
 तु विरोधिप्रत्येकप्रकारतावच्छिन्ना विभिन्नैव विशेष्यता न तु विरो-
 धिनानारूपनिरूपितैकेन संशयप्रन्धे स्फुटमभिहितमिति प्राहुः ॥
 अत एवेति । तादृशानिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य लक्षणाघटकत्वादेवेत्यर्थः ।
 लिङ्गवत्त्वेति । लिङ्गं व्याप्यम् । तथा च व्याप्यवत्त्वरूपो योऽतिदे-
 यथाक्यार्थः तस्य यज्ज्ञानं घट्टिव्याप्यधूमयत्पर्वतसदृशं चत्वरपद-
 याच्यमित्याकारकं तज्ज्ञान्यायामिदं चत्वरपदयाच्यमित्याकारो-
 पमितावित्यर्थः ॥ तथाविधेति । तादृशो योऽतिदेशथाक्यार्थः साह-
 द्यं तत्प्रतिसन्धानरथेनेत्यर्थः । न तु वाक्यार्थत्वस्यापि प्रवेशो गौर-
 धान्मानाभावश्चेति ध्येयम् ॥ न चेति । याच्यमिति परेणान्वयः । न्याया-
 र्थेति चिन्तामणिकृतां मते । तैः पञ्चाययथजन्यविशिष्टशुद्धिस्वीका-
 रात् । स्वमते तुपनयार्थविशेष्यकनिगमनार्थप्रकारकयोर्धेऽतिप्रसङ्गो
 द्रष्टव्यः । ननु घट्टिव्याप्यधूमयानयमित्युपनयार्थज्ञानं न पक्षे व्याप्ति-
 विशिष्टप्रकारकं मतुयर्थस्य घट्टिव्याप्यधूमसम्बन्धिन एव तादा-
 र्थ्येन तत्र प्रकारत्वात् लक्षणघटकं च तादृशमेव ज्ञानमतो नाति-
 ध्याप्तिः तथा चायमित्यादिप्रयोगस्तु न सर्वसम्मत इत्यत आह

(१) इति प्रश्ने १० पूटे १६ परिक्रम्यकोपितु विधिद्वेषिद्वेषद्वयन्तो धन्य
 एकस्मिन् प्रसक्तो लेखकनौघर्षाद्भटः ।

वा व्याख्यादिविशिष्टोपस्थितिद्वारा जनिते शान्दबोधेतिव्याप्ति-
र्द्युत्पादापिप्यतेहि महावाक्यार्थज्ञानस्यावान्तरवाक्यार्थज्ञानजन्य-
त्वम् तदादेश्च विशेषरूपेणोपस्थापकत्वमिति वाच्यम् । तत्रातिरि-
क्तस्य पदजन्यत्वस्य कारणतावच्छेदकेऽनुभवेशात् । निश्चय-

तच्छब्देनेति । ननु यत्र सोस्तीत्यादिवाक्यात् वह्निव्याप्यधूमवत्प-
र्वतोस्तीत्यादिभीस्तत्रैवकारणत्वं इव व्याप्त्यादिघटकीभूतप्रत्येकप-
दार्थ एव तच्छब्दयुक्तिज्ञानाप्रत्येकपदार्थोपस्थित्या परस्परमन्वय-
योधो न स्यादित्येव तत्पदान् व्याप्यघटपर्वतस्योपास्थितिरतो नातिव्या-
प्तिरित्येवं यदि श्रूयात्तदाप्याह संकेतितेति । यत्र वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वत
एव द्विव्यादिपदस्य संकेतग्रहः प्रथमं जातः तत्र द्वित्योस्तीत्यादिवा-
क्यजन्ये वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतोस्तीत्याकारकवाद्यबोधेऽतिव्याप्तिरि-
त्यर्थः । शब्दान्तरे निरुक्तव्युत्पत्तेरसत्त्वादिति भावः । ननु उपनयार्थज्ञानं
न न्यायार्थबुद्धौ हेतुस्तद्वदकप्रत्येकपदजन्यपदार्थस्मृतेर्महावाक्यार्थ-
ज्ञानपर्यन्तमसत्त्वेनावान्तरवाक्यार्थबोधस्य महावाक्यार्थबुद्ध्यावहेतु-
त्वा[त्]त्कथं तत्रातिव्याप्तिरत आह व्युत्पादयिष्यत इति । पदजन्यप-
दार्थस्मृतिमात्रं नान्वययोधहेतु । किं तु पदप्रयोज्यं पदार्थभीमात्रम् ।
तन्वाधान्तरवाक्यार्थबोधमादायैव तावत्पर्यन्तमस्तीति भावः । ननु
तच्छब्दाहुस्तिस्थत्वेनैव पदार्थोपस्थितिरतः सोस्तीत्यादिवाक्यज-
न्यबोधे कथमतिव्याप्तिकेत्यत आह तदादेश्चेति । व्युत्पादयिष्यत इति
पूर्वेणान्वयः ॥ व्याप्यघटत्रादेः संस्कार इव स्मरणेषुपेक्षान्यतद्वत्ता-
निश्चयत्वेन हेतुत्वस्य प्रामाणिकत्वे तत्रातिव्याप्तिवारणाय तथा-
विधनिश्चयत्वमात्रावच्छिन्नहेतुत्वं लक्षणे निवेदयमित्याशयेनाह तत्रा-
तिरिक्तस्येति । पदजन्यत्वस्येति । कारणत्वादिसंश्लेषेण [घटादि]-
पदानुपस्थितस्याप्याकाशादेः वाद्यबोधानुत्पत्त्या दूर्या पदजन्यत-
दुपस्थितित्वेनैव तच्छब्दाद्यबोधं प्रति हेतुत्वादित्यर्थः ॥ ननु चरमज्ञान-
पदस्यानुभवपरत्वेनैव स्मृतेर्वारणसम्भवात्तथाविधनिश्चयत्वमात्रेण
हेतुत्वं न लक्षणे प्रवेदयम् किं तु तादृगनिश्चयत्वेन हेतुत्वमेवा-

(१) 'यत्र ननु ज्ञानपर' इति कदाचित्पाठः । तस्मिन् पुस्तके 'नातिव्या-
प्तिरिति भावः' (३६ पृष्ठे ११ पङ्क्तिः) इति ग्रन्थान्तगतमेव ग्रन्थ 'इत्यपि काश्चित्' (३६ पृष्ठे
१० पङ्क्तिः) इत्यस्याभावश्च ।

त्वस्याप्रवेशाच्च । न च तथापि तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं प्रति तत्तद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकानिश्चयत्वेन हेतुत्वात्तादृशशब्दबोधे प्रसङ्गे चातिव्याप्तिः दण्डो रक्तो न वेति संशये रक्तदण्डवानयमि-

न्यथानुमितावपि ? अत्रानुमानानास्फन्दितव्याप्ययत्नानिश्चयत्वेनैव हेतुत्वात्संभवापत्तेस्तत्कृतः शाब्दधीवारणमत आह निश्चयत्वस्येति । ननु तच्छब्दबोधे तदर्थकपदज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं तत्र च वृत्त्या स्वजन्यपदार्थोपस्थिते कारणताघटकप्रत्यासत्तित्वादेवोक्तातिप्रसङ्गनिराससंभवे पदार्थोपस्थितिहेतुतायां न पदजन्यत्वप्रवेशो मानामाघादित्यतिव्याप्तितादृशस्यमत आह निश्चयत्वस्येतीत्यपि कश्चित् । स्मृतिशब्दरूपाया एव पदार्थोपस्थितेर्गोपारत्वात् [तस्याश्च निश्चयत्वनियमात्] शाब्दबोधे पदार्थस्मृतित्वेन वृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितित्वेनैव [वा] हेतुत्वं न तु निश्चयत्वेनेति नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । तथापि पदार्थोपस्थितिजन्यतयातिव्याप्तेर्निरासेपि । अत्र च घटवदित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ न घटत्वादिनिश्चयत्वेन हेतुत्वं किं तु घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वमात्रेणायं घटो न वेति संशयोत्तरमपि तादृशबुद्धयुत्पादात् किं तु यत्र विशेषणतावच्छेदकांशे धर्मितावच्छेदकतया किञ्चिद्भासते तत्रैव तत्प्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वम् यथा नीलघटवदित्यादौ घटत्वाविशिष्टविशेष्यकनीलनिश्चयत्वेन [हेतुत्वम्] इत्यावेदयितुं तत्तदित्यभिहितमिति ध्येयम् । घस्तुतः पर्यतो वह्निव्याप्यधूमवात्र वेति संशयदशार्थां वह्निव्याप्यधूमवत्पर्यन्तत्वावच्छिन्नप्रकारताकस्येव तादृश[विशिष्ट]पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकस्यापि ज्ञानस्यानुत्पादादुभयत्रैव पर्वतविशेष्यकवह्निव्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वम् । जन्यता तु वह्निव्याप्यधूमवत्पर्यन्तत्वावच्छिन्नविययताकज्ञानत्वेनैव बोध्या विशेष्यत्वप्रकारत्वयोर्द्वयोरपि तादृश [ज्ञानविययताक]त्वादेवं च विशिष्टस्य वैशिष्ट्यबुद्धौ [एक]विशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमिति बुद्धौ चोभयत्रापि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वमित्यापेदयितुं तत्तदित्यभिहितमिति ध्येयम् । विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणान्तरमित्यादिज्ञानस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानतया तत्र विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वासम्भवात् तत्तदित्युक्तमित्यपि केचित् । अले

ति ज्ञानानुदयादिति वाच्यम् । ज्ञानोपरमेपि विशिष्टविषयोपधाने-

कपोतन्यायेनैव शाब्दधीरिति मते तादृशप्रत्यक्षं प्रत्येव विशेषण-
तावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वं शाब्दादेस्तादृशविषयतायाः पदा-
थोपस्थित्यादेरेव नियामकत्वसम्भवादिति मते वा न शाब्दादाव-
तिव्याप्तिरतः प्रत्यक्षे चेत्युक्तम् । ननु विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशे-
षणतावच्छेदकप्रकारज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम् न तु निश्चयत्वेन गौर-
वात्तत्कृतोऽतिव्याप्तिरत आह दण्डो रक्तो न वेति । तादृशसं-
शयानुव्यवसायस्तु रक्तत्वेन दण्डं संदेहीत्याकारो रक्तत्वतदभा-
षप्रकारकदण्डविशेष्यकज्ञानवत्त्वावगाही न तु रक्तत्वविशिष्टदण्ड-
ज्ञानावगाही । रक्तदण्डं संदेहीत्यनुव्यवसायस्तु रक्तदण्डकोटिकस्य
तादृशधर्मिकस्यैव संशयस्य । न तु दण्डधर्मिकरक्तत्वसंशयस्य ।
तदीयत्वे वा विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनैव । न चैवं दण्डो रक्तो
न वेति संशयानन्तरमयं रक्तदण्डवान्न धेत्यौचित्या वर्जितः संशयो
न स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । सत्त्वे वा तस्यापि विशेष्ये
विशेषणमित्यादिरीत्यैव स्वाकारात् ।] के चित्तु विशिष्टवैशिष्ट्य-
विषयताकस्याप्युक्तसंशयस्यानुभवसिद्धतया विशेषणतावच्छेदक-
प्रकारकज्ञानत्वेनैव तादृशयोर्भेदतुल्यं न तु तादृशनिश्चयत्वेन व्यभि-
चाराद्गौरवाच्च न च संशयसाधारणज्ञान[मात्र]स्याप्रामाण्यानिश्चया-
[ना]स्फन्दितस्यैव कार्यजनकतया तत्तदप्रामाण्यनिश्चयत्वावच्छि-
न्नाभावत्वेन हेतुत्वे गौरवमिति वाच्यम् सर्वत्रैवाप्रामाण्यज्ञानस्यानु-
गतरूपेण तद्विरोधित्वस्य दुर्बलत्वेनाप्रामाण्यनिश्चयानां तत्तद्व्यक्ति-
त्वावच्छिन्नाभावत्वेन हेतुतया गौरवानवकाशात् [विशेषणतावच्छे-
दक]प्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वपक्षे एव तदप्रामाण्यज्ञानमात्रस्य
कार्यविरोधितया तत्तदप्रामाण्यनिश्चयव्य[क्ती]नामिव तदप्रामाण्यसं-
घटय[क्ती]नामप्यभाव[कूट]स्य तत्तद्व्यक्तित्वेनैव विशिष्टवैशिष्ट्यधी-
हेतुत्वकल्पनायां विपरीतगौरवापत्तेरित्याहुः ॥ विशिष्टेति । घटत्वादि-
विशिष्टो यो विषयस्तद्विषयकत्वेनेत्यर्थः । तथा च विनश्यद्व्यस्यज्ञानज-
नितयोरिच्छाद्वेषयोर्घटमिच्छामि घटं द्वेष्मीत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्य-
प्रत्यक्षे व्यभिचारात् ज्ञानत्वं तदीयकारणतावच्छेदके, निधिष्टमिति

नेच्छाद्वेषयोः कृतेश्च साक्षात्काराद्विशेषणाविषयकाद्विशिष्टसंस्कारादेव विशिष्टस्मरणाच्च तद्विषयकगुणानां तत्र हेतुत्वेन

भावः । तेनायिनश्यद्यस्यज्ञानजनितेच्छादेरिच्छात्वाद्यंशे निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य तज्जनकज्ञानादिच्छात्वादिप्रकारेण तादृशेच्छादेर्द्वितीयसाक्षात्कारस्य च प्रागुपनीतघटादिविषयकेच्छात्वादिनिर्विकल्पकादेव सम्भवात्तादृशस्थले व्यभिचारसम्भवेऽपि न क्षतिः । ननु ज्ञानस्येच्छाद्वेषौ प्रति कार्यसहभावेन हेतुत्वमते विनश्यद्यस्यज्ञानेन तयोरजननात् कस्य प्रत्यक्षे व्यभिचार इत्यतः स्यत्तास्तरमाह कृतेश्चेति । न च कृतिसाक्षात्कारएव विषयोपनीतभानार्थे विषयस्मृतेराद्यद्वयकत्वात् व्यभिचारः । सप्रकारकतद्विषयकत्वेनेच्छाद्विसाधारणेनैव तद्विषयकालौकिकप्रत्यक्षेऽपि हेतुत्वादिति भावः । ननु प्रत्यासत्ति[विषय]विधया विशिष्टविषयकस्मृतेरनपेक्षायामपि विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वानुरोधेऽप्येवमवश्यकीति कुतो व्यभिचार इत्यत आह विशेषणाविषयकादिति । तथा च विशिष्टबुद्धावपि न विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वं स्मरणे व्यभिचारार्थं तु तद्विषयकत्वेनैव । तच्च कृत्यादिसाधारणमतो नैतदुनुरोधेन [विषय]स्मृतराद्यद्वयकत्वमिति भावः । समानविषयकत्वेनैव संस्कारस्मृत्योः कार्यकारणभावाद्विशेषणाविषयकसंस्कारात्कुतो विशिष्टस्मृतिरित्याद्युक्तमपनेतुं विशिष्टसंस्कारादित्युक्तम् । तत्रेति तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्ययोश्च इत्यर्थः । तथा च विशेषणतावच्छेदकीभूततत्तद्दर्शनाभावात्प्रकारकतत्तद्दर्शनप्रकारकत्वेन तत्तद्दर्शनप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपिततत्तद्विशेषणनिष्ठाविशेष्यताकत्वेनैव वा तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ हेतुत्वानुलक्षणे च तादृशप्रकारताज्ञानत्वाच्चिह्नहेतुताया एव निवेष्टान्नातिव्याप्तिरिति भावः । यद्यपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारतामात्रेण विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिहेतुत्वे घट्टिव्याप्यांशेऽनुद्बुद्धसंस्कारात्पर्वतेन्द्रियसंयोगदशायां घट्टिव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षापत्तिः संस्कारात्मकस्यैव संनिकर्षस्य घट्टिव्याप्यांशे सत्त्वात् धूमो घट्टिव्याप्यो न वेत्याकारिकाया ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः सम्भवाच्च न चापाद्यतत्तत्प्रत्यक्षव्यक्तविशेषणान्प्रति तत्तद्बुद्धौधकस्य तत्तद्व्यक्तत्वेन हेतुत्वकल्पनात् तदभावादेव तादृशप्रत्यक्षापत्त्यसम्भयः तत्तत्प्रत्यक्षव्यक्ती-

न्यूनवृत्तिज्ञानत्वस्याप्रवेशात् । इच्छादितः संस्काराद्यानुमितेर-
नुदयात् । संस्काराद्यन्यत्वस्य गुरुतया ज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुत्वात् ।
न च परामर्शानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिः सामान्यतः प्रत्यक्षे विषय-

नां पूर्वं स्मृतिव्यक्ती कल्पयित्वा तत्तस्मृतौ तत्तदुद्बोधकव्यक्तित्वेन
हेतुत्वकल्पनामपेक्ष्य तत्तत्प्रत्यक्षव्यक्तिस्त्वेष तत्तदुद्बोधकव्यक्तीनां हेतु-
त्वकल्पनायां लाघवाविति वाच्यम् [यतो] विशिष्टं विशिष्टप्रत्यक्षव्य-
क्तीनां पूर्वं विशेषणतावच्छेदकप्रकारिकाः स्मृतिव्यक्तयोऽनुभवसिद्धा-
स्तप्रत्यक्षव्यक्तीनां शाब्दानुमित्यां चारम्भकविशेषणतावच्छेदकप्र-
कारकज्ञानैर्जनितप्रत्यक्षव्यक्तीनां चापाघट्यात् न हि तादृशप्रत्यक्षव्य-
क्तिष्वपि हेतुत्वमुद्बोधकव्यक्तीनां [कल्प]येनै तद्भावादेव तादृशप्रत्य-
क्षानिरास सम्मति । तथापि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकसंस्कारसत्ये
ष्यद्बुद्धिदशायां विशिष्ट[विशिष्ट्य]प्रत्यक्ष तत्तदुद्बोधभावविशिष्ट[ता-
दृश]संस्कारत्वेन विशिष्टविशिष्ट्ययोश्च प्रति प्रतिषन्धकत्वकल्पनाद्वो-
प न च ज्ञानत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वमेवोक्तप्रतिषन्धकत्वकल्पने
गौरवम् । ज्ञानोपरमेऽपि विशिष्टविषययोपधानेन दृश्यादिसाक्षात्का-
रोत्पत्त्याद्यभिचारेण ज्ञानस्य स्वाप्रवेशनियमेन तादृशप्रतिषन्धप्रतिष-
न्धकभावकल्पनागौरवस्य प्रामाणिकत्वादित्याशय ॥ नन्वनुमिता
द्यपि व्याप्याभावाप्रकारकव्याप्यप्रकारकत्वमात्रेण हेतुत्वम् न तु
ज्ञानत्वान्तर्भावेणेत्यसम्भय एवंत्यन आह इच्छादित इति । ननु
साध्यव्याप्यत्वपक्षावगाहीच्छाद्वेषयोर्द्वितीयक्षयो प्रायशानुमितिस्त्व-
यापि वाच्येच्छादिजनकस्य परामर्शात्मकज्ञानस्य पूर्वं सत्त्वात्
दृश्युत्तरश्च द्वित्रिक्षणेऽनुमित्यनुत्पादौ निर्णेतुमशक्य इत्यत स्फुट-
व्यभिचारस्थलमाह संस्काराच्चेति ॥ संस्कारादीत्यादिपदादिच्छा-
द्वेषवृत्तीनां परिग्रह । ज्ञानत्वेनैवेति । तदन्तर्भावणैवेत्यर्थं । तत्र अनु-
मिती ॥ न च परामर्शानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिरिति । तथाविधनिश्च-
यस्येन हेतुत्वस्य विप्रक्षितत्वादिति प्राक्तनो हेतुत्वानुपगनीयः । सामा-
न्यतो ह्येत्येव यामे पाठ । तेन न चेत्यत्र हेत्यज्जामेपि न क्षतिरिति श्ये-
षम् ॥ विषयत्वेनेति । साक्षात्करोमीति प्रतीतिसाक्षिकविलक्षणाविषय-

(१) 'पुरुषवि'

(२) 'व्यपवि'

(३) 'तत्तज्जावोरेष तादृशनिवम समवासे'

त्वेन तत्तद्विषयकप्रत्यक्षे तत्त्वेन कदाचिज्ज्ञानादिप्रत्यक्षे ज्ञानत्वा-

त्वेनेत्यर्थं । तेनातीन्द्रियस्य गुरुत्वाहृष्टादेः सत्यपीन्द्रियसन्निकर्षे न प्रत्यक्षम् । न तु निर्रिकल्पकविषयत्वेनेत्यर्थं । ज्ञानादेः सविकल्पकमात्रवेद्यत्वात्तत्प्रत्यक्षे व्यभिचारापत्तेः । अत्र च कारणस्य तादात्म्य कार्यस्य तु लौकिकविषयत्व प्रत्यासत्तिस्तेनातीतविषयकप्रत्यक्षेऽतीतविषयाणामहेतुत्वेपि न क्षतिः । ननु लौकिकविषयत्वस्यैकस्याभावात्कार्यतायच्छेदकसम्बन्धाननुगमात्कथमनुगतं । कार्यकारणभावः लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वादेरपि सन्निकर्षभेदेन नानात्वात् न च साक्षात्कारत्वनिरूपितविषयत्वमेव कार्यताघटकं सम्बन्धस्तादृशविषयतया च प्रत्यक्षं नातीतादावतो न व्यभिचार इति घाच्यम् शुक्तिभृगुत्पणादिधर्मिकस्य तद्भजतमेवेदं तज्जलमेवेदमित्यादिप्रत्यक्षस्य दोषविशेषजन्यस्य तादृशविषयतासम्बन्धेनातीतरजतज्जलादावपि सत्त्वेन व्यभिचारात् तथापि तद्भजत साक्षात्करोमीत्यनुभवात् न च तत्र तादृशविषयताशे भ्रम मानाभावात् साक्षात्कारत्वनिरूपितविषयताया लौकिकसन्निकर्षस्यैव दोषविशेषस्यापि जन्यतायच्छेदकत्वप्रसक्तत्रैकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वात् लौकिकस्यैव दोषविशेषजन्यस्यापि रजततत्रप्रकारकप्रत्यक्षस्य रजतानयनगोचरप्रवृत्तिहेतुत्वाद्योपानानप्रत्यक्षनिष्ठप्रवृत्तिजनकतायच्छेदकत्वेन तादृशविषयताया लौकिकमनिकर्षजन्यत्वाद्योषविशेषजन्यप्रत्यक्षविशेषसाधारणत्वाच्च यस्तुतो विषयत्वस्य ज्ञानसमानकालिनतया निदत्तविषयत्वायच्छिन्नस्य घटादेः प्रत्यक्षप्राकाशसत्त्वात् तादृशविषयत्वेन हेतुत्वव्यभिचार्यैव [तादृशविषयत्वाभावाद्दृष्टि भ्रमवत्त्वेन हेतुत्वे न द्वेष] इत्यत आह तत्तद्विषयकेति । अत्र तत्तत्प्रत्यक्षविषये प्रत्यक्षं चोभयत्रान्वितम् तथा च तत्तद्विषयकत्वविशिष्टतत्तत्प्रत्यक्षव्यक्तित्वेन पार्यंत्यम् तत्तद्विषयव्यक्तित्वेन हेतुत्वम् तत्र च कार्यस्य विषयता[मात्र] कारणस्य तु तादात्म्यप्रत्यासत्ति न च तत्तादृशविषयकत्वस्य पार्यंत्यच्छेदके प्रवेशोपपत्तेः तत्प्रत्यक्षव्यक्तेरेव विषयतासम्बन्धेनान्यत्रापि सत्त्वेन व्यभि-

(१) 'वर्णनं' (२) 'विशिष्टम्'

(३) 'लौकिकलौकिकमात्रविषयताधारणत्वाच्च'

धारधारकत्वादिति भावः । ननु नक्षरपरामर्शव्यक्तिप्रत्यक्षे नक्षरप-
रामर्शव्यक्तिरूपेण हेतुत्वे परामर्शप्रत्यक्षसामान्य प्रत्यपि परामर्शेव न
हेतुत्वमावश्यकं यद्विशेषयोरिति व्याप्तेस्तथा च तदनुव्यवसाये-
ऽतिव्याप्तिरेवेत्यत आह कदाचिदिति । प्रमाणाभावात्तादृशी व्या-
प्तिरेव न। सती वा तत्तत्परामर्शव्यव्यापकीभूतज्ञानत्वादिधर्मवच्छि-
न्नकारणतामादायैव धरितायां न परामर्शरूपेण हेतुत्वव्यपस्थापयतीति
भावः । यद्यपि विषयस्य प्रत्यक्ष प्रति हेतुत्वे मानामाद्यः न च घटादि-
विषयस्य नाग्रदशायामपि तदिन्द्रियसन्निकर्षसत्त्वात्तदुत्तरकाल तत्प्र-
त्यक्षापत्तिरिति घाच्यम् यदा यत्र यत्कार्यस्योत्पत्तिस्तद्व्यवहितप्राक्-
क्षणे तत्र तत्कारणमिति व्याप्ते कारणतासमादकतया विषयनाश-
कालावच्छेदेन विषयसन्निकर्षात्मककारणधिरहादेव तदसम्भवात् [न
च यदा यद्वृत्तिकार्यस्योत्पादस्तदव्यवहितपूर्वं तद्वृत्तिकार्यस्य
कारणमित्यत्र व्याप्ति कारणताया प्राहिकेति त्रिनष्टविषयस्य प्रत्य-
क्षधारणार्थं विषयस्य हेतुत्वमावश्यकमिति घाच्यम्] कार्यकारण-
भायान्तरकल्पनागौरवेण घटीयरूपे चक्षु मयुक्तममवायसत्त्वे विद्य-
मानस्यासन्नितृष्टरूपान्तरस्य प्रत्यक्षप्रसङ्गेन च तादृशव्याप्ते प्रति-
हतत्वात् न च शब्दप्रत्यक्ष प्रत्यवश्य वर्णावच्छिन्नशब्दरूपेण विष-
यस्य हेतुत्वमन्यथा वर्णानवच्छिन्नस्यापि तस्य प्रत्यक्षापत्ते श्राय-
च्छिन्नप्रत्यक्षप्रत्यामत्या कर्णस्य तत्र हेतुत्वे वर्णावच्छिन्नसयोगादपि
धायकप्रत्यक्षप्रसगादिति घाच्यम् नावतापि ज्ञानादिसाक्षात्कारे
विषयस्य हेतुत्वाप्राप्ते । तथापि सत्यपीन्द्रियसन्निकर्षादी सामान्य-
कारणे गुणस्याघतीन्द्रियपदार्थानामप्रत्यक्षनयाऽग्रस्य विषयार्ण वि-
शेषतो हेतुत्व घाच्यम् । तद्विरहादेव गुणस्यादरनीन्द्रियत्वात् । यस्तु
तेषामतीन्द्रियत्वानुरोधेन साक्षात्काररानिरूपितविषयवधन [तादृश
विषयतायद्वृत्तिधर्मशून्यत्वेन वा] प्रत्यक्षसामान्य प्रति हेतुत्वम्
तत्र च लौकिकसन्निकर्षजन्यतावच्छेदकतया सिद्धस्य लौकिक-
स्यास्यविषयताविशेषस्य कार्यतावच्छेदकसंश-धत्यान्न व्यभिचारः
धर्मविधेयस्य मयन्धविषयादि कार्यतावच्छेदक [त्व]मिदौ बाधकामा-
घातस्यमत कारणताया अनिरिक्तपदार्थान्येन तदवच्छेदकोपलक्षित-
स्यैव पूर्वसंस्थोपेक्षणादिति घण्णितान्मन्त्रम् । कार्यतावच्छेदकत्वे-

(१) 'यदव्यापिकमात्राव तदकल्पनात् । के विषु'

दिना तद्धेतुत्वम् । न तु यावानेव तत्तदितरत्वादिर्विषयानिष्ठो
 घर्मः तेन तद्विषयत्वेन च कार्यकारणभावः । मैत्रावलोकितचैत्र-
 निर्मितनीलेतरयदतद्विषयकत्वादिना तत्त्वेऽनन्तकार्यकारणभा-
 वप्रमद्भात् । मानाभावात् । अन्यथोपपत्तेश्च । अथ
 विशिष्टस्मरणे अतिव्याप्तिः न चोपेक्षान्यत्वेन तत्र हेतुत्वम्
 उपेक्षात्वं हि न जातिश्चाक्षुपत्वादिना संकरमसद्भात्

न विषयत्वसिद्धावपसिद्धान्तात् । अन्यथा विशिष्टबुद्ध्यादौ विशेष-
 याज्ञानाद्विजन्यत्वं विशिष्टबुद्धित्वादिना बहुअनुमितिं प्रति च बद्धि-
 व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वं न स्यात् । [लाघवात्] विषयनावि-
 शेषस्यैव तादृशजन्यतावच्छेदकत्वौचित्यादिति दिक् ॥ तत्तदितर-
 त्वादिरिति । व्याप्यप्रकारकत्वव्याप्याभावप्रकारेकेतरत्वादीत्यर्थः ॥
 परामर्शत्वस्य विशेषणचतुष्टयघटितत्वात्तन्माभ्यप्रदर्शनार्थं मैत्राव-
 लोकिनेत्यादिविशेषणचतुष्टयमुक्तम् । घटतद्विषयकत्वेति । द्वद्वात्परस्य
 त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकं संबन्धात्तादृशघटत्वेन हेतुत्वम् [तद्विषयकप्रत्य-
 क्षसामाग्न्या च] तद्विषयकप्रत्यक्षत्वेन च कार्यत्वमित्यर्थः ॥ इष्टापत्तौ
 धाप्रकमाह मानाभावादिति ॥ मन्वेतादृशकार्यान्वयानुपपत्तिरेव
 मानं भविष्यतीत्यत आह अन्यथेत्यादि । मैत्रावलोकनादि-
 सामाग्न्या द्रव्यप्रत्यक्षादिसामाग्न्या च तादृशप्रत्यक्षस्यात्पत्ते-
 रित्यर्थः । तथा चायंसमाजप्रस्तत्वाप्रोक्तरूप कार्यतावच्छेदक-
 मिति भावः । [अथेति ।] विशिष्टस्मरण इति । बद्धिव्याप्यधूम-
 घत्पर्यन्तस्मरण इत्यर्थः । संशयोत्तरं तदाकारस्मृत्यापात्तिमयेन
 स्मृतिजनकतायामपि निश्चयत्वप्रवेशादित्याशयः । यद्यपि [यद्वि]ऽव्या-
 प्ययत्तादिसंस्कारं प्रति व्याप्यत्वनिश्चयत्वेन हेतुत्वात्तादृशसंस्कारा-
 नुत्पत्त्यैव व्याप्यवत्यादिसंशयात् तत्रोचरस्मृतेः संभव इत्यनुभवस्य
 निश्चयत्वेन [स्मृति]हेतुतायां मानाभावात् विशिष्टस्मृत्यावतिव्याप्ति-
 संशयात् । तथापि व्यापारीभूतमस्कारं प्रत्यनुभवस्य निश्चयत्वेन हेतुत्वे
 फलीभूतस्मृतिं प्रत्यपि ताद्रूप्येण हेतुत्वमायद्रव्यकम् फलव्यापारी प्र-
 त्येकरूपेणैव कारणस्य हेतुत्वादिति प्राचीनमतेनेवम् । इदं तु चिन्त्यते

आंशिकत्वोपगमाच्च नापि प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकत्वमजिज्ञा-

धूमत्वपर्वतत्वादिरूपेण वाष्पवृक्षादिगोचरादपि वह्निपरामर्शात्पर्वतो
 वह्निमानित्यनुमित्युत्पादादनुमितिं प्रति वह्निव्याप्तिधूमत्वपर्वतत्वा-
 दिनिरूपितविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि[विषय]ताविशेषेणैव हेतुत्वं न तु
 धूमपर्वताद्यन्तर्भावेण व्यभिचारत् [पक्षसाध्ययोर्विशिष्य प्रवेशोपि हे-
 तावनयात्वात्] स्मरणे तु धूमादिकमन्तर्भाव्यैव तथात्वमन्यथा
 धूमत्वेन वाष्पगोचरादप्यनुभवात्तादृष्येण धूमस्मरणे, स्मृतेरगृ-
 हीतप्राहित्वप्रसङ्गात् अनुमितिजनकतावच्छेदकरूपेण स्मृताव-
 हेतुत्वात्कथं तत्रातिव्याप्तिप्रसक्तिरिति । [आचार्यमते त्वयं
 बोधः तन्मते करणीभूतज्ञाने धूमत्वादिना यादृशवस्तुनो भानं
 फलेपि तथेति तु नव्याः] यत्तु ज्ञानपदस्य करणव्युत्पत्त्यभिप्रायेण
 शङ्कनेऽप्येति विशिष्टस्य स्मरणं यत् इति व्युत्पत्त्या विशिष्टसस्का-
 रेऽतिव्याप्तिरित्यर्थ इति तत्र । संस्कारानुत्पत्त्येवेत्याद्यभिप्रान्यवि-
 रोधापत्तेः। किंचित्तु यादृशस्मृतौ वह्निव्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वेनानु-
 गतरूपेणोद्बोधकविधया हेतुत्वं तादृशस्मृतावतिव्याप्तिरित्यर्थ इत्याहुः।
 तच्चित्यम्। उपेक्षान्यत्वेनेत्यादिग्रन्थस्य [व्याप्यविषयकत्वेनेत्यादि-
 ग्रन्थस्य च] विरोधापत्तेः। तत्र हेतुत्वमिति । स्मृतौ हेतुत्वमित्यर्थः।
 तथा च व्याप्यवत्तानिश्चयत्वमात्रावच्छिन्नहेतुत्वस्य लक्षणे प्रवे-
 शात् [विशिष्ट]स्मरणेऽतिव्याप्तिरिति भावः। [ननु] उपेक्षात्वं यद्येकं
 सुवचं स्यात्तदा तद्वदन्यत्वं स्मृतिजनकतावच्छेदकं भवेत् तदेव तु
 न संभवतीत्याशयेनाह उपेक्षात्वं हीति। संकरेति । चाक्षुपत्वं विहायो-
 पेक्षात्वं तृणस्पर्शनादौ उपेक्षात्वं विहाय चाक्षुपत्वं कामिनीदश-
 नादौ वर्तमानमेकत्र तृणचाक्षुषे संकीर्णमित्यर्थः। चाक्षुपत्वं व्याप्यं
 नानैवोपेक्षात्वं निरुच्य तत्तद्भेदकूटमेव स्मृतिजनकतावच्छेदकं यदि
 भूयात्तदाह आधिकेति। [एकस्मिन्नेव ज्ञाने किंचिदपि उपेक्षात्पस्य
 क्वचिदपि तदभावस्यानुभवादित्यर्थः।] न च व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्व-
 मित्यादावनुकत्वादांशिकत्वं न जानिष्याथकमिति वाच्यम् । रूपहाना-
 वंसयन्धे वा तदन्तर्भावादिति भावः। [सांख्यघटकपरस्परभाववद्-

(१) 'यत्तम' (२), 'स्मरणपञ्चगात्' [तथा च स्मृतेरगृहीतप्राहित्वेन
 प्राणावधारणेः]

सितविषयत्व वा तादृशादपि स्मृत्युत्पादात् नापि संस्कारजनकत्वम् तज्जनकतावच्छेदकरूपान्तरापरिचयात् अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् संस्कारानुत्पत्त्यैवास्मरणसम्भवे स्मृतिजनक-

त्तिताया आभावत्व निरवच्छिन्नप्रशयणतया ग्राह्यम् । तथा च साक्यं एवांशिकत्वस्याप्यन्तर्भाव इति कश्चित् ।] नापि प्रवृत्तीत्यादि । तथा च तद्गोचरप्रवृत्त्यजनकत्वे सति तद्गोचरनिवृत्त्यजनक यत्तदन्यज्ञानत्वेन तद्गोचरस्मृतौ हेतुत्वम् । तद्गोचरप्रवृत्तिनिवृत्त्युभयजनकत्वेन तत्प्रत्येकजनकत्वेन चा तद्गोचरस्मृतिहेतुत्वे व्यभिचारादभावद्वयगर्भेति ध्ययम् । अजिज्ञासितेति । तथा च तत्प्रकारकस्मृतौ तद्धर्मव्याप्यधर्मप्रकारकजिज्ञासाया अजनक यत्तदन्यज्ञानत्वेन हेतु दमव्याप्यधर्माणामनुगमात्तद्धर्मव्याप्यधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकज्ञानत्वमप्यनुगतमतस्ताद्रूप्येण स्मृतिहेतुत्वासम्भवादत्रापि निषेधद्वयगर्भतावश्यकतीति भाव । तादृशादपीति । प्रवृत्त्याद्यजनकादपीत्यर्थ । नापि संस्कारात् । तथा च पर्यतधर्मिकव्याप्यवत्तास्मरणप्रति तदाकारसंस्कारजनकज्ञानत्वमेव हेतुत्वान्न व्याप्यवत्तानिश्चयत्वात्तच्छिन्नहेतुताघटितलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति भाव । तज्जनकतावच्छेदकरूपान्तरेतिनिश्चयत्वभिन्नस्य संस्कारजनकतावच्छेदकरूपस्यापरिचयादित्यर्थः । तथा च निश्चयत्वमात्रस्य तथात्वे स्मृताघपि ताद्रूप्येणैव हेतुत्व फलव्यापारौ प्रत्येकरूपेण करणस्य हेतुत्वनियमादित्युक्तातिव्याप्तिस्तदवस्येति भाव । ननु तद्धर्मिकतत्प्रकारकस्मृताघिव तादृशसंस्कारेप्यनुभवस्य तदाकारसंस्कारजनकज्ञानत्वनेकरूपेण हेतुत्व गच्छयम् अतो नातिव्याप्तिरत आह म योन्येति । अत्रावच्छेद्यमवच्छेदकीभूत च संस्कारजनकत्व विभिन्नव्याप्तिघटितमतोऽन्यान्याथयत्वम् इतरथा पुनरात्मश्रयो द्रष्टव्य । [रूपान्तरापरिचयादिति स्मृतिजनकतावच्छेदकरूपभिन्नस्यापरिचयादित्यर्थं ननु संस्कारे स्मृतिजनकज्ञानत्वेन हेतुत्वमत आह अयो-येति तथा च स्मृतिजनकतामहे सति संस्कारजनकत्वरूपापक्षान्यत्वज्ञान तज्ज्ञान सति स्मृतिजनकताज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इत्यपि कश्चित् ।] ननु तद्धर्मिकतत्प्रकारिका यावत्यो ज्ञानव्यक्तयस्तादृशसंस्कारानुत्पादिकास्तत्त

ज्ञेदकूटवत्त्वमेवोपेशान्यत्वं निश्चय तद्विशिष्टतद्धर्मिकतत्प्रकारकनि-
 श्चयत्वेन तादृशस्मृतौ तथाविधसंस्कारे च हेतुत्वं धाच्यमतो नाति-
 व्याप्ति[नं वान्योन्याश्रयादि]रत आह संस्कारेति । उपेक्षात्मकज्ञा-
 नादि[त] इत्यादि । तदप्रवेशादिति । उपेक्षान्यत्वाप्रवेशादित्यर्थ । न च
 स्मृताविध संस्कारेपि समानाकारनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वाद्युपेक्षात्मक-
 निश्चयात्संस्कारानुत्पत्तिरेव दुर्घटेति वाच्यम् । समानाकारोपेक्षा-
 धुद्विव्यक्तीनां तत्तद्यक्तित्वेन समानाकारसंस्कारं प्रति प्रतिधन्वकत्वो-
 पगमाद्युपेक्षाज्ञानोत्तरं तन्नापे सत्येव ज्ञानान्तरेण संस्कारोत्पादादिति
 भावः । नव्यास्तु चाक्षुषचक्षु संयोगौ प्रति चक्षुष्ट्वव्यत्याभ्यां
 विभिन्नरूपाभ्यां चक्षुषो हेतुनया फलव्यापारौ प्रति एकरूपेण कर-
 णस्य हेतुत्वानियमे व्यभिचारात्समानाकारज्ञानत्वेनैव स्मृतिजनक-
 त्वम् संस्कारं प्रत्येव निश्चयत्वेन हेतुतया संशयात्संस्कारानुत्पत्त्यै-
 धास्मरणसम्भवात् न च विनिगमनाविरहः समानाकारज्ञानत्वेन
 संस्कारहेतुत्वे संशयजन्यानामनन्तपण्डसंस्काराणां तन्नाशकत्वे-
 न कारणान्तराणां च कल्पनापत्तेरेव विनिगमकत्वात् तथा च
 स्मृतौ नातिव्याप्तिशङ्कापि न चात्यन्ताजनकसंदेहव्यावृत्तेन
 निश्चयत्वेन हेतुत्वसम्भवे तत्साधारेण समानाकारज्ञानत्वेन स्मृ-
 तिहेतुत्वमन्याय्यम् तथा सत्युपेक्षाज्ञानस्याप्यत्यन्ताजनकतया तद्या-
 घर्तकेनोपेक्षान्यत्वेनापि स्मृतिजनकत्वस्यावश्यकत्वापातात् वस्तुतः
 समानप्रकारकज्ञानत्वेनापि न स्मृतिहेतुता किं तु स्मृतिसामान्ये
 ज्ञानत्वमात्रेण तद्धर्मिकतत्प्रकारकस्मृतिं प्रति तादृशसंस्कारत्वेन
 हेतुत्वस्यावश्यकतया तत् एवातिप्रसङ्गमद्वादिति प्राहुः। यस्तु संस्कारं
 प्रत्यपि समानाकारज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम् न तु तादृशनिश्चयत्वेन गौर-
 वात् संशयेन संस्कारोत्पादेपि उद्बोधकसमवधानविरहादेव ततः
 स्मृत्यनुत्पादसम्भवादिति तन्न । संशयजन्यपण्डसंस्कारव्यक्तीनां ना-
 शार्थं हेत्वन्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गात् यस्य पुंसः षट्संस्कारसत्त्वेपि त-
 त्सदृशवस्तुविशेषदर्शनादेव षट्स्मृतिः तत्पुरुषीयषट्स्मृतिसामान्यं
 प्रति तत्पुरुषीयतादृशवस्तुदर्शनत्वेनानुगतैकरूपेणैवोद्बोधकस्य हेतु-
 तया संशयजन्यसंस्कारसत्त्वे तादृशवस्तुदर्शनदरायां तत्पुरुषीयषट्-
 स्मृत्यापत्तेः [ब्रह्मणापि] कारयितुमशक्यत्वाच्चेति दिक्। अन्ये तु निश्च-
 यत्वघटकद्वयस्य विशेषणविशेष्यभावेन गुरतरकार्यकरणमोक्ष-
 द्यकल्पनामपश्ये लाघवेन तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारं प्रति ताद्वि-

शेष्यकतदभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिघन्धकत्वं तद्विशेष्यकनत्प्रकार-
 कज्ञानत्वमात्रेण हेतुत्वं चेत्युभयकल्पनमैवोचितं संशयोत्तरवर्तिनि-
 श्चयादपि सदेहनाशानन्तरमेव संस्कारोत्पादसम्भवादिति प्राहुः ।
 तन्मन्दम् । तत्प्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपिततन्निष्ठाविशेष्यताकज्ञान-
 त्वपर्यवसितेन निश्चयत्वेन हेतुतायां निश्चयत्वघटकद्वयस्यैवास-
 म्भवात् । एतेन व्याप्यसंशयोत्तरं व्याप्यवत्त्वस्य संशयाकारस्मृतेरुप-
 त्तिभयेन व्याप्यवत्तायाः स्मृतौ न तन्निश्चयत्वेन हेतुत्वम् किं तु व्या-
 प्यवत्ताज्ञानत्वमात्रेण व्याप्याभावप्रकारकस्मृतिं प्रति व्याप्याप्रकार-
 कव्याप्याभावप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वादेव व्याप्यभावप्रकारकत्वनि-
 यतस्य व्याप्यसंशयत्वस्य स्मृतावसम्भवात् न च व्याप्याभाववत्ता-
 स्मृतिं प्रति व्याप्याभाववत्तानिश्चयत्वेनेव व्याप्यवत्तास्मृतिं
 प्रत्यपि व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुतायां प्रमाणप्रसरे तदप्युचि-
 तमुभययैव संशयाकारस्मृतेर्धारणसम्भवादिति वाच्यम् व्याप्य-
 वत्तास्मृतौ व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वे व्याप्याभावाप्रकारकत्व-
 स्थ हेतुतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवम् व्याप्याभाववत्तास्मृतिं प्रति
 तु व्याप्याप्रकारकत्वघटितेन व्याप्याभाववत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वेऽव-
 छेदकलाघवमित्यस्यैव विनिगमकत्वात् तथा च व्याप्यवत्तास्मृतौ
 नातिप्रसङ्गशङ्कापि तत्र निश्चयत्वेनाहेतुत्वादित्यापि मतं निरस्तम् ।
 प्रागुक्तदिशा निश्चयत्वस्य दृढद्वयाघटितत्वात् । पर्यतो बह्विव्याप्या-
 भाववान्न वेत्यादिमशयादपि तादृशसंशयाकारस्मृत्यापत्तिभयेन
 व्याप्याभाववत्तास्मृतिं प्रत्यपि व्याप्याभावाप्रकारकत्वघटितेन
 व्याप्याभाववत्तानिश्चयत्वेन हेतुताया भावदयकत्वेन विपरीतगौ-
 रवाच्चेति दिक् । कंचित्तु संस्कार प्रति निश्चयत्वेन हेतुत्वोक्ता-
 यपि यत्रायं घट इत्यादिप्रत्यक्षानन्तरं द्वियसान्तरेऽयं न घट इत्या-
 कारकं ज्ञानं तत्र तादृशज्ञानद्वयेन क्रमाज्जनितस्य घटत्वतदभा-
 वगोचरसंस्कारद्वयस्य सत्त्वाद्यं घटो न वेति सदेहात्मकस्मृत्या-
 पत्तिः न च विरुद्धोभयकोट्योरेकदा उद्बोधकत्वमवधानिवरहात्
 तथा स्मृतिरिति वाच्यम् यस्य पुंसो घटत्वतदभावयोः संस्कार-
 सत्त्वे तदुभयसदृशवस्तुविषयदर्शनादेव तदुभयस्मृतिस्तत्पुरुषी-
 यघटत्वतदभावस्मृतिसामान्यं प्रत्येव तत्पुरुषीयतादृशवस्तुदर्शन-

तया तदप्रवेशाच्च नाप्यनुभवत्वेन तथात्वम् संस्कारस्य फल-
नाशपतया सकृदनुभूतस्य स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्गात् समाना-

त्वेनानुगतरूपेणोद्बोधकस्य हेतुत्वेन तत्समवधानस्यापि सम्भवात्
तथा च तादृशसशयाकारस्मृतं वारणार्थमिदत्वात् च्छेदेन घटत्व-
प्रकारकस्मृतौ तद्वच्छेदेन घटत्वाभाववत्तास्मृतिसामग्न्यास्तादृश-
धर्मिकघटत्वाभाववत्तास्मृतौ च तादृशघटत्ववत्तास्मृतिसामग्न्याः
प्रतिषेधकत्वस्य प्रामाणिकतया स्मृतिजनकतायामिव संस्कारजन-
कतायामपि निश्चयत्वं नः प्रवेशनीयमन्यथैव संशयोत्तरं तदाकार-
स्मृतेर्वारणादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । संशयजन्य[पण्ड]संस्कारव्यक्ती-
नां नाथार्थं हेतुन्तरकल्पनामपेक्ष्य संस्कारजनकतायां मिश्रयत्व-
प्रवेशस्यैव लाघवेनोचितत्वादिति श्लेषः । तद्यथाधर्मिति । स्मृतिहे-
तुत्वमित्यर्थः । तथा च 'निश्चयप्रथमाश्रय' स्मृतिं प्रति बहेतुत्वात् तत्र
लक्षणातिव्याप्तिः । अनुभवत्वं च जातिर्न तु स्मृतिभिन्नज्ञानत्वम् ।
तेन ज्ञानत्वापेक्षया गुरुतया न तस्य स्मृतिकारणतायच्छेदकत्व-
हानिरिति भावः । द्विवाद्यनुभवस्थले स्वजन्यस्मरणेनैकसंस्का-
रनाशेऽपि संस्कारान्तरसत्त्वात्तदुत्तरस्मरणं संभवत्यत उक्तं सकृदिति ।
[अनुभवोत्तरमनुभूतस्येत्यर्थः । वस्तुतस्तु] स्वविषयकस्मृत्युत्तर-
मनुभूतस्येत्यर्थः । एतेन समानप्रकारकत्वेनैव स्मृतेः संस्कारना-
शकत्वाद्बहुशोनुभूतस्याप्येकस्मृत्या संस्कारशतनाशात्स्मरणान्तर-
संभवे सकृत्पर्यन्तानुभावनं व्यर्थमित्यपास्तम् न चान्ततः स्वानु-
भवीयानुव्यवसायस्यैव स्वानुभवान्तरत्वात् सकृदनुभूतत्वं वस्तु-
नोऽसिद्धमिति वाच्यम् अतः प्रामाण्यभियानुव्यवसायस्य व्यवसा-
योद्धिष्ठितधर्मधर्मि विषयकत्वास्वाकीरात् विषयान्तरसंचारादिना-
नुव्यवसायानुत्पत्तिसमवाच्चेति भावः । स्मरणोत्तरमिति ।
कालान्तर इति शेषः । तेनैकसंस्कारणैश्च क्वचित् क्रमिकस्मरणद्व-
योत्पादसंभवेऽपि न क्षतिः । प्रसङ्गादिति । तथा चानुभवत्वेन हेतुत्वं
व्यभिचाराभिधायत्वेनैव तद्यत्वं वाच्यमिति । स्मृत्यतिव्याप्ति-
स्तदवस्थैवेति भावः । [वस्तुतस्तु स्वजन्यत्वं विहाय स्वप्रयोज्यसं-
स्कारस्यन्धेनानुभवत्वेन स्मृतिं प्रति हेतुत्वोक्तयानातिव्याप्तिर्गैशः
न वा स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्गोऽपि । संस्कारं प्रत्यनुभवत्वेन तत्त्वम्,

कारस्यैव फलस्य नाशकत्वात् समूहालम्बनादितोनेकैकगोचर-
क्रमिकस्मरणानुपपत्तिः, जायते च पुनः पुनः स्मरणाद्दृढतरः

तत्र च स्मृतिविशिष्टसंस्कारं प्रति प्रयोज्यस्मृतिसंबन्धेनानुभवत्वेन
तत्त्वमात्रानुभव विशिष्टसंस्कार प्रत्यनुभवत्वेन तत्त्वम् फलव्यापारौ
प्रत्येकरूपेण तत्त्वमिति व्याप्ते ।] ननु स्मरणात्मकं फलं न संस्कारनाश-
हेतुः तथा सति घट- पटश्च द्रव्यमित्याकारकसंस्कारेणोद्बोधकवशाज्ज-
नितया घटो द्रव्यमित्यकारकस्मृत्या तन्नाशे पश्चात्पटो द्रव्यमित्या-
कारकस्मृतेरनुत्पत्तिप्रसङ्गात् आह समानेति । तथा च घटधर्मिक-
द्रव्यत्वप्रकारकसंस्कारनाशं प्रत्येव तादृशस्मृतित्वेन हेतुत्वात्तादृश-
स्मरणस्य सत्त्वेऽपि पटधर्मिकतादृशस्मृतेरभावादेव नोक्तसमूहालम्ब-
नसंस्कारस्य नाश नच घटधर्मिकद्रव्यत्वप्रकारकसंस्कारनाशत्वाव-
च्छिन्नस्य सामग्रीसत्त्वात्समूहालम्बन[स्थल] इव प्रकृतेऽपि तद्वच्छि-
न्नस्य उत्पादो दुर्वार इति वाच्यम् । घटधर्मिक[द्रव्यत्व]संस्कारमात्र-
स्यैव सामग्रीवशेन घटे वस्त्वन्तरे वा पदार्थान्तरावगाहितप्रनियमेन
पदार्थान्तरगोचरतादृशस्मरणात्मकविशेषसामग्रीविरहादेव घटधर्मि-
कद्रव्यत्वसंस्कारनाशत्वावच्छिन्नस्योत्पत्त्यसम्भवादिति भावः । समू-
हालम्बनस्योऽपि संस्कारस्याविरलकमेण प्रत्येकगोचरभृत्तद्वियजनक-
त्वसम्भवात् क्रमिकेत्युक्तम् । क्रमिकदिनद्वयानन्तरोत्पत्तेरिति तदर्थं ।
यत्राप्येवमपि कालरोगादिना संस्कारनाशस्थले व्यभिचार इति
कालरोगाद्यजन्यसंस्कारनाशत्वेनैव स्मृतिजन्यत्वं वाच्यम् तत्र च
रोगाद्यजन्यत्वं तत्तद्देदकृदातिरिक्तं दुर्वचम् तथा च तेषां
विशेषणविशेष्यभावे विनिर्गमकाभावादनन्तकार्यकारणभावध्रौव्ये
तत्तत्स्मृतिव्यक्तिरूपेण तत्तत्संस्कारनाश प्रति हेतुत्वमेव लाघ-
वात्पुक्तमनं मरुदनुभवस्थलपि चरमभृत्तत्तद्द्रव्यत्वेनैव तन्ना-
शकत्वाद्गोचरकारात् स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्गः । तथापि रोगादि-
न द्रव्यव्यापृत्तस्य संस्काररूपव्याप्यजानिप्रतिशेषस्यैव स्मृतिनाशयता-
पच्छेदकतया भिद्यन्वात् न तत्तन्नाशव्यक्ति प्रति तत्तत्स्मृतिव्य-
क्तिरूपेण हेतुत्वम् यस्तुतो यत्पुरुषोऽयत्प्रकारकसंस्कारा न रोगा-
दिनाशयस्तःपुरुषवितत्प्रकारकसंस्कारनाशसामान्यं प्रत्येव तत्पु-

द्वैतीय] तत्प्रकारकं स्मृतित्वेन हेतुत्वे वाच्यकामाद्य इति तत्रैव स्मरणो-
 च्छरमस्मरणप्रसङ्ग उक्त इत्यदोषः । केचित्तु रोगकालादिजन्म्यतत्त-
 त्संस्कारनाशभेदकूटस्य युगपदेव विशेषणत्वम् न त्वेकविशि-
 ष्टापर[भेद]त्वेन एकविशिष्टापरवैशिष्ट्यप्रवेशे कार्यतावच्छेदकस्य
 शुद्धतापानादतोऽनन्तकार्यकारणभावशङ्क्य मेल्यापि यदन्ति । समू-
 हाजम्बनादित इत्यादिपदादेकधर्मिकनानाप्रकारकसंस्कारपरिग्रहः ।
 भवेदमवधेयम् तद्विषयेष्वक[तत्]संस्कारनाशं प्रति तादृशस्मृतेः कार्य-
 सहभावेनैव हेतुत्वं वक्तव्यमन्यथा स्मरणजन्य[संस्कार]व्यक्तीनां
 क्षणिकत्वापत्तेः नाद्यकीभूतस्य स्वजनकस्मरणस्यैव सत्त्वावुत्पत्त्य-
 मन्तरमेव नाशसम्भवात् न चैवमपि यत्र घटत्वप्रकारकानुभवो-
 च्छरं युगपत्तादृशसंस्कारोऽनुभवान्तरं च ततो घटत्वप्रकारेण
 संस्कारान्तरस्मरणे तत्र द्वितीयस्य घटत्वप्रकारकसंस्कारस्य क्षणि-
 कत्वापत्तिः द्वितीया[संस्कारकालीन]स्मरणव्यक्तेरुत्तरक्षणेपि सत्त्वा-
 दिति वाच्यम् उपेक्षान्यज्ञानस्यैव, संस्कारजनकनया तत्रत्यद्विती-
 यायनुभवस्योपेक्षात्वस्त्रीकारेणैव ततः संस्कारानुत्पत्तेः प्रतियो-
 गिनया संस्कारनाशत्वावच्छिन्नं प्रति प्राक्क्षणवृत्तित्वविशिष्टजन-
 कनया स्मृतित्वेन हेतुत्वमित्यपि कश्चित् वस्तुतः संस्कारनाश प्रति
 समानाकारस्मृतित्वेनैव ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नशब्दानामपि नाशं
 प्रति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या ज्ञान[त्वसुखत्वदुःख]त्वादिप्रत्ये-
 करूपेणैव हेतुत्वम् न तु स्वोत्तरोत्पन्न[विभु]विशेषगुणत्वादिना तथात्वं
 स्वत्वस्य तत्तद्यक्तिविश्रान्तिकत्वेनानन्तकार्यकारणभावापत्तेः एव
 च ज्ञानसु[खदुःख]साक्षीनां स्वांतरक्षण एव विनाशधारणाय प्रतियो-
 गितासम्बन्धेन ध्वंससामान्यं प्रति स्वप्रतियोग्यधिकरणतादात्म्य-
 संबन्धेन ध्वंसत्वेनाप्यनुगतैकरूपेण हेतुत्वं कल्प्यमनो ज्ञानसुखा-
 दीनामिव स्मृति[जन्य]संस्कारस्यापि न क्षणिकत्वम् स्वप्रतियोग्यधि-
 करणतादात्म्यसम्बन्धेन ध्वंसवत्तायाः संस्कारादौ द्वितीयक्षण एव
 सम्भवात् अधिकरणत्वं [चिह्न] कालिकसम्बन्धेन प्रवेश्यमतो न नि-
 त्यस्य ज्ञानेच्छादेश्च क्षणिकताप्रसङ्ग इति मदेकपरिशीलितः पन्थाः ।
 यत्तु स्मृतिजन्यसंस्कारनाशस्य तत्तच्छरमस्मृत्युत्तरनष्टसविषय-
 कप्रतियोगिकत्वस्य क्षाद्येन बहवनात्तादृशप्रतियोगिनः [प्रथम]स्मृ-

त्युत्तरमसम्भवात् स्मृतिजन्यसंस्कारस्य क्षणिकत्वमिति तनुच्छेदं
 तथा सति सृष्टनुभवजन्यसंस्कारनाशस्यापि तत्रत्यचरमस्मृ-
 तिप्राक्कालीनव्यवयवकव्यक्तिप्रतियोगिकत्वकल्पनया तद्यात्तयि
 रद्वात्तत्रैकस्मरणोत्तरतद्दुत्पादासम्भवात् इत्यनुभवत्पनापि स्मृति-
 हतुताया दुर्बलदेशपत्त । केचित्तु रूपादिक प्रति रूपादेरित्य
 संस्कार प्रत्यपि समानाकारसंस्कारत्वेनैव प्रतिव्यवकत्व धारा
 वहनस्यलक्षणेकसंस्कारव्यक्तिकल्पनामपेक्ष्य तत्कल्पौ लाघवादेव
 च न कस्यापि संस्कारस्य क्षणिकत्वम् प्राक्तसंस्कारसत्त्वे स्मर-
 णाव्यवहितोत्तरक्षणे संस्कारानुत्पादात् तन्नाशात्तरमुत्पन्नस्य च
 संस्कारस्य तदानीं नाशकविरहादेव क्षणिकत्वसम्भवात् न च
 यत्रैकस्मृत्यनन्तरमेव स्मरणात्तरप्राक्तनसंस्कारनाशा पश्चाच्च प्रथ-
 मस्मरणेन संस्कारोत्पादस्तत्रयस्य संस्कारस्य क्षणिकत्व दुर्वा-
 रमिति वाच्यम् संस्कारस्य कार्यसद्वर्तित्वेन स्मृतिहेतुत्वादक-
 स्मृतिद्वितीयक्षणे समानाकारस्मृत्यन्तरासम्भवादित्याहु । तन्मन्दम् ।
 यत्र घटपटावित्याकारसंस्कारोत्तरक्रमेण सृष्टनुभूतस्य घटस्यप-
 टस्य च प्रत्येक स्मरणेन पुनस्तादृशघटस्मरणानुत्पत्तिप्रसङ्गात् ।
 क्रमिकस्मरणाभ्यां समूहात्स्मरणसंस्कारनाशदशायामेव घटस्मरण-
 स्यापि नाशात्तेन पुनर्घटसंस्कारजननासम्भवादिति दिक् । ननु स्मृ-
 तेश्च संस्कारजनकतासत्त्वं एव तद्वारा स्मृतिजनकत्वं वाच्यम्
 तदेवासिद्धम् संस्कार प्रत्यपि अनुभवत्वेनैव हतुत्वात्त आह
 जायते चेति । तथा च संस्कार [प्रति] अनुभवत्वेन हेतुत्वे
 हट[तर]संस्कार प्रति पुन पुन स्मरणत्वेन हेतुता न
 स्यात् सामान्यसामग्रीविरहात्त संस्कार प्रत्यपि निश्च-
 यत्वमात्रेण हेतुत्वमिति भाव । प्राञ्चस्तु समानाकारस्मृतित्वेन
 संस्कारनाशहतुतामतेषु भनन्तात्मगोचरसंस्कारनाशानुराधात्पुरुष
 भदन कार्यकारणभावनन्त्यमाद्यदयकमव तथा च तत्तदात्मीय
 संस्कारसामान्यनाश प्रत्येव तत्तदात्मीयचरमस्मृतिव्यक्तीना
 तत्तदात्तित्वेन हेतुत्व युक्तमन्तरानन्तसंस्कारध्वंसकल्पनाया गौ
 र्यादवच्छेदकलाघवाच्च [सकल] संस्काराणा च[रम]स्मृतिपर्यन्त-
 स्थायित्वेष्युद्गाथकविरहणैव मध्य स्मरणासम्भवात् तथा च सृष्ट

संस्कारः परित्यज्य च निश्चिताव्यभिचारकं रूपं गृह्यमाण-
 व्यभिचारकेण कारणत्वकल्पनानुदयात् इदमेव धान्यत्र सामा-
 दनुभूतस्यापि स्मरणोत्तरं स्मरणसम्भवादनुभवत्वेन स्मृतिहेतु-
 तायां व्यधिक्यभाव इत्यन उक्तम् जायते चेत्यादीत्याहुः । तन्नित्यम् ।
 तावता स्मृतेः संस्कारजनकत्वासिद्धावपि स्मृतिजनकत्वाप्राप्तेः ।
 यत्र स्वमदशपदार्यज्ञानत्वादिनाऽनुगतरूपेणोद्बोधकस्य स्मृतिहेतु-
 त्वं तत्रान्तरा स्मरणधाराप्रभङ्गाच्च । तथास्तु ननु स्मृती न
 समानाकारज्ञानत्वेन हेतुत्वम् सकृदनुभवस्थले स्मृतिजन्यानेकसं-
 स्कारकल्पनागौरवापत्तेः किं तु तादृशानुभवत्वेनैव तथात्वम् न
 च संस्कारस्य फलान्नादयतया सकृदनुभूतस्य स्मरणद्वयानुपपत्तिः
 चरमफलमात्रवृत्तिस्मृतिव्यव्याप्यजातिविशेषेणैव संस्कारनाशहेतु-
 त्वादित्यतः [आह] जायते चेत्यादि तथा च इद[तर]संस्कारात्मकका-
 र्यप्रयोजकतया सकृदनुभूतस्थले पुनः पुनः स्मरणस्य प्रामाणिकतया
 नतत्कल्पनागौरवम् किं तु संस्कारनाशकतावच्छेदकतया चरमस्मृति-
 निष्ठजातिकल्पनायामेव तदिति भाव इत्याहुः । ननु इदमेव न
 संस्कारगता जातिर्मानाभावात् परं ह्यटिरपुद्बोधकसम्पत्तिः सं-
 ध न कारणनियम्या तस्याः कार्यतानवच्छेदकत्वेपि क्षुल्लमायात्तत्कु-
 तोनुभवत्वेन संस्कारजनकतापरित्याग इत्यत आह परित्यज्य चेति ।
 तथा च विनाप्यनुभवं स्मृतेरनन्तरं संस्कारस्य सम्भाव्यतया-
 नुभवत्वं सन्दिग्धव्यभिचारकमतो व्यभिचारधिया प्रतिबन्धात्
 ताद्रूप्येण हेतुत्वं कल्प्यते किं तु निश्चिताव्यभिचारकेण ज्ञानत्वे-
 नैव ज्ञानं विना संस्कारस्य केनाप्यनङ्गीकारादिति भावः । अथा-
 नुभवत्वं विशेषधर्म परित्यज्य तद्यापकेन निश्चयत्वेन स्मृतिहेतुत्वो-
 पगमे घटादिकं प्रत्यपि दृग्दत्तवदिकं परित्यज्य द्रव्यत्वादिना
 हेतुता स्यादत आह इदमेव चेति । गृह्यमाणव्यभिचारकेण
 कारणत्वकल्पनानुदय एवेत्यर्थः । [अन्यत्र विधिष्टबुद्ध्यादी] तथा च
 यत्र विधिष्टबुद्ध्यादौ विशेषणज्ञानत्वादिविशेषरूपेण हेतुतायां
 व्यभिचारप्रहस्तत्रैव विशेषणविषयकत्वादिसामान्यधर्मेण हेतुत्वम्
 घटादौ तु दण्डत्वद्रव्यत्वाद्योर्द्वयोश्च निश्चिताव्यामचारकत्वाद्-
 षडत्यादिविशेषधर्मैव तद्धेतुत्वम् न तु तद्यापकद्रव्यत्वादिनाः

त्युत्तरमसम्भवात् स्मृतिजन्यसंस्कारस्य क्षणिकत्वमिति तन्नुच्छेदं
 तथा सति सृष्टनुभवाजन्यसंस्कारनाशस्यापि तत्रत्यचरमस्मृ-
 तिप्राक्कालीनसामान्यव्यक्तिप्रतियोगिकत्वकल्पनया तद्यातयि
 रहात्तत्र नैकस्मरणोत्तरतदुत्पादात्मभव इत्यनुभवत्वनापि स्मृति-
 हतुताया बुद्ध्येदापत्त । केचित्तु रूपादिक प्रति रूपादेरित्य
 संस्कार प्रत्यपि समानाकारसंस्कारत्वेनैव प्रतियोग्यत्व धारा
 बहनस्यलऽनेकसंस्कारव्यक्तिकल्पनामपेक्ष्य तत्करो लघवादेव
 च न कस्यापि संस्कारस्य क्षणिकत्वम् प्राक्तसंस्कारसत्त्वे स्मर-
 णाव्यग्रहितोत्तरक्षणे संस्कारानुत्पादात् तत्राशात्तरमुत्पन्नस्य च
 संस्कारस्य तदानीं नाशकविरहादेव क्षणिकत्वसम्भवात् न च
 यत्रैकस्मृत्यन्तरमव स्मरणान्तरप्राक्तनसंस्कारनाशा पश्चाच्च प्रथ-
 मस्मरणन संस्कारात्पादस्तत्रयस्य संस्कारस्य क्षणिकत्व दुर्वा-
 रमिति वाच्यम् संस्कारस्य कार्यसद्वर्तित्वेन स्मृतिहेतुत्वादेक-
 स्मृतिद्वितीयक्षणे समानाकारस्मृत्यन्तरासम्भवादित्याहु । तन्मन्दम् ।
 यत्र घटपटावित्याकारसंस्कारोत्तर क्रमेण सृष्टनुभूतस्य घटस्यप-
 टस्य च प्रत्येक स्मरण तत्र पुनस्तादृशघटस्मरणानुत्पत्तिप्रसङ्गात् ।
 नमिकस्मरणाश्या समूहात्तन्मन्मस्कारनाशदशायामेव घटस्मरण-
 स्यापि नाशात्तन पुनर्घटसंस्कारजननासम्भवादिति दिक् । ननु स्मृ-
 तेश्च संस्कारजनकतासत्त्वं एव तद्वारा स्मृतिजनकत्वं वाच्यम्
 तदेवासिद्धम् संस्कार प्रत्यपि अनुभवत्वेनैव हतुत्वाद्दत् आह
 जायते चेति । तथा च संस्कार [प्रति]अनुभवत्वेन हेतुत्वे
 षड[तर]संस्कार प्रति पुन पुन स्मरणत्वेन हेतुता न
 स्यात् सामान्यसामग्रीविरहाद्दत् संस्कार प्रत्यपि निश्च-
 यत्वमात्रेण हेतुत्वमिति भाव । प्राञ्चस्तु समानाकारस्मृतित्वेन
 संस्कारनाशहेतुतामतेपि अनन्तात्मगोचरसंस्कारनाशानुराधात्पुरुष
 भेदन कार्यकारणभावनन्वमावश्यकमेव तथा च तत्तदात्मीय
 संस्कारसामान्यताय प्रत्येव तत्तदात्मीयचरमस्मृतिव्यक्तीना
 तत्तदात्तित्वेन हेतुत्व युक्तमन्तरानन्तसंस्कारभ्रसकल्पनाया गौ-
 रवादवच्छेदकलाघवाच्च [सकल] संस्काराणा च[रम]स्मृतिपर्यन्त-
 स्थायित्वेष्युद्गाथकविरहर्णव मध्य स्मरणासम्भवात् तथा च सृष्ट

संस्कारः परित्यज्य च निश्चिताव्यभिचारकं रूपं शृणुमाण-
 व्यभिचारकेण कारणत्वकल्पनानुदयात् इदमेव घान्पत्र सामा-
 दनुभूतस्वापि स्मरणोत्तर स्मरणसम्भवादनुभवत्वेन स्मृतिहेतु-
 ताया व्यभिचाराभाव इत्यत्र उक्तम् जायते चेत्यादीत्याहुः । तद्विपर्ययम् ।
 तावता स्मृते सस्कारजनकतापरित्यागपि स्मृतिजनकत्वाप्राप्तेः ।
 यत्र स्वसदृशपदार्थज्ञानादिनाऽनुगतरूपेणोद्बोधकस्य स्मृतिहेतु-
 त्वं तत्रान्तरा स्मरणभाराग्रमद्वाह्य । तद्व्यास्तु ननु स्मृते न
 समानाकारज्ञानत्वेन हेतुत्वम् सदृशनुभवस्यले स्मृतिजन्यानेकस-
 स्कारकल्पनागौरवापत्त किं तु तादृशनुभवत्वेनेव तथात्वम् न
 च सस्कारस्य फलानाश्रयतया सदृशनुभवस्य स्मरणद्वयानुपपत्तिः
 चरमफलमात्रवृत्तिस्मृतिप्रध्याप्यजातिविशेषणैव सस्कारमाशहेतु-
 र्त्वादित्यत्र [आह] जायते चेत्यादि तथा च दृढ[तर]सम्कारात्मकजा-
 र्यप्रयोजकतया सदृशनुभवस्यले पुन पुन स्मरणस्य प्रामाणिकतया
 प्रतत्फलपनागौरवम् किं तु सस्कारानुपपत्तावच्छेदकतया चरमस्मृति-
 निष्ठजातिवर्पनायामेव तदिति भाव इत्याहुः । ननु दृढतर न
 सस्कारगता जातिर्मानामावात् पर इदित्युद्वाधकसम्पत्ति सा
 च न धारणनियम्या तस्या कार्यतानवच्छेदकत्वेपि ह्यस्यमात्रात्तत्पु-
 तोनुश्रयत्वेन सस्कारजनकतापरित्याग इत्यत्र आह परित्यज्य चेति ।
 तथा च विनाप्यनुभव स्मृतेरनन्तर सस्कारस्य सम्भाषतया
 तुभवत्वं सन्दिग्धव्यभिचारकमतो व्यभिचारविषया प्रतिबन्धात्
 ताद्रूप्येण हेतुत्व कल्प्यते किं तु निश्चिताव्यभिचारकेण ज्ञानत्वे-
 नेव ज्ञान विना सस्कारस्य केनाप्यनङ्गीकारादिति भाव । अथा-
 नुभवत्वं विशेषधर्म परित्यज्य तद्व्यापकेन निश्चयत्वेन स्मृतिहेतुत्वो-
 पगमे घटादिक प्रत्यपि दण्डत्वदिक परित्यज्य स्मृतिहेतुत्वो-
 हेतुता स्यादत आह इदमेव चेति । शृणुमाणव्यभिचारकण
 कारणत्वकल्पनानुदय एवेत्यर्थे । [अन्यत्र विशिष्टबुद्ध्यादां] तथा च
 यत्र विशिष्टबुद्ध्यादौ विशेषणज्ञानत्वादिविशेषरूपेण हेतुतायां
 व्यभिचारप्रदस्तत्रैव विशेषणविषयकत्वादिसामान्यधर्मेण हेतुत्वम्
 घटादौ तु दण्डत्वद्रव्यत्वाद्यादौषोश्च निश्चिताव्यभिचारकत्वाद्द-
 षडत्वादिविशेषधर्मेणैव तद्धेतुत्वम् न तु तथाप्यद्रव्यत्वादिना

(१) ' सा च स्मरणव्यापकताग्रमत्तत्तान्तरा

न्यस्य च हेतुतावच्छेदकत्वे बीजम् अभिहितञ्च तात्पर्यटी-
कायां प्रथमसूत्रेऽव्यवविवेचनप्रस्तावे मिश्रेः स्मृतीनां स्वकार्य-
संस्काराविरोधिनीनामसहभावादिति चेन्न । चरमज्ञानपदस्यानु-
भवपरत्वात् । साक्षात्तज्जन्यत्वस्य वा विवक्षितत्वादित्यापि कश्चित् ।
किञ्च व्याप्यविशेष्यकात्पक्षविशेष्यकाच्च परामर्शादनुमितिदर्श-

ताद्रूप्येण हेतुतायामन्यथासिद्धेरिति भावः । कार्यतावच्छेदकत्वं
विशेषरूपस्यैव युक्तम् न तु सामान्यस्य सन्दिग्धव्यभिचारकत्वा-
दत एव विशेषणज्ञानजन्यत्वं विशिष्टानुभवत्वेनैव न तु तादृशज्ञा-
नत्वेनेति प्राच्यैककमित्याशयेनाह हेतुतावच्छेदकत्व इति । ननु
स्मृतेः संस्कारजनकत्वेऽपसिद्धान्त इत्यत आह अभिहितं चेति ।
स्वकार्यः संस्कारो विरोधी नाशको यासामित्यर्थः । तथा चाव-
यवेभ्यो न वाक्यार्थधीसम्भवस्तद्वदकप्रत्यकेपदार्थस्मृतीनां ताव-
त्कालमसत्यादिति टीकार्थः ॥ साक्षात्तज्जन्यत्वम् व्यापारमद्वा-
ह्यारिकृत्य परामर्शजन्यत्वम् [न तु स्वाव्यवहितोत्तरक्षणेत्पत्ति-
कत्वम्] तेन वाधादिस्वलीयपरामर्शतृतीयक्षणेन न्यानुमितौ नाव्याप्तिः
न तु स्वाव्यवहितप्राक्काल[वृत्ति]परामर्शजन्यत्वं तदर्थः । स्मृतिवि-
शेषेऽतिव्याप्तितादवस्थ्यात् । वस्तुविशेषस्मृतिं प्रति साध्यव्याप्य-
घत्तानिश्चयत्वप्रकारेणानुगतरूपेण [उद्बोधक]हेतुत्वसम्भवे तस्या-
मतिव्याप्तिः पूर्वकलरापेक्षाया गौरव च कश्चिदित्युक्त्वा सूचितम् ॥
[ननु पक्षधर्मिकव्याप्यघत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य लक्षणघटकत्वेनु-
मितिमात्रेऽसम्भवः लिङ्गधर्मिकपरामर्शजातायामतिव्याप्तिश्चेत्यत आह
किं चेति । प्राञ्चस्तु] ननु वह्निव्याप्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यधुसौ वह्निव्या-
प्यादिप्रकारकनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वं न तु ज्ञानत्वमनन्तर्भाव्यविशेषणा-
द्येऽनुद्बुद्धसंस्कारसत्त्वेपि विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षापत्तेः तत्तद्विशिष्टवै-
शिष्ट्यप्रत्यक्षं प्रति तत्तद्विशेषणादिज्ञानव्यक्तीनां विशिष्य कारणत्वस्य
[तादृशसंस्कारस्य] प्रतिबन्धकत्वस्य वा कल्पनायां गौरवात्
न च स्मृत्यादिस्थले व्यभिचारः अग्रे निरमनीयत्वात् तथा च
वह्निव्याप्यधूमघटपर्वतानित्याकारप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणार्थं प्र-
कारान्तरानुसरणे ततोपि स्मृत्यतिव्याप्तिनिरासः सम्भवतीति
[न चरमज्ञानपदस्यानुभवपरत्वे संस्काराद्यापत्तिः इति] आशयेनाह

नाच्च तदुभयवैशिष्ट्याद्यवगाहिनिश्चयत्वेन तत्र हेतुत्वम् लक्षणघ-
टकमापि तदेव एकतरविशेष्यकज्ञानादन्यतरविशेष्यकस्मरणा-
भावात् अन्यथा नियमेन स्मृतेरुभयवैशेष्यकत्वप्रसङ्गात् समान-
प्रकारकत्वेनैव ज्ञानस्मरणयोः कार्यकारणभावाच्च तत्र विशि-
ष्ट्यैव कार्यकारणभावः न तूक्तरूपेण गौरवात्प्रानाभावाच्च इत्य-
पि केचिद् । एवञ्च विशिष्टवैशिष्ट्यवोधादौ क्वापि नातिप्रसङ्ग-
शङ्कापि । बहुचाद्यनुमितौ बहुचादिव्यभिचारधीविरोधिधीविषय-
धर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुतामते तु नितराम् । तथैव

किं चेति । तत्र अनुमितौ । तदेवेति । अन्यथा पक्षधर्मिकव्याप्यवृत्ता-
निश्चयत्वेन हेतुत्वस्य लक्षणे प्रविष्टत्वेऽनुमितिमात्रेऽसम्भवापत्तेरिति
भायः । ननु तद्विशेष्यकतत्प्रकारस्मृतिं प्रत्यपि तदुभयवैशिष्ट्या-
द्यवगाहिनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वात्तत्रातिव्याप्तिरेवमपीत्यत आह एकत-
रेति । तथा चान्वयव्यभिचाराद्योक्तरूपेण तत्र हेतुत्वमिति भायः ।
ननु अन्यतापि तदुभयवैशिष्ट्याद्यवगाहिस्मृतेत्वेनैव वाच्या तथा
च कार्यतायच्छेदकावच्छिन्नस्योत्पादाशोक्तदाप इत्यन आह
अन्यथेति । नियमेन नियमतः । [अन्यथा] अनियमेन विशेषतो
नियामकामावेनेत्यपि कश्चित् । प्रसङ्गादिति । एकधर्मिकस्मृति-
सामान्या एवापरधर्मिकस्मृतिसामग्रीत्यादिति भावः । ननु तद्वि-
शेष्यकतत्प्रकारकस्मृतौ तादृशानिश्चयत्वेन हेतुत्वं मयापि वाच्यमेव
मातः स्मरणस्योभयवैशेष्यकत्वम् परं तु उभयवैशिष्ट्याद्यवगा-
हिनिश्चयत्वेनापि [हेतुत्वं] यद्विशेष्योरिति न्यायादेव यत्कव्यमिति
स्मृत्यतिव्याप्तिस्तदयस्येत्यत आह समानेति । समानप्रकारकत्व-
सम्बन्धेनेत्यर्थः । तेन सामान्यहेतुतायां विषयानन्तर्भावेपि न क्षीत ।] तथा
च तत्प्रकारकस्मृति सामान्यं प्रति तत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुतयैव यद्वि-
शेष्योरिति न्यायसामञ्जस्यस्य तदुभयवैशिष्ट्याद्यवगाहिनिश्चयत्वेनापि
हेतुत्वम् गौरवादिति भायः । तत्र ज्ञानस्मरणयोः । विधिष्येति । तद्विशे-
ष्यकतत्प्रकारकज्ञानत्वादिनैवेत्यर्थः ॥ नानाविधव्याप्तिरेनुमित्युपयोगि-
त्यमतीनाह व्यभिचारेति । हेतुतामते इत्यनेन प्रागुक्तदोषः सूचितः ।

लक्षणे निवेशात् । अत एव व्याप्यवत्पक्षाद्यभावग्रहं प्रति व्याप्य-
वत्पक्षादिज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि न क्षतिः । व्याप्यविषयकत्वेन वा
जन्यज्ञानं विशेषणीयम् । एतेन स्मृतिं प्रति संस्कारद्वारा अनुभवं

नितरामितं । नातिप्रसङ्गशङ्कापीत्यनुपज्यते ॥ तथैव व्यभिचारधीवि-
रोधीत्यादिरूपेणैव ॥ अत एवेति । व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहि-
त्वादिना जनकत्वस्य लक्षणे प्रवेशादेवेत्यर्थः । ज्ञानत्वेन निश्च-
यत्वेन । हेतुत्वेऽपीत्यपिनाऽस्वरसः सूचितः । स च व्याप्यवत्त्वाव-
च्छिन्ने योग्यानुपलब्धिविरहात्तदवच्छिन्नाभावस्यातीन्द्रियतया न
तत्र प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानं हेतुरभावलौकिक-
प्रत्यक्षं प्रत्येव तस्य हेतुत्वादित्यादिः । अधिकं सामान्यलक्ष-
णायां घट्यते ॥ ननु व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वं
तदुभयनिरूपितसांसर्गिकविषयताकनिश्चयत्वम् तथा च ताद्रू-
प्येण हेतुत्वे बह्विव्याप्यधूमं पर्वत इति ज्ञानद्वयानुमित्यापत्तिः पक्षे
साध्यव्याप्याधारत्वावगाहित्वस्यावच्छेदककोटिप्रवेशे तु पर्वते बहि-
व्याप्यधूम] इत्यादिलिङ्गधर्मिकपरामर्शस्यासंग्रहः तत्र व्याप्यांशे
पक्षाधेयत्वस्यैव भानात् किं च पक्षधर्मिकव्याप्याभावप्रकारका-
न्यत्वे सति व्याप्यविशेष्यरूपपक्षाभावप्रकारकान्यव्याप्यपक्षोभय-
वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वमेव तादृशनिश्चयत्वं वाच्यम् तथा च
तस्यापि विशेषणविशेष्यभावभेदाद्गुरुतरकार्यकारणभावापत्तिरतो
व्याप्यवत्पक्षनिश्चयत्वेनाधेयतया पक्षप्रकारकव्याप्यधर्मिकनिश्च-
यत्वेन वा यथानुभवमनुमितिहेतुत्वं वाच्यमनस्तादृशस्मृतावति-
व्याप्तितादवस्थपमेवेत्यत आह व्याप्यविषयकत्वेनेति । नव्यास्तु
व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य लक्षणघटकत्वे
बह्वव्याप्यपक्षावतिव्याप्तिरनुमिता [वि]वापत्तौ च परामर्शस्यैकरूपेण
हेतुत्वादत उक्तम् व्याप्यविषयकेति तथा चापत्तेः साक्षात्कारतया
परामर्शोपनीतव्याप्तेस्तद्विषयत्वनियमाभातिव्याप्तिरित्याहुः । तन्म-
न्दम् । पक्षवर्गतांशे शुद्धीताप्रामाण्यकत्वस्याहार्यत्वस्य वाधिकस्याप-
त्तिजनकतायामवच्छेदकत्वादन्यथा स्याणुत्वाद्यभावध्रमोत्तरं स्या-
णुत्वादिप्रत्यक्षस्थलेपि व्याप्यदर्शनवशेन स्याणुत्वादेरापत्तिप्रसङ्गा-

प्रति च साक्षाद्विशेषणधियो हेतुत्वस्य निविकल्पकात्मकस्य या
 स्मरणस्यानुभव प्रत्येव वा तस्या हेतुत्वस्य नियमतः कृतिसा-
 क्षात्कारपूर्व विषयस्मतेश्च कल्पनात् व्याप्यवत्पक्षवत्त्वादि-
 दिति ध्येयम् ॥ एतेन व्याप्त्यविषयकत्वप्रवेशेन । परास्तमिति परेणा-
 न्वय । विशिष्टबुद्धौ विषयज्ञानस्य हेतुत्व व्यवस्थापिते विशिष्टै-
 शिष्टबुद्धेरपि विशिष्टबुद्धितया तदर्थमपेक्षितविशेषणज्ञानस्यैव
 विशेषणताच्छेदकप्रकारकत्वसम्भवाद्विशिष्टैविष्टबुद्धौ विशेषण-
 तावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य व्यभिचारे न स्यादित्याशयेनाक्तम्
 विशेषणधिय इति । हेतुत्वस्येति । कल्पनादिति परेणा-न्वय । ननु
 सम्यन्धद्वयेनैव [हेतुरय] प्रत्येव व्यभिचारात् विशिष्टज्ञानत्वाद्यच्छेद-
 प्रत्यनुगतहेतुरयासम्भय इत्यत आह निर्विकल्पकात्मकस्य वा स्मर-
 णस्येति । विशेषणाप्रकारकस्य वा स्मरणस्येत्यय । तेन व्याप्यव-
 त्पादिस्मरणस्य, सविकल्पकत्वेपि न क्षति । [हेतुत्वस्य] कल्पनादिति
 योजना । तथा च साक्षात्सम्यन्धनैव सर्वत्र हेतुत्वम् [न तु सम्यन्धद्वये-
 नैव] इति भाव । ननु विशिष्टबुद्धित्वं स्मरणस्यैव सन्दिग्धव्यभिचार-
 कत्वात् विशेषणधीजन्यतावच्छेदकम् किं च समानप्रकारकत्वेन ज्ञान-
 स्मृत्यो कार्यकारणभावस्य कल्पनात्प्राद्विकल्पकस्मरणस्यासम्भ-
 वोपीत्यत आह अनुभव प्रत्येव वेति । तस्या हेतुत्वस्य कल्पनादित्य-
 न्वय । तस्या विशेषणधिय । नन्वेवमपि विषयापरकटत्यादिसाक्षा-
 त्कारे व्यभिचार एव इत्यत आह नियमत इति । नियम कारणत्वम् ।
 तदङ्गीकृत्येत्यर्थ । तथा च व्यङ्ग्ये पञ्चमी । तेन यत्रापेक्षाशुद्ध्या
 प्रतिजनिता यत्र वा प्रथम चिन्तीर्षा ततो विषयोपरक्तमुपादानप्र-
 त्यक्ष पञ्चाटमिस्तत्र प्रतिसाक्षात्कारपूर्व विषयस्मृत्यवत्त्वेपि
 नामङ्गीकृत्येति ध्येयम् । न चोक्तप्रकार्या व्यभिचारवारणेपि ज्ञान-
 त्वमन्तर्भाष्य हेतुत्वे मानाभाष इति वाच्यम् विशेषणगाचरानुदु-
 खसंस्कारदशायां विशिष्टप्रत्यक्षानुपपत्त्यर्थं तन्निषेधाद्यवस्थादिति
 भावः । नभ्यास्तु यागादिभ्यापारतया सिद्धस्यापूर्वस्येयानुभवस्या-
 पारतया सिद्धस्य संस्कारस्यापि सविषयवत्त्वे मानाभाषाद्विशेषण-
 विषयकत्वेनैव विशिष्टानुभव हेतुत्व संस्कारद्वारा समानाकारनि-
 द्यत्वानैव स्मृतिहेतुत्वयातिप्रसङ्गाभावात् न च संस्कारस्य निधि-
 यकत्वे यत्र घटपटादि यनुभवस्य पटादा एवावेद्यत्वं तत्र तादृशा-

नस्य घटस्मृत्युपभायकस्वजन्यसंस्कारसम्बन्धेन सत्त्वात् घटस्यैवं
पटस्यापि स्मरणापत्तिः यस्य पुंसः पटानुभवोत्तरं तत्सदृशवस्तु-
दर्शनादेव पटस्मृतिस्तत्पुरुषीपपटस्मृतिसामान्यं प्रत्येव तदीयतादृ-
शवस्तुदर्शनत्वेनानुगतरूपेणोद्बोधकस्य हेतुनया तत्सत्त्वदशायामु-
द्बोधकाविरहस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् इति वाच्यम् स्वजन्यसंस्का-
रद्वारा तद्धर्मिकतत्प्रकारोपेशान्यतादृशनिश्चयत्वेन तथाविध-
स्मृतिं प्रति हेतुत्वाद्युक्तस्थले च पटोपेशान्यत्वविशिष्टस्य पटधर्मि-
कपटप्रकारकज्ञानस्य स्वजन्यसंस्कारद्वारा विरहादेव पटस्मृत्या-
पत्यसम्भवात्त्रयापि संस्कारजनकनायामप्युपेशान्यत्वस्य प्रवेशनीय-
तया गौरवानवकाशात् अन्यथोक्तस्थले एव पटत्वप्रकारकसंस्कारस्य
पूर्वार्त्वापत्तेः यत्तु स्वध्वसद्वारैवानुभवस्य स्मृतिजनकत्वसंभवाद-
तिरिक्तः संस्कार एव नास्ति कस्य सविषयकत्वचिन्तेति तन्नुच्छेद-
यस्य पुंसः पटानुभवोत्तरं क्रमिकचतुष्पञ्चप्रत्यक्षाद्युत्पत्यव्यवहितपू-
र्घकाळ एव दशदिनेषु पटस्य दशस्मरणान्युपेक्षात्मकान्युत्पन्नानि
तस्य तत्तद्विज्ञे एव स्मरणोत्तरमपि पटस्य पुनः स्मरणप्रसङ्गात् स्व-
ध्वसद्वारानुभवस्य सत्त्वात् तत्रत्यदशस्मरणेपूद्बोधकदशकस्य विशे-
पतो हेतुत्वकल्पनया तत्र स्मृत्यनुत्पद[संपादन]मपेक्ष्य संस्कारस्य
स्मृतिहेतुत्वकल्पनयैव तत्संपादने लाघवात् संस्कारस्य फलनादयतया
प्रथमस्मरणेन तद्भाशादेवास्मन्मते पुनः स्मरणासम्भवात् न च
तत्तत्स्मरणपूर्वक्षण एव तत्तत्स्मरणस्योत्पादप्रसङ्गेन संस्कार-
हेतुत्ववादिनापि तत्रोद्बोधकस्य विशेषतो हेतुत्वं यक्तव्यमिति
सांप्रतम् प्रत्यक्षादिसामग्याः प्रतिबन्धकत्वादेव तत्तत्स्मृतिप्राक्-
क्षणे स्मरणासंभवादिनि प्राहुः । केचित्तु स्मृतिनाशयतावच्छेद-
कतयैव संस्कारस्य सविषयकत्वसिद्धिस्तद्धर्मिकतत्प्रकारकसंस्का-
रनाशं प्रत्येव तादृशस्मृतित्वेन [हेतुत्वात् स्मृतित्वेन] मामान्यतः
संस्कारनाशं प्रति हेतुत्वे घटस्मरणादेव निजिलसंस्कारनाशा-
दनुभवान्तरं विनोत्तरकालं पटादिस्मरणानुपपत्ते न हि तत्र घट-
स्मृतिरेव स्वजन्यसंस्कारद्वारा पटादिस्मृतिं जनयितुमीष्टे भिन्न-
विषयकत्वात् अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् न वा पटादिधीरेव तत्र
संस्कारद्वारा संभवति तदजन्यसंस्कारस्यापि घटस्मृत्यैव नाशात्
न च तद्धर्मिकताद्यपेक्षया लाघवेन तद्धर्मिकतत्प्रकारकस्मृतिना-

ज्ञानेऽतिव्याप्तिरित्यपि परास्त्वम् । साध्यादेरनुगमात् एको-
पादाने अन्यानुमितौ देवाद्याप्तिविषयिण्याश्च तस्यामव्याप्तिः
परमवशिष्यते । मापि तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वावि-
वक्षया निरमनीया । एतल्लाभायैव चानुभवार्थकं चरमज्ञानपदम् ।
एवञ्चान्वयव्यतिरेकव्याप्तयोः पृथक् प्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिः ।

इयतावच्छेदकं संस्कारनिष्ठं वैजात्यमेव कलयितुं युक्तम् घटत्वप्र-
कारकस्मृतिनादयतावच्छेदकजातेर्घटाऽटोभयानुभवजन्ये तदुभय-
स्मृतिनादयसंस्कारे पदत्वप्रकारकस्मृतिनादयतावच्छेदकजात्या सं-
करात् न च तत्रोभयगोचरस्मृतिनादयतावच्छेदकं वैजात्यान्तर
प्रत्येकस्मृतिप्रयोजकजातिविरुद्धमेव स्वीकार्यमिति वाच्यम् तथा
सति अनन्तजातितदाध्ययकल्पनामनन्तनादयतावच्छेदकभावकल्पनां
प्रापेक्ष्य संस्कारस्य सविषयकत्वकल्पनाया [एव लाघवेन] औचि-
त्यमिति प्राहुः ॥ ननु तत्पक्षहेतुमाध्यकानुमित्तत्वं विशिष्यैव लक्ष्य-
तावच्छेदकं वाच्यमत आह देवादिदिति । सामग्रीवशादित्यर्थः । तथा
च घाह्वव्याप्यो धूमो द्रव्य पयतंश्च घृष्टिमानित्याकारानुमित्यव्या-
प्तिरिति भावः ॥ ज्ञानवृत्तित्वं ज्ञानसमयेतत्त्वम् । तेन साक्षात्का-
रत्वादेः कालिकादिसवन्धेन तादृशज्ञानवृत्तित्वेपि प्रत्यक्षादौ नाति-
ध्याप्तिः । अनुभवत्वव्याप्येति । अनुभवत्वाव्यापकेत्यर्थः । तेनानुभ-
वत्वस्यापि स्वव्याप्यत्वात्तदादाय प्रत्यक्षादौ नातिप्रसङ्गः । व्याप्यत्व
भेदगर्भमित्यपि कश्चित् । यत्किञ्चिदनुभवावृत्तित्वेनापि जातेर्विषे-
षणीयत्वमित्यन्यं । जातिपदं समवायेन हेतुनाल्लाभाय । नातः स्पन्दा-
दौ व्यभिचारः । [अनुभवत्वजातेरसत्त्वपक्षे स्मृत्यन्यज्ञानत्वस्यैव
तथात्वात्तद्याप्यं तादृशज्ञानत्वमपीति तद्वारणाय जातिपदमरण्यध-
र्मार्थकमित्यपि पदन्ति ॥] अथानुभवत्वव्याप्यजातेर्निवेशे मूलोक्तं
चरमज्ञानपदं व्यर्थमध्यायतैकत्वाद्दत्त आह एतदिति । तथा
च न स्यातन्वयेण ज्ञानपदार्थप्रवेश इति भावः ॥ पृथक् अन्य-
व्याप्तिव्यादिनाः । न क्षतिः नाव्याप्तिः । अनुमितित्वमादाय सर्वत्रैव ल-
क्षणसत्त्वादिदिति भावः ॥ अनुभवत्वव्याप्यतमानिवेद्य मूलस्यज-
न्यपदस्य अन्यतावच्छेदकविशिष्टपरतया तदनुसारि [लघु]त्तत्त्वणमाह

पर्वतवह्निव्याप्यवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रति-
 योगिककार्यताया वह्निव्याप्यवत्पर्वतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारण-
 ताप्रतियोगिकव्याप्यविषयकवृत्तिकार्यताया वा अवच्छेदिका
 ज्ञानवृत्तिः सामानाधिकरण्येन वावच्छेदिका या जातिस्तद्वत्त्वं

पर्वतवह्निव्याप्येति । [अत्रावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वमते] का-
 र्यतावच्छेदकत्वं तत्कोटिनिविष्टतामात्रेण वाच्यमन्यथानुमितित्व-
 स्यापि तादृशकार्यतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वात्संभवापत्ते-
 स्तथा च बह्वचनुमितित्वेन जन्यतार्या वह्नित्वस्यापि प्रवेशात्तदा-
 दाय बह्व्यादावतिव्याप्तिरत उक्तं ज्ञानवृत्तिरिति । ज्ञानसमवेतेति तद-
 र्थः । तेन [वह्नित्वादेरपि] कालिकादिसंयन्धेन ज्ञानवृत्तित्वेपि नोक्त-
 दोषः । [चरमज्ञानपदस्यैतद्भाष्यमेव मणिश्रुतांक्तत्वादिति भावः ।]
 न च तादृशजातिमज्ज्ञानत्वमेव यन्मुचितं ज्ञानवृत्तित्वप्रवेशे
 गौरवादिति वाच्यम् । तादृशजातिमज्ज्ञानत्वं हि तादृशजातिविशि-
 ष्टज्ञानत्वम् । तथा च तस्य लक्षणत्वे सामानाधिकरण्यात्मकवैशि-
 ष्ट्यस्य हेतुतावच्छेदकविधया ज्ञानत्वत्वस्य च प्रवेशे विपरी-
 तमेव गौरवं स्यादिति भावः । ननु धूमपरामर्शविशिष्टानुमितित्वेन
 तादृशपरामर्शनाशकानुमितित्वेन वा तादृशपरामर्शजन्यत्वे तादृ-
 शपरामर्शघटकतया ज्ञानत्वस्यापि प्रवेशात्तदादाय बुद्धिमात्रेति-
 व्याप्तिरत आह सामानाधिकरण्येन वेति । विशेष्यविधयावच्छेदिके-
 त्यर्थः । तेन ज्ञानत्वस्यापि तादृशजन्यताया सामानाधिकरण्येपि
 नोक्तदोषः । वस्तुतस्तु कार्यतावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वेऽपसि-
 द्धान्तः अन्यथा कुत्रापि कार्यतावच्छेदकधर्मस्य विशेष्यविषयण-
 भावभेदान्नानात्वप्रसङ्गं शास्त्रकृतां विरुध्येत तथा च बह्वचनु-
 मितित्वेन जन्यतायामनुमितित्वमेव जन्यतावच्छेदकं वह्नित्वादिक
 तु तादृशजन्यतावच्छेदकतायामवच्छेदकमतो नोक्तक्रमेण ज्ञानवृत्त्या-
 दिपदस्य व्यावृत्तिरुचिता किं तु वह्नित्वावच्छिन्नविधेयकानुमि-
 तित्वस्येव विनिगमनाविरहात्स्यावच्छिन्नविधेयताकत्वसंयन्धेन अ-

(१) 'जन्यत्वात्तादृशपरामर्शविशिष्ट्यावगाहितानजन्यतावच्छेदकान्तर्गतज्ञानत्वता-
 दाय बुद्धिमात्रेऽतिव्याप्तिः'

नुमितिवृत्तिवह्नित्वस्यापि परामर्शजन्यतावच्छेदकत्वात् तादृशवह्नित्वादिप्रमादाय बह्व्यादावन्निव्याप्तेर्वारणार्थमेव ज्ञानवृत्तिपदम् समवायमसंगेनैव जन्यतावच्छेदकत्वस्य विवक्षया बह्नित्वादेर्वारणसंभवाज्ज्ञानवृत्तित्वप्रवेशे गौरवमित्याशयादेव च सामानाधिकरण्येन धेति [कल्पान्तरमुक्तमिति] युक्तमुत्पश्यामः । [किञ्चित्तु स्वावच्छिन्नविधेयतासंबन्धेन बह्नित्वस्य संबन्धान्तरेण पर्वतत्वस्यापि अवच्छेदकतया नदादाय बह्व्यादावन्निव्याप्तिवारणाय ज्ञानवृत्तिरिति ज्ञानसमवेतार्थकम् लाघवादाह सामानाधिकरण्येनेति जन्यतायाः समवायेनावच्छेदिका या जातिरित्यर्थ इत्याहुः ।] यद्यपि पर्वतवह्नित्वाप्योभय[वैशिष्ट्यावगाहि]निश्चयोत्तरज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव लाघवात्तादृशवैशिष्ट्यावगाहनिश्चयत्वेन हेतुत्वे पर्वतधर्मिकवह्नयनुमितिप्रादेः कार्यतावच्छेदकोत्पप्रविष्टत्वादानुमितिमात्र एवोक्तलक्षणस्यानभवः । तथापि तत्तदप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततादृशोभयवैशिष्ट्यावगाहनिश्चयत्वेनैवानुमितिहेतुत्वं वाच्यमन्यथा भ्रमत्वेन गृह्यमाणादपि परामर्शादनुमितिपसङ्गात् न च परामर्शधर्मिकतत्तदप्रामाण्यज्ञानानावस्य स्वानन्द्येणैवानुमितिहेतुत्वमिति नोक्तदोषः तथा भूति गृहीताप्रामाण्यकस्यैव परामर्शस्योत्तरं परामर्शान्तरेत्वादेऽऽनुमित्यनुत्पत्त्यापत्तेः पत्र च [पर्वतवह्नित्वाप्योभयवैशिष्ट्यावगाहनिश्चयोत्तरज्ञानत्वमात्रस्य तादृशनिश्चयजन्यतावच्छेदकत्वे गृहीताप्रामाण्यकात्] पर्वतवह्नित्वाप्योभयवैशिष्ट्यावगाहनिश्चयादनन्तरं स्वसामग्रीवशाज्जायमानायां पर्वते द्रव्यत्वस्य चत्परे बह्वेवह्नित्पर्वत एव वा द्रव्यत्वादेरनुमितौ पर्वते वह्निविधेयकाम्ययवुद्धौ धूमेन पर्वते बह्वेरापत्तौ च व्यभिचारः स्यादित्यवश्यं पर्वतवह्नित्वाप्योभयवैशिष्ट्यावगाहनिश्चयोत्तरपर्वतधर्मिकवह्निविधेयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव तत्तदप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततादृशोभयवैशिष्ट्यावगाहनिश्चयत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् इत्यनुमितित्वस्यापि कार्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशाच्चासंभवः न च तत्तदप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितपर्वतवह्नित्वाप्योभयवैशिष्ट्यावगाहनिश्चयोत्तरज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तत्तदप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततादृशवैशिष्ट्यावगाहनिश्चयत्वेन हेतुत्वं वाच्यमनो न व्यभिचारः पर्वतधर्मिकवह्निविधेयकानुमितित्वापेक्षया गुरत्वेन तत्तदप्रामाण्यज्ञाना-

भाक्कूटस्य नादशनिश्चयकार्यताप्रवच्छेदककोट्यप्रतिष्ठात् अनयैव
 दिशाग्रिमलक्षणेप्यसम्भवो चारणीय इति परैरपरिशीलित पन्था ।
 ननु पूर्वोक्तयुक्त्या व्याप्यपक्षोभयत्रैशिष्ट्याप्रगाहिनिश्चय[त्प्रस्य दुर्ग
 चत्प्राप्तद्रूप]त्वेनानुमितावपि न हेतुत्प्रम अत कल्पान्तरमाह व
 द्विव्याप्यगदिति । [केचित्तु व्याप्यपक्षोभयत्रैशिष्ट्यानिरूपितपर्वतत्प्रा
 वच्छि उन्नविशेष्यताकज्ञानत्प्रावच्छिन्नस्यर्थ एतेन व्यप्यप्रत्तानिश्चयत्प्र
 घटकदलद्वयापक्ष्या लाघवाद्द्व्याप्यधर्मिकपर्यतनिश्चयत्वेनैव पर्यतो
 घट्टिमानित्यनुमितौ हेतुत्वादसम्भवोपीत्यपास्तम् निश्चयत्वे नलद्व
 यस्याप्रवेशादिति ध्येयम्] । व्याप्तिज्ञानत्प्रावच्छिन्नकारणत्वप्रवेशेऽनु
 मित्वावसम्भवोऽनुमितिमात्रे ज्ञानत्वेन बहुधाद्यनुमितौ च बहुधादिज्ञा
 नत्प्राव हेतुत्प्रस्य स्वय ब्रह्ममाणत्वाद्दत्तस्तत्परित्याग । यद्यपि व
 ह्युत्तानुमितौ बहुधादिव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनैव [समानविषयता
 वच्छेदकसामानाधिकरण्येन] समानविशेष्यताप्रच्छेदकत्वप्रत्या
 सत्या हेतुत्प्रमुचितम् पर्वतत्ववत्प्रावच्छिन्नपक्षकानि-
 खिलानुमितिसाधारण्यात्तदात्मव्यक्तीनामपि क्वचित्पक्षतया
 परेषां विषयविषयेवास्माक स्वरूपतस्तत्पुरुषीयत्वस्यावच्छेदकको
 टिप्रवेशेपि गौरवान्प्रकाशात् न च पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन साध्यप्र
 स्वानुमितौ तदवच्छेदन वद्विव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्प्रभावद्वय-
 कमुक्तक्रमेण हेतुताया तदनिर्वाहादिति शक्यम् तावतापि पक्षता
 वच्छेदक[सामानाधिकरण्येनानुमितौ समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्र-
 त्यासत्या परामर्शस्य हेतुताया बाधकाभावात् साध्यतद्व्याप्यवत्ता
 नतिरिक्तवृत्तित्प्रशिष्टपक्षतावच्छेदकताघटकससर्गावच्छिन्नस्य वि
 शेष्यताप्रच्छेदकत्वस्य] प्रत्यासत्तिः प्रे पक्षतावच्छेदकधर्मावच्छेदनानु
 मित्वाप्युक्तक्रमेण हेतुनासम्भवाच्च [वस्तुत पक्षतावच्छेदकाप्रच्छे-
 देनानुमितौ न तदवच्छेदेन हेतुमत्प्रनिश्चय कारण किं तु तदवच्छेदेन
 बाधावनिश्चय एवेति एतेन पर्वतत्वाप्रच्छेदेन प्रमेयत्वाद्यनुमिते
 प्रमेयत्वानतिरिक्तप्राघगाहने भ्रम प्रापत्तिरित्यपि प्रत्युक्तमेतावतापि
 बहुधादिमाध्यकानुमितौ समानविशेष्यताप्रच्छेदकत्वप्रत्यासत्या व-
 द्बहुधादिपरामर्शस्य हेतुत्वे बाधकाप्राप्ते] तथापि साध्यव्याप्यस्य धूमा-
 लोकादेरननुगमात्तादृशैकव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वोक्ताद्यन्यालि-
 द्विषाया पक्षत धूमस्य चत्परे चालोकस्य समूहाद्यन्धनपरामर्शा-

वा बो-यम् । व्याप्तिमानेऽवश्य भासमानो यस्तादृशानुमित्य-
विषयस्तदविषयत्वमात्र वा ग्राह्यम् । या काञ्चिदनुमितिर्व्यक्ति-

उजायमानार्यां माध्यस्यानुमितौ व्याभिचार स्यादत पक्षीभूतस्य पर्व-
तादेरापि विशेष्यतावच्छेदककाटाऽनुप्रवेश कृत । यदि च तत्पु-
रुषीयगृह्णित्वाप्यधूमप्रक्षानिश्चयत्वेनैव हेतुन्य तत्पुरुषीयवद्बुधनुमि-
तित्वेन च कायन्य तत्र कारणस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वमेव
सम्बन्ध कार्यस्य तु तत्पुरुषनिष्ठज्ञानीयवह्निव्याप्यधूमवत्ताप्रका-
रतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वविशिष्टमेव विशेष्यतावच्छेदकत्व
सम्बन्ध नादृशविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रैषिष्टच तु स्वरूपकज्ञानोत्तर-
ज्ञानीयत्वस्वस्मानाधिकारण्योभयसम्बन्धेन ग्राह्यमित्युच्यते नदा
समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यामत्स्यापि परामर्शानुमित्योः फलका-
रणभावेऽभवत्येव । परं तु विषयनाया ज्ञानसमानकाल
तया विनश्यदस्य परामर्शेन जनिताया अनुमितविशेष्यता-
वच्छेदकीभूतपरंपरादौ तदानीं तादृशपरामर्शविशेष्यतावच्छे-
दकत्वस्यासमसादपेक्षमुपेक्षितमस्माभिरिति ध्ययम् । व्याप्यविशि-
ष्टप्रैषिष्टचुद्धाग्नित्व्याप्तारणाय व्याप्यविषयकेति । न च व्या-
प्यविशिष्टप्रैषिष्टचामाहिनामात्रस्यैव जन्यतावच्छेदकतया पराम-
र्शजन्यतावच्छेदकजातिविरहादेव न तत्रातिप्रसङ्ग । तथापि विशिष्ट-
स्मरणत्वस्य परामर्शजन्यतावच्छेदकतया तद्वति स्मरणेऽतिव्याप्तिगार-
णार्थं व्याप्यविषयकत्वनिवेशस्यावश्यकतात् । उद्गृह्याद्यापत्तावापत्ति-
त्यजानिमादायानिव्याप्तिगारक तदित्यपि काचित् ॥ ननु यत्र [वह्नि]-
व्याप्यविशिष्टप्रैषिष्टचुद्धौ धूमत्वग्रह्णित्वादिना घाण्यगुञ्जादिकत्वेव
भाते तस्या भ्रष्टव्याप्यविषयकत्वात्तत्रातिव्याप्तिरतो लाघवाच्चाह
व्याप्तिमान इति । तादृशानुमित्यविषयीभूतघटादियस्यविषयक-
त्वस्य व्याप्तिविशिष्टप्रैषिष्टचुद्धावपि सत्त्वाद्भासमानान्तम् व्याप्ति-
मानेऽवश्य भासमान साध्यतावच्छेदकीभूत वदित्वादिकमिति न-
दविषयकत्व चानुमितावसम्भवीत्यत उक्त तादृशानुमित्यविषय
इति । तथा च तादृश यद्भाष्यधूमत्वादिक तदविषयकत्वमेव
विशिष्य यत्कल्पमिति भावः ॥ ननु यद्गृह्णित्वाप्यलोकेपरामर्शजन्यायां
पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ व्याभिचाराद्गृह्णित्वाप्यधूमत्वपर्वतनिश्च-

मादाय तद्व्यक्तिसमवेतानुभवत्वान्यानुभवान्यासमवेतधर्मसमवा-

यत्वेन नानुमिनिहेतुत्वमित्युक्तलक्षणसंभवः न च पर्यन्तधर्मि-
कवह्निव्याप्यधूमवत्तादिनिश्चयविशिष्टानुमितिं प्रत्येव तादृशानिश्चय-
त्वेन हेतुत्वं घैशिष्ट्यं चाव्यवहितोत्तरत्वसंश्लेषेन तच्च श्रृणद्ध-
यसाधारणम् तेन विनश्यदवस्थधूममरामर्शस्थलीयानुमितावपि तद-
पेक्षेनि वाच्यम् अव्यवहितोत्तरत्वस्य संबन्धत्वे मानाभावात् तादृ-
शानिश्चयसामान्याव्यवहितोत्त्वाप्रसिद्ध्या तत्तत्परामर्शाव्यवहितो-
त्तरतत्तद्धचर्कानामननुगतानामेव निवेद्यत्वेऽनुगतकार्यकारणभा-
वासंभवाच्च नापि धूमलिङ्गरूपवन्तधर्मिकवह्निविधेयकानुमितिं
प्रत्येव तादृशानिश्चयत्वेन हेतुत्वं धूमलिङ्गकत्वं तु धूमान्यभाप्रलि-
ङ्गिका यावत्योऽनुमितयस्तत्तद्देदकूटवत्त्वमतो न व्यभिचार इति
वाच्यम् तथा सति तावद्देदकूटनां विशेष्यविशेषणभावभेदादनन्त-
कायकारणभावप्रौढ्ये लाघवेन तत्तदनुमितिव्यक्तित्वावच्छिन्नं
प्रति तत्तत्परामर्शव्यक्तित्वेन हेतुत्वस्यैवोचितत्वादित्यतः स्वयं
लक्षणमाह यां कांचिदित्यादिना । न च वह्निव्याप्यधूमवत्पर्यन्तनि-
श्चयत्वेन कारणतायां संस्कारान्यतादृशानिश्चयनाशकविशिष्टा-
नुमितित्वमेव कार्यतावच्छेदकमित्युक्तलक्षणमेव सम्यगितिवाच्यम् ।
धूमपरामर्शगोचरकार्मिनीजिज्ञासानन्तरोत्पन्नतादृशपरामर्शेन स्व-
यिनारायदशायामुत्पाद्यानुमितेरसंप्रहापत्तेः । कामिनीजिज्ञासायाः प्रति-
बन्धकत्वेनेष्टसाधनतादिज्ञानविरहेण च तादृशपरामर्शद्वितीयक्षणे
संस्कारभिन्नस्य ज्ञानेच्छाकृत्यादेस्तत्त्वसंभवात् । एवं सिद्ध्या-
त्मकधूमपरामर्शोत्तरमुत्पन्नेनापेक्षाबुद्ध्यात्मकालोकपरामर्शेन जनि-
तायां वह्न्यनुमितौ व्यभिचारात् । ज्ञानादिनाशं प्रति लाघवेन
स्योत्तरोत्पन्नत्वेनैव जनकतया धूमपरामर्शोत्तरजातसंयोगादिरपि
तन्नायकतया तद्विशिष्टायामालोकादिलिङ्गकानुमितावपि व्यभिचा-
राच्च । अत एव धूमपरामर्शनाशकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव वह्नि-
व्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्व [न च विनश्यदवस्थधूमपरा-
मर्शजन्त्यानुमित्यसंप्रहः तत्र विशिष्टैव तत्तत्परामर्शानुमिनिव्य-
क्तीनां कार्यकारणभावस्वीकरात्तदतिरिक्तस्पर्श एवोक्तानुगतक-
त्वेन हेतुत्वसंभवात्] न च विनश्यदवस्थपरामर्शजन्त्यानुमितिदशाः

यामपि परामर्शनाशकानुमित्यापत्तिः सामग्रीसत्त्वादिति वाच्यं
कार्यमहवृत्तित्वेनैव धूमपरामर्शनाशकानुमितौ तादृशपरामर्शत्वेन
हेतुत्वस्योक्तत्वादित्यपि निरस्तम् । धूमपरामर्शव्यधिकरणानुमितिव्य-
क्तीनामपि स्योत्तरोत्पन्नत्वेन तादृशपरामर्शनाशकतया तत्रैव व्यभि-
चार इति । नव्यास्तु बहिर्व्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयविशिष्टानु-
मितिं प्रत्येव तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वम् वैशिष्ट्यं च तत्र स्वसा-
मानाधिकरण्यस्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वोभयसंबन्धेन ग्राह्यम् वृ-
त्तिरपि कालिकी निरेद्येति नोक्तलक्षणस्यासंभवः, न च विनश्यद-
स्यपरामर्शजन्यानुमित्यसंग्रहः, तत्तदनुमितौ परामर्शव्यक्तीनां
विशिष्टैश्च हेतुत्वान्तरस्य वक्तव्यत्वात् घस्तुतो बहिर्व्याप्यधूमवत्-
पर्वतनिश्चयविशिष्टकृतिमदनुमितिं प्रत्येव तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्व-
वाच्यम् तेन विनश्यदवस्थपरामर्शस्य लीयानुमितेर्नासंग्रहः, अत्र च
निश्चयस्य वैशिष्ट्यं पूर्ववत् स्वसामानाधिकरण्यस्ववृत्तिप्रागभाव-
प्रतियोगित्वोभयसंबन्धेन निरेद्यम् तादृशकृतिमत्त्वं तु सामानाधि-
करण्यसंबन्धेन वाच्यमतो न कोपि दोषः सर्वत्र जीवन्वयोनियत्तमादा-
येन कार्यताच्छेदकसपत्ते न च यत्र धूमपरामर्शोत्तरं तद्धर्मिका
प्रमाण्यग्रहात्मकालोकपरामर्शस्योत्पाददद्यायां बाधादिनिश्चयस्य
घस तदुत्तरवद्बन्धुमितेरपि निरुक्तकृतिमदनुमितित्वात्तदव्यवहि-
तप्राक्काले चाप्रामाण्यज्ञानाभावादिशिष्टधूमपरामर्शस्यासत्त्वाद्याभि-
चार इति वाच्यम् अप्रामाण्यज्ञानव्यक्तीनामपि विशेषत एवोत्ते-
जकतया तत्रत्यतद्यत्केरनुत्तेजकत्वेपि क्षत्यभावादेव च परामर्शध-
र्मिकाप्रामाण्यज्ञानाभावात्कूटस्य स्वातन्त्र्येणानुमितिप्रयोजकत्वमवे-
र्षाद्व्याप्यधूमवत्तानश्चयविशिष्टकृतिमत्त्वावच्छिन्नप्रत्येव तादृशनि-
श्चयत्वेन हेतुत्वादनुमितित्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वात् जातिघटितस-
योक्तलक्षणस्यासम्भवः स्यादत स्वयलक्षणमाह यां कांचिदित्यादि-
नेति प्राहुः । यत्तु बहिर्व्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वपदेन मानसत्वव्या-
प्यपरामर्शत्वजातिरूपबक्षितेति तदवच्छिन्नकारणतामन्तर्भावैधोक्तल-
क्षणसंभवः प्रागननुभूतसाध्यादिपरामर्शानुमित्युत्पत्त्या च परामर्श-
त्वजातर्ने स्मृतित्वव्याप्यत्वशङ्कापीति मतम् तत्तुच्छम् । निश्चयत्वा-
न्तेन परामर्शत्वजात्युपलक्षणव्याप्यविषयकवृत्तित्वस्य ज्ञानवृत्तिरि-

त्यादेश्च व्यर्थतापत्ते । न चा परामर्शत्वस्य जातित्वे, प्रमाणमस्ति । तुल्य-
न्यायतयापायेच्छाप्रवृत्त्यादिजनकतावच्छेदकत्वन । सद्ध्येष्टसाधनता
ज्ञानत्वादिजात्या साकार्यात् । किं चानुमितित्वात्वाच्छ्रुति प्रति ज्ञान-
त्वेनैव हेतुत्वसमवात्तादृशजातौ मानामात्र । घटादावरण्यखदण्डा-
देरित्यानुमितौ ज्ञानमात्रस्य स्वरूपयोग्यत्वेपि क्षतिविरहात् । किं चानु-
मितिसामान्यं प्रति परामर्शत्वजात्या हतुत्वस्वीकारपि बहुचनुमि-
तित्वाद्यच्छ्रुति प्रत्यनुगतनियामकालाम । वह्निविषयकपरामर्शं वन
तत्र हतुत्व वह्निविषयकादृष्टादिसाध्यकपरामर्शादपि बहुचनुमिति-
प्रसङ्गात् । न च पर्वतधर्मिकबहुचनुमितित्वस्य कार्यतानवच्छेदक-
त्वात्तदवच्छिन्नस्योत्पत्तावापादकाभाव । तादृशानुमितित्वस्यापि प-
रामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानाभावस्य पक्षताप्रिशेषस्य वा कार्यता-
वच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नस्यापत्तिममघात् । इदं त्ववघातव्यम् पर्व-
तधर्मिकबहुचनुमितित्वावच्छिन्न प्रति जनकतावच्छेदकतया धूमा-
लोकादिनानाहेतुकवह्निव्याप्यपरामर्शसाधारणो भ्रमत्वज्ञानास्कान्दि-
तव्याप्यवत्तानिश्चयावृत्तिमानसत्प्रव्याप्या परामर्शत्वजाति [कदा-
चित्] कल्पयितुं शक्यत एव यदि चाक्षुषादिपरामर्शात् क्षणनिलम्ब्येनै-
वानुमितिर्द्रव्यत्वग्रह्या, साध्ययो समूहालम्बनपरामर्शाद्वा द्रव्यत्व-
वद्भयान्तानुमिति किं तु प्रत्येकस्यैव परामर्शाद-न्यथा तदुभयजनकता-
वच्छेदकजात्यास्तत्रैव सकरापत्ते [एतेन धूमादिबिद्भत्वमेव धूमा-
दिपरामर्शजन्यतावच्छेदक तच्चानुमितित्वव्याप्यैजात्यामित्यपि मत-
व्याख्यातम्] इति दिक् । केचित्तु वाद्भ्याप्यधूमघत्पवतानिश्चय-
त्वेनैव हेतुत्व जन्यता तु तादृशधूमविशिष्टपर्वतधर्मिकबहुचनुमिति-
त्वेनैव न च धूमघत्पर्वतधर्मिकबहुचनुमितित्वेनैव लाघवाद्स्तु जन्य-
तेति वाच्यम् नानाविधव्याप्तरनुमित्युपसांगितया जनकज्ञानावि-
पर्याभूतव्याप्तीना विशिष्यानुमितौ कायतावच्छेदकत्वादेकविधव्या-
प्तेरेवानुमितिप्रयोजकत्वे तु धूमघत्पर्वतत्वावच्छिन्नधर्मिकबहुचनुमि-
तित्वेनैव जन्यत्व घत्त्वम् लिङ्गापधानस्याचार्यसमतत्वेन तस्यैव
परामर्शजन्यतावच्छेदकत्वाच्चित्यात् तथा च प्यार्तेलक्षणमथे
सम्पत् न चानुमातमात्रस्य पक्ष हेत्यवगाहित्ये यत्र [षाधकाली-
न]परामर्शोत्तर पक्षे हेत्यभावस्य शोषज लौकिक्या प्रत्यक्ष तत्रा-
नुमितिनं स्यादिति वाच्यम् इत्यात् न धैव सति तदानीं तन्मते

प्रत्यक्षानुपादेन साक्षात्कारादिकं प्रत्यनुमितिसामग्र्या विरोधि-
 तायां सिद्धयभावस्यैव पक्षधर्मिकहेत्वभावनिश्चयाभावस्यापि प्रवेशे
 गौरवं स्यादिति वाच्यम् मणिकृन्मतेपि यत्र सिद्धयंशे भ्रमत्वज्ञानात्म-
 कस्यैव परामर्शस्योत्तरं पक्षे हेत्वभावस्य निश्चयस्तदुत्तरमनुमिते-
 रुत्पत्त्यर्थं सिद्धेरनुमितिविरोधितायां तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावस्य
 प्रवेशे गौरवस्य तुल्यत्वादस्माकं मते हेत्वभावनिरणयेन प्रतिबन्धा-
 त्तत्रानुमितेरनुत्पत्त्या सिद्धेर्विराधितायां [घटादेर्विरोधितायां] तत्त-
 दप्रामाण्यज्ञानाभावस्याप्रविष्टत्वात् यत्तु लिङ्गोपधानमते [पक्षे]ऽनु-
 मितिमात्रस्यैव विशिष्टवैशिष्ट्ययुद्धित्वेन तन्निष्ठ साध्यव्याप्यवत्ताप-
 रामर्शजन्यत्वं वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्नविषयताकत्वेनैवाव-
 च्छिद्यते तादृशप्रत्यक्षादिसाधारण्येन क्लृप्तत्वात् तु वह्निव्याप्यधूम-
 वत्पर्वतधर्मिकवह्नानुमितित्वेन कार्यकारणभावान्तरकल्पने गौरवा-
 दिति कुतः परामर्शजन्यतावच्छेदकीभूतमनुमितित्वमादाय प्रागुक्तल-
 क्षणमन्मयः न च तत्तत्साध्यकानुमितित्वस्य परामर्शजन्यतानवच्छे-
 दकत्वे वह्निव्याप्यविशिष्टपर्वते वह्नेरनुमितिदशायां घटादेरपि तादृ-
 शपर्वतेनुमित्यापत्तिः पर्वतविशेष्यक[घटविधेयकानुमितित्वस्यापि
 घटसाध्यकपक्षताजन्यतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नस्थापादनसंभवा-
 दिति वाच्यम् लिङ्गोपधानपक्षे पर्वतधर्मिकघटानुमितिमात्रस्यैव घट-
 व्याप्यवत्पर्वतत्वावच्छिन्नविषयताकत्वनियमेन तदवच्छिन्नं प्रति हेतो-
 र्यदव्याप्यवत्तया पर्वतनिश्चयस्य विरहादेव तदानीं] घटविधेयकानु-
 मित्यसंभवात् व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्रीसहिताया एव विशेषध-
 र्मावच्छिन्नसामग्र्याः कार्यजनकत्वादिति तत्सुच्छम् पक्षतावच्छेद-
 कसामानाधिकरण्येन व्याप्यवत्तापरमर्शात्तदवच्छेदेन साध्यानुमि-
 त्यनुत्पत्त्या तदवच्छेदेन साध्यानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्यवश्यं तदव-
 च्छेदेन साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शत्वेन हेतुत्वादनुमितित्वस्याप्यवश्यं
 परामर्शजन्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशात्पर्वतत्वाद्यवच्छेद्यत्वाविशिष्टसंयोग-
 संबन्धेन वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतधर्मिकवह्नयनुमितिं प्रति पर्वतत्वाद्यव-
 च्छेदेन वह्निव्याप्यधूमवत्ता[परामर्श]निश्चयत्वेन हेतुताया' सुवचत्वा-
 दित्याहुः।तच्चिन्त्यम् । नद्यकीत्यादि। अनुमिति स मवेतत्वाकावनुमिति-
 त्वप्रवेशे [गौरवमतस्तदप्रवेशे] लाघवं सूचयितुं [प्रथम] व्यक्तिपदम् ।
 जातितरस्यापि स्वरूपतः प्रकारतायाः क्वचिदिष्टतया व्यक्तिगतधर्मा-
 न्तरस्यामानेपि ह्यत्वभावात् । यस्तु अनुमितिसमवेतत्वोक्तावनुमिति-

यित्वामिति वा वक्तव्यम् । अनुभवत्वजात्यनङ्गीकारे तु तद्व्यक्ति-

त्वप्रवेशे लघुनस्तस्यैव लक्षणत्वसमये येष्यैयर्थ्यापत्तेरतस्तद्व्यक्तित्वेन प्रवेशे हन इति तत्र । स्वरूपतोनुमितित्वस्य प्रवेशेपि हेतुतापच्छेदक रूपेणाप्रतिष्ठतया लक्षणत्वासम्भवात् । प्रत्यक्षत्वमादायतिव्याप्तेर्वारणार्थं [माद्य समेतान्तम । प्रत्यक्षत्वस्याप्यनुमितौ कालिकादिसन्धेते सत्त्वात्ममयेनेति । अनुभवत्वमादाय प्रत्यक्षाद्यतिव्याप्तेर्वारणार्थं] मनु भवत्वान्येति । यद्यप्यनुभवत्वप्रतियोगिकभेदस्यानुभवत्वेपि सत्त्वा दुक्तदोषतादवस्थ्यम् अनुभवत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्योक्तौ च तद्वत्कीभूत यत्सकलानुभववृत्तित्व तदवच्छिन्नभेदस्यैव सम्यक्ते ज्ञानत्वादिवारकस्यानुभवान्यासमपेतत्वस्य वैयर्थ्यम् । तथाप्यनुभू तिरित्याकारकयत्किञ्चिद्बुद्धिप्रकारत्वापच्छिन्नभेदस्यैवानुभवत्वान्य पदेनोक्तत्वाददोष । सरूलानुभववृत्तित्वस्य तत्राप्रतिष्ठत्वात् । प्राथमिर्णयादिप्रतिषेधनापच्छेदकतया परोक्षत्वजाते प्रामाणिकत्वे सकलानुभववृत्तिभिन्ना तादृशजातिमादाय शाब्दयोधादावतिव्या प्तिवारणार्थमेवमनुभवान्यासमपेतत्वस्यावश्यकत्वाच्चेति ध्येयम् । [ज्ञान- त्वादिवारणार्थमनुभवान्यासमपेततेति ।] अनुमितित्वस्यापि कालिका दिसन्धेनानुभवादव्यत्र वृत्ते समवेतत्वप्रवेशे । तादृशधर्मात्मक स्यानुमितित्वस्य कालिकादिसन्धेनेतरभेदव्यभिचारित्वात्समवा- येन तस्य हेतुत्वबोधार्थं समप्रायित्वमुक्तम् ॥ ननु स्वर्गाद्यनुमितौ स्वर्गमनुभवप्रामाण्यनुव्यवसायपरिहातमात्मात्कारत्यभेदानुभवत्व तथा चानुभवत्वान्येत्यस्य वैयर्थ्यमेव तद्व्यक्तिसमपेतदलनेव प्रत्यक्षत्व वारणात् तत्परित्यागप्यनुमितित्वमप्यनुभवान्यसमपेतमित्यसमभव तत्र अनुभवपदस्य स्मृत्यन्यज्ञानपरत्वे च स्मरणान्यज्ञानभिन्नास मवेतत्वं फलितापमपेक्ष्य स्मरणान्यसमपेतत्वमेव लघुतर निरूपयितु मुच्यन्मित्याशयेनाऽऽनुभवत्वेत्यादि । नद्यास्तु या वाचिदनुमिति- व्यक्तित्वमित्यस्यानुमिति स्मृतिभिन्ना इत्याकारकानुमितिर्व्यक्तित्वमित्यर्थं तद्व्यक्तिसमपेतेत्यस्य च तस्यास्तादृशानुमितिर्व्यक्तार्थां ध्यात्तर्षिपय- तासन्धेतेत आद्यस्तसमपेतेत्यर्थं तथा चानुभवत्वमादाय प्रत्य-

समवेतस्मरणासमवेतधर्मसमवायित्वं वक्तव्यम् । व्याप्तिज्ञानत्वाव-
च्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या विशि-
ष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यता तत्समानाधि-
करणानुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वमित्यपि केचिद् । परे तु

ज्ञादावतिव्याप्तिवारणायानुभवत्वान्येति सकलानुभववृत्तिभिन्नमात्रा-
र्थकम् तादृशानुमितिविषयनिष्ठस्य स्मृतित्वस्य वारणार्थमनुभवा-
न्यासमवेतेति अथानुभवत्वं न जातिः किं तु स्मृत्यन्यज्ञानत्वं तथा च
तदन्यत्वस्य निवेशो व्यर्थः एवं स्मृत्यन्यज्ञानभिन्नासमवेतत्वस्वरूपम-
नुभवान्यासमवेतत्वमपेक्ष्य स्मरणासमवेतत्वं लघुतरं तावदेव स्मृति-
त्वस्य वारणसंभवादत् आह अनुभवत्वेतीति प्राहुः । ज्ञानत्वादिवा-
रणाय स्मरणासमवेतेति । यद्यपि प्रत्यक्षासमवेतैत्युक्तवपि तद्वारण-
संभवः । तथापि प्रत्यक्षासमवेतत्वघटितनिरुक्तेरनुभवत्वजात्यङ्गी-
कारेऽनङ्गीकारे चोभयधैव सम्यक्[मित्यस्य तु तदनङ्गीकारे एव स
म्यक्]मिति विशेषः ॥ [चक्रवर्तिलक्षणमाह] व्याप्तीत्यादि । व्याप्य-
विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिधारणार्थमवच्छिन्नान्त कार्यताविशेषणम् । व्याप्ति-
विशिष्टबुद्धिधारणाय परामर्शत्वावच्छिन्नेत्यादि । यद्यपि धूमलिङ्गक-
वद्गुणानुमितित्वमेव धूमघटितव्याप्तिज्ञानस्य जन्यतावच्छेदकं तदव-
च्छिन्नं प्रति च न बह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वेन हेतुत्वं धूम-
लिङ्गिकायां महानसं बह्निमदित्याद्यनुमितौ व्यभिचारात् किं तु पर्वत-
पक्षकतादृशानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव तथात्वेन हेतुत्वं तथा चैका-
वच्छेदेन व्याप्तिज्ञानपरामर्शोभयजन्यत्वाभावादानुमितावसंभवः ।
तथापि धूमघटितव्याप्तिज्ञानस्य स्वजन्यपरामर्शद्वारानुमितिकारण-
तायां धूमलिङ्गकपर्वतपक्षकवद्गुणानुमितित्वस्यैव कार्यतावच्छेदक-
त्वादेकावच्छेदेनोभयजन्यत्वसंभवः । अन्यथा धूमगतव्याप्यवगा-
हिना बह्निव्याप्यालोकपरामर्शेन जनितायां पर्वतो बह्निमानित्यनु-
मितौ व्यभिचारेण स्वजन्यपरामर्शद्वारा धूमव्याप्तिज्ञानस्यानु-
मितिकारणत्वानुपपत्तेरित्याशयः । जन्यतावच्छेदकावच्छिन्नान्तमा-
गस्य तादृशव्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकधर्मघटितरूपावच्छिन्नार्थक-
त्वाददोष इत्यप्याहुः । अत्र पूर्वोक्तयुक्त्यानुमितौ परामर्शत्वेन

पक्षधर्मतेत्यत्र पक्षता विशेषणम् तथाच पक्षतासहकृततादृश-
परामर्शजन्यत्वमर्थं यथोक्ताया विशेष्याद्यभावरूपाया वा
पक्षतायाः प्रत्यक्षवारणाय परामर्शस्योपादानम् तत्त्वेन जनक-
त्वमेकावच्छेदेन तदुभयजन्यत्वञ्च विवक्षितम् तेन बाधादि-

हेतुत्वात्सम्बन्धो न या व्याप्तिज्ञानत्वेन तथात्वमनुमितिसामान्ये
ज्ञानत्वेन हेतुत्वस्याग्रे व्यवस्थाप्यत्वादित्यस्वरस केचिदित्यनेन
सूचित ॥ मिश्रमतमाह परे त्विति । पक्षताजन्यत्वस्य शब्दाह्ला
भार्यमाह विशेषणमिति । ज्ञानरूपविशेष्यान्यथि यज्जन्यत्वं तेनान्वि-
नमित्यर्थं । पक्षधर्मताज्ञानेत्यत्र पक्षतावद्दृष्टित्वघटकतया सह-
कृतत्वसम्बन्धेन साक्षादेव वा पक्षत्व ज्ञाने विशेषणमिति भावः ।
यथोक्ताया इति । विशिष्टाभावरूपाया पक्षताया प्रत्यक्षस्य वारणा-
येत्यर्थः । ननु विशिष्टाभावरूपाया पक्षताया कालाद्यतीन्द्रियघटित
त्वात् स्वगोचरप्रत्यक्षहेतुत्वमत आह विशेष्येति । विशेष्य सिद्धि-
स्तथा च यत्पक्षसाध्यस्थले सिद्धिदशाया कदाप्यनुमितिनं जाता
तत्र सिद्धयभावमात्र पक्षता सा च याग्यत्वात्प्रत्यक्षहेतुरेवेति
तत्रैवातिव्याप्तिरिति भावः । ननु पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकनि-
र्णयत्वमेव सिद्धित्वं तद्वच्छिन्नाभावश्च न योग्यो निश्चयत्व-
स्यातीन्द्रियेश्वरज्ञानादिघटितत्वात्तादृशनिश्चये चाप्रमाण्यज्ञानाद्यना-
स्किन्दिनत्वप्रवेशे सुनरामयोग्यत्वमत आह आदीति । विशेषणा-
भावरूपाया घेति तदर्थं । तथा च यत्र स्थलविशेषे सिद्धिफाली-
नपरामर्शसमानफालीनैकविधानुमितिसंयैवानुमितिर्जनिता तत्र विशेषे-
णामावरूपा तादृशानुमितिसंय पक्षतेति तत्प्रत्यक्षोत्पत्त्याप्त्यारणार्थं
परामर्शोपादानमिति भावः । तत्रेनेति । परामर्शत्वेनेत्यर्थः ।
तत्रेन जनकतया फलमाह तेनेति । बाधादीत्यादिना सत्प्रति-
पक्षमप्रह । तथा च तदानीमनुमितिसामान्यभावात् तत्संभा-
षनापोति । प्रतियोगीति । पक्षताया प्रतियोगिनी या सिद्धिस्तादृ-
पयत्वेनेत्यर्थः । तथा च [सिद्धयभाव]बौद्धिकप्रत्यक्षत्वरूपैषधर्माद्यच्छिन्न
प्रत्यक्ष विपर्यायधया सिद्धयभावस्य सिद्धित्वरूपप्रतियोगिताय
च्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञान[त्वेन च परामर्शस्य हेतु]त्वमिति भावः ।

कालीनेन दैवात् प्रतियोगिविषयकेण परामर्शेन जन्ये पक्ष-
तायाः प्रत्यक्षे तदुभयसमूहालम्बने वा नातिप्रसङ्गः तद्वृत्त्यनु-
भवत्वव्याप्यजातिमन्त्रविवक्षया च नाव्याप्तिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ॥

एकायच्छेदेनेत्यस्य फलमाह तदुभयेति । पक्षतापरामर्शोभयेत्यर्थः ।
न च परामर्शप्रत्यक्षं विषयत्वादिर्नैव तस्य हेतुत्वम् न तु परा-
मर्शत्वेनेति प्रागुक्तम् तथा च तत्रेव जनकत्वविषयक्षेपेण समूहाल-
म्बनव्युदासः संभवतीति वाच्यम् । यद्विव्याप्यधूमवत्पर्वतं जानामी-
त्याकारकस्य परामर्शानुव्यवसायस्य ज्ञानधर्मिकव्याप्यविशिष्टैशि-
ष्टशुद्धितया तत्र पर्वतधर्मिकव्याप्यप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वस्या-
यद्यकत्वात् । यद्यपि पक्षताजन्यतायच्छेदकं तत्पक्षकतत्साध्यकानु-
मितिरथम तच्च न परामर्शजन्यतायच्छेदकं तद्विद्वत्कत्वस्याप्यधिकस्य
तत्र प्रवेणादित्येकायच्छेदेन तदुभयजन्यत्वमनुमितायप्यमिद्धं तथापि
पक्षताजन्यतायच्छेदकघटितधर्मावच्छिन्नं परामर्शजन्यत्वं विषयक्षितम्
पक्षताया अपि लिङ्गविशेषनिर्णयन्त्रितत्वमप्रे वाच्यमतो वा नोक्तदोषः ।
यस्तुतो विषयतासंबन्धेनेव तदुभयजन्यतयोरयच्छेदकस्यैक्यं वा-
च्यम् तथा च विषयविधया परामर्शजन्यतायच्छेदकस्य यद्विमत्पर्व-
तस्य पक्षताजन्यतायामपि विषयतयायच्छेदकत्वाश्लोक्तदोषः ।
एतेन पक्षताजन्यत्वेत्यत्राभायजन्यत्वमेव लाघवात्प्रवेणयितुमुचितं
विशिष्टैशिष्टशुद्धिस्य प्राद्याभाषनिश्चयाभायजन्यत्वेपि धर्मिताय-
च्छेदकनियन्त्रितस्य तज्जन्यतायच्छेदकत्वस्य विशेषणतायच्छेदकप्र-
कारकनिश्चयजन्यतानयच्छेदकत्वादेकायच्छेदेनाभाषपरामर्शोभयज-
न्यत्वाभावादेव नत्रानिध्याप्यसंभवादिति परास्तम् । विषयविधया
वाचनिश्चयाभायजन्यतायच्छेदकस्यैव विषयतया विशेषणतायच्छे-
दकप्रकारकनिश्चयजन्यतायच्छेदकतया तत्रैवानिप्रसङ्गापत्तेरिति दिक् ।
नाव्याप्तिरिति । अन्यैकसाध्यादिकमन्तर्भाष्य परामर्शेषुपादानेऽ-
न्यन्नाप्यकानुमितायव्याप्तिः स्वादेपेति भावः । तच्चिन्त्यमिति । पू-
र्योक्तयुक्त्या परामर्शत्वेनानुमितिहेतुत्वमेव नास्ति पक्षतायाश्च हेतु-
त्वमप्रे स्वयं निराकर्तव्यमित्यादिकमत्र चिन्तावीजम् ॥

तत्करणमिति । न च व्याप्सादिज्ञानजन्यज्ञानकरण-
त्वेनेतरभेदसाधने व्याप्तिज्ञानत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिज्ञान-
मेव वा गमकं व्याप्तेरननुमेऽपि अधिकस्य भागासिद्धवारण-
मात्रप्रयोजनत्वादिति वाच्यम् । फलोपहितस्य लक्ष्यतया व्याप्ति-
ज्ञानत्वादेरतिप्रसक्तत्वात् । करणत्वनिष्ठव्याप्तेस्तादृशज्ञानत्वत्वाद्य
नवच्छेद्यत्वात् । व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतया वैयर्थ्यशङ्कानवकाशाच्चेति ॥

न चेति । वाच्यमित्यग्रिमेणान्वयः । व्याप्तिज्ञानत्वमिति । व्या-
प्तिप्रकारकज्ञानत्वमित्यर्थः । न च परामर्शजन्यज्ञानकरणत्वरूपेऽनुमा-
नलक्षणे व्याप्तिज्ञानत्वत्वेन तस्याप्रवेद्यान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । व्या-
प्तिप्रकारकनिश्चयत्वाद्यच्छिन्नकारणतांघटितनिरुक्तेस्तद्वदितमूर्तिक-
त्वात् । व्यापकताविशेषात्मनः कारणत्वस्य तादृशनिश्चयत्वत्वेन नि-
श्चयत्वग्रहं विना दुर्ग्रहत्वादिति भावः । तादृशनिश्चयवदन्यावृत्तित-
त्करूपव्याप्तेः कारणताघटकत्वे त्वाह व्याप्तिज्ञानमेवेति । व्याप्ति-
प्रकारकज्ञानमेवेत्यर्थः । ननु साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्विभिन्नतया व्या-
प्तिज्ञानत्वादिकमनुमानमात्रस्य पक्षत्वे भागासिद्धमतो व्याप्तिविशि-
ष्टज्ञानजन्यवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्करणत्वं हेतुः कर्तव्यमत आह
व्याप्तोरिति । अधिकस्य तादृशजातिमत्करणत्वस्य । भागासिद्धी-
ति । तथा च व्यभिचारावारकत्वाद्द्वैयर्थ्यमिति भावः ॥ फलेति । अ-
नुमितिरूपं यत्फलं तदुपभायकस्यैव लक्ष्यतया स्वंतराभिन्नत्वेन ज्ञा-
प्यतया व्याप्तिज्ञानत्वस्यानुमित्यनुपभायकवृत्तित्वेन व्यभिचारित्वा-
त् हेतुत्वमतस्तादृशजातिमत्फलोपहितकरणत्वमेव हेतुत्वमिति
भावः ॥ स्वरूपयाग्यस्य लक्ष्यत्वेपि न क्षतिरित्याशयेनाह करणत्वेति ।
तथा च धर्मिभेदात्तत्र वैयर्थ्यमिति भावः ॥ ननु [अनुमिति]करणत्वं
करणतायच्छेदको धर्मः स च प्रकृते व्याप्तिज्ञानत्वमेवेति न धर्मिभे-
दसंभय इत्यत आह व्यतिरेकेति । व्यतिरेकस्थले साध्याभावस्यैव
नेत्याभावव्याप्यताग्रहात्तत्र वैयर्थ्यशङ्केति भावः ॥

अथ अनुमानस्वरूपम् ।

तच्च लिङ्गपरामर्शो न तु परामृश्यमाणां
लिङ्गमिति वक्ष्यते ॥

अथ अनुमानस्वरूपम् ।

लिङ्गस्य निसत्त्वेऽप्यनुमितिकरणस्य स्वरूपतः प्रत्यक्षोपजी-
वकत्वं व्यवस्थापयन्नाह तद्येति । अनुमितेर्ज्ञानाकरणकज्ञानत्वेन
प्रत्यक्षमिति मध्यनिर्देशे तत्करणस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावः
स्यादिति तन्निरस्यति तद्येसपि कश्चित् ॥

अथ अनुमानस्वरूपम् ।

तद्येत्यादि मूलस्य लक्षणपरीक्षयोरनुपयोगादन्यथा तदनुत्थापयति
लिङ्गस्येति । अनित्यलिङ्गानामदृष्टादिद्वारा कदाचिदिन्द्रियोपजीवक-
त्वसंभवांश्चिरस्येपीति पर्यन्तमनुसृतम् । अनुमितिकरणस्य तत्सा-
माग्यस्य । ज्ञानेति ॥ ज्ञानाकरणकज्ञानवृत्त्यनुभवस्य व्याप्यज्ञानिमर्य-
मर्थः । तेन विशिष्टैर्विशिष्टादिप्रत्यक्षे नाख्यात्विः । साक्षात्कारत्यादि-
स्य रूपवत्त्वान्तरस्य ज्ञानहेतुकस्यैर्यातिरिक्तानुमानस्य च संभवा-
त्तदं युक्तमित्यस्य रमेन कश्चिदित्युक्तम् । ननु तादृशजातिमत्करण-
स्य हेतुनेतरभदस्माधने जातिमदभमामो व्यर्थः चक्षुरादेरप्यनुमानतया
करणस्य मात्रस्यैव हेतुत्वसंभवादिभ्यस्तस्मिन्नेत्यादिभूत्वमिति नव्याः ।
केचित्तु लिङ्गस्य कारणत्वे जगतं तथानुमानतया तदितराप्रतिद्वेषा
कारणतः खलुसाक्ष्येतरभेदानुमाग्यस्य प्रत्यक्षस्येत्यादीनि प्राहुः ।
तदित्यस्य । कार्यमात्रं प्रत्यकारणपरिमाणवन्त्यादावेथानुमितिका-
रणेतरत्वस्य प्रतीतिस्वीकृत्यादां नाप्यन्तेपि तद्वेतुकानुमितौ परा-
मर्शस्यैव कारणत्वादिनि हि ॥

अथ अनुमानप्रामाण्यम् ।

अथानुमानं न प्रमाणां योग्योपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याभावनिश्रये ऽप्ययोग्योपाधिशङ्कया व्यभिचारसंशयात् शतशः सहचरितयोरपि व्यभिचारोपलब्धेश्च लोक धूमादिदर्शनानन्तरं बह्व्यादिव्यवहारश्च सम्भावनामात्रात् संवादेन च

अथ अनुमानप्रामाण्यम् ।

अनुमानप्रामाण्यं परोक्षितुं चार्वाकमतमुत्थापयति अथेति । अनुमानमनुमानत्वेनाभिमतं धूमादिज्ञानम् असदख्यात्युपनीतं मनुमानमेव वा । संवादेन संवादाभिमानेन । सम्भावितस्यासतोऽनुगताकारस्य परमार्थमत्स्वलक्षणमात्रमाक्षिणाभ्यक्षेणानुल्लेखात् अयक्षमूलकविकल्पोल्लिखितत्वाद्वा संवादः । अनुमानप्रामाण्ये च

अथ अनुमानप्रामाण्यम् ।

शैक्ष्यानुमानत्वाप्रमिद्ध्या ताद्रूप्येण यश्च याम्भवाद्याचष्ट अनुमानत्वेनेति । अनुमानत्वाप्रमिद्ध्या तदभिमतत्वेनेति तथेत्यता विशिष्याह धूमेति । अनुमानशब्दस्य लाक्षणिकत्वापत्तेश्च वाच्यत्वात् नरमाह अस्मादिति । परमार्थिके धूमादिज्ञानेऽसतोनुमानत्वेन सन्धायागात् अनुमितिकारणत्वाद्यष्टस्याऽतीकान्तस्येदेयाम्भवादिनां भावः ॥ निर्विकल्पकसमानविषयकत्वरूपसंवादास्य सम्भावनायाम्भवादाह सन्धायाभमानेनेति ॥ सन्धायास्ये वाच्यत्वात् सम्भावितस्यात् । अस्मत् इत्यत्रैव हेतुरनुगताकारस्येति । अस्मिन्नाद्यनुपलब्धप्रत्यक्ष इत्यर्थः । अस्मिन्नाद्यनुपलब्धप्रत्यक्ष इत्यर्थः ।

प्रामाण्याभिमानादिति नाप्रत्यक्षं प्रामाण्यमिति ।
न । अप्रमाणसाधर्म्येणाप्रामाण्यसाधने दृष्टसा-
धर्म्यस्यानुमानत्वात् । एतद्वाक्यस्य सन्दिग्धत्रि-
पर्यस्तान्यतरं प्रत्यर्थवत्त्वात् । तयोश्च परकीययो-

तन्मूलकसमयनिर्णयाद्यधीनप्रवृत्तिकयोः शब्दोपमानयोः मृत-
रामप्रमाण्यान्नाप्रसङ्गं प्रमाणमित्याह इतीत्यादि ॥ अप्रमाण-
साधर्म्येण प्रमाणताप्रयोजकरूपशून्यत्वेन दृष्टसाधर्म्यस्य

हेतुगर्भविशेषणमाह परमार्थेत्यादि । परमार्थसत्त्वमेव लक्षणं
व्याचर्तव्यं यस्य तन्मात्रसाक्षिणेत्यर्थः । परेषामभेदेनैव धर्मधर्मिमा-
धादिति भावः ॥ विकल्पद्वयेऽपि परस्परसंवाद्दृश्यवहारात्प्रकारान्तरेण
संवादपदार्थं निरुच्यते अध्येत्यादि । संभावितस्य [इत्यर्थ इ]-
त्यनुपपद्यते । तथा च संभावितस्याध्यक्षमूलकविकल्पोऽल्लिखितत्वा-
दध्यक्षमूलकविकल्पविषयकत्वरूपः संवादः संभावनायामस्त्येति
भावः । विकल्पममानविषयकत्वस्यानादिवामनामूलके यशश्चङ्गा-
दिविकल्पेऽनिप्रसक्तत्वादध्यक्षमूलकत्वेन विकल्पो विशेषितः ॥
समयादीनां क्षानमात्रस्यापयोगे तत्संभावनामहकारेणैव शब्दादे-
प्रामाण्यं स्यादत उक्तं निर्णयेति । प्रादिना तात्पर्यनिर्णयादेः परि-
ग्रहः ॥ अप्रमाणसाधर्म्येण हेतुनायां चक्षुरादौ व्यभिचारादाह
प्रमाणेति । न चेन्द्रियत्वमिव व्याप्तनिश्चयत्वमपि प्रमाणता-
प्रयोजकम् अतस्तत्साधर्म्यशून्यत्व पक्षे स्वरूपामिदमिति धा-
र्यम् । गोरगोपाधीनामित्यादिप्रयोगोक्तकर्मण क्वाचरपि व्याप्तनि-
श्चयस्यामम्भतेन तत्त्वस्य प्रमाणताप्रयोजकरूपमवयवमिति भावः ॥

रप्रत्यक्षत्वात् । अनुमानमप्रमाणमिति वाक्यस्य
 प्रामण्याप्रामाण्ययोर्व्याघातश्च । अपिचानुमाना-
 प्रामाण्ये प्रत्यक्षस्याप्यप्रमाणत्वापत्तिः । प्रामाण्य-

साधर्म्यदर्शनस्य वा ॥ नन्वभिहितमेव साधर्म्यदर्शन सम्भा-
 वनां भावयति सम्भावेनैव च बहुशो व्यवहारहेतुरित्यत आह
 अनुमानमिति । ननु न वयमापाततो भ्रमजनकत्वलक्षणमप्रा-
 माण्यं निरूपयामो येन भ्रमस्य विषयवाधाधीनतया प्रामाण्यं
 सम्भाव्येतापि परन्तु प्रमाकरणत्वव्यतिरेकमत आह अपि चेति ॥
 स्वत इति । न चानुगताकारासंस्पर्शनि परमार्थसत्त्वलक्षणसाक्षि-
 णि स्वसंवेदनसंविदितप्रामाण्ये निर्विकल्पकज्ञाने नाप्रामाण्यं
 मन्दिह्यते परन्तु तदुत्तरभाविनि समुल्लिखितालोकानुगताकारे

मणिकृता लिङ्गस्यानुमानत्वनिरासात्तन्मते पूरयति साधर्म्यदर्शन-
 स्येति ॥ अभिहितमेवेत्येवकारः संभाधनामित्यनन्तर यात्यः । तथा
 चाभिहितं यत्साधर्म्यदर्शनं प्रमाणताप्रयोजकरूपशून्यत्वदर्शनरूपं त-
 त्संभावनमनुमानेऽप्रामाण्यस्य संभावनामेवोत्पादयति न त्वनुमितिम् ।
 यतोनुमानेनैव तदप्रामाण्यसाधने व्याघातः स्यादिति भावः । बहुश
 इति । तथा च परकीयसदेहादिकमपि संभाव्यैश्च तदुच्छेदाय शब्दः
 प्रयोक्तव्य इति न द्वितीयोपि दोष इति भावः ॥ यावदसत्ख्या-
 तिनं व्यथस्याप्यते तावदेव भ्रमजनकत्वरूपमप्रामाण्यं नोच्यते तस्याः
 सिद्धौ तु भ्रममात्रस्यैवासत्ख्यातिरूपत्वादानुमानं न प्रमाणमिति
 बाधपस्य भ्रमजनकत्वसिद्धाप्यनुमानस्य न प्रामाण्यसिद्धिरित्या-
 नुपेक्षोक्तमापातत इति ॥ न चेति । यावद्यमिति परेणान्वयः ।

स्यानुमेयत्वात् । स्वतश्च प्रामाण्यग्रहे तत्संश-
यानुपपत्तेः ॥

व्याप्तिग्रहोपायश्च वक्ष्यते ।

सविकल्पक एवेति वाच्यम् । निर्विकल्पकस्य सन्मात्रावलम्बन-
त्वसविषयत्वप्रामाण्यावगाहित्वानामनुमानाधीनसिद्धिकत्वात् ॥

सर्वमिदं साते व्याप्तिनिश्चये स्यात् स एव तु न संभवत्युपाया-
भावादेसत आह व्याप्तीति ॥

सन्मात्रावलम्बनत्वम् सदन्याविषयकत्वम् प्रामाण्यावगाहित्व [स-
द्विषयकत्वावगाहित्वम्] न च सन्मात्रावलम्बनत्वादेरपि स्वानतिरि-
क्तत्वादेनेव स्वग्रहसंभवः । तस्यास्तद्वदितमूर्तिकत्वेनातिरिक्त-
त्वात् । संभावनया चाप्यक्षनिष्ठस्य सन्मात्रावगाहित्वादेर्ग्रहे तेषा-
मप्रामाणिकत्वापत्तेः । संभावनामात्रस्यैवाप्रमात्यादिति भावः ॥

[इदम् अनुमानप्रामाण्यदृष्ट्यादिकम् । व्याप्तिनिश्चये सतीति ।
व्याप्ति निश्चयत्वं प्रमाण्याप्रयोजकरूपम् । तच्छून्यत्वं पक्षे नास्तीति
स्वरूपासिद्धानुमानप्रामाण्यं न साधयितुं शक्यत इति भावः ॥]

इति जगदीशतर्काजंकारविरचितानुमितिक्षीभित्तिविष्णोः ॥

(१) 'सात् स्वनेव मह' (२) 'अ साध्यनि' (३) इति श्रीजगदी-
शतर्काजंकारविरचितानुमानदीपित्तिटीकायामनुमानप्रामाण्यं समाप्तम् ॥

चिन्तामणेः पञ्चलक्षणप्रकरणम् ॥

नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः । न ताव-
दव्यभिचरितत्वम् । तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वं
साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वं साध्यवत्प्रतियोगिका-

शिरोमणिकृतदीधित्याः पञ्चलक्षणप्रकरणम् ॥

समारब्धानुमानप्रामाण्यपरीक्षणकारणीभूतव्याप्तिग्रहोपाय-
प्रतिपादननिदानं व्याप्तिस्वरूपानिरूपणमारभते नन्वित्यादिना ॥
साध्याभाववदवृत्तित्वस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्देतावव्याप्तिमाश-
ङ्गाह साध्यवद्भिन्नेति । साध्यवद्भिन्ने यः साध्याभावस्तद्वदवृ-

जागदीश्याः पञ्चलक्षणप्रकरणम् ॥

समारब्धेति । समारब्धं यदनुमानप्रामाण्यपरीक्षणं तत्कार-
णीभूतं यद्व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनं तद्विदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूप-
णमित्यर्थः । तथा च प्रामाण्यव्यवस्थापनोपोद्धातसद्गत्या व्याप्ति-
स्वरूपनिरूपणमिति भावः ॥ अव्याप्यवृत्तीति । कपिसंयोगी एतद्वृ-
क्षत्वादित्यादावव्याप्तिरित्यर्थः । इदं च येन रूपेण येन सम्बन्धेन च
साध्यत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य प्रवेशमाहृत्य । अ-
न्यथा तु व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्यलेपि विशिष्टाभावादिकमादाय दोषो
घोष्यः । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेप्याकाशादिहेतावव्याप्यमावादाह स-
द्देताविति । वृत्तिमद्देतावित्यर्थः ॥ ननु साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभाववा-
नित्यर्थं साध्याभाववत्पदवैयर्थ्यं साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वस्यैव सम्य-

चित्त्वमर्थः । कर्मादौ संयोगाद्यभावस्य भिन्नत्वे मानाभावादाह

फत्वात् न चावृत्तित्वेन समं साध्यवद्भिन्नस्यान्वयाविवक्षणात्साध्या-
भाववता सममंवा तादात्म्येनान्वयविवक्षणात् वैयर्थ्यमिति वाच्यम्
तथा सति साध्यवद्भिन्नात्मको यो मतुर्ग्रथं सम्बन्धी तदवृत्तित्व-
स्यैव सम्यक्त्वेन साध्याभापदव्यर्थताधोव्यात् अतः सप्तमीसमास
समर्थं व्याचष्ट साध्यवद्भिन्न इति । तथा च साध्यवद्भिन्नस्या-
वृत्तावनन्वयाद्यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम् । साध्याभावे साध्यव-
द्भिन्नवृत्तिर्वाविशेषणं त्वव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्ग्रहार्थमेवेत्याशयः ।
साध्यवद्भिन्नवृत्तिद्रव्यत्वादिमति धूमादेः सत्त्वादव्याप्तिरसम्भवो वा
स्यात् अतः साध्याभावेति । न च कपिसयोगी एतद्वृक्षत्यादित्या-
देः सद्ग्रहार्थमधिकरणभेदेनाभावभेदमादायैव लक्षणमिदं कार्यम् त-
थाच साध्यवद्भिन्ने योभावस्तद्भवृत्तित्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात्साध्य-
पदव्यर्थमिति वाच्यम् प्रतियोगिनाससर्गणं साध्यायत्वेनैव साध्या-
भावस्य प्रवेशः न त्वभावत्वेनापीति तद्वैयर्थ्यशङ्कानवकाशात् ।
वस्तुतस्तु सप्रतियोगितावच्छेदकससर्गणं साध्यवद्भिन्ने वर्तते य-
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यायोऽभावस्तद्भवृत्तित्वमर्थः । तथा
च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यायत्वार्थकस्य साध्यपदस्यानु-
क्तौ स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायादिससर्गणं बह्यादिम-
ताऽन्यस्मिन्पर्वतादौ वर्तते य-
समवायसम्बन्धाद्यवच्छिन्नबहुव्यभा-
वस्तद्भवति धूमादेः सत्त्वादव्याप्तिः स्यादतस्तदुपात्तमिति न या । के-
चिच्च व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वादिरूपविरुद्धधर्माध्यासात्सयो-
गाद्यभावस्यैव द्रव्यगुणाद्यधिकरणभेदेन भेदो न तु गगनाद्यभावस्या-
पि मानाभावात् तथा च साध्यवद्भिन्नगगनाद्यभाववति धूमादेः स-
त्त्वादव्याप्तिरतः साध्यपदमित्याहुः । तन्मन्दम् । गुणे गगनाद्यभावे गु-
णत्वादिसामानाधिकरण्यं न तु द्र-
ये गगनाद्यभावे तथात्वमित्यादि-
प्रतीत्या गगनाद्यभावस्यापि गुणत्वसामानाधिकरण्यतदभावयोर्वि-
रुद्धधर्मयोः सम्भवादिति दिक् । न च घटत्प्रघटाकारासयोगान्यतर-
त्वावच्छिन्नाभाववान् गगनत्वादित्यत्राव्याप्तिः साध्यवद्भिन्ने घटे वर्त-

न्योन्याभावासामानाधिकरण्यं सकलसाध्याभाववन्निष्ठा-

साध्यवदिति । हेतोः साध्यवत्पक्षभिन्नदृष्टान्तवृत्तित्वेनाव्याप्तेराह
सकलेति । साकल्यं साध्याभाववति नाध्ये च बोध्यम् । साध्याभावो

मानस्य गगनघटसंयोगात्मकस्य साध्याभावस्याधिकरणे गगनत्वहेतोः
सत्त्वादिति वाच्यम् । अभावाभावस्यातिरिक्ततामते पूर्वैतद्दृष्टान्तकरणा-
दिति भावः ॥ भिन्नत्व इति । द्रव्यनिष्ठसंयोगाभावतो भिन्नत्वे इत्यर्थः ।
मानाभावादिति । तथा चात्राव्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्गतावव्याप्ति-
रिति भावः ॥ हेतोरिति । न च साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावस्य
केवलान्वयित्वात्सम्भव एव वक्तुमुचितो नाव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
बहिमान् गगनादित्यत्र अवृत्तिगगनादिहेतौ लक्षणसम्भवात् । तस्या-
पि सङ्घेतुतायाः स्वयं वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । साध्यपदस्य सिद्धि-
कर्मतत्तद्द्रव्यकिपरतया तत्तद्द्रव्यवच्छिन्नान्योन्याभावासामानाधि-
करण्यरूपपर्यवसितार्थस्य द्रव्यं पृथिवीत्यादित्यादावेव लक्षणसम्भ-
वाद्बन्धवती पृथिवीत्यादित्यादावव्याप्तिकथनमित्यपि वदन्ति ॥
ननु सकलस्य साध्यप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या व्यभि-
चारिण्यतिव्याप्तिवारणार्थं यदि साध्याभावस्य विशेषणं साकल्यं
तदा बहिमान्धूमादित्यादिसङ्घेतावव्याप्तिः तत्रापि तत्तद्विपक्षावृत्ति-
त्वावच्छिन्नाभावरूपस्य तत्तत्सपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपस्य वा
साध्यप्रतियोगिकाभावस्तोमस्याधिकरणाप्रसिद्धेरत आह साकल्यं
साध्याभाववतीति । तथा च साकल्यं न साध्याभावविशेषणमतो ना-
प्रसिद्धिरिति भावः [केचित्तु ननु धूमवान् बह्नेरित्यादिव्यभिचारि-
ण्यतिव्याप्तिः साध्याभाववद्यत्किञ्चिन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वात्त आह
साध्याभाववतीत्याहुः] ॥ नन्वेवमपि साध्याभाववन्निखिलान्तर्गते म-
हानसादौ वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगित्वं धूमादौ नास्तीत्यव्याप्ति-
तादवस्थ्यमत आह साध्ये चेति । तथा च सपक्षो महानसादिर्न
सकलसाध्यस्याभाववान् इत्यदोषः । प्राञ्चस्तु व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-

वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः । तेन विप-
क्षैकदेशनिष्ठाभावप्रतियोगिनि व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः । न
वा नानाव्यक्तिसाध्यकसद्भेतावव्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिसाध्यक-
व्याप्यवृत्तिसद्भेतावव्याप्तेर्व्यभिचारिणि चाव्याप्यवृत्तावतिव्याप्ते-
र्वारणायाभावद्वये प्रतियोगिव्याधिकरणत्वं बोध्यम् । हेत्वभावोऽपि

धारणार्थं साध्याभाववति यावत्स्वविशेषणे दत्ते एव साध्ये या-
वत्त्वमव्याप्तिधारकतया सार्थकं भवतीत्यतः साध्याभाववत्येव साक-
ल्यं प्राग्योजयति साकल्यमित्यादिनेत्यवतारयन्ति । तन्मन्द्मासाध्या-
भाववति साकल्यानुक्तावप्यतिव्याप्तिवारकतयैव साध्ये साकल्यवि-
शेषणस्य प्रथमतः सार्थक्यसम्भवात् । अन्यथा गगनावृत्तिधर्मवान्
द्रव्यत्वादित्यादौ पटत्वादिलक्षणतत्तत्साध्यव्यक्त्यभाववद्गुणादि-
निष्ठाभावप्रतियोगिनि द्रव्यत्वादावतिप्रसङ्गादिति ध्येयम् [इत्थं च
प्रथमतः साध्ये साकल्यविशेषणोपादाने गुणत्वादेश्चपि संग्रहात्तद-
भाववान्न गुणादिः किं तु गगनमात्रं तत्र हेतोर्वृत्तित्वात्प्रातिव्याप्तिः] ॥
ननु साध्यवत्यपि द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य सकलसाध्यप्र-
तियोगिकाभावस्य सत्त्वादसम्भवः किं च सकलपदोत्तरनाम्ना
सकलसाध्यप्रतियोगिकाभाववतोन्युपस्थापनात्तेन समं सकलपद-
स्य कर्मधारयोप्यनुपपन्न इत्यत आह साध्याभावो वेति । तथा च
साध्याभाववत्येव साकल्यं देयम् । न तु साध्येपीति भावः ॥ साध्या-
भाववति साकल्यप्रयोजनमाह तेनेति । विपक्षैकदेशः कश्चिद्विपक्षः ॥
साध्यनिष्ठसाकल्यस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्य वा विव-
क्षायाः फलमाह न वेति । एकव्यक्तिसाध्यके सकलसाध्योक्ताव-
प्यव्याप्तिरग्रे स्यास्यतीत्याशयेन नानेत्युक्तम् [न चैकव्यक्तिसा-
ध्यकस्थलेपि द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायासम्भव एव सम्भवति
न त्वव्याप्तिरिति वाच्यम् । व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वविशे-
षणेनैव तद्वारणसम्भवात्] ॥ अव्याप्यवृत्तीति । कपिसंयो-
ग्येतत्त्वादित्यादावित्यर्थः । यद्यप्यग्रे हेत्वभावस्यापि प्रतियोगि-

प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणः । तत्प्रतियोगित्वञ्च हेतुतावच्छेदकरूपेण बोध्यम् । तेन द्रव्यत्वाद्दौ साध्ये विशिष्टसत्ताद्दौ नाव्याप्तिः । न वा विशिष्टसत्तात्वादिना तादृशाभाव-

वैयधिकरण्यावच्छिन्नस्यैव निवेशः करणीय इत्यव्याप्यवृत्तिहेतावप्यव्याप्तिः सम्भवति । तथापि यथाश्रुतमूत्रस्य न तत्राव्याप्तिरित्यावेदयितुं व्याप्यवृत्तिहेतूक्तिः । व्यभिचारिणीति । एतद्वृक्षत्ववान् कपिसंयोगादित्यादावित्यर्थः । अभावद्वय इति । साध्याभावे हेत्वभावे चेत्यर्थः । अत्र च साध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं साध्यताघटकसम्यग्धेन प्रतियोगिनो यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वम् । तेन धूमाद्यभाववतोप्ययःपिण्डादेः कालिकादिसम्यग्धेन धूमादिमत्त्वेपि नातिव्याप्तिः । हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्यग्धेन प्रतियोग्यनाधिकरणत्वघटितं वाच्यम् । तेनायमात्मा हानादित्यादौ साध्याभाववतो घटादेर्विषयतया हेत्वभावप्रतियोगिमत्त्वेपि नाव्याप्तिः ॥ हेत्वभावोपीति । अपिना साध्याभावसमुच्चयः । तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । यद्यपि साध्याभावोपीत्येव क्रमानुरोधाद्वक्तुमुचितम् । अपिशब्दादेव हेत्वभावस्य लाभसम्भवात् । तथापि तत्प्रतियोगित्वं चेत्यग्रेतनतत्पदेनानिर्दिष्टहेत्वाभावपरामर्शासम्भवाद्धेत्वाभावप्रतियोगित्वं चेत्यभिधाने च ग्रन्थगौरवं स्यादिति मभिधानम् । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगीति । प्रतियोगिपदं प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्यग्धेनावच्छेदकस्य वैशिष्ट्यलाभाय । तेन हृदादौ कालिकादिसम्यग्धेन धूमत्याघवाच्छिन्नस्य काष्ठादेः संयोगसम्यग्धेन सत्येपि नाव्याप्तिः ॥ तत्प्रतियोगित्वं हेत्वभावप्रतियोगित्वम् । हेतुतावच्छेदकरूपेणेति । हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेनेत्यपि बोध्यम् । तेनात्मभिन्नं द्रव्यत्वादित्यादौ साध्याभाववत्यात्मनि वर्तमानस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्यग्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य कालिकादिसम्यग्धावच्छिन्नद्रव्यत्वत्यावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वेपि द्रव्यत्वस्य नातिव्याप्तिः । न च हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्योक्तैवातिव्याप्तिवारण्यसम्भवात्

भावप्रतियोगित्वं साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा । केवलान्व-
यिन्यभावात् ॥

प्रतियोगिनि सत्तादावतिप्रसङ्गः । यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं विपक्षो वा
तत्र निर्धूमत्वादिव्याप्ये तत्त्वेन साध्ये निर्वाहित्वादाौ चाव्याप्ति-
स्तत्र हेत्वभावस्य बह्वपादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षानवृत्तित्वादन आह
साध्यवदिति । अत्रान्योन्याभावस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वं व्युत्पत्तिवल्लभ्यम् । नाहि भवति नीलो घटो घटान्य इति ॥

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगित्वविवक्षा व्यर्थेति वाच्यम् । तथा
सति निर्धूमत्वव्याप्यवान् निर्वाहित्वादित्यादौ निर्वाहित्वभेदमादायैव
लक्षणसम्भवे निर्धूमत्वव्याप्येत्याद्युत्तरग्रन्थे वक्ष्यमाणाव्याप्यलग्न-
कतापत्तेरिति ध्येयम् ॥ हेतुभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
योगिवैयधिकरण्यविवक्षाया फलमाह तेन द्रव्यत्वादाविति । अ-
न्यथा साध्याभाववति गुणादौ विशिष्टसत्ताभावस्य सत्तारूपप्रति-
योगिसमानाधिकरणत्वादव्याप्तिरेव स्यादिति भाव । अत्र द्रव्यत्वस्य
साध्यतायां सकलसाध्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेरुक्तविवक्षयाप्यप्रतीकारा-
दादिपदम् । तेन गुणवत्त्वादिसाध्यस्योपसङ्गह । द्रव्येतरासमवेतमात्र
वा प्रकृते द्रव्यत्वमिति ध्येयम् ॥ हेतुतावच्छेदकरूपेण हेत्वभावप्रति-
योगित्वविवक्षाया फलमाह न वेति । सत्त्वादाविति । द्रव्यत्वादाौ
साध्ये इत्यनुवर्तते ॥ यत्रैकव्यक्तिकमिति । तथा च द्रव्य पृथिवीत्वा-
दित्यादावव्याप्ति तत्र सकलसाध्याप्रसिद्धेरित्यर्थ । नन्वितोप्यस्वर-
सात्साध्यसामान्याभावस्यैव निवेशितत्वात्साध्ये साकल्य न देय-
मेनेत्यत आह विपक्षो वेति । एकव्यक्तिक इत्यनुपज्यते । तथा च
यत्रैकव्यक्तिरेव साध्याभाववती तत्र गगनावृत्तिधर्मवान् गगनान्य-
त्वादित्यादावव्याप्ति । साध्याभाववत साकल्याप्रसिद्धेरित्यर्थ । ननु
साध्यादिभेदेन व्याप्तर्भेदाद्यत्रैक एव विपक्षस्तत्रत्यलक्षणे साध्या-

भाष्यति साकल्यविशेषण न देयमशेषत्वरूप वा साकल्यं निवेद्य-
 मतो दोषान्तरमाह निर्धूमत्वव्याप्य इति । निर्धूमत्वस्य साध्यत्वे य-
 त्रैक्यकिकमित्यनेनैव गतार्थता स्यादतो व्याप्यपर्यन्तम् । निर्धूमत्व-
 व्याप्यस्यापि स्नेहादेः स्नेहत्वादिना साध्यत्वे बहुचभाष्यस्य व्यभि-
 चारित्वादसद्ब्रह्मो न दोषायैत्यत उक्तम् तत्रेन साध्ये इति । निर्धूम-
 त्वव्याप्यत्वेन साध्य इत्यर्थः । प्रत्येकमिति । तथा च हेत्वभावस्य म-
 हानसीयवन्दे साध्याभावप्रत्सकलान्तर्गतपर्यताद्यवृत्तित्वादव्याप्ति-
 रिति भावः । अत्र निरुक्तप्रतियोगिप्रयधिकरण्यावच्छिन्नसाध्याभाव-
 व्यापकतावच्छेदक निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नयद्धर्माव-
 च्छिन्नाभावः च तद्धर्मवत्प्र व्याप्तिरित्युक्तौ तु नैव दोष इति ध्येयम् ॥
 ननु साध्यवप्रतियोगिकान्यत्वम्य धूमादिमति सत्त्वादव्याप्तिरत
 आह अत्रेति । तथा च साध्यवत्पदेन निरुद्धलक्षणयोपस्थापितस्य
 साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यान्यप-
 दार्थकदेशेऽन्यत्वे तादात्म्येनान्ययात्साध्यवति च विशिष्टसाध्यव-
 त्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदासत्त्वान्नाव्याप्तिः शुरुधर्मस्यावच्छेद-
 कत्वोपगमाच्च द्रव्य पृथिवीत्वादित्यादौ द्रव्यत्वत्वविशिष्टद्रव्यत्वा-
 वच्छिन्नभेदाप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिरिति भावः ॥ तद्धर्मविशिष्टरोधक-
 पदसमभिव्याहृतेनान्यादिपदेनोपस्थापितेन्यत्वादौ तद्धर्मावच्छिन्न-
 प्रतियोगिताकत्वप्रकारेणैव तादात्म्येनान्वयो न तु तद्धर्माश्रयप्रति-
 योगिताकत्वेनेत्यत्र व्युत्पत्तौ प्रमाणमाह न हीति । तथा च ताह
 शब्दव्युत्पत्त्यम्बीकारे नीलघटे घटप्रतियोगिकभेदसत्त्वान्नीलो घटो
 घटान्य इत्यपि व्यवहारः स्यादिति भावः । अत्र च द्रव्य घटान्यदि-
 त्याद्यप्रयोगात् यन्निष्ठप्रतियोगिताकत्वेनान्यादिपदेन भेदो बोध्यते
 तदवृत्तिधर्मस्यैवानुयोगितावच्छेदकत्वात् तत एव घटो घटान्य इत्यस्य
 धारणसम्भवात् नीलघटत्स्यानुयोगितावच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावन-
 मिति मन्तव्यम् । नीला घटो घटान्य इत्येव सम्यक् पाठः । तथैव प्रकृतो-
 पयोगित्वसद्भवे । घटादन्य इति पाठस्तु साध्यवदन्येत्यत्र पञ्चमी-
 समासे लुप्तविभक्तिस्मारितप्रतियोगित्वे प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छि-
 न्तत्वस्य ससर्गमर्याद्या भानमाहृत्य कथं चित्सद्भ्रमनीयः । घट
 पटो नेत्यादौ तु पटपदं मुह्यार्थपरमेव न तु प्रकृत इव पटत्वाव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकपरम् । निपातातिरिक्तस्थले एव नामार्थयोर्भेदा-

म्वयस्याव्युत्पन्नतया नप्रोपस्थापिते भेदे पटत्वावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकत्वसंसर्गैव पटस्यान्वयसम्भवात् । पटत्वावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकत्वं तु पटत्वमवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वं चेति त्रितयमेव वि-
 शेष्यविशेषणभावापन्नं संसर्गः । न तु वस्तुगत्या पटत्वावच्छिन्नं य-
 त्प्रतियोगित्वं तन्मात्रम् । पटो नेत्यत्र पटत्वावच्छिन्नत्वस्याप्यनुभव-
 सिद्धत्वात् । अन्यथा प्रतियोगिताव्यक्तिभिरेव तत्तद्विशिष्टबुद्ध्युपपत्तौ
 पटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमेव न स्यात् । मानाभावात् । अत एव केवला-
 न्वयिग्रन्थे घटिर्नास्तीत्यत्र घटित्वं तदवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वं च
 संसर्गमर्यादया भासत इति स्वयमप्युक्तम् । इत्थमेव च प्रमेयं नास्ति
 कम्बुप्रीवादिमान्नास्तीत्यादिशाब्दबोधानां संसर्गकोटावेव प्रतियोगि-
 तायां प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वावगाहितया भ्रमत्वम् । संसर्गप्रकारसाधार-
 णविशेष्यविशेषणभावस्यैव भ्रमत्वघटकत्वात् । अन्यथा स्वरूपस-
 म्वन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यालीकतयाऽऽखण्डतत्स-
 म्यन्धेन प्रमेयस्याभावे धर्मिण्यन्वयासम्भवेन भ्रमत्वानुपपत्तेः । स-
 दुपरागेणाप्यसतः संसर्गमर्यादया भानस्यानङ्गीकारात् । क्लृप्तेन
 पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्वन्धेन चाभावे प्रमेयस्य सत्त्वेन ता-
 दृशसम्वन्धेन भ्रमत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । पटत्वादेरेन्वयितानव-
 च्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्वन्धेन प्रमेयत्वादिविशिष्ट-
 स्यान्वये निराकाङ्क्षत्वाच्च । अन्यथा घटत्वपि घटो नास्तीत्यादेः
 प्रमाणत्वापत्तेः । तत्तद्वदत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्वन्धेन घटावि-
 शिष्टस्य घटविशेषाभावस्य तत्र सत्त्वात् । एतेन सत्तासमवायिन्यपि
 गुणादौ विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नस्य समवायेनासत्त्ववत् घटत्वाव-
 च्छिन्नप्रतियोगित्वसम्वन्धेन घटत्वावच्छिन्नवतोपि घटाद्यभाषस्य न
 तादृशसम्वन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नवत्त्वमतः प्रमेयं नास्तीत्यादौ घटत्वा-
 वच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्वन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नस्यैवाभावांशे भ्रम-
 त्वमित्यपि प्रत्युक्तम् । घटत्वादेरेन्वयितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्न-
 प्रतियोगितासम्वन्धेन प्रमेयन्वविशिष्टस्यान्वये निराकाङ्क्षतया तथा-
 शाब्दस्यासम्भवादिति ध्येयम् । नीलो घटो नास्तीत्यादौ तु नीलघ-
 टत्वस्यान्वयितावच्छेदकत्वे तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव सं-
 सर्गः । न तु नीलत्वघटत्वादिप्रत्येकावच्छिन्नप्रतियोगित्वम् । नीलपट-
 स्य पीतघटस्य वाधिरूपे तादृशप्रयोगापलापपत्तेः । नीलोपलक्षितस्य

घटत्वमात्रस्यान्वयितावच्छेदकत्वे तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव तथा । संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ तु तृतीयाविमर्शेनावच्छिन्नत्वमर्थः । संसर्गाभूतप्रतियोगितायां तदन्वयासम्भवात् । किंत्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । प्रतियोगित्वमात्रं वा । अवच्छिन्नत्वसंसर्गेण संयोगादेः तत्रान्वयादेव विशिष्टलाभसम्भवात् । न चैवं संयोगेन घटाभावस्यैव समवायेन घटविशिष्टद्रव्यत्वाभावतया समवायेन कपाले घटो नास्तीति व्यवहारपत्तिः । तृतीयान्तसमभिव्याहारस्थले तदुपस्थाप्यप्रतियोगित्वस्यैव संसर्गतया व्युत्पन्नत्वात् । समवायावच्छिन्नघटप्रतियोगिताकाभावाच्च कपाले विरहात् । अस्तु वा घटत्वावच्छिन्नत्वस्यैव संयोगसम्यग्भाववच्छिन्नत्वस्यापि प्रतियोगित्वांशे संसर्गमर्यादयैव भानम् । तृतीयान्तसमभिव्याहारस्य नियामकत्वाच्च नातिप्रसङ्गः । घटानधिकरणं भूतलमित्यादौ तु लक्षणयाधिकरणपदमेव घटाधिकरणार्थकम् । घटपद तात्पर्यग्राहकम् । अन्यथानधिकरणपदेनाधिकरणसामान्यभिन्नत्वोक्तौ भूतले तस्य बाधः स्यात् । न च घटान्वितस्यैवाधिकरणस्य भेदस्तत्र नप्राप्तोचनीयः । समासान्तर्गतनभ्रामुत्तरपदार्थमात्रान्वयित्वव्युत्पत्तेः । अन्यथा नीलाघटो घट इत्यादौ नीलघटान्यस्य घटत्वं नीलाप्रमंयः पट इत्यादौ च नीलप्रमेयान्यस्य पटत्वं प्रतीयेत । वस्तुतः ससम्यग्धिकपदक्षले व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् प्रतियोगितानवच्छेदकं घटानधिकरणं भूतलमित्यादौ घटाघनितस्यैवाधिकरणादेर्भेदो भासते अन्यत्र त्रिपदतत्पुरुषानुपगमेपि घटस्य नाधिकरणं प्रतियोगितायानवच्छेदकमित्यादिरीत्या त्रिपदतत्पुरुषेण विशिष्टलाभसम्भवादिति तु परमार्थः । पीतः शङ्खो नास्तीत्यादौ शाब्दयोधस्तु न शङ्खत्वावच्छिन्नतया प्रतियोगित्वमवगाहते तन्मात्रस्यान्वयितानवच्छेदकत्वात् । शङ्खवृत्तया निश्चिते धर्मिण्यपि तादृशप्रयोगात् । परं तु पीतशङ्खत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन संसर्गमर्यादया प्रतियोगित्वमवगाहते । नप्रादिपदानां यद्गर्भविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिस्त्रोपस्थाप्याभावधर्मिकान्वययोधजनकत्वं तद्गर्भावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन प्रतियोगितासंसर्गकान्वययोधजनकत्वव्युत्पत्तेः । इयांस्तु विशेषः यद्घटो नास्तीत्यादिशाब्दे सांसर्गिकी प्रतियोगित्यावगाहिता प्रसिद्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन निरूपिता पीतः शङ्खो नास्तीत्यादौ तु पीतशङ्खत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेनाप्रसिद्धेनैवेत्यादिकं बहुतरमूहनीयम् ॥ इति जागदीशी पञ्चलक्षणी सम्पूर्णा ॥

चिन्तामणेः सिंहव्याघ्रलक्षणे ॥

नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं साध्य-

शिरोमणिऋतदीधित्याः सिंहव्याघ्रलक्षणे ॥

नापीति । साध्यमसमानाधिकरणं यस्य यदधिकरणानधि-
करणं साध्यं तत्त्वम् साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वम्

जागदीश्याः सिंहव्याघ्रलक्षणे ॥

साध्यासामानाधिकरण्यपदस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वार्थकत्वे साध्य-
वैधाधिकरण्येत्याद्युत्तरलक्षणेन पौनरुक्त्यापत्तिरतो व्याचष्टे साध्य-
मसमानाधिकरणं यस्येति । तत्त्वमिति परेणान्वयः । बहिमात्रस्यैव व्य-
धिकरणतत्तद्धूमसमानाधिकरणत्वात् बहिमान्धूमादित्यादायव्या-
सेराह यदधिकरणेति । यदधिकरणमनधिकरणं यस्येति व्युत्पत्त्या
यस्याधिकरणं साध्यानधिकरणं तत्त्वमित्यर्थः । तत्तद्धूमाधिकरणन्तु
न बहिसामान्यानधिकरणमतो नाध्यातिरिति भावः । ननु घटादि-
स्वरूपयत्किञ्चिद्व्यक्त्यधिकरणं साध्याभूतधूमाद्यनाधिकरणं तद्व्य-
क्तित्वानधिकरणत्वं बह्व्यादेरप्यतो धूमवान्बहोरित्यादायतिव्याप्तिः
यद्यद्व्यक्त्यधिकरणं साध्यानधिकरणं तत्तद्व्यक्तित्वानधिकरणत्वो-
क्तौ तु महागौरवमत आह साध्यनिष्ठेति । साध्यनिष्ठाभावप्रतियो-
गित्वं सद्देतोःरप्यस्तीत्यतः सामानाधिकरण्याभाव उक्तः । न च
साध्यनिष्ठस्य सामानाधिकरण्याभावस्य अतियोगित्वं सामानाधि-
करण्य एव न तु बह्व्यादावित्यसद्देतायतिव्याप्तिः । साध्यनिष्ठा-
भावप्रतियोगित्ववृत्तित्वनिरूपकाधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् । य-
स्तुतः असामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनाभाय इति य-

वैयधिकरण्यानाधिकरणत्वं वा । तदुभयमपि साध्यान-

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तत्वमिति यावद तदन-
धिकरणत्वमित्यर्थः । साध्यवद्भिन्नस्य च साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूप-
कत्वात्तद्वृत्तौ नातिप्रसङ्गः । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरण-
त्वव्यापकाभावप्रतियोग्याधिकरणतासामान्यकत्वमिति निष्कर्षः ।

रमार्थः । [तदनधिकरणत्वमित्यत्राधिकरणत्वं स्वाध्याधिकरणत्व-
सम्बन्धेन ग्राह्यम् तेन सामानाधिकरण्याभावप्रतियोगित्वस्य सा-
मानाधिकरण्यमात्रनिष्ठतया साक्षात्सम्बन्धेन तदनधिकरणत्वस्य
व्यभिचारिसामान्यं सत्त्वेपि नातिव्याप्तिरिति तु नव्याः ।] न चैवं
द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः । सामानाधिकरण्याभावस्य व्या-
प्यवृत्तित्थेन साध्येऽसत्त्वात् । एतदस्वरसेनैव वा कल्पान्तरानुस-
रणादित्यपरे । नन्वेवमपि घट्टिमान्धूमादित्यादित्रिपमव्याप्तहेता-
वव्याप्तिः महानसीयवन्दिनिष्ठस्य पर्वतवृत्तित्वाद्यभावस्य प्रतियो-
गिभूतं यदाधेयत्वं तन्निरूपके पर्वतादौ धूमादेर्वर्तमानत्वात् सा-
ध्यसामान्यनिष्ठाभावप्रतियोग्याधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वोक्तौ
च महागौरवमत आह साध्यनिष्ठाधेयत्वेति । अत्राधेयत्वं साध्य-
ताघटकसम्बन्धेन ग्राह्यम् । तेन रूपयान्महाकालत्वादित्यादौ सम्बन्ध-
सामान्येन रूपनिष्ठाधेयत्वानिरूपके गगनादौ हेतोरवृत्तित्थेपि नाति-
व्याप्तिः ॥ तद्वृत्तौ साध्यवद्भिन्नवृत्तौ ॥ ननु साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूप-
काधिकरणवृत्तित्वमवश्यं हेतुताघटकसम्बन्धेन वाच्यमन्यथा वन्दि-
निष्ठाधेयत्वानिरूपके स्वावयवे समवायादिना धूमादेः सत्त्वादव्या-
प्यापत्तेः तथा च सत्ताव्यन्द्रव्यन्वाद्भाद्वेत्प्रादावव्याप्तिः साध्यनि-
ष्ठाधेयत्वानिरूपके जाल्यादौ समवायेन संयोगेन वा वृत्त्यप्रसिद्धेः
किं च द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः द्रव्यत्वनिष्ठाधेयत्वानि-
रूपकगुणादिवृत्तित्वस्य विशिष्टसत्तायां सत्त्वादित्यत्र आह साध्य-
निष्ठेति । धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपके जलादौ वन्द्याधिकरणत्वामा-
वसत्त्वाद्द्वयव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो व्यापकेति । व्यापकत्वं तु प्रति-
योगिवैयधिकरण्याघटितमेव ग्राह्यम् । तेन संयोगेन वन्द्याधिकरण-

तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ न दोषः । साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्नाधिकरणकत्वम् ॥ चरमाधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनकतया तदपहाय द्वयमेकोक्त्या अनूद्य दूपयति तदुभयमपीति ।

त्वस्याध्याप्यवृत्तितया तदभावस्य तत्तायःपिण्डवृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः । वन्ध्यधिकरणत्वगगनोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः सामान्यपदमा तथा च हेतुतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नयद्गर्भावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्याभावत्वेन साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वं तद्व्यभिचयत्वमर्थः । तेन वन्दिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणजलादौ कालिकसम्यन्धेन धूमाधिकरणतायाः सत्त्वेपि नाव्याप्तिः । न वा वन्ध्यधिकरणत्वाभावस्यापि प्रमेयत्वादिना धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वेप्यतिव्याप्तिः । न च हेतुतावच्छेदकसम्यन्धेन यद्गर्भावच्छिन्नाभावत्वेन तादृशाधिकरणताव्यापकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वेधिकरणत्वाभावपर्यन्तानुप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । धृत्यनियामकसम्यन्धेन हेतुतायामव्याप्तिप्रसङ्गात् । तादृशसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः । अस्माकं तु तादृशसम्यन्धेन यद्हेतुसम्यन्धित्वं तस्य स्वरूपसम्यन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमादाय लक्षणसम्भवात् । किं चाधिकरणत्वाप्रवेशे बह्वशादेः साध्यत्वे संयोगादिसम्यन्धेन रूपादिहेतावतिव्याप्यवृत्तिः संयोगेन रूपाद्यभावस्य केवलान्वयितया बह्वनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वादिति भावः ॥ साध्यवद्भिन्नैति । अत्रापि साध्यवद्भिन्नत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमिति निष्कर्षो बोध्यः । तेन सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः ॥ ननु प्रागुक्तस्यार्थस्य शब्दान्तरेणामिधानमनुवादः स चाधासम्भवी साध्यं यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वानधिकरणत्वस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य च प्रागुक्तस्य साध्यानधिकरणानधिकरणत्वशब्देनावोधनादत आह चरमेति । तत्त्वाधिकरणत्वाभावे तत्त्वाभावस्याप्रवेशाद्वैयर्थ्यमसम्भवीत्यत उक्तम् अनतिप्रयोजनकतयेति । तथा च प्रकृतलक्षणवाक्यस्य साध्यं यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वाभावे साध्यस्य

धिकरणानधिकरणत्वम् । तच्च तत्र यत्किञ्चित्साध्या-
नधिकरणाधिकरणे धूमे चासिद्धम् ॥

साध्येत्यादेः साध्यं यदाधिकरणानधिकरणं तच्चाभावः साध्यस्य
यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वाभावश्चार्थः ॥ तत्र केवलान्वयिनि साध्य-
निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धया नानाव्यक्तिसाध्यके च
एकसाध्यव्यक्तिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वं साधनाधिकर-
णव्यक्त्यन्तरस्येत्यव्याप्तिः क्वचिद्व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गश्चाद्ये । द्वि-
तीये च साध्यव्ययधिकरण्ये यदि साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताको भेदो विवक्षितस्तदा केवलान्वयिनि यदि च यत्किञ्चित्सा-
ध्यवद्व्यक्तिभेदस्तदा नानाधिकरणसाध्यके सर्वत्राव्याप्तिः ॥ केचि-
न्तु साध्यासामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणे

यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वाभाव एव च तात्पर्यात् प्रागभिप्रे-
तार्थस्य शब्दान्तरेणामिधानमेवानुवादः स चात्र सम्भवत्येवेति
भावः ॥ साध्यमित्यादि । साध्यानधिकरणेत्यादौ मध्यवर्तिनप्रो व्य-
त्यासेन चरमाधिकरणत्वांशेन सहान्वयादेव तल्लाम इत्याशयः ॥
केवलान्वयिनीति । अव्याप्तिरिति परेणान्वयः । अव्याप्तेर्हेतुमाह ।
साध्यनिष्ठेति । नानाव्यक्तिसाध्यके चेति मूलोक्तं धूमहेतुमभिप्रेत्य
[अथ वा नानाव्यक्तिसाध्यके नानासाध्यआधेयके चेत्यर्थः] । तेन शब्द-
घान् गगनत्वादित्यादौ नानाव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तिविरहेपि न क्षतिः ।
न्यूनतां परिहरति । क्वचिदिति । विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादा-
वतिव्याप्तिरित्यर्थः । विशिष्टधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वस्येव तदवच्छि-
न्नाधेयत्वस्यानतिरिक्तत्वादिति भावः ॥ यत्किञ्चिदिति । साध्यवत्तत्त-
द्व्यक्तित्वावच्छिन्नेत्यर्थः । नानाधिकरणसाध्यके इति । यत्र साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं नाना तत्रेत्यर्थः । तेन कस्याश्चिदपि
यद्विव्यक्तेर्नानाधिकरणवृत्तित्वविरहेपि न चन्दिमाध्यकधूमाद्यसं-
ग्रहः । सर्वत्र केवलान्वयिनि तद्भिन्ने च ॥ सार्वभौममतमुत्थापयति

तेनैव सम्बन्धेन साध्यवद्बृत्तित्वाभावस्तदधिकरणभिन्नत्वमर्थः तेन धूमस्य स्वावयवे संयोगेन वह्निमति च समवायेनावृत्तावपि न क्षतिः

के चिरिव्यति । हेत्वधिकरण इति । सप्तम्यर्थो वच्छेद्यत्वम् । तच्च साध्य-
वद्बृत्तित्वाभावेन्यतम् । तेनयेति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैवेत्यर्थः ।
तस्य च साध्यवद्बृत्तित्वेन सहान्वयः । साध्यवत्त्वमपि येन सम्बन्धेन
येन रूपेण साध्यता तत्सम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं बोध्यम् । तेन
समवायेन वहेः साध्यत्वे धूमे विशिष्टसत्त्वसाध्यके सत्त्वादौ ना-
तिव्याप्तिः । तदधिकरणभिन्नत्वमिति । तदत्यन्ताभाववत्त्वोक्तौ द्रव्यं
सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः । गुणाद्यवच्छेद्यद्रव्यवृत्तित्वाभावस्यैव द्र-
व्यावच्छेदेन सत्तायामभावसत्त्वादतो भिन्नत्वपर्यन्तानुसरणम् । भे-
दस्तु नाव्याप्यवृत्तिः । तदव्याप्यवृत्तित्वे तु तादृशवृत्तित्वाभाववती
यावती व्यक्तिस्तत्तद्देदकूटवत्त्वं यत्कव्यमिति भावः । हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन हेत्वधिकरण इत्यस्य फलमाह स्वावयवे संयोगेनेति । अवृ-
त्तावपि न क्षतिरित्यन्वयः । तथा च तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरण-
त्वाप्रवेशे स्वावयवावच्छेदेन धूमस्य वह्निमत्संयुक्तत्वाभाववत्त्वाद्बहि-
मान्धूमादित्यादावव्याप्तिः स्यान्न पुनरसम्भवः । इदं वाच्यं हेयत्वादि-
त्यादिकेवलान्वयिनि लक्षणसम्भवादिति भावः । अत्र चोत्पत्तिकाला-
वच्छिन्ने घटे पृथिवीत्वे रूपवद्बृत्तित्वं नेत्यादिप्रतीत्या घटाद्यवच्छे-
देन पृथिवीत्वादौ रूपवद्बृत्तित्वाभावाभ्युपगमे हेत्वधिकरणनिष्ठ-
मवच्छेदकत्वं निरवच्छिन्नं ब्राह्मम् । तेन रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ
नाव्याप्तिः । तत्र घटनिष्ठावच्छेदकत्वस्योत्पत्तिकालेनावच्छेदादिति
ध्येयम् । तेनैवेत्यस्य फलमाह वह्निमति च समवायेनेति । हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्बृत्तित्वानुक्तौ सम्बन्धसामान्येन हे-
त्वधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्बृत्तित्वसामान्याभावो न निवेद्यः ।
साधनाधिकरणाद्यवच्छेद्यतादृशाभावस्याप्रसिद्धेः । किं तु यत्कि-
चित्सम्बन्धेन साध्यवद्बृत्तित्वाभावाः प्रवेशनीयः । तथा च हेत्व-
धिकरणपर्यन्ताद्यवच्छेदेन धूमादौ वह्निमत्समवेत्तत्वाद्यभावसत्त्वाद-
सम्भव एव स्यात् यदि तेनैव सम्बन्धेन साध्यवद्बृत्तित्वप्रवेशो न
स्यादिति भावः । ननु हेत्वधिकरणावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य साध्यव-

तादृशाभावश्च सम्बन्धान्तरेण तत्रैव वर्तमाने सुलभः व्यभिचारिणस्तु

धद्वृत्तित्वाभावस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या लक्षणमिदमसम्भवि तदधि-
करणस्यैव तन्निष्ठधर्मावच्छेदकतया गगनजलत्वादौ वह्निमत्पर्वत-
संयुक्तत्वाभावस्य धूमवत्पर्वतानवच्छेद्यत्वात् आह तादृशाभाव-
श्चेति । हेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्वृत्तित्वाभावश्चेत्यर्थः । स-
म्बन्धान्तरेण हेतुतावच्छेदकसम्बन्धान्यसम्बन्धेन । तथा च हेतुम-
त्पर्वतावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य वह्निमत्संयुक्तत्वाद्यभावस्याधिकरणत्वं
पर्वतीयरूपादावेव प्रसिद्धमिति भावः । यद्यपि रूपादौ वह्निम-
त्संयुक्तत्वाद्यभावस्य व्याप्यवृत्तित्वात् तत्र पर्वतादिकं नावच्छेदकं
भावाभावयोरेकत्र वृत्त्यर्थमेवावच्छेदकभेदस्वीकारादित्यप्रसिद्धिं ता-
दवस्थ्यम् न च महानसादिसंयुक्ते कालिकादिसम्बन्धेन पर्वतादि-
निष्ठघटादौ वह्निमत्संयुक्तत्वाभावस्य पर्वतावच्छेद्यत्वप्रसिद्ध्या न दोष
इति वाच्यम् इत्यमपि एतद्रूपधानेतद्रसादित्यादावेतद्रसाधिक-
रणावच्छेदेन एतद्रूपत्वसमवेतत्वाभावस्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् । तथापि
पर्वतावच्छेदेन तदीयरूपे न वह्निमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीत्या व्या-
प्यवृत्तेरवच्छेदकत्वस्याकारादित्यमभिधानम् । हेतुतावच्छेदकस-
म्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणं हेत्वधिकरणं
तदन्यत्वे वा ग्रन्थतात्पर्यम् तथा च व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वास्तत्त्वेपि
साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य तस्याधिकरणत्वमादायैव लक्षणस-
द्भितिः । न च वस्तुगत्या साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिक-
रणं हेत्वधिकरणं तदग्न्यत्वोक्तौ वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः स्वाव-
यवावच्छेदेन वह्निमत्संयुक्तत्वाभाववतो धूमस्याधिकरणतायाः
साधनवत्पर्वतादौ सत्त्वात् साध्यवद्वृत्तित्वभावविशिष्टव्यक्ति-
त्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं हेतुमतस्तदन्यत्वोक्तौ तु वह्निमान् धूमादिर्द-
वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ सर्वत्रैवासम्भवः साध्यवदसंयुक्तत्वादिवि-
शिष्टतद्द्रुपाद्रिभ्यक्तित्वस्य गुरुतया [प्रमेयरूपत्वावच्छिन्नायाः प्रति-
योगिताया इव] तदवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः केवलस्यातिप्रस-
ङ्ग एव विशिष्टधर्मस्याधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वकल्पनादिति
वाच्यम् । सार्वभौमानां मते प्रतियोगिताया इवाधिकरणताया अपि

व्यभिचारनिरूपकाधिकरण एव तादृशि तादृशाभाववत्त्वम् सत्ता-
यां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यनुभवात् न चैवं गुणक-
र्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वेऽव्याप्तिः, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात्, अनति-

गुरुधर्मावच्छेद्यत्वोपगमात् । अन्यथा समवेतत्वत्वादि कमपेक्ष्य सत्ता-
घत्समवेतत्वत्वस्य गुरुतया साध्यवद्बृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावाप्रसिद्धा सत्तायान्द्रव्यत्वादित्यादायव्याप्तिप्रसङ्गात् । ननु
साध्यसमानाधिकरण्यवतो न तद्रभाववत्त्वमतो द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ
व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह व्यभिचारिणस्त्विति । तादृशी-
ति । हेतुताघटकसम्बन्धेन हेतुमतीत्यर्थः । तादृशाभाववत्त्वं साध्यव-
द्बृत्तिन्वाभाववत्त्वम् । अत्रैवानुभवं प्रमाणयति सत्तायामित्यादि । एवं
सत्तायामपि द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यविरहे । विशिष्टसत्त्व इति । वि-
शिष्टसत्त्वशब्दप्रतिपाद्यहेतावित्यर्थः । यथाश्रुते गुणकर्मान्यत्वविशि-
ष्टसत्ताव्यक्तावव्याप्त्याशङ्क्यामुत्तरग्रन्थेन तदनिरासादसद्गत्याप-
त्तेः । अतिरिक्तत्वादिति । विशेष्यविशेषणाभ्यां भिन्नत्वादित्यर्थः ।
तथा च गुणादिकं न हेत्वधिकरणमतो नाव्याप्तिः । उभयत्वमपि
एकविशिष्टापरत्वमेव । तच्चातिरिक्तमेव । नातः स्पर्शान् मूर्तत्वभूत-
त्वोभयस्मादित्यादायव्याप्तिरिति भावः । यद्यपि हेतुतावच्छेदकवि-
शिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्युक्तावपि विशिष्टसत्तादिहेतौ नाव्याप्तिः
न च धूमाधिकरणमहानसाद्यवच्छेदेन पर्यतीयादिधूमे वह्निमत्सयु-
क्तत्वाभावस्य चालनीन्यायेन सत्त्वादव्याप्तिः महामसादेरपि कालि-
कादिसम्बन्धेन पर्यतीयधूमाधिकरणत्वात् तत्र साध्यवद्बृत्तित्वाभा-
ववत्तायामवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् स्वावच्छिन्नाधिकरणावच्छेद्य-
साध्यवद्बृत्तित्वाभाववद्बृत्तिधर्मवत्वमित्यस्यैव फलितार्थस्य तत्तद्-
मत्वधर्ममादायैव धूमादौ लक्षणसंभवेन धूमत्वस्य हेतुतावच्छेद-
कत्वेपि क्षत्यभावात् । तथापि विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् तत एवाव्याप्ति-
पारणसम्भवे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वप्रवेशे गौरवम् ।
असमयो या । विशिष्टनिरूपकाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः । पर्यं धूमत्वादेव्यां-
प्यतानवच्छेदकत्वे ताद्रूप्येण कथायां हेतोरुपन्यासो न स्यादित्याश-

रिक्तत्वे तु विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्यैव परम्परया व्याप्तत्वात्
केवलान्वयिनि चाव्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्याहुः । त-

यः । ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे मानाभावः न च गुणो विशिष्टस-
त्तावानिति प्रतीत्यभाव एव मानम् गुणस्य विशिष्टनिरूपिताधिक-
रणत्वविरहादेव तादृशप्रतीत्यसम्भवात् न च विशिष्टनिरूपितमधि-
करणत्वं यद्यतिरिक्तं तदा विशिष्टमेवातिरिक्तमस्तु विशिष्टाधिकर-
णतायाः क्लृप्ताधिकरणस्वरूपत्वाभ्युपगमात् किं च विशिष्टस्या-
तिरिक्तत्वे द्रव्यं विशिष्टसत्तावदिति निर्णयदशायामपि द्रव्यं न
सत्तावदिति प्रत्ययप्रसङ्गः सत्ताभावबुद्धिं प्रति सत्तानिश्चयस्यैव
विरोधितया तदसत्त्वात् स्वातन्त्र्येण विरोधितान्तरकल्पने गौर-
घात् एवं विशेषणविशेष्योभयप्राहकसामग्रीविरहेपि विशिष्टग्रहप्र-
सङ्गः तदुभयप्राहकसामग्न्या विशिष्टस्य ग्रहे हेतुत्वकल्पनेपि गौर-
घान्तरं स्फुटमेवेत्यत आह अनतिरिक्तत्वे त्विति । गुरवस्तु विशिष्टस्या-
तिरिक्तत्वादितिग्रन्थस्य विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्यातिरिक्तत्वा-
दित्यर्थः तथा च हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतव्यधिकरणावच्छेदेन ता-
दृशवृत्तित्वाभाववत्त्वमपि निवेद्यमतो नाव्याप्तिरित्याशयः ननु वि-
शिष्टाधिकरणत्वं यदि नातिरिक्तं विशिष्टसत्तावानितिप्रतीतेः प्र-
त्येकनिरूपिताधिकरणताद्वयावगाहितयैवोपपत्तेः अन्यथा विशेष-
णाभावनिर्णयदशायामपि विशिष्टसत्तावत्त्वप्रतीत्यापत्तेः विशिष्टस-
त्ताबुद्धौ विशेषणाभावघत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतायाः स्वातन्त्र्येण
कल्पनापातादित्युच्यते तदाप्याह अनतिरिक्तत्वे त्वितीति प्राहुः ।
विशेषणेति । विशेषणं गुणकर्मान्यत्वं विशेष्यं सत्ता । तयोः समा-
नाधिकरण्यात्मकसम्बन्धस्यैवेत्यर्थः । साक्षात्सम्बन्धेन तस्य व्यभि-
चारित्वादाह परम्परयेति । अवच्छेदकताएवस्वरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः ।
सत्त्वगुणकर्मान्यत्वयोर्द्रव्ये एव सामानाधिकरण्यमिति प्रतीत्याव-
च्छेदकतासम्बन्धेन तदुभयसामानाधिकरण्यस्य द्रव्य एव सत्त्वात्
इयमिच्छा इति भावः । नन्वेवं शेषत्वाधिकरणपटाद्यवच्छेदेन वा-
च्यत्वयद्बृत्तित्वाभावस्य पटीयरूपादावेव सत्त्यात्तदधिकरणमिन्द्र-

चिन्त्यम् । सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिर्हि
 द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिरन्तमत्तानि-
 ष्टद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवच्छेदकत्वाभावं परम्परासम्बन्धेन सा

त्वमस्त्येव ज्ञेयत्वादिहेतोरित्यग्रे केवलान्वयिन्यव्याप्तिप्रदर्शनमसङ्ग-
 तमत आह केवलान्वयिनीति । द्वितीयेति । तत्र साध्यवद्भिन्नस्या-
 प्रसिद्धत्वादिति भावः । यद्यपीदं वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तादा-
 त्म्येन केवलान्वयिनि प्रथमलक्षणव्याप्तिः सम्भवति प्रमेयावच्छे-
 देन वाच्यत्ववत्तादात्म्यकत्वविरहिणोऽप्रसिद्धे न च घटाद्यव-
 च्छेदेन वाच्यत्ववत्तादात्म्यविरहो घटत्वादौ सुलभः तथा सति
 घटत्वं घटे न वाच्यमिति प्रतीत्यापत्तेः । तथापि स्वाधिकरणनिरू-
 पितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्बृत्तित्वाभावोऽत्र लक्षणघटक-
 इत्यभिप्रायेण द्वितीयलक्षणाभिधानम् । स्वपदस्य तत्तत्साधनं यत्किं
 परतया तादात्म्येन पटात्मकेहेत्यधिकरणीभूतपटव्यक्तिनिरूपितता-
 दात्म्येन वाच्यत्ववत्तादात्म्यकत्वाभावस्य पटावच्छेदेन पटत्वादा-
 येव प्रसिद्धे । वस्तुतस्तु केवलान्वयित्वं वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रति-
 योगित्वमात्रम् । न त्ववच्छेदकगर्भम् । तथा च तादात्म्येन किञ्चिद-
 पि प्रमेयं न केवलान्वयीति द्वितीयलक्षणे एव तादृशकवलान्वयि-
 न्यव्याप्तिसम्भवात् यथाश्रुतमेव सम्यगिति ध्येयम् । नञ्वास्तु
 केवलान्वयिनि चाऽप्यस्ति केवलान्वयिसामान्येऽप्याप्त्यभिधान-
 द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्यर्थः प्रथमलक्षणे यत्किञ्चित्केवलान्वयि-
 नि तादात्म्येन प्रमेयादिहेतावव्याप्तावपि न क्षतिरित्याहुः ॥ सत्ता-
 या गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिः सत्तानिष्टद्रव्य-
 त्वसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकत्वाभावः गुणादावपगाहते इत्यत्र
 समानाकारकप्रतीतिं दृष्टान्नयाति द्रव्यत्वे गुणे इति । न तूक्तप्रती-
 तेर्गुणावच्छेदेन द्रव्यत्वं पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यभावात् विषयः ।
 गुणस्य द्रव्यत्वानधिकरणतया तन्निष्ठपृथिवीवृत्तित्वाभावावच्छेदक-
 त्वासम्भवात् । किं तु द्रव्यत्वनिष्ठं यत्पृथिवीत्वसामानाधिकरण्य-
 तदवच्छेदकत्वाभावं एव गुणे विषय इति तद्वदियमपि इति भावः ।

मानाधिकरूप्यस्य वा अभावं गुणेऽवगाहते । न तु सत्तायामिव द्रव्य-
वृत्तित्वाभावम् । सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववती द्रव्यवृत्तित्वाभावो न
सत्तावृत्तिरित्यादिसर्वजनासिद्धप्रतीतिवाधितत्वात् । वाधकाभावात्तु
संयोगतद्भावयोरवच्छेदकभेदेनैकत्र प्रतीत्या तदुभयोरैकत्र सिद्धिः ।

अवच्छेदकत्वाभावमिति प्रात्यक्षिकप्रत्ययाभिप्रायेणेदमासत्तायां गुणे
न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यादिशाब्दस्थलेऽवच्छेदकत्वोपस्थाप-
कपदान्तरविरहात्तद्भावस्य गुणादां बोधयितुमशक्यत्वात् । किन्तु
सत्तानिष्ठं द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यं न गुणावच्छेद्यमित्याकार एव
तत्र बोधः । गुणादावित्यत्र सप्तम्यर्थस्य नञर्थेऽन्वयादिति ध्येयम् ।
नन्वेवं तादृशप्रतीतेः सामानाधिकरण्याभावविषयकत्वमनुभवसिद्धं
विरुध्येत सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेन तदवच्छेदकत्वाप्र-
सिद्ध्या तादृशावच्छेदकत्वाभावविषयकप्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तिश्च स्याद्-
त आह परम्परसम्बन्धेनेति । निरूपकताप्यस्वरूपसम्बन्धेनेत्य-
र्थः । न त्ववच्छेदकताप्यस्वरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः । तथा सति सत्तायां
द्रव्ये न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिप्रसङ्गात् । सामा-
नाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तितया कुत्राप्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेन तस्या-
सत्त्वात् ॥ न त्विति । तथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिध्यासिरिति
भावः ॥ ननु कद्वष्टान्तस्थले वाधकसत्त्वादवच्छेदकत्वाभावोस्तु प्रती-
तेर्विषयः प्रकृते तु साक्षात्सामानाधिकरण्याभावविषयकत्वे न
किञ्चिद्वाधकमस्तीत्यतो वाधकमाह सत्ता नेति । तथा च स-
त्तायां द्रव्यवृत्तित्वाभावसत्त्वे द्रव्यवृत्तित्वाभाववद्भिन्नत्वधीस्तत्र न
स्यादिति भावः । ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावोऽव्याप्यवृत्तिरेवेति तद्वद्भेदो-
प्यव्याप्यवृत्तिर्वाच्यः तथा च द्रव्यगुणात्मकविभिन्नावच्छेदेन तयोः
सत्तायां समवेशात्कुतो विरोध इत्यत आह द्रव्यवृत्तित्वाभाव
इति ॥ नन्वेवं मूले न कपिसंयोगीति प्रतीत्या वृक्षादौ कपिसंयोगा-
भावोपि न सिद्धेत् तत्रापि वृक्षनिष्ठसंयोगावच्छेदकत्वाभावस्य मू-
लेवगाहनसम्भवादत आह वाधकाभावादिति । कपिसंयोगाभा-
वो न वृक्षवृत्तिरित्यादिप्रत्ययस्यासम्भवादिति भावः ॥ ननु द्रव्यवृत्ति-

अतीन्द्रियसाध्यकेऽतीन्द्रिये व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गाच्च । तत्र सामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्यक्षत्वासम्भवेनासिद्धेः । न च तदभाववद्बृत्तित्वेन तत्र तदनुमेयम् । तद्बृत्तिभिन्नत्वस्योपाधित्वात् । किञ्च इदमिदानीमितिप्रतीतिनियामकविशेषणताविशेषेण हेतुतायां सिद्धेतावव्याप्तिः । तेन सम्बन्धेनाधिकरणे काले तेन सम्बन्धेन साध्यवद्बृत्तित्वस्य विरहिणाऽप्रसिद्धेः ॥

त्वाभावो न सत्तावृत्तिरिति प्रतीतिरेवासिद्धा द्रव्यवृत्तित्वाभावो गुणवच्छेदेन सत्तावृत्तिरिति प्रत्ययात् एकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वादतो दोषान्तरमाह अतीन्द्रियेति । मनस्त्ववदणुत्वादित्यादावित्यर्थः ॥ तत्र अतीन्द्रियसाध्यके अतीन्द्रियामहेती ॥ ननु प्रत्यक्षासम्भवेऽप्यणुत्वं मनस्त्वसामानाधिकरण्याभाववन्मनस्त्वाभाववद्बृत्तित्वात् पृथिवीत्ववदित्यनुमानेनैव तत्र सामानाधिकरण्याभावः सेत्स्यतीत्यत आह न चेति ॥ तद्बृत्तीति । साध्यवद्बृत्तिभिन्नत्वस्येत्यर्थः । तथा चोक्तानुमाने मनस्त्ववद्बृत्तिभिन्नत्वमुपाधिः । तस्य च साध्यव्यापकत्वं घटत्वादौ साधनाव्यापकत्वं द्रव्यत्वादौ ग्राह्यभाभेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे तु साध्यवद्बृत्तितत्तद्बृत्तित्वावच्छिन्नभेदकूट उपाधिर्योध्यः ॥ ननु कोपाध्यप्रतिसन्धानदशायामुक्तानुमानादेव साध्यवद्बृत्तित्वाभावसिद्धिस्तत्र भविष्यति अन्यथा व्याप्यन्तरस्यापि तत्रातिप्रसङ्गादित्यत आह किञ्चेदमित्यादि । तथा च कालो गोमात्रं गोत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन हेतावव्याप्तिः । कालिकसम्बन्धेन हेतुमति महाकाले तेन सम्बन्धेन कालवृत्तित्वाभावस्य कुत्राप्यसत्त्वात् । न च कालवच्छेदेन गगनादाथेव साध्यवद्बृत्तित्वाभावस्य प्रसिद्धिः । कालस्य गगनाधनाधिकरणत्वेन तद्विषयवृत्तित्वाभावे कालवच्छेद्यत्वासम्भवात् । कालिकसम्बन्धेन गगनादेवृत्तिमत्त्वस्वीकाराद्याद्यपि गोत्वाद्यधिकरणतत्तत्क्षणावच्छेदेन कालवृत्तित्वाभावस्य तत्तत्क्षणासमानकालीने तत्तत्क्षणगोचरक्षाने प्रसिद्धिः तत्तत्क्षणस्यापि विषयतया स्वविषयकज्ञानाधि-

करणतया तन्निष्ठतादृशवृत्तित्वाभाववत्तायामवच्छेदकत्वसम्भवात् ।
 तथापि महाकाल एव कालिकसम्बन्धेनाधिकरणम् उपाधीनां तत्त-
 द्दृत्तितायामवच्छेदकत्वमाश्रमिति प्राचीनसिद्धान्तमनुसृत्येदम् ।
 महाकालनिरूपितविशेषणतया वा हेतावव्याप्तिर्द्रष्टव्या । इदमि-
 दानीमित्याकारकप्रतीतिनियामकविशेषणतायां यो विशेषणतया हे-
 तुतायामिति व्याख्यया तादृशविशेषणतायाः प्राप्तेः । सामान्यत एव
 विभिन्नकालीनयोर्नाधाराधेयभाव इति मते नानुपपत्तिगन्धोपि । क्ष-
 णानां स्वसमानकालीनविषयतयाप्यनधिकरणत्वेन तदवच्छेदेन ज्ञाने
 साध्यवद्वृत्ति-धामावप्रसिद्धसम्भवादिति ध्येयम् । अत्र हेतुता-
 वच्छेदकसम्बन्धेन स्वार्थिकरणे स्वनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्ब-
 न्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य विवक्षायां न कोपि दोषः साधनी-
 भूतगोत्वाधिकरणमहाकालावच्छेदेन गोत्वनिरूपितकालिकसम्ब-
 न्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य घटादावेव प्रसिद्धत्वात् सा-
 ध्यसामानाधिकरण्यत्वं यद्दर्मायच्छिन्नाधिकरणावच्छेद्यहेतुवृत्ति-
 काल्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्दर्मवत्त्वं वा विवक्षितम्
 इत्थं च वाच्य प्रमेयादित्यादौ प्रमेय-यक्तीनां भेदेपि न व्या-
 प्तेर्भेद इत्यस्मद्गुरुचरणाः । केचित्तु स्वनिष्ठं यत्साध्यवद्वृत्ति-
 त्वं हेत्वधिकरणावच्छेद्यतदभावाधिकरणभिन्नत्वमित्यर्थः तादृशा-
 भावाधिकरणत्वसद्वेतुभ्यले स्वभिन्नव्यक्तावेव प्रसिद्धमतो नाव्या-
 प्तिरित्याहुः । साध्यवद्वृत्तित्वाभावाधिकरणत्वसामान्ये यन्निष्ठत्वय-
 दधिकरणावच्छेद्यत्वोभयाभावस्तत्त्वं व्याप्तिः पर्यतीयरूपनिष्ठं यत्प-
 र्यतावच्छेद्यं बहिमत्संयुक्तत्वाभावाधिकरणत्वं न तद्घूमनिष्ठं यच्च
 घूमनिष्ठं न तद्घूमाधिकरणावच्छेद्यमधिकरणभेदेन तस्य नानात्वा-
 त् अन्यथा पर्यते तदीयरूपे न बहिमत्संयुक्तत्वमिति पर्यते
 घूमे न बहिमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीत्यापत्ते अतो बहिमान्घूमादि-
 त्यादौ नाव्याप्तिः व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकधास्वीकारे तु तादृशाभावा-
 धिकरणत्वसामान्ये यदधिकरणावच्छेद्यत्वसामान्याभावस्तत्त्वमित्ये-
 ध वाच्यमित्यादिकं पुनरुदक्षरत्वाजुपेक्षितम् । वाच्यत्वादिसाध्यके
 तादान्भ्येन हेतावव्याप्तिश्च । वाच्यत्ववत्तादात्म्याभावाप्रसिद्धे । एतेन
 सत्तायां कर्मणि न द्रव्यत्वमात्राधिकरण्यमिति प्रतीतौ कर्मण
 इव कर्मसत्त्वयोः समवायस्याप्यवच्छेदकत्वं भासते अन्यथा इदानीं

सत्तायां न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यादिप्रतीत्यापत्तेः एतत्कालस्य कर्मानतिरेकात् एवं च यद्धेतुव्यक्त्यधिकरणीयहेतुतावच्छेदकमभ्यन्धे साध्यवद्बृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वं नास्ति तत्त्वमित्यर्थः कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ कालवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वस्य द्रव्यवादिनिष्ठात्मसमवेतत्वाद्दौ प्रसिद्धस्य गोत्वाधिकरणीयकालिकसम्वन्धे विरहान्नाव्याप्तिरित्यपि निरस्तमिति सङ्क्षेपः ॥

इति सिंहव्याघ्रलक्षणद्वयविवरणं समाप्तम् ॥

चिन्तामणेः व्यधिकरणप्रकरणम् ॥

अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र समवायितया वाच्य-
त्वाभावो घट एव प्रसिद्धः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्र-

शिरोमणिकृतदीधित्याः व्यधिकरणप्रकरणम् ॥

समवायितयेति । वाच्यत्वं न यथा समवायि तथा वक्ष्यते । घ-
टादिभमवायितयेत्यर्थ इत्यप्याहुः । प्रमेयसाध्यके च भावत्वेनाभावा-
नाम् अभावत्वेन भावानां बह्वित्त्वेन निर्वहो अट्टिमात्रट्टिग-

जागदीश्याः व्यधिकरणप्रकरणम् ॥

नन्वीश्वरेच्छारूपस्य वाच्यत्वस्य गुणत्वादिसमवायित्वात् समवा-
यित्वं न तद्व्यधिकरणधर्म इत्यत आह वाच्यत्वमिति । अस्माच्छ-
ब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाविषयत्वं पदार्थान्तरं वा वाच्यत्वम् ।
न तु तादृशेच्छामात्रमतिप्रसक्तत्वात् । तच्च न कस्यापि समवायीति
भाव । समवायितयेति मूलस्य समवायिकारणतयेत्यर्थ इत्यप्याहुः ॥
नन्विदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ समवायितया वाच्यत्वाभावरूपस्य सा-
ध्याभावस्य प्रसिद्धावपि प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादिकेघलान्घयिनि
तदप्रसिद्धेरनुद्धारात् मूलस्य न्यूनत्वमत आह प्रमेयेति । भावत्वेना-
भावानामभावः सर्वत्र सुलभ इत्यन्वयः । ननु भावत्वेनाभावो नास्ती-
ति प्रतीतिरभावस्यैवामावत्वेन भावो नास्तीति प्रतीतिर्भावस्यैव
प्रतियोगित्वमवगाहते न चैतावता प्रमेयमात्रप्रतियोगिकाभावसि-
द्धिरत आह बह्वित्त्वेनेति । बह्वित्त्वेन निर्वहो सर्वेषामभावः सुलभ इति
योजना । ननु जले बह्वित्त्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीतिर्बह्विमात्रप्रतियो-

तियोगिताकाभावस्य केवलान्वयित्वात् न चैवं घट एव
व्यभिचारः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
ववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारः न च वाच्यत्वाभावस्तादृ-
शो घट इति चेत्तर्हि तादृशसाध्याभावसामानाधिकरण्या-

गनत्वादिना विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्याञ्च सर्वत्र प्रमेयमात्रस्याभावः
मुलमः ॥ ननु परिभाषिकमेवाव्यभिचरितत्वं तथाहि यत्समाना-

गिकाभावमवगाहते न तु प्रमेयसामान्यप्रतियोगिकं बाह्यमिति तादृ-
शप्रतीत्यनुत्पत्त्या बद्धिप्रतियोगिकाभावावगाहित्वस्यावश्यकत्वादत्
आह अवृत्तीति । तथा च गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्यैव प्रमेय-
सामान्यप्रतियोगिकाभावसिद्धिः । न हि तत्रापि गगनमात्रप्रतियोगि-
कत्वं मासते इति वक्तुं शक्यते । विनिगमनाभावेन प्रमेयमात्रप्रति-
योगिकत्वावगाहने बाधकाभावात् । कालिकसम्यग्धेन गगनत्वादिवि-
शिष्टस्य प्रमेयस्य सर्वत्र नाभावः सम्भवतीत्यत उक्तम् अवृत्तिमात्र-
वृत्तीति । तथा च यादृशसम्यग्धेन गगनत्वादेर्दृष्टिमद्वृत्तित्वं तादृश-
सम्यग्वाचच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताको गगनत्वादिना प्रमेय-
सामान्याभावो वाच्य इति भावः । ननु कालिकसम्यग्धेन प्रमेयसा-
ध्यके तेन सम्यग्धेन साध्याभावस्यैव प्रसिद्धिः कार्या सा च का-
लिकसम्यग्धेन गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्या न सम्भवति त-
त्सम्यग्धेन गगनादेर्दृष्टिमत्त्वमते तादृशप्रतीतेर्गगनप्रतियोगिकत्वाव-
गाहितयोपपत्तौ प्रमेयान्तरप्रतियोगिकत्वे मानाभावात् आह विरु-
द्धेति । तथा च घटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्या निखिलप्रमेयप्र-
तियोगिकस्तत्राप्यभावः सुलभ इति भावः । इदमुपलक्षणमासंयोगादि-
सम्यग्धेन घटत्वादिनापि प्रमेयमध्यद्वृत्ति इति तत्सम्यग्धेन घटत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयसामान्याभावोपि बोध्यः ॥ अप्रसिद्धि-
कोषस्यापि सत्यान्मूले प्रतियोग्यवृत्तीत्यादिदोषान्तरं किमित्युपा-
समनसद्व्यपाराधं माशङ्कते नन्विति । पारिभाषिकमेवेत्येवकारेण

न व्यभिचारोऽव्यभिचार इति योगार्थो व्ययच्छिद्यते । अव्यभिच-
रितव्यमिति । अथेदं वाच्यमित्यादिप्रन्धाभिप्रेतमिति शेषः । तथा च
न चैवं घट इत्यादिमूलस्य केवलान्वायनो व्यभिचरितव्येनालक्ष्य-
ताप्रदर्शनपरत्वात् पूर्वमूलासङ्गतिरिति ध्येयम् । यदित्यादि । अथ य-
त्समानाधिकरणा इत्यस्यानुक्तौ साध्यातावच्छेदकावच्छिन्नव्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्यापि यावदन्त-
र्गतत्वात्तस्य च व्यापकताघटकसमवायसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिक-
रणे केनापि सम्बन्धेनावृत्तित्वाद्यमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिरत-
स्तदुपात्तमित्यग्रे स्फुटीभविष्यति । न चात्मत्वाद्यभावोपि समा-
नकालीनत्वादिसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिः । तथाचिद्यसम्ब-
न्धानां वृत्त्यनियामकत्वात् । क्वचिदपि तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रतीतिः ।
इत्थं च हेतुसमानाधिकरणत्वमपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्व-
धिकरणाधेयत्वं प्राह्यम् । तेनात्मत्वाद्यभावस्यापि हेत्वधिकरणसम्ब-
न्धित्वात्प्रोक्तदोषतादवस्थम् । न च हेतुसमानाधिकरणा इ-
त्यपहाय साध्यसमानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावाः स्वविशिष्ट-
यद्भवावच्छिन्नप्रहेर्यधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणास्त-
द्धर्मवत्त्वमित्येव कुतो लक्षणं न कृतमिति वाच्यम् । द्रव्यमात्मत्यादि-
त्यादौ महाकाले साध्यसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्य
स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्या तत्राव्याप्तिप्रसङ्गात् । [द्वैशिकविशे-
षणतासम्बन्धेन साध्यधिकरणवृत्तित्योक्तौ च गौरवात् यस्तुतो द्रव्यं
संज्ञायद्वा आत्मत्वादित्यादावव्याप्तिः । पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वा-
भावस्य गुणान्यत्वविशिष्टसंज्ञाभावस्य चाद्वैशिकविशेषणतया साध्य-
मानाधिकरणस्य केनापि संबन्धेन हेत्वधिकरणेऽवर्तमानत्वात् ।] यत्तु
यत्समानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावाः साध्यसमानाधिकरणास्त-
त्वमित्येयास्तु लक्षणं म्यम्यप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य प्रवेशो धीजा-
भावादिति तनुच्छम् । तथा सति यत्समानाधिकरणा यावन्तोऽभावाः
साध्यसमानाधिकरणास्तत्वमित्येत्येव सम्यक्ते साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका इत्यस्य व्यर्थतापत्तेः । त-
न्मात्रोक्तौ च विनापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रामाण्यं लक्षणसम्भवे
प्रतियोग्यवृत्तिश्रेत्यादेरवतारकत्वानुपपत्तिः । यदपि यत्समानाधिक-
रणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाः

धिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिनाका यावन्तोऽभावाः प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तस्वम् सर्वम्

यावन्तोऽभावा द्वैशिकविशेषणतयोभयवृत्तयस्तस्वमित्येव लक्षणमस्तु स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरणान्तर्भावे गौरवात् हेतुसमानाधिकरणस्य तत्तदयोगोल्फान्यत्राभाषस्यैव द्वैशिकविशेषणतयोभयवृत्तित्वाभावाद्भूमयान्वहोरित्यादावतिव्याप्तिविरहादिति तन्मन्वम् । हेतुसमानाधिकरणस्य घट्टिसयोगाद्यात्मकाभावस्य द्वैशिकविशेषणतयोभयवृत्तित्वाविरहणं यद्विमान्धुमादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गात् । न च भावभिन्नस्यैव हेतुसमानाधिकरणाभावस्य प्रवेशात्तत्र शोष । तद्वदभिन्नघट्ट्यादित्यादावानव्याप्त्यापत्त । तद्वदभिन्नत्वाद्यभावस्य तद्वद्व्यादिस्वरूपत्वेन भावत्वात् । पट्ट्यादिना तद्वदभिन्नत्वानुपपत्त्याद्यभावस्य चोभयवृत्तत्वादिति । [अत्र च हेतुसमानाधिकरणा यावन्तोऽभावा स्वप्रतियोगिसामानाधिकरणाधिकारकसम्बन्धेनोभयवृत्तयस्तस्वमिति कृतं न काप्यनुपपत्तिरित्यल पल्लवितेन ।] अत्र च यत्पद यद्दर्मावच्छिन्नपरम् । अत्रे च तत्त्वमित्यस्य हेतुतावच्छेदकीभूततद्दर्मवत्त्वामत्यवार्थं । तेन सकलधूमव्यक्तानुगताया यद्विद्व्याप्तनालाम् । न वा ज्ञानवान्मनोऽन्यत्वे सति आत्ममनसयागादित्यादौ मनसि हेतुसमानाधिकरणस्यात्मवत्त्वानुगतायाभावस्य स्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः । यत्तु द्रव्यगुणकर्मन्यत्वसति सत्त्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वाद्यभाषस्यातथात्वाद्द्व्याप्तिरगो यत्पदस्य यद्दर्मावच्छिन्नपरत्वमिति तत्र । द्रव्यत्वाद्यभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन स्वविशिष्टयद्देतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणजन्यद्रव्यादि तदवच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्तथाव्याप्तिविरहात् । साध्यतेत्यादि । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यभिष्टाभावप्रतियोगितानवच्छेदिका यद्भाषप्रतियोगिता तादृशामात्रा इत्यर्थः । अत्र च विशिष्टसत्तायान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तावच्छिन्नाभावस्यैव सत्तास्वरूपसाध्यव्या-

पकतावच्छेदकप्रतियोगिताफक्ताया तस्य स्वधिशिष्टहेत्यधिकरणाव-
च्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नमिति । तथा च द्रव्यत्वाद्यभावस्यैव निरुक्त्यावदन्तर्ग-
तस्यातथात्वात्प्रतिव्याप्तिः । साध्यत्वत्वं चात्र साध्यतावच्छेदकस-
म्यन्धेन निवेद्यम् । तेन घस्तुमात्रस्यैव विषयतासम्यन्धेन ज्ञानघत्या-
द्वदत्त्वादिना वाच्यत्वाभावात्स्यैव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताफक्त्वेपि समयायेन ज्ञानस्य साध्यत्वे द्र-
व्यत्वादिहेतौ नातिप्रसङ्गः । समयायसम्यन्धावच्छिन्नज्ञानवन्निष्ठा-
भावप्रतियोगिनानवच्छेदकप्रतियोगिताफस्याः भवाभावात्स्यैव प्रति-
योगिसामानाधिकरणत्वात् । अत्र च साध्यवन्निष्ठाभावः प्रतियोगि-
व्यधिकरणत्वेन विशेषणीयः । तेन साध्यवन्मात्र एव समयायि-
त्यावच्छिन्नवाच्यत्वाभावप्रतियोगित्वेन घटाद्यभावात्सत्त्वेपि न सा-
ध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिनानवच्छेदकप्रतियोगिताफाभावात्प्रसि-
द्धिः । इत्थं च तत्सम्यन्धेन व्यावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदको यो यस्तदन्यत्वे सति तत्सम्यन्धावच्छिन्ना-
धेयतावच्छेदकत्वरूपतत्सम्यन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं नि-
रुच्य तादृशव्यापकतावच्छेदिका यद्भावप्रतियोगिता तादृशाभा-
वाः प्रवेशनीयाः । न च तत्सम्यन्धावच्छिन्नाधेयत्वादिफं व्ययम् ।
द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगितायामपि सयोगसम्यन्धेन बहुधादिव्याप-
कतावच्छेदकत्वापत्त्या यावदन्तर्गतस्य तत्सम्यन्धेन द्रव्यत्वाद्यभा-
वस्य साध्यव्यापकताघटकीभूतसंयोगादिसम्यन्धेन प्रतियोगिसामा-
नाधिकरण्यात्प्रसिद्ध्या सदेतुमात्र एवासम्मथस्य चारणार्थं तदुपादा-
नात् । सयोगसम्यन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्य द्रव्यत्वादावसत्त्वेन द्रव्य-
त्वादिनिष्ठप्रतियोगित्वस्य तादृशाधेयतानवच्छेदकत्वात् । तत्सम्यन्धेन
स्वावच्छिन्नानधिकरणत्वं च तत्सम्यन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणसा-
मान्यभेदः । तेन बहुधादिनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणग-
गतोमयभेदस्य घटत्वादिना बहुधादिनिष्ठप्रतियोगिवावच्छिन्नाधि-
करणभेदस्य च बहुधादिसाध्यवति सत्त्वेपि न क्षति । अप्राभावा इति
स्वरूपफथनम् । घस्तुतः साध्यवन्निष्ठाभावस्य तत्सम्यन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वमेव न-सम्यन्धेन
साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं वाच्यम् । तत्र च साध्यवन्निष्ठत्वम-

वाच्यत्वाद्यभावस्य तथात्वाद्यावत्त्वोपादानम् अत एव भूतत्वम्-

भावस्य स्वरूपसम्बन्धेन प्राह्यम् । तेन स्पन्दः कालत्यादित्यादौ
 स्पन्दत्याद्यभावस्यापि कालिकसम्बन्धेन साध्यवति घृत्त्या यावदन-
 स्तगंतत्यात् समवायिन्धेन वाच्यत्वाद्यभावस्य च तादृशप्रतियो-
 गिसमानाधिकरणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । इत्थं च जातिसामान्याभा-
 वादंरपि घट्ट्यादिव्यापकतया तत्प्रतियोगिकस्य जात्यादिस्वरूपस्य
 हेतुसमानाधिकरणाभावस्य जातिसामान्याभावात्मकप्रतियोग्यसमा-
 नाधिकरणत्वात्सम्भवात्प्राप्ततोऽभावा इत्युक्तम् । भावभिन्ना इति च
 तदर्थः । यथा च सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वघटितायां व्या-
 पकतायां न दोषस्तथापि प्रपञ्चयिष्यते । नद्यास्तु साध्यतावच्छेद-
 केत्यादि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणानि यावन्ति तत्प्र-
 त्येकवृत्तिवृत्तिप्रतियोगिताकेत्यर्थः न चैकमात्रवृत्तिसाध्यकसद्देता-
 यव्याप्तिः तत्र यावत्स्वानुपादेयत्वात् शब्दैक्यस्याकिञ्चिन्करत्वात्
 यद्वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणा यावन्तो धर्मा-
 स्तत्प्रत्येकसमानाधिकरणवृत्तिप्रतियोगिताकेत्यर्थं इति प्राहुः । यत्तु
 साध्यवदृश्यभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताकेत्यर्थं इति तन्न ।
 केवलान्वार्यसाध्यकसद्देतो तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्धाव्याप्तेः ग-
 गनस्वरूपाभावस्य तादृशत्वेऽपि हेतुसमानाधिकरणत्वासम्भवादिनि ।
 अत्र व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका इत्यत्र व्यापकताया अव-
 च्छेदा यथेति बहुब्रीहौ कप्रत्ययः तेन प्रतियोगितया सममव-
 च्छेदिकापदस्य समासे कोपधत्वेऽपि पुत्रज्ञाव । तद्धितधुन्कोपध-
 स्यैव पुंनज्ञावनिषेधादित्यभियुक्ताः । सर्वत्रेति । सद्देतायसद्देतावित्थ-
 र्थं । तथा च यावत्स्वानुक्तावतिव्याप्तिरेव स्यान्नाव्याप्तिरिति भावः ।
 सकलध्यामिचारिणाल्यर्थं इत्यन्ये । केचित्तु सर्वत्रेति सकलहेत्वधि-
 करणावच्छेदेनेत्यर्थं इत्यप्याहुः । वाच्यत्वाद्यभावस्येति । घटत्वादिना
 वाच्यत्वाभावस्य चेत्यर्थे । तथात्वात् प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्
 । तथा च घूमजान्द्वेरित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थमेव यावत्पदो-
 पादानमिति भावः । ननु साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकया-
 यदभावोक्तैव वाच्यत्वाद्यभावमादायोक्तस्यातिप्रसङ्गस्य ध्युदास-

सम्भवात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रध्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावात् यावत्त्रयोपादान गौरवप्रसक्तमत आह अत एवेति । निरुक्ताभावे यावत्त्रयोपादानादेवेत्यर्थं । अन्यथा भूतत्वाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकान्यत्वाद्भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वाद्यच्छिन्नभावावस्य च तादृशप्रतियोगिताकस्य स्वविशिष्टहेत्वाधकारणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्ति स्यादेवेति भाव । यत्तु साध्यप्रतियोगिको यत्किञ्चिदभावो यद्धर्मावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तद्धर्मवत्त्वमित्येव लक्षणमस्तु कृत यावत्त्वगर्भनिरुक्त्वा धूमवान्वह्वरित्यादौ घटत्वेन धूमभावावस्यापि तादृशहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्त्युदासादित्याशङ्कात् एवेत्यादिकमवतारयन्ति तत्तुच्छम् । तादृशशङ्काया धूमवान्वह्वरित्यादिप्रसिद्धस्थल एव यद्विधूमोभयत्वावच्छिन्नभावावमादायातिव्याप्तिसम्भवे भूतत्वमूर्तत्वोभयवानित्याद्यनुधावनस्य सन्दर्भविरोधापत्ते । यदपि यादृशाभावस्य प्रतियोगिताया व्यापक साध्यतावच्छेदक तादृश कश्चिदभावो यद्धर्मावच्छिन्नधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तद्धर्मत्रय व्याप्तिरित्युक्तैव वाच्यत्वाद्यभावमादायातिव्याप्तिवारणसम्भवाथावत्त्वगर्भलक्षण गौरवप्रसक्तमत उक्तं अत एवेत्यादीति तदप्यसङ्गतम् । प्रतियोगितामात्रस्यैव प्रत्येकपर्यवसितत्वेन यद्विधूमोभयत्वादेस्तद्व्यापकत्वासम्भवाद्द्विधूमोभयवान्धूमदित्यादावव्याप्तिभयेन तादृशानिरुक्ते शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । ननु प्रतियोगिसमानाधिकरणयामित्यत्र प्रतियोग्यधिकरणत्व साध्यनिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्राह्यमित्यल यावत्त्वनिर्देशेनेत्यत आह अत एवत्यादीत्यापि घटन्ति । नव्यास्तु ननु साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मनिर्वाच्छिन्नसाध्यनिष्ठयादृशप्रतियोगिताका यत्किञ्चिदभावो यदधिकरणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयसमानाधिकरणस्तत्रमित्यस्यैव सम्यक्त्वे यावत्त्वगर्भलक्षणारम्भो गौरवप्रसक्त प्रमेयवात् वाच्यत्वादित्यादौ विरुद्धघटत्वपटत्वोभयगगनाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावमादाय लक्षणसम्भवात् गगनादवृत्तिमत्त्वलक्षणधर्मत्वाभावात् सामान्याभावोयान्यप्रतियोगित्व स्वरूपसम्बन्धेन प्रत्याश्रयविभिन्नमुपेयमतो विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयमात्रस्याभावमा-

तत्वोभयवान्मूर्तत्वादिसादौ द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य* प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्येऽपि भूतत्वमनोन्यत्वाद्यभावस्यातथात्वान्नातिप्र-

दायैव घूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिप्रसङ्गः न चानवच्छिन्नान्तवैयर्थ्ये
घह्निधूमोभयत्वाद्यच्छिन्नाभावमादाय घूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्या-
प्तेर्वाकत्वात्साध्यनिष्ठपदमपि तदर्थमेव अन्यथा गगनाद्यवच्छिन्न-
प्रतियोगिताकवाच्यत्वाद्यभावमादाय व्याभिचारिमात्रेतिव्याप्याप-
त्तेरित्यत आह अत एवेति इत्थं च भूतत्वविशिष्टमूर्तत्वाद्यभावस्य
साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिनाकतया तस्य प्र-
तियोगिसामानाधिकरण्यं नातिव्याप्तिं सम्पादयतीत्याशयेन द्वि-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावपर्यन्तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमपि साधु
सङ्गच्छने परं तु प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकप्रतियोगिताको यः
काश्चिद्भावो यदधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरणस्तत्त्व-
मेवाव्याभिचरित्व कुतो नोक्तम् भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताव्यक्तेस्तादृशोभयात्मकसाध्यव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावादेव
तादृशोभयाभावमादायातिव्याप्त्यसम्भवादिति विभावनीयमिति
प्राहुः। [केचिच्च ननु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपदस्य व्यर्थतया सा-
ध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभाव एव यावत्त्वविशेषणमुच्च-
तमित्यत आह अत एवेति उक्ताभावे यावत्त्वोपादानादेवेत्यर्थः इति
प्राहुः.] भूतत्वमात्मभिन्नत्वे सति विशेषगुणवत्त्वम् तच्च न व्याप-
कतायाः प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितकल्पे भूतत्वमूर्तत्वोभयस्य
व्यापकं तादृशोभयवति घटादावुत्पत्तिक्षणावच्छेदेन विशेषगुण
त्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वात् उक्त मनोन्यत्वेति । साध्यस्यैवाभाव-
मादाय नातिव्याप्तिं सुतरां वस्त्वन्तरस्यैवेति कैमुतिकन्यायेनोक्तं
मनोन्यत्वेतीत्यपि वदन्ति । अतथात्वादिति । स्वविशिष्टहेत्वधिक-
रणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादित्यर्थः । मनस्येव व्यभि-
चार्यादिति भावः । ननु यत्समानाधिकरणा यावन्तोभावाः प्रतिया-
गिसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नेत्यादि व्यर्थम् न च [साधनसमानाधिकरणगोत्वाद्यभावनस्य
हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वाद्संभव इति वा-

सङ्गः साधनसमानाधिकरणस्य गोत्वाद्यभावस्य तत्तत्साध्यव्य-
क्त्यभावस्य चातथात्वात् साध्यतावच्छेदकेसादि येन सम्बन्धेन
हेतुः तेनैव तदधिकरणं बोध्यम् तेनात्मत्वे साध्ये समवायेन हेतो-
र्ज्ञानस्य विषयतयाऽधिकरणे घटादौ वर्तमानस्य साध्याभावस्या-
तथात्वेऽपि न क्षतिः एवं दलान्तरेऽपि सम्बन्धभेदानिवन्धनो

च्यम्] तस्यापि पूर्वक्षणवृत्तिवविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमा-
नाधिकरणत्वात् [न चैवंरोत्या] व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम्
धमावस्य स्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नस्वकीयप्रतियोगिताध-
यसामानाधिकरण्यं तदन्यप्रतियोगिताया एव व्याप्यवृत्तितानिरूपक-
तया धूमाद्यभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावनिष्ठप्रतियोगिता-
या अतथात्वेन धूमवान्वह्णिरित्यादावतिव्याप्ययोगादत आह साधने-
त्यादि।गोत्वादीत्यादिपदेन गगनादिसंग्रहः। तथाच तदलानुक्तावस-
म्भव एव स्यादिति भावः। नन्वेवं यत्समानाधिकरणा यावन्तः साध्य-
प्रतियोगिकाभावाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमाना-
धिकरणास्तत्त्वमित्येवोच्यतां तावतैव गोत्वाद्यभावमादायासम्भवस्य
व्युदासादत आह तत्तदिति । तथा चोक्तविवक्षायां द्रव्यत्वाद्येक-
व्यक्तिसाध्यकसद्देतौ लक्षणसम्भवेपि बह्विमान् धूमाज्जातिमान्
सत्त्वादित्यादौ साध्यप्रतियोगिकानां तत्तद्ब्रह्मभावानामात्मत्वाद्य-
भावानां च प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादव्याप्तिरिति भावः । न
च साध्यव्यापकप्रतियोगिका इत्यस्यैव सम्यक्ते व्यापकतावच्छे-
दकप्रतियोगिताकपर्यन्तं व्यर्थमिति वाच्यम् । तत्तत्साध्यव्यक्तौनां
गगनादीनां च प्रमेयत्वादिप्रकारेण साध्यव्यापकतया तद्भावमादा-
यान्मभावपत्तेः । न च वृत्तिमस्ये सति स्वानधिकरणसाध्यवन्निष्ठा-
भावाप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वं निरुच्य तत्प्रतियोगिकाभावा
एव निवेद्यतामिति वाच्यम् । तस्य लक्षणान्तरत्वेऽप्युक्तलक्षणस्या-
दुष्टत्वादिति भावः । यत्समानाधिकरणा इत्यत्र हेत्वधिकरणत्वं
विशिनष्टि येनेत्यादिना । तदधिकरणमिति । तत्सम्बन्धीत्यर्थः । तेन
तादात्म्येनाधिकरणाप्रसिद्धावपि तत्सम्बन्धेन सद्देतौ भाव्याप्तिः ।

दोषः सम्बन्धैक्यविवक्षया निरमनीयः रूपादिसामान्याभावे साध्ये

अतथात्वेपीति । प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वविरहेपीत्यर्थः । यद्यपि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमवश्यं स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनापि विवक्षणीयम् तथा च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणानुक्तौ कालिकसम्बन्धेन धूमस्याधिकरणं महाकाले वर्तमानस्य प्रलयान्यत्वाद्यभावस्यापि यावदन्तर्गतत्वात् स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्या बह्विमान् धूमादित्यादायव्याप्तिः सम्भवति । तथापि स्वविशिष्टहेत्वधिकरणेत्यादेरुक्तावनुक्तौ चांभयथैव अयमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिः बह्विमान् धूमादित्यत्र स्वविशिष्टेत्याद्युक्तावेव तथेत्याशयेन प्रसिद्धोदाहरणं परित्यक्तम् । यत्तु महाकालस्यैव प्रलयान्यत्वाद्यभावविशिष्टहेत्वधिकरणत्वसम्भवात् स्वविशिष्टेत्याद्युक्तावपि बह्विमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः महाकालस्य हेतुताघटकसंयोगसम्बन्धेन धूमाधिकरणत्वाभावेपि हेतुसम्बन्धित्वानपायात् तादात्म्येन हेतोः सङ्ग्रहार्थं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यो हेतुसम्बन्धी तद्वृत्तियावद्भावानामेव निवेशितत्वादिति मतं तन्तुच्छम् । संयोगमात्रेण धूमहेतोः प्रभामण्डलादौ बह्वैर्व्यभिचारितया पर्वतादिनिरूपितसंयोगेनैव तस्य हेतुत्वात्तादृशसंयोगेन च धूमस्याधिकरणे पर्वतादौ प्रलयत्वादिस्वरूपस्य प्रलयान्यत्वाद्यभावस्य विशिष्ट्याप्रसिद्धेरावश्यकत्वात् । विभिन्नकालीनयोर्विषयतान्यसम्बन्धसामान्येनैवाधाराधेयभावविरहादिति दिक् । ननु पृथिवीत्ववान् महाकालकपालान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तिः साधनसामानाधिकरणस्य महाकालान्यत्वाद्यभावस्यापि हेत्वधिकरणमहाकालाद्यवच्छेदेन कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरणत्वाद्दत्त आह एवमिति । दलान्तरेपि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यदलेपीत्यर्थः । एकसम्बन्धेन व्यापकत्वमन्यसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्येवं सम्बन्धभेदनिबन्धनः प्रोक्तातिव्याप्तिरूपो दोषः साध्यव्यापकताघटकसम्बन्धेन साद्धं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकसम्बन्धस्यैक्यविवक्षया निरमनीय इत्यर्थः । यत्सम्बन्धेन स्यावच्छिन्नानाधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं

यद्यत्तद्व्यप्रतियोगिताकः साध्यवन्निष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्न-
 प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकान्यप्रतियोगिको घायो-
 मावस्तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरणं तद्वृत्तित्वं विव-
 क्षितमिति फलितोर्यः । पृथिवीत्वाभावप्रतियोगित्वं तु न कालिक-
 सम्बन्धेन पृथिवीत्वादिव्यापकतावच्छेदकं नित्यपृथिव्यां व्यभिचा-
 रात् । किं तु समवायेनैव । तेन च सम्बन्धेन पृथिवीत्वाद्यभावस्य हे-
 त्वधिकरणमहाकालावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावा-
 न्नोक्तातिव्याप्तिरिति भावः । यत्तु येन सम्बन्धेन व्यापकत्वं तेन
 सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्योक्तावपि नित्यज्ञानमीदवरस-
 विषयकत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः साधनसामानाधिकरणस्येच्छामिन्न-
 र्थाद्यभावस्यापि साध्यव्यापकताघटकविषयितासम्बन्धेन; यावद्धे-
 त्वधिकरणे प्रतियोगिसामानाधिकरणत्वात् न च येन येन सम्बन्धे-
 न व्यापकत्वं तेन तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविषय-
 णान्नोक्तदोषः तथा सति यावत्पदैवैयर्थापत्तेः विशेषणतासा-
 मान्येनेय साध्यवन्निरूपितविशेषणतयापि वाच्यत्वादेः साध्यव्या-
 पकतया घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्यैव तादृशसम्बन्धेन हेत्व-
 धिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् धूमवान्
 धहेरित्यादौ व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिविरहात् इति तन्मन्दम् । विष-
 यितासम्बन्धेन व्यापकताया एवासत्त्वाद्धिषयितासम्बन्धेन स्वाय-
 च्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या स्वायच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठे-
 त्यादिव्यापकतायास्तेन सम्बन्धेनासम्भवात् । न च तेन सम्बन्धेन
 स्वायच्छिन्नसम्बन्धित्वमेव व्यापकतायां निवेशनीयम् । त्वदुक्ता-
 तिप्रसङ्गमयेनेय तस्यानिवेशनीयत्वात् । न च तत्सम्बन्धावच्छिन्ना-
 थाः साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छे-
 दकधर्मयत्पलक्षणं व्यापकत्वं विषयितासम्बन्धेन सुलभं साध्यवति
 नित्यज्ञाने यस्तुमात्रस्यैव विषयितासम्बन्धेन सत्त्वेपि नित्यज्ञानान्य-
 र्थापिशिष्टघटादैर्विषयितासम्बन्धेनाभायस्य तत्र सत्त्वे बाधकाभा-
 वादिति वाच्यम् । विषयिताया वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धावच्छि-
 ष्टप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः । यदपि मनस्तथा च मनस्तथाद्यभावस्यापि साध्यव्या-
 पकताघटकद्विघटविशेषणतया सर्वत्रैव परमाणौ प्रतियोगिसमा-

नाधिकरणत्वादिति तदपि तुच्छम् । नित्यानामव्याघर्तकत्वाज्जन्या-
नामेव मूर्तानां दिगुपाधितया परमाणौ दिक्कृतविशेषणतया कस्या-
प्यसत्त्वात् तेन सम्बन्धेन माध्यव्यापकत्वविरहात् । अन्यथा वस्तु-
मात्रस्यैव कालोपाधित्यसम्भवात्तदपि जन्यमात्रस्य न स्यात् ।
अत एव प्रलयदशायां दिग्देशविभागो नास्तीत्यादिसिद्धान्तः स-
द्गच्छते । अन्यथा परमाणूनां सत्त्वात्तदानीमपि दिग्दिशभागप्रसङ्गा-
दिति दिक् । यदि च स्पन्दो महाकालत्वादित्यादावतिव्याप्ति-
साधनसमानाधिकरणस्य महाकालाद्यत्वाद्यभावस्यापि साध्यव्या-
पकताघटककालिकसम्बन्धेन महाकाले प्रतियोगिसमानाधिकरण-
त्वात् न चायं स्पन्द इत्याकारकप्रतिकश्चिद्व्योधव्यक्तेर्विषयतासम्ब-
न्धेनैव स्पन्दत्वव्यापकत्वात् यावदन्तर्गतस्य तदभावस्यैव साध्य-
व्यापकताघटकाविषयतासम्बन्धेन हेतुधिकरणमहाकाले प्रतियोगि-
समानाधिकरणत्वाभावात्तानि व्याप्तिः न हि तादृशव्योधव्यक्तो का-
लिकसम्बन्धेनापि स्पन्दत्वव्यापकत्व भाविभूतेषु स्पन्देषु व्यभिचा-
रादिति वाच्य विषयतायाः ज्ञानसमानकालीनतया तद्वुद्धिव्यक्त्य-
भावदशायामेव स्पन्दत्ववति विषयतासम्बन्धेन तत्तद्वुद्धिव्य-
क्त्यभावस्य सत्त्वाद्विषयतासम्बन्धेनायं स्पन्द इत्याकारकजन्यबुद्धे-
साध्यव्यापकत्वासम्भवात् किं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
स्यासत्त्वेपि व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावमादाय न के-
वलान्ययिसाध्यकस्थले लक्षणसम्बन्धाप्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिमूल-
स्य तद्व्युपकत्वानुपपत्ते न च साध्यवन्निष्ठाभावीयप्रतियोगिताया-
सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकधर्मस्वरूपव्यापकतायां व्यधिकर-
णधर्मावच्छिन्नाभावमादायासम्भववारकस्य सामानाधिकरण्येनेत्य-
स्य व्यर्थतायामेव तन्मूलग्रन्थस्य तात्पर्यमिति वाच्य सामान्यधर्मेण
विशेषाभावादाय व्यापकत्वस्याप्रसिद्धेर्कारणार्थमथ सामानाधि-
करण्यदलस्य व्यापकतायामप्ययं निवेशनीयत्वादित्याकं विभाव्यते
तदा सम्बन्धैक्यविश्लेषेति ग्रन्थस्य माध्यव्यापकत्वस्य तदवच्छेद-
कप्रतियागित्वस्य प्रतियागिसामानाधिकरण्यघटकीभूतप्रतियोग्य-
धिकरणत्वस्य चैकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविश्लेषेत्यर्थः । तथा च स्व-
प्रतियागितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रति-
योगिनाका यावन्तोभावाः स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-

योगिसमानाधिकरणा इत्यर्थलाभात् यावदन्तर्गतस्य समवायादि-
सम्बन्धेन नित्यज्ञानघमनस्वरूपस्पर्शवाद्यभावस्य स्वप्रतियोगिताय
च्छेदकीभूतसमवायादिसम्बन्धेन यावद्धेत्यधिकरणे प्रतियोग्यस-
मानाधिकरणत्वात् नित्यज्ञान नित्यमविषयकत्वात् मनस्त्वघत् अ-
णुत्वात् स्पन्दो महाकालवादित्यादां कुत्रापि नातिव्याप्तिः । नचैवं
वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वा-
द्यभावस्यैव तत्र घटवतया तस्य प्रतियोगितायच्छेदकसम्बन्धसत्त्वे
मानाभावादिति वाच्यम् । स्वरूपसम्बन्धेन घटत्वादिना वाच्यत्वं
नास्तीत्यादिप्रतीत्यनुरोधेन तादृशाभावस्यापि प्रतियोगितायच्छेद-
कसम्बन्धस्वीकारात् । अन्यथा भूतस्योमेन पटत्वावच्छिन्नघटव-
दित्येव निर्णयसत्त्वेपि भूतस्योमेन पटत्वेन घटो नास्तीति प्रत्यय-
प्रसङ्गात् । नचैवमपसिद्धान्तः । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नोपि चेदभाव-
प्रामाणिकस्तदा सर्वे सम्बन्धेन प्रतियोगिता अवच्छिद्यन्तामिति प्र-
त्ययकृतैव सामान्याभावे उच्यमाणत्वात् । केचित्तु सम्बन्धेन्यविवक्षये-
त्यस्य साध्यत्वं साध्यव्यापकं च प्रतियोगिसमानाधिकरणप्यघटकी-
भूतप्रतियोग्यधिकरणत्वं चेकेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्ष-
णीयमित्यर्थं तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यव्या-
पकतायच्छेदकीभूततादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया यावन्तो-
ऽभावा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणा इत्य-
र्थलाभात् कुत्राप्यतिव्याप्तिः न च प्रतियोगिताया साध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धावच्छिन्नत्वविवक्षणं व्यर्थमिति वाच्यम् तदनुक्तौ वा-
च्यत्वादिभेदमादायैव केवगन्धव्यादौ लक्षणसम्भव प्रतियोग्य-
वृत्तिधेत्यादिमूल तन्निराकरणस्यासङ्गतत्वापत्तं न चैवमपि सर्व-
त्र वाच्यत्वाद्यभावस्येत्यादिप्रत्ययविराजं वाच्यत्वात् सयोगादि-
सम्बन्धेन धृमाद्यव्यापकत्वमिति वाच्यम् वाच्यत्वाद्यभावस्य-
त्यादिषदसत्त्वात् यत्र स्वरूपसम्बन्धेन साध्यता तत्र वाच्यत्वाद्य-
भावमादाय सयोगादिरसम्बन्धेन साध्यताया च द्रव्याद्यभावमादा-
यातिव्याप्तिपरतयैव तत्सङ्गतेरित्याहुः । त मन्दम् । मनोन्यत्राद्यभा-
वस्येत्याद्युक्तप्रत्ययविराजं । भूतजन्तुं जानयस्य समवायेन सा-
ध्यताया मनोन्यत्रस्य त सम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वामम्भात् ।
वृत्त्यनियामकसम्बन्धेनाधिकरणत्वस्य प्रतियोगित्वस्य थाप्रसिद्ध्या

तेन साध्यतायां धनी चैत्रत्वादित्यादिसञ्ज्ञेतावव्याप्तिः । तद्रूपान्य-
रूपं रूपत्वादित्यादावतिव्याप्तेश्च । साध्यताघटकसमवायेन साध्य-
व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकानां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नगुण-
त्वाद्यभावाणां सर्वेषामेव स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियो-
गिसमानाधिकरणत्वादिति । यस्तु विशेषणताविशेषेण साध्यव्याप-
कत्वं तेनैव च प्रतियोगित्वं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं च सम्ब-
न्धैक्यविवक्षेत्यस्यार्थमाह तदपि गवाद्यभावात्सामान्याद्यभावात्सामान्या-
दिप्रत्यस्यालम्बकतापत्तेरुपेक्षितमिति । नन्वेतावताप्ययमात्मा ज्ञाना-
दित्यादावव्याप्तिरेव घटत्वादिनाःत्वसामान्याभावस्यापि स्ववि-
शिष्टस्य हेतोर्विषयतयाधिकरणे घटादौ व्यापकताघटकसमवायेन
प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादत आह दलान्तरेति पञ्चादुक्ते-
हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्र हेत्वधिकरणदलेपीत्यर्थः [सम्बन्धभेद-
निबन्धनो दोषः एकसम्यग्धेन हेत्वधिकरणत्वं स्वविशिष्टहेत्वधिक-
रणेत्यत्रान्यसम्यग्धेन हेत्वधिकरणत्वनिबन्धनोऽव्याप्तिरूपो दोष
इत्यर्थः] सम्यग्धैक्यविवक्षयेति हेतुसमानाधिकरणा इत्यत्र हेत्व-
धिकरणत्वं येन सम्यग्धेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्र
हेत्वधिकरणत्वं तेनैव सम्यग्धेनेति विवक्षयेत्यर्थः इत्थं च दला-
न्तरपदमपि साधु सङ्गच्छत इति तु नव्याः । यद्वा धूमवान्बहुरि-
त्यत्रातिव्याप्तिः धूमसामान्याभावस्यापि हेत्वधिकरणायोगोलका-
वच्छेदेन स्वप्रतियोगित्वस्य कालिकसम्यग्धेनाश्रयीभूतबह्वशादेः स-
मानाधिकरणत्वादत आह दलान्तरेपीति । प्रतियोगिसामानाधिकर-
ण्यमित्यत्र प्रतियोगिताश्रयदलेपीत्यर्थः । सम्यग्धेदनिबन्धनो दो-
षः प्रकृतसाध्यव्यापकत्वस्यैकसम्यग्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रति-
योगिताभावस्यान्यसम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयीभूतबह्वशादेः
सामानाधिकरण्यनिबन्धनो दोषः सम्यग्धैक्यविवक्षया यत्सम्यग्धेन
व्यापकतावच्छेदकत्वं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यत्रापि तेन स-
म्यग्धेन प्रतियोगिताश्रयत्वविवक्षयेत्यर्थ इति संक्षेपः । अत्र सम्यग्धै-
क्यविवक्षायां रूपसामान्याभाववान् पृथिवीत्वाज्जन्यपृथिवीत्वाद्दे-
त्यादिविरुद्धहेतावप्यतिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्य पृथिव्यन्य-
त्वाद्यभावात्स्यापि हेत्वधिकरणपृथिव्यवच्छेदेन जन्यपृथिव्यवच्छेदेन
या दिक्कृतविशेषणतया प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् मूर्तमात्रः

पृथिवीत्वादिकं सद्देतुरेव प्रलये परमाणुव्युत्पत्तिकाले चावयविनि
तत्सत्त्वात् नच प्रतियोगिवत्तद्व्यंनप्रागभावयोरस्यन्ताभावविरो-
धित्वम् मानाभावात् अतएव अन्तराश्यामे रक्तं रूपं नास्तीति

स्यैव दिगुपाधित्वोपगमात् न च तस्यालक्ष्यत्वे नीरूपमित्याकारक-
यत्किञ्चित्प्रमाण्यक्तेर्विषयतासम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वाद्याद्यदन्तर्ग-
तस्य तदभावस्यैव हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिक-
रण्यविरहाभ्रातिव्याप्तिः तादृशबुद्धिव्यक्तैविभिन्नकालीनघटादौ के-
नापि सम्बन्धेनासत्त्वादिति घाच्यम् विषयताया ज्ञानसमानका-
लीनतया तादृशबुद्ध्यभावदशायामेव रूपशून्ये गगनादौ विषयता-
सम्बन्धेन तद्व्युद्भवावप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात्तादृशज्ञान-
व्यक्तमायस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावात्
स्त्रायच्छिन्नानधिकरणसाध्यवशिष्टेत्यादिव्यापकतायास्तद्व्युद्भविकौ
सत्त्वोपि प्रतियोगिवैयधिकरणप्राप्तित्वापकत्वस्य तद्व्युद्भि-
व्यक्तायसत्त्वेनोक्तस्थलेऽतिव्याप्तेरावदयकत्वादिति भ्रमं निराकुरुते
रूपसामान्येत्यादिना । पृथिवीत्वादिकमिति । नित्यपृथिव्या दिगुपा-
धित्वे मानाभावादादिपदम् । तेन जन्यपृथिवीत्वाद्युपग्रहः । सद्देतु-
प्रतिकूलविरोधं निरस्यति प्रलय इति । महाप्रलय इत्यर्थः खण्डप्रल-
ये तु पार्थिवपरमाणौ रूपमस्त्येव अन्यथोत्तरसर्गे पार्थिवद्वयणुकस्य
रूपोत्पत्त्यर्थं परमाणौ पाकान्तरकल्पनापत्तरिति प्राञ्चः । प्रलय इत्यस्य
पाकेन रूपादेः प्रलयदशायामित्यर्थः तेन महाप्रलयानभ्युपगमेपि
न क्षतिः उत्पत्तिकाले चेत्यत्र चकारेण निरुक्तप्रलयस्यानुकर्ष-
णाच्चावयविन्यापि पाकदशायां तत्सत्त्वात् न ग्रन्थन्यूनतेत्यपरे ।
ननु विरोधविरहे घटाद्यवच्छेदेन व्यभिचारित्याकुतः सद्देतुरयमत
आह उत्पत्तीति । यथापि पाकेन श्यामादिरूपनाशकालेपि अव-
यविनि रूपसामान्यामायसन्धं तथापि पोलुपाक्यादिमते तदस-
म्भवात् अपच्यमानायव्यनुरोधाच्च उत्पत्तिकालमात्रानुसर-
णम् । तत्सत्त्वादिति । रूपादिसामान्यामायसत्त्वादित्यर्थः । प्रति-
योगिपक्षेति । प्रतियोगिन इत्येत्यर्थः । विरोधित्वं पञ्चदशदेशाष्ट-
तित्यम् । मानाभावादिति । प्रलयाद्यवच्छेदेन परमाण्यादौ रूपादि-

प्रत्ययः न चैप रक्तिमभ्रंसाद्यवगाही पूर्वापररक्तिम वनप्राग
भाववति रक्तेऽपि तथाप्रत्ययप्रसङ्गात् तत्सामानाधिकरण्यश्च

सामान्याभावे तु योग्यसन्निकर्षाभावात् प्रत्यक्षासम्भवेऽप्यनुमा-
नादिकमानमस्तीत्याशयः । यत्तु घटादावुत्पत्तिकालाद्यन्तरेण रूप
सामान्याभावस्य प्रत्यक्षमेव सम्भवति तदानीं चक्षुसयुक्तविश-
ेषणतायास्तत्रासत्त्वेऽपि द्रव्यसमवेतवृत्त्यभावप्रत्यक्षहेतोश्चक्षुसयु-
क्तसमवेतविशेषणताया सत्त्वेन सन्निकर्षसम्भवाद्दिति तत्तुच्छम् ।
चक्षुसयुक्तसमवेतद्रव्यशुक्लविशेषणताया रूपाद्यभावाच्चक्षुसापत्या
चक्षुर्याग्यसयुक्तसमवेतविशेषणताया एव अभावग्राहकत्वेन द्र-
व्यान्पद्रव्यसमवेतवृत्त्यभाववाशुत्सत्त्वेन तज्ज प्रत्यासत्तुदकमा-
त् । अन्यथा प्रसरेणुवृत्त्यभाववाशुपे व्यभिचारापत्तेः । वस्तुत-
स्तोत्पत्तपूर्वचक्षुसयुक्तसमवेतस्य घटादेरन्त्यात्तद्विशेषणताया
अपि तदानीमसत्त्वात्तदुक्तक्रमेण हेतुनेन नास्तीति ध्येयम् । अत-
एवेति । ध्वसप्रागभावयारत्यन्ताभावविरोधित्वे मानाभावादेवत्य-
र्थः । रक्तिमध्वसप्रागभावयो सत्त्वभावेदयितुमन्तरापदम् । रक्त-
रूपमिति । न च गुणे शुक्लादय पुष्पीत्यनुशासनात् रक्तो नास्ती-
त्यत्र प्रयोगो युक्त इति वान्यम् । वस्तुन्तरविशेषणतानापत्रस्यत्र शु-
क्लादिशब्दस्य पुंसवानुशासनात् । अत एव शुक्ल रूपमिति प्रयोग-
समासे मणिकृतेषु वक्ष्यत इति ध्येयम् । एष रक्त रूप नास्तीति प्र-
त्ययः । पूर्वेत्यादि । पूर्वरक्तस्य ध्वमवति उत्तररक्तस्य प्रागभाववति
इदानीं रक्तेपीत्यर्थः । न च रक्ततादृशाया वर्तमानस्यापि रक्तान्तर-
ध्वसादस्तदानीं रक्तत्वात्तदुन्नप्रतियोगिताकत्वप्रिरहान्त तादृश-
प्रत्ययस्तस्याव्याप्यवृत्तिर्यादिति वान्यम् । ध्वसादिप्रतियोगित्वस्य
किञ्चिद्धर्मानवच्छेद्यत्वात् । तत्तन्तन्तध्वसप्रागभावादिषु रक्तत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनामपेक्ष्य रक्तत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावा-
सम्बन्धस्यैवान्तर्गद्यामादिषु कल्पनाया लघुवाच्यः । न च यावन्ति
रक्तरूपाणि तत्तद्व्यक्तित्वनगधर्मानवच्छिन्नतत्तद्व्यक्तिनिष्ठप्रतिया-
गिताकभावात्कृतैरथ रक्त रूप नास्तीति प्रत्यय त्रियने प्रकृते च वि-
द्यमानरूपप्रतियोगिकस्य तादृशाभावात्स्यामत्त्वान्त तथा प्रतीतिगिति

स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन बोध्यम् तेन गोत्व जन्यद्रव्यत्व-प्र-

धाच्यम् । तथा सत्यन्तरा इयामे रक्तं रूपं नास्तीत्याकारकनिर्णयेऽपि तत्र रक्तं रूपमस्तीति प्रत्ययापत्तेः । विरोधिना सामान्याभावस्यानि-
श्चयात् । विशेषाभावकूटनिर्णयस्याप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा सा-
मान्याभाव एव न सिद्ध्यदिति भावः । प्राश्नस्तु प्रतियोगितासम्ब-
न्धनरूपत्वाभावच्छिन्नप्रकारताकससर्गाभावविशेष्यकप्रत्यया
रूपत्वावच्छिन्नप्रकारताकबुद्धेर्विरोधीति रूपत्वप्रतियोगितावच्छेद-
कमत्र नेति इयामतादृशाया रूपत्वावच्छिन्नाभाव एव रूपं नास्ती-
तिप्रतीतेर्न विषय किमनुरोधेन रूपध्वसादमति तदत्यन्ताभावसि-
द्धिरित्याहुः । तन्मन्दम् । अन्तरा इयामे समवायन रक्तं रूपं नास्ती-
तिप्रतीतप्रामाण्यानुरोधेनैव ध्वसात्यन्ताभावयोर्न विरोधः । अ-
न्यथा समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वसाद्यप्रसिद्ध्या तत्प्रतीतेर्भ्र-
मत्वापत्तरिति तु परमार्थः । तत्सामानाधिकरण्यचेति । प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्यचेत्यर्थः । स्वविशिष्टेति । स्वपदलक्षणघटकतत्त-
दभावात्प्रतिपरम् । तथा च तत्तदभावाश्रयीभूतयद्धेतुताघटकसम्ब-
न्धनहेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणतदवच्छेदेन तत्तदभावे
स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्राह्यमित्यर्थः । तेन हेतुसामाना-
धिकरणस्य घटत्वादिना बह्व्याद्यभावस्यापि कालिकसम्बन्धेन धू-
माद्यधिकरणस्पन्दादौ व्यापकताघटकसयोगादिसम्बन्धेन प्रतियो-
गिसामानाधिकरण्याभावेऽपि बहिमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः । न
चाद्रव्यविशिष्टसत्त्वादित्यादौ घटत्वादिना द्रव्यत्वाद्यभावस्य हे-
त्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्येऽपि क्षतिः । गु-
णादीनां विशिष्टसत्तानाधिकरणत्वात् । यद्यपि व्याप्यवृत्तेरवच्छे-
दकमत्तमानाभावाद्वाच्यत्वाद्यभावादिष्ठयत्प्रतियोगिसामाना-
धिकरण्यतदवच्छेदकत्वं न हत्वाधिकरणस्येत्यसम्भवकथि-
तातिव्याप्तितादृशस्य च न च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणता-
व्यापकीभूतप्रतियोग्यधिकरणताघटवृत्तित्वेवाच्यस्वविशिष्ट-
पदव्ययव्यापने प्रतियोग्यकरणीभूतस्वविशिष्टयावद्धेत्वाधिकर-
णवृत्तित्वस्योक्ता द्रव्यतदघटत्वादित्यादावव्याप्तिः यावद्धेत्वाधिकर-

लयावृत्तित्वादिना गवाद्यभावस्य गवाद्यनधिकरणधर्म्यच्छेदेन तद्वति काले महाकाले वा वृत्तावपि यदा गोत्वं तदा गौर्यत्र कालत्वं तत्र जन्यद्रव्यम् प्रलयावृत्ति वेत्यादौ नातिप्रसङ्गः हेतुमति

णाप्रसिद्धेः । तथापि यावन्तो हेतुमद्वृत्तिधर्माः हेत्वधिकरणत्वानि वा यावन्ति तत्प्रत्येकाश्रयाभूतप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वाददोषः । एकमात्रवृत्तिहेतोरपि तत्तत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य बहु-
 म्यधिकरणत्वानि सन्तीति न तत्राव्याप्तिः । न च प्रतियोग्यधिकरणवृ-
 त्तिस्वविशिष्टयावच्छेत्वधिकरणताकत्वमात्रं सम्यक् स्वविशिष्टपदस्य हेतुसमानाधिकरणा इत्यस्य च वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । प्रागुक्तम-
 पि स्वविशिष्टपदं हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य प्रवेशे एवार्थवद्भवति इत्यतः पञ्चावुक्तस्यापि तस्य प्रथमं प्रयोजनमाह तेनेति । गोत्वादि-
 ना गवाद्यभावस्य तद्वति काले वृत्तावपि यदा गोत्वं तदा गौरित्या-
 दौ, नातिप्रसङ्ग इति योजना । इदमुपलक्षणम् । तत्तदयोगोलका-
 न्यत्वाद्यभावस्यापि प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाद्भ्रमवान्वहेरित्या-
 दावतिप्रसङ्गो द्रष्टव्यः । गवाद्यभावस्य प्रतियोग्यधिकरणे दैशिक-
 सम्बन्धेनापि वृत्तित्वमुपपादायितुमाह गवाद्यनधिकरणेति । इदानीं
 चत्वरं गौर्नास्तीतिप्रत्ययात् गोमत्यपि काले कालिकसम्बन्धावच्छि-
 भ्रगवाद्यभावस्य गवानधिकरणकालाद्यवच्छेदेन वृत्तौ न विरोधः ।
 न चैतत्प्रत्ययस्य चत्वरं एवैतत्कालावच्छेदेन गवात्यन्ताभावो विषय
 इति वाच्यम् । देशे वृत्तौ कालस्येव काले वृत्तौ देशस्यावच्छेदकत्वा-
 नुमवादेकरोपस्य कर्तुमशक्यत्वात् । इदानीं गगने गौर्नास्तीतिप्रती-
 तेर्गवाद्यभावस्यैतत्कालावच्छेदेन गगनवृत्तित्वावगाहितायां भ्रम-
 त्वापत्तेश्च । गवाद्यभावस्य गगनादौ सार्वदिकत्वेन व्याप्यवृत्तितया
 कालावच्छेद्यत्वासम्भवादिति भावः । तद्वतीति । गवादिमतीत्यर्थः ।
 काले जन्यकाले । ननु चरमर्ष्यसात्मकस्य प्रलयात्यन्ताभावाभावा-
 स्यापि यावदन्तर्गतत्वात्तस्य सृष्टिकाले प्रतियोगिसामानाधिक-
 रण्याभावात्नातिव्याप्तिरत आह महाकाले वेति । तथाच तस्यापि म-
 हाकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्तस्य कालिकसम्बन्धेन जग-
 दाधारत्वादिति भावः । ननु गोत्वादिजातेः प्रलये कालिकसम्बन्धेन

प्रलये तत्सामानाधिकरण्याभावात् स्वविशिष्टेति विशेषणात्कपि-

सत्त्वे प्रमाणाभावाद्यद्वा गोत्वं तदा गौरिति सद्भेतुरेवेति यदि द्रव्या-
त्तदाप्याह यत्र कालत्वमिति । उक्तविश्रक्षानादरे घटादिसाधारणरूपे-
ण गोः साध्यतायामतिव्याप्तिरित्याशयेन साध्यान्तरमाह जन्यद्र-
व्यमिति । द्रव्यस्य साध्यतायां कालत्वं सद्भेतुरेव प्रलये कालिक-
सम्बन्धेन परमाण्वादेः सत्त्वात् कार्यद्रव्यानधिकरणीभूतत्वे सति
द्रव्ययत्त्वेनैव धर्मिप्राहकप्रमाणेन तत्सिद्धेरतो व्यभिचारित्वसम्प-
त्तये जन्यपदम् । ननु महाप्रलयानङ्गीकारे प्रागुक्तहेतुद्रव्यमेव लक्ष्य
खण्डप्रलयेपि ग्रहणाण्डान्तरे जन्यद्रव्यसत्त्वात् अतः साध्यान्तरमाह
प्रलयावृत्ति चेति । खण्डप्रलयावृत्ति चेत्यर्थः । यद्यपि प्रतियोगिनो
यद्दधिकरणं तद्वृत्तित्वस्य दैशिकसम्बन्धेन विद्यक्षायामपि यदां
गोत्वं तदा गौरित्यादाद्यतिव्याप्तिवारणं सम्भवति प्रलयाद्यवृत्तित्वा-
द्यच्छिद्राभायस्य प्रतियोग्यधिकरणे महाकालादौ दैशिकविशेषण-
तासम्बन्धेन वृत्तित्वविरहात् न च द्रव्यं महाकालत्वादित्यादाव-
व्याप्तिः कालिकसम्बन्धेन महाकालनिष्ठस्य द्रव्यत्याद्यभायस्य स्व-
प्रतियोग्यधिकरणे दैशिकविशेषणतया वृत्त्यभावादिति याच्यं हे-
तुसमानाधिकरणत्वस्यापि तादृशविशेषणतया विद्यक्षयणित्वात् त-
थापि रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणस्य रूपान्य-
त्याद्यभायस्य रूपभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्याद्यभायस्य च रूप-
त्वादिस्वरूपतया दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन वृत्तित्वविरहेण या-
यदनन्तर्गतत्वात् घटत्वादिना रूपभिन्नत्याद्यभायस्य च सर्वस्यैव
तादृशाभायस्य महाकालादौ स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्ति-
व्याप्तिरतः स्वविशिष्टहेत्यधिकरणेत्वादिविद्यक्षानुसरणमिति यद-
न्ति । यस्तुनो दैशिकविशेषणताघटितस्य लक्षणान्तरत्वादेकनापर-
स्यान्यथा कर्तुमशक्यायादुक्तलक्षणे न धैर्यमिति परमार्थः । यत्तु-
हेत्यधिकरणे विशेषणतया यत्तमानानां निरुक्त्यायद्भायानां प्रति-
योगिवृत्तित्वमेव विशेषणतासम्बन्धेनोचितं प्रतियोग्यधिकरणवृत्ति-
त्वप्रयेशे गौरत्वात् सर्वत्र व्यभिचारित्वलान्यत्याद्यभायमादात्प्राप्ति-
व्याप्त्यभावादिति तत्तुच्छम् । स्ववृत्तिरव्यविशिष्टानां केवलान्यविधिः-

संयोगाभाववान् हेतुत्वादिखादौ संयोगाद्यात्मकस्य साध्याभाव-
स्य सकृद्हेत्वधिकरणावृत्तित्वेऽपि नाव्याप्तिः जलादिदृत्तित्ववि-
शिष्टगोत्याद्यभावस्याभावस्तु जलत्वाद्यभावो न तु धूमाद्यभा-
वो जलादावपि तदभावप्रत्ययप्रसङ्गात् यत्समानाधिकरणानां

मांणामत्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोग्यवृत्तित्वेनासम्भवापत्तेः । न हि
वाच्यत्वादिदृत्तित्वविशिष्टानां वाच्यत्वादीनामभावो वाच्यत्वादि-
रूपप्रतियोगिवृत्तिरिति दिक् । प्राचां मते संयोगसामान्याभाव-
साध्यकं मेयत्वं द्रव्य एव व्यभिचारित्यतः कपिपद्मम् । प्रतियो-
गिद्वैयधिकरण्यघटितमेव साध्यव्यापकत्वमत्र प्रवेशितम् । यथा-
सन्निवेशे वैयर्थ्यविरहादतस्तदवच्छेदकत्वस्य संयोगाभावनि-
ष्ठप्रतियोगित्वेऽप्यक्षतेरित्याशयेन संयोगात्मकाभावस्याभिधान-
म् । तदघटितसाध्यव्यापकतायाः प्रवेशः तु गगनत्वादिर्वाशि-
ष्टवाच्यत्वाद्यभावगगनत्वाच्यत्वोभयत्यावच्छिन्नाभावदेर्यावदन्तर्ग-
त्वात्तस्य च हेत्वधिकरणीभूतगगनावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधि-
करणत्वादव्याप्तिरतः स्वविशिष्टपद्मम् । एतदभिप्रायेणैव संयोगाद्या-
त्मकाभावेत्यत्राप्यपद्मुदात्तम् । वस्तुतः सत्तावान् द्रव्यत्वात् गुण-
त्वान् रूपत्वात् इत्यादौ काले जन्यरूपे च हेतुसमानाधिकरणस्य
सत्ताभावस्य गुणत्वसामान्याभावस्य च केनापि सम्बन्धेनात्मगग-
नादौ नित्यरूपे चावृत्तित्वाद्धेतुवधिकरणावच्छेदेन तस्यैव यावदन्त-
र्गतस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिः स्यादिति स्ववि-
शिष्टपद्मं न स्यादिति दिक् । ननु धूमाद्यभावनिष्ठो जलादिदृत्तित्व-
विशिष्टगोत्याभावस्याभावो धूमाभाव एवाभावप्रतियोगिकस्याभावा-
धिकरणकाभायस्याधिकरणस्वरूपत्वात् तथा च धूमादौ साध्ये
यद्दृश्यादिहेतावतिव्याप्तिर्धूमाद्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन गो-
त्याद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्त आह जलादिदृत्तीति ।
न च तादृशभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेऽपि जलादेर्न तादृशभावत्वा-
द्यच्छिन्नाधिकरणत्वम् किं तु धूमाभावत्वाद्यच्छिन्नाधिकरणत्वमेवेति
न प्रत्ययातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवं सत्यभावमात्रस्यैव प्रायेणा-
मेदप्रसङ्गात् । उक्तक्रमेण व्याप्तिप्रसङ्गवारणसम्भवादिति भावः । ननु

तथापि धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः समनियताभावानामैक्या-
 द्धूमाभावस्य वह्निधूमोभयाभावाद्भिन्नस्यायोगोलकान्यत्वाभावा-
 देश्चायोगोलकभेदत्वादिना भेदसामान्याभावाद्भिन्नस्य हेत्वधिक-
 रणावच्छेदेनैव वह्न्यादिभेदाद्यात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादि-
 त्ति चेद्ब्राह्मणः यावत्पदस्य फलतः प्रतियोगिताविशेषणत्वेन साध्य-
 व्यापकतावच्छेदकीभूतयद्यत्प्रतियोगिताकोभावस्तस्य स्वविशिष्टहे-
 त्वधिकरणावच्छेदेन तत्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं विव-
 क्षितम् तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमादिनिष्ठतादृशप्रतियो-
 गिताकस्य धूमादिनिष्ठप्रतियोगिताश्रयेण धूमादिना हेत्वधिकरणा-
 वच्छेदेन सामानाधिकरण्यविरहात्प्रतिव्याप्तिः न च यत्सामाना-
 धिकरणा इत्यस्य वैयर्थ्यम् आत्मत्वसामान्याभावीयप्रतियोगि-
 ताया अपि साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तत्प्रतियोगिताकस्या-
 त्मत्वसामान्याभावस्य तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविर-
 हादयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिवारकत्वात् जलादिवृत्तिवर्-
 विशिष्टेत्यादिग्रन्थस्तु यस्तुगतिमनुरुच्यैवोक्तत्वेन तादृशाभावस्य
 धूमाभावस्वरूपत्वेपि तस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यव्यापकता-
 वच्छेदकीभूतधूमनिष्ठप्रतियोगिताव्यक्त्याश्रयसामानाधिकरण्यविर-
 हादेवातिव्याप्त्यसम्भवेपि न क्षतिः न च धूमत्वेन धूमाभावस्य धूम-
 निष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तदेव धूमत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य प्रमेयसा-
 मान्यनिष्ठं प्रतियोगित्वं लाघवात्तु तद्भिन्नं प्रतियोगित्वान्तरं गौरवा-
 दित्युक्तविवक्षयाप्यप्रतीकार इति घाच्यम् स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः
 प्रतियोगितायाः सामान्याभावस्येपि प्रतियोगिभेदेनैव भिन्नत्वादिति
 साम्प्रदायिकाः । यस्तुतः साध्यव्यापकतावच्छेदिकायाः स्वन्यूनवृ-
 त्तिवर्मानवच्छिन्नाया यादृशप्रतियोगिताया निरूपकोभावस्तस्य
 स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधि-
 करण्यमेव वक्तव्यम् तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमत्वादिना
 प्रमेयसामान्याभावानतिरेकेपि तदीयं प्रमेयसामान्यनिष्ठं प्रतियोगि-
 त्वं स्वन्यूनवृत्तिनैव धूमत्वधर्मेणावच्छिन्नमतो न तादृशप्रतियोगि-
 ताश्रयसामानाधिकरण्यमादायातिप्रसङ्ग इति युक्तमुपश्याम । य-
 च्छु समनियताभावानामैक्यमते धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणा-
 र्थं येन येन सम्यन्धेन व्यापकत्वं तेन तेन प्रत्येक प्रतियोगिसामाना-

संयोगाभाववान् मेयत्वादिखादौ संयोगाद्यात्मकस्य साध्याभाव-
स्य सकृद्हेत्वधिकरणावृत्तित्वेऽपि नाव्याप्तिः जलादिवृत्तित्ववि-
शिष्टगोत्याद्यभावस्याभावस्तु जलत्वाद्यभावो न तु धूमाद्यभा-
वो जलादावपि तदभावप्रत्ययप्रसङ्गात् यत्समानाधिकरणानां

मांणामत्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोग्यवृत्तित्वेनासम्भवापत्तेः । न हि
वाच्यत्वादिवृत्तित्वविशिष्टानां वाच्यत्वादीनामभावो वाच्यत्वादि-
रूपप्रतियोगिवृत्तिरिति दिक् । प्राचां मते संयोगसामान्याभाव-
माध्यकं मेयत्वं द्रव्य एव व्यभिचारित्यतः कपिपदम् । प्रतियो-
गिवैयधिकरण्यघटितमेव साध्यव्यापकत्वमत्र प्रवेशितम् । यथा-
सन्निवेशे वैयर्थ्यविरहादतस्तदवच्छेदकत्वस्य संयोगाभावनि-
ष्ठप्रतियोगित्वेऽप्यक्षतेरित्याशयेन संयोगात्मकाभावस्याभिधान-
म् । तदघटितसाध्यव्यापकतायाः प्रवेश, तु गगनत्वादिर्विशि-
ष्टवाच्यत्वाद्यभावगगन यवाच्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावदेर्यावदन्तर्ग-
त्वात्तस्य च हेत्वधिकरणाभूतगगनावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधि-
करणत्वाद् व्याप्तिरतः स्वविशिष्टपदम् । एतदभिप्रायेणैव संयोगाद्या-
त्मकाभावेत्यत्रापदमुदात्तम् । वस्तुतः सत्तावान् द्रव्यत्वात् गुण-
त्ववान् रूपत्वात् इत्यादौ काले जन्यरूपे च हेतुसमानाधिकरणस्य
सत्ताभावस्य गुणत्वसामान्याभावस्य च केनापि सम्बन्धेनात्मगग-
नादौ नित्यरूपे चावृत्तित्वाद्देवधिकरणावच्छेदेन तस्यैव यावदन्त-
र्गतस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिः स्याद्यदि स्वावि-
शिष्टपदं न स्यादिति दिक् । ननु धूमाद्यभावनिष्ठो जलादिवृत्तित्व-
विशिष्टगोत्याभावस्याभावो धूमाभाव एवाभावप्रतियोगिकस्याभावा-
धिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वात् तथा च धूमादौ साध्ये
यद्व्याप्तिहेतावतिव्याप्तिर्धूमाद्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन गो-
त्याद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्त आह जलादिवृत्तीति ।
न च तादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेऽपि जलादेर्न तादृशाभावत्वा-
वच्छिन्नाधिकरणत्वम् किंतु धूमाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वमेवेति
न प्रत्ययातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवं सत्यभावमात्रस्यैव प्रायेणा-
मेदप्रसङ्गात् । उक्तक्रमेण व्याप्तिप्रसङ्गवारणसम्भवादिति भावः । ननु

तथापि धूमवान् घट्टेरित्यादावतिव्याप्तिः समनियताभावानामैक्या-
 द्भूमाभावस्य बह्विधूमोभयाभावाद्भिन्नस्यायोगोलकान्यत्वाभावा-
 देभ्यायोगोलकभेदत्वादिना भेदसामान्याभावाद्भिन्नस्य हेत्वधिक-
 रणावच्छेदेनैव बह्व्यादिभेदाद्यात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादि-
 त्ति चेदत्राहुः यावत्पदस्य फलतः प्रतियोगिताविशेषणत्वेन साध्य-
 व्यापकतावच्छेदकीभूतयद्यत्प्रतियोगिताकोभावस्तस्य स्वविशिष्टहे-
 त्वधिकरणावच्छेदेन तत्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं शिवं-
 क्षितम् तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमादिनिष्ठतादृशप्रतियो-
 गिताकस्य धूमादिनिष्ठप्रतियोगिताश्रयेण धूमादिना हेत्वधिकरणा-
 वच्छेदेन सामानाधिकरण्यविरहाभातिव्याप्तिः न च यत्सामाना-
 धिकरणा इत्यस्य वैयर्थ्यम् आत्मत्वसामान्याभावीयप्रतियोगि-
 ताया अपि साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तत्प्रतियोगिताकस्या-
 त्मत्वसामान्याभावस्य तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविर-
 हाद्यमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिवारकत्वात् जलादिवृत्तित्व-
 विशिष्टेत्यादिग्रन्थस्तु घस्तुगतिमनुरुध्यैवोक्तस्तेन तादृशाभावस्य
 धूमाभावस्वरूपत्वेपि तस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यव्यापकता-
 वच्छेदकीभूतधूमनिष्ठप्रतियोगितान्यत्त्वाश्रयसामानाधिकरण्यविर-
 हादेनातिव्याप्त्यसम्भवेपि न क्षतिः न च धूमत्वेन धूमाभावस्य धूम-
 निष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तदेव धूमत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य प्रमेयसा-
 मान्यनिष्ठं प्रतियोगित्वं लाघवात्तु तद्भिन्नं प्रतियोगित्वान्तरं गौरवा-
 दित्युक्तविवक्षयाप्यप्रतीकारइति वाच्यम् स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः
 प्रतियोगिनायाः सामान्याभावात्स्य ङेपि प्रतियोगिभेदेनैव भिन्नत्वादिति
 साम्प्रदायिकाः । घस्तुतः साध्यव्यापकतावच्छेदिकायाः स्रन्यूनवृ-
 त्तिवर्मानवच्छिन्नाया यादृशप्रतियोगिताया निरूपकोभावस्तस्य
 स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधि-
 करण्यमेव वक्तव्यम् तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमत्वादिना
 प्रमेयसामान्याभावानतिरेकेपि तदीय प्रमेयसामान्यनिष्ठं प्रतियोगि-
 त्वं स्रन्यूनवृत्तिनैव धूमत्वधर्मेणावच्छिन्नमतो न तादृशप्रतियोगि-
 ताश्रयसामानाधिकरण्यमादायातिप्रसङ्ग इति युक्तमुपश्याम । य-
 तु समनियताभावानामैक्यमते धूमवान्बह्वेरित्यादावतिव्याप्तिवारणा-
 र्थं येन येन सम्बन्धेन व्यापकत्वं तेन तेन प्रत्येकं प्रतियोगिसामाना-

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां यावदभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामाना-

धिकरण्यं विवक्षितम् तथा च व्यभिचारिमात्र एव यत्राधिकरणे व्यभिचारस्तदन्यत्वस्य स्वात्मकस्वरूपसम्बन्धेनापि साध्यव्यापकत्वात्तदभावस्य च हेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशान्यत्वनिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावाद्भातिव्याप्तिः अत एव विपर्ययतासम्बन्धस्य व्यापकताघटकत्वेऽपि नित्यज्ञानं नित्यसविपर्ययकत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः नित्यज्ञानत्वाद्यभावस्य व्यापकताघटकीभूतसमाधायसम्बन्धेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादिति भर्तृ तत्तुच्छम् । घटत्वादिना याच्यत्वाद्यभावस्यैव घटत्वादिनायपि नित्यत्वत्वाद्यभावरूपतया तस्य व्यापकताघटकाय पिण्डान्यत्वनिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन यावद्धेत्यधिकरणे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादेव धूमवान् बहोरत्यादावतिव्याप्तिविरहाद्यावत्पदस्य स्वविशिष्टेत्यस्य यत्समानाधिकरणा इत्यस्य च व्यर्थतापातादिति दिक् । ननु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वेऽपि सर्वत्र सद्धेतौ घटत्वादिविशिष्टत्वाद्यभावस्य गगनराच्यत्वोभयाभावं वा समादाय प्रोक्तलक्षणसम्भवात्प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति मूलावतारानुपपत्तिः । न च वैशिष्ट्यव्याप्त्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन व्यापकतावच्छेदकीभूतप्रतियोगिताया विशेषणीयत्वाच्चैवमिति याच्यं व्यभिचाराधारकत्वेन तादृशविशेषणस्य व्यर्थत्वात् अन्यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसमानकालीनत्वेनापि हेतुं विशिष्यैव ग्रन्थावतारणं कुतो न समर्थयेदतो लक्षणान्तरमाह यत्समानाधिकरणानामिति । धृष्टिमान्धूमात्सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्यव्यापकप्रतियोगिकानां जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावशुण्यत्वविशिष्टसत्त्वाद्यभावानां स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकीभूतजलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावात् उक्तं रूपावच्छिन्नेति । तथा च जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादेः साध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वाद्देव । यत्तु साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य घटत्वेन घटत्वभावस्य यावद्धेत्यधिकरणे घटत्वाद्य-

भावो व्याप्तिः तथा चाप्रसिद्धिः । प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो
न प्रतियोगितावच्छेदकः । तद्विशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतु-

धिकरण्यं तत्रं वा तत् ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादीनामभावः
मुलभ एव शेषं दर्शितदिशावमेयम् अत आह प्रतियोग्यवृत्तिश्चे-

च्छिन्नसामानाधिकरण्याभावाद्वापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेति त-
दत्यन्तमसत् । घटत्वेन यह्यभावस्यैव बह्वित्वेन घटाभावतया तस्या-
पि यावद्धेतुमति स्त्रप्रतियोगितावच्छेदकीभूतबह्वित्वावच्छिन्नसमा-
नाधिकरणत्वात् । ननु समवायित्वस्य वाच्यत्वव्यापकतानवच्छेदक-
त्वात्तदवच्छिन्नस्य वाच्यत्वाद्यभावस्य मूलोक्तस्यैतल्लक्षणाघटक-
त्वादाह ज्ञेयत्वन्वादिनेति । शेषमित्यादि । येन सम्यग्धेन हे-
तुस्तेन सम्यग्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वमभावे
प्राह्यम् । तेनायमात्मा ज्ञानात् घटान्यत्वविशिष्टात्मघटसंयोगा-
द्वेत्यादावात्मत्वसामान्याभावस्यातथात्वेपि नाव्याप्तिः । एवं येन
सम्यग्धेन व्यापकता तत्सम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य स्त्र-
प्रतियोगितावच्छेदकसम्यग्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसा-
मानाधिकरण्यं बोध्यम् । अतो न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावा-
सत्त्वेपि व्यधिकरणसम्यग्धावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावमादाय लक्षण-
सम्भवात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थावतारानुपपत्तिः । न वा ज-
लत्वादेः समवायेन साध्यतायां महाकालत्वादावतिव्याप्तिः । प्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं स्वविशिष्टहेत्वधिकर-
णावच्छेदेन बोध्यम् । तेन द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाद्यभावस्य
काले हेतुमति प्रतियोगिसामानाधिकरण्येपि नातिव्याप्तिः । इदं
त्वयघातघ्यं साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्ये-
नानवच्छेदकत्वरूपमेव व्यापकतावच्छेदकत्वमत्र पूर्वत्र च निवे-
द्यं न तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितं तथा सति व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावसत्त्वेपि सर्वं प्रमेयमित्याकारक्यकिञ्चिन्न्यबुद्धिवि-
प्यत्वसामान्याभावमादायैव सर्वत्र लक्षणसमन्वयात्प्रतियोग्यवृत्ति-

ध्येत्यादिग्रन्थावतारानुपपत्तिः. जन्यज्ञानव्यक्तिविषयत्वस्य तादृशबु-
द्धिदशायामेव सत्त्वेन तदसत्त्वदशायामेव तादृशज्ञानविषयता-
भावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वात् एवं चात्र स्वविशिष्टपद न कपि-
सयोगात्मकामात्रं गगनत्वादिविशिष्टवाच्यत्वाभावं वादाय कपिस-
योगाभाववान्प्रमेयत्वादित्यादावव्याप्तिवारकं कपिसयोगाभावव्या-
देरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वाभावात् किं तु हेतुमति काले वर्तमानस्य
सत्त्वसामान्याभावंस्यापि निरुक्तरूपशालित्वात्तस्य चान्मादावसत्त्वेन
यावद्धेतुव्यधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्य-
विरहात्सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिवारकमेव स्वविशिष्टपदमा
न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्र-
तियोगिताको यत्किञ्चिद्भावो यद्धेतुव्यधिकरणावच्छेदेन स्वावच्छे-
दकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसत्त्व-
मित्येव सम्यक् वाच्यत्वत्वादिना घटाभावमादायैव वाच्य ज्ञेयत्वा-
दित्यादौ लक्षणसमन्वयादिति वाच्यम् । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या प्रमेयवान् ज्ञेयत्वादित्यादावव्या-
प्तिः । गुरुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या प्रमेयवह्निमान् धूमादि-
त्यादाव याप्ते । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत-
या गोमी चैत्रत्वादित्यादौ स्वामित्वादिसम्बन्धेन गवादे साध्य-
तायामव्याप्तिश्चेति दिक् । ननु वह्नित्वेन धूमवद्वृत्तिसामान्याभावो
धूमविसययोगसम्बन्धेन द्रव्यसामान्याभावो वा धूमाभाव एव
तथायोगोलकभेदतदभावान्यतरत्वेनायोगोलकावृत्तेरभावोऽयोगोल-
कान्यत्रस्वरूपसम्बन्धेन भेदसामान्याभावो वाऽयोगोलकभेदाभाव
एव समनियताभावानामैक्यात् तथा च धूमाद्यभावस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदक यद्वह्नित्वादिक तदवच्छिन्नेन सम यावद्धेतुव्यधिकरणे धूमाद्य-
भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वात् धूमवान्य-
ह्नित्वादिवति याप्ति सामान्यधर्मेण विशेषाभावाभ्युपगमे तु सुत-
रां तथा धूमत्वेन धूमाद्यभावानामेव प्रमेयत्वादिना धूमाद्यभाव-
तया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वावच्छिन्नसामानाधि-
करण्यादिति चेत् । अत्रापि यावत्तस्य फलतः प्रतियोगित्वस्य वि-
शेषणतया साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नयद्यत्प्रतियोगिताको
यत्समानाधिकरणोऽभाव स्वविशिष्टहेतुव्यधिकरणवच्छेदेन तत्तत्र

ति । केचित्तु व्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणसाध्यभावस्य प्रति-
योगिनाया अनवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेः प्र-

तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणस्वरूपमिति पर्यवसिता-
र्थः तथाच धूमादिनिष्ठतादृशधूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
स्य धूमदिनिष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतधूमत्वावच्छिन्नेन
सार्धं हेत्वधिकरणावच्छेदं सामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्ति-
रिति साम्प्रदायिकाः । वस्तुतोऽपि साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपाव-
च्छिन्नायाः स्वन्यूनवृत्तिवर्मानवच्छिन्नयादृशप्रतियोगिताया निरूप-
कोभावस्तादृशप्रतियोगिताया यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नेन सामाना-
धिकरण्यं वक्तव्यम् । धूमत्वादिना धूमाद्यभावस्तु न प्रमेयत्वादिना
धूमाद्यभावः सामान्यधर्मेण विशयाभावानभ्युपगमात् तदभ्युपगमे तु
यादृशप्रतियोगिताकाभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्ति-
त्वस्य जगद्वृत्तिमिन्नत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकः साध्यव्यापकतावच्छेद-
करूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नसामानाधिकरण्यं वाच्यमतो न कश्चिद्वाप इति ध्येयम् ॥ चक्रव-
र्तिः लक्षणान्याह के चित्त्विति । अनवच्छेदकमिति यत्साध्यतावच्छे-
दकमिति परेणान्वितम् । घटत्वादिना बहुचभावमादाय बहिमान्
धूमादित्यादौ लक्षणसङ्गतिः । व्यभिचारिणितु हेतुसमानाधिकरणस्य
साध्यसामान्याभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदक-
मतो नातिव्याप्तिः । कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिवार-
णार्थं व्याप्यवृत्तेरिति । बहिहत्वादिना घटाभावमादायाव्याप्तिरतः
साध्येति । अत्र च प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्राह्या ।
तेन ममवायादिसम्बन्धेन बहुचाद्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि बहिहत्वादेर्नासम्भवः । प्रतियोगिवैयधिक-
रण्यप्रवेशे वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः प्रतियोगिव्यधिकरणसा-
ध्याभावाप्रसिद्धेरतस्तत्परित्यागः । व्याप्यवृत्तिव्यं निरवच्छिन्नहेत्व-
धिकरणवृत्तिकत्वं हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तवृत्त्यभावप्रति-
योगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यद्भाष्यवृत्तिव्यं तत्संवा-
प्यं चैतन्नाभार्यमेव हेतुसमानाधिकरणस्येत्युक्तम् । न तु स्वातन्त्र्येण

तियोगिच्यधिकरणस्य वा अभावस्य प्रतियोगितायाः सामाना-
धिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामाना-

तद्विशेषणं वैयर्थात् । यन्किञ्चित्स्वनिवेशाच्च संयोगाभावस्य हेत्व-
धिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वापि संयोगि सत्त्वादित्यादौ-
नातिव्याप्तिः । ननु समनियताभावानामैक्यात् घटत्वेन बह्वचभाव-
स्यैव बह्वित्वेन घटाभावतया हेतुसमानाधिकरणस्यैव तादृशसाध्य-
प्रतियोगिकाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं बह्वित्वादिमित्यव्या-
प्तिः अतः समनियताभावैक्यमते निरुक्तिमाह हेतुसमानाधिकरण-
स्येति । व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येना-
नवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकमिति योजना । नन्वत्रापि हेतुसमा-
नाधिकरणस्य बह्वित्वेन बह्विधूमोभयाभावस्य बह्वित्वेन पर्वतावृत्ते-
रभावस्य च प्रतियोगितायाः समानाधिकरणं सदेव बह्वित्वमवच्छे-
दकमित्यव्याप्तिः तादृशप्रतियोगिताया अन्यूनवृत्तित्वे सति यद्व-
च्छेदकं तदन्यत्वोक्तावपि तथा पर्वते बह्वित्वेन तार्णातार्णदहनोभयं
नास्तीतिप्रतीतिसिद्धस्यैव तादृशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
द्बह्वित्वस्य न च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व न बह्वित्वमात्रे
पर्याप्तं किं तु तार्णातार्णोभयत्वेपि अन्यथा तादृशप्रतियोगितावच्छे-
दकीभूतबह्वित्वावच्छिन्नवति पर्वतादौ तादृशाभावासत्त्वप्रसङ्ग इति
वाच्यम् सोन्द्रमते प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवत्तामात्र-
स्याभावाविरोधित्वात् अन्यथा घटवति घटत्वेन पटाभावस्यापलापा-
पत्तेः किं तु प्रतीतिबलाद्बह्वधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वसिद्धौ सत्यां प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मविशिष्टप्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नेनैव सार्धमनायत्याऽभावस्य विरोधित्वं वाच्यं तदेत-
द्बह्वित्वादिना तार्णातार्णोभयाभावादिसत्त्वेपि न क्षतिकरम् अत एव
च द्रव्यत्वेन बह्विर्नास्ति बह्वित्वेन तद्बह्विर्नास्तीति प्रतीत्या सामान्यध-
र्मेण विशेषामाद्योभ्युपेयते न च तत्र बह्वित्वस्यैव प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वं भासते द्रव्यत्वस्य तु वैशिष्ट्यमात्रं विषय इति वाच्यम् बहि-
मानयमित्येवं निर्णयसत्त्वेपि द्रव्यत्वेन बह्विर्नास्तीतिप्रत्ययात् द्रव्य-
त्वस्यैवावच्छेदकतया भानात् अन्यथा बह्वित्वावच्छिन्नबह्विनिष्ठप्र-

तियोगिताकत्वेन बह्व्यभाववृद्धिं प्रति बह्वित्येन बह्विविशिष्टनिश्च-
यस्यैव विरोधित्वात्तादृशप्रतीत्यसम्भवापत्तेः अस्माकं तु द्रव्यत्वा-
वच्छिन्नबह्विनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन बह्व्यभाववृद्धिं प्रति द्रव्यत्वेन
बह्विविशिष्टनिश्चयस्यैव विरोधित्वात्तदसत्त्वादेव तादृशभावप्रतीति-
सम्भवात् इत्यतो लक्षणान्तरमाह प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वेति ।
केचित्तु सामानाधिकरण्यमभेदः तथा च हेतुसमानाधिकरणमा-
धीयस्याभिन्नप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्सं तदन्यत्वं साध्यतावच्छे-
दके विवक्षितं प्रातयोगित्वं स्वरूपसम्यग्धविशेषः स च सामान्या-
भावस्थले प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूप एव न तु प्रातयोगिस्वरूपः
अननुगमादभेदेनाधाराधेयभावानुपपत्तेश्च सामान्यधर्मेण विशेषा-
भावस्थले च प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतो विशेषधर्म एव तथा न तु
सामान्यधर्मः अतिप्रसक्तत्वात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्थले
च प्रतियोगितावच्छेदकादिस्वरूपं न प्रतियोगित्वं किं त्वतिरिक्त-
मेवान्यथा प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनैव सार्धमभावस्य
विरोधात् तदवच्छिन्नवति तादृशभावस्यासत्त्वप्रसङ्गात् विवादोप्य-
तिरिक्तायां प्रतियोगितायामेव अन्यथा समनियताभावैक्येन निखिल-
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव गगनाभावात्मकतया गगनाभाव-
स्वीकर्तृणां चिन्तामणिकाराणां तदनङ्गीकारानुपपत्तेः इत्थं च प-
र्षन्ते बह्वित्येन तार्णातार्ण्यवद्ही न स इति प्रतीतियलात्तादृशभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य बह्वित्ये सत्त्वेपि तादृशप्रतियोगित्वं न
बह्विन्वाभिन्नं किं तु तादृशोभयत्वाभिन्नमतिरिक्तमेवेतिस्वामिन्नायाः
साधनबन्निष्ठाभावप्रतियोगिताया यद्यच्छेदकं तदन्यत्वस्य बह्वित्ये
सत्त्वान्त तस्य धूमव्यापकतावच्छेदकत्वहानिः नन्यत्र लक्षणे हेतु-
धिकरणवृत्तित्वमभावस्य सम्यग्धमात्रेण न वाच्यम् बह्विसामान्या-
भावस्यापि कालिकादिसम्यग्धेन धूमवति सत्त्वादव्याप्यापत्तेः ना-
पि दैशिकविशेषणतया घटमिन्नं द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्यापत्तेः
घटत्वरूपस्य साध्याभावस्य दैशिकविशेषणतया वृत्तित्वविरहादि-
त्यतो लक्षणान्तरमाह प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वेति प्राहुः । अपरे
तु प्रागुक्तं व्याप्यवृत्तित्वं यत्किञ्चित्त्वघटितत्वेन दुर्बलमतः प्रतियो-
गिव्यधिकरणस्येत्यादिलक्षणान्तरमुक्तमित्यप्याहुः । अन्ये तु कालि-
कसम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगिकाकाशाभावामावादादौ साध्ये आत्मत्ये

हेतावव्याप्तिः श्राकाशाभावात्मकस्य साध्यताभावस्य निरवच्छिन्नप्रवृत्ति-
 कतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदकमतः प्रतियांगि-
 व्यधिकरणस्य वेति लक्षणान्तरमित्याहुः । हेतुसमानाधिकरणस्य
 प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्ये-
 मानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकमिति योजना । अथात्र प्रतियोगि-
 व्यधिकरणन्धे न स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वं समनियता-
 भावानामभिन्नतया घटाभावादेरपि घटत्वेन प्रमेयसामान्याभाव-
 स्वरूपत्वात्तस्य च प्रमेयात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणतया तदन्य-
 त्वासम्भवात् एवं स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधि-
 करणो यो यस्तदन्यत्वमपि न तथा घटत्वेन घटाभावादेरपि प्रमे-
 यत्वादिना घटाद्यभावस्य द्रव्यत्वेन घटवद्दृष्टेरेभावस्य धा तादा-
 र्थ्योपगमात् अप्रासिद्ध्यापत्तेः । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि-
 त्त एव कारणसम्भवेऽव्याप्तिघाटकस्य सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वै-
 यर्थ्यापाताच्च न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगि-
 ताध्यानधिकरण्यं तादृशप्रतियोगित्वं प्रतियोगितान्तर्यः तथा च
 यद्विद्येन घटाभावायं घटनिष्ठप्रतियोगित्वमपि तादृशमतस्तदवच्छेद-
 कत्वं यद्विद्येन्यस्तीति सामानाधिकरण्यपदं तेन तादृशप्रतियोगि-
 तायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकाप्रासिद्ध्या तद्विन्नप्रतियोगि-
 तैव लक्षणघटिकेति वाच्यं विशिष्टसत्तायान् जातेरित्यादावतिव्या-
 सेगुणादीनामपि विशिष्टसत्तानिष्ठप्रतियोगिताध्याधिकरणत्वात्
 घटयान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गाच्च हेतुमतो महाका-
 लस्य साध्यताघटककालिकसम्बन्धेन घटाद्यभावप्रतियोगिताध्या-
 धिकरणतया प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रासिद्धेरिति श्रेद्ग्राहुः सा-
 ध्यताघटकसम्बन्धेन व्याध्रयवृत्तिव्यावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकर-
 णयावच्छेत्थधिकरणिणा यावत्यः प्रतियोगितान्तदन्यप्रतियोगित्वं प्र-
 नियोगितान्तर्यः तथा च यद्विद्येन घटाद्यभावस्यापि घटा-
 दिनिष्ठा प्रतियोगिता तादृशीनि तदवच्छेदकत्वं यद्विद्येऽप्यस्ती-
 त्यनः सामानाधिकरण्यपदम् घटयान् महाकालत्वादित्यादीं ग-
 गनाभावायं गगननिष्ठमेव तादृशं प्रतियोगित्वं सुलभमिति
 न कोऽपि दोषः । घटनुतो ध्रुमवति यद्विद्येन घटां नास्तीति यद्गमया-
 न्यद्विद्येन न घटयान् किं तु घटत्वेनेति प्रतीतिपलाह्यधिकर-

षडर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकान्योन्याभावोप्यस्ति अत
 एव समवायितया वाच्यत्ववज्जेटो घटादौ पञ्चधरमिधैः स्वीकृतः
 तथा च यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नीयत्वेन साध्यतावच्छे-
 दकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगिताश्रयाधिकरणान्यत्व हेतुमत्तादृ-
 शप्रतियोगितासमानाधिकरणवृत्तिव्यायच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृश-
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववत्त्वं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वं
 वा साध्यतावच्छेदके विवक्षितं तथा च घटादिनिष्ठस्य बह्वित्वेनैव
 घटाद्यभावप्रतियोगित्वस्यापि तादृशत्वेन बह्वित्वादेस्तदवच्छेदक-
 कत्वाद्ब्याप्तिरतः सामानाधिकरण्येनेत्युक्तम् तथा च बह्वित्वस्य
 तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्पन्तामायस्य तत्र सस्वाभावाव्याप्तिः
 कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ तु घटादिसामान्याभावप्रति-
 योगिताया भतथात्वेपि घटत्वेन पटाद्यभावप्रतियोगितामादायैव
 लक्षणसम्बन्धः कालः पटत्वेन पटवान् न तु घटत्वेनेत्यनुभवात्
 बह्वित्वादिसामान्यधर्मेण महानसीयबह्व्याद्यभावसत्त्वे तु यादृशप्र-
 तियोगितावच्छेदकेत्यत्रावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तिर्यं ग्राह्यम् तच्च
 तदतिरिक्तवृत्तिर्ये सति तत्समानाधिकरणं यद्यत्तदन्यत्वं । नातो
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तत एव वारणसम्भवे सा-
 मानाधिकरण्यद्वैवैयर्थ्यमित्यस्मद्गुरुचरणाः । यत्तु यत्प्रतियो-
 गितावच्छेदकविशिष्टस्य यत्प्रतियोगिताश्रयस्य च द्वयोः साध्यता-
 वच्छेदकसम्बन्धेनानधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगित्वं प्र-
 तियोगितान्तार्थः तथा च बह्वित्वेन घटाद्यभावस्य घटनिष्ठप्रतियो-
 गिताया अपि -तादृशत्वाद्बह्वित्वादेस्तदवच्छेदकत्वमादायाव्याप्तिः
 भतः सामानाधिकरण्येनेति प्रागुक्तार्थकम् एतन्मते च सामान्यरूपेण
 विशेषाभावानुपपन्नः नातो बह्वित्वेन तद्बह्व्याद्यभावमादायाव्याप्तिः
 न च स्वरूपसम्बन्धात्मकप्रतियोगितायाः प्रतियोगिभेदेन भिन्नत्वा-
 द्बह्वित्वात् धूमादित्यत्राव्याप्तिः घाहसामान्याभावीर्यं यन्महानसी-
 यबह्विनिष्ठप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतबह्वित्वविशिष्टस्य तत्प्रतियो-
 गिताश्रयीभूतमहानसीयबह्वेद्य द्वयोरनधिकरणत्वस्य हेतुमति एवंते
 सत्यादिति याच्यं प्रतियोगिव्यक्तीनां भेदेपि एकधर्मावच्छिन्नप्रति-
 योगिताया लाघवेनैक्यस्वीकारादिति न च कालो घटयान्महाका-
 लत्वादित्यादौ तादृशप्रतियोगित्याप्रसिद्ध्याव्याप्तिः गगनाद्यमा-

धिकरण्यं व्यप्तिः एवञ्च व्याप्तेरव्यभिचारिसम्बन्धरूपतापि सङ्ग-
च्छेदे हेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नताध्याभाववद्भूतित्वस्यैव
साध्यतावच्छेदके हेतुमन्निष्ठसाध्याभावमतियोगितावच्छेदकत्व-
स्यापि व्यभिचारत्वात् अवच्छेदकत्वञ्चेह तत्पर्याप्त्यधिकरण-
त्वम् तेन विशिष्टबह्वयभावस्य हृदत्ववाहित्वोभयावच्छिन्नाभावस्य

धीयप्रतियोगिताधयीभूतगगनस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या तादृशप्रति-
योगिताया लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यम् महाकालान्यत्वविशिष्टघ-
टाद्यभावस्य तादृशविशिष्टघटन्याघवच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेरेव त-
यात्वात् यत्प्रतियोगितावच्छेदकाविशिष्टयत्प्रतियोगिताधयोभयत्वं
घा हेत्वधिकरणयत्किञ्चिन्निष्ठाधिकरणतावच्छेदकं तादृशप्रतियोगि-
ताया एव निवेद्यतया गगनाभावादिकमादायैव लक्षणसम्भवा-
च्चेति तन्न । प्रतियोगिभेदेपि प्रतियोगितावच्छेदकाभेदेन प्रतियोगि-
ताया यद्यभेदस्तदा बहिर्वत्वेन घटाभावस्य या बहिर्वत्वावच्छिन्ना घट-
निष्ठप्रतियोगिता सैव बहिर्वत्वादिना बहिर्धूमोभयाभावस्यापि बहि-
र्त्वावच्छिन्ना धूमादिनिष्ठा प्रतियोगिता लाघवात् तथा च सामा-
नाधिकरण्येनेयस्य वैयर्थ्यं दुर्वारं बहिर्वत्वेन घटाभावीयं यद्घटनि-
ष्ठप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतबहिर्वत्त्वविशिष्टस्य तादृशप्रतियोगि-
ताधयीभूतबहिर्धूमादेश्च द्वयोरधिकरणत्वस्य सर्वत्रैव हेतुमति
सत्त्वेन बहिर्वत्वरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया लक्षणाघ-
टकत्वादिति दिक् । एवं चेति । तथा चास्य पारिभाषिकत्वानादरेपि न
क्षतिरिति भावः । बहिर्वत्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभाववति धूमादेर्वर्तमान-
त्वावुक्तं भाष्याभावेति । अत्र साध्याभावो व्याप्यवृत्तियौघ्यः ।
एवं परत्रापि । विशिष्टेति । महानसीयत्यादिविशिष्टबहिर्वत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकस्येत्यर्थः । ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वान्महानसीयत्यवधि-
त्ययोर्येशिष्टस्यैव घा परंपरया तत्रावच्छेदकत्वान्मैव दोष इत्यत
आह हृदत्यवहित्वेति । ननु व्याप्यवृत्तित्यघटितलक्षणयोः संयोगि
मत्वादिष्वप्रतिप्याप्तिः भ्यसमानधिकरणाभावाप्रतियोगित्यस्याघ-

च प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वस्य न क्षतिः सत्त्ववति गुणादौ संयोगाद्यभावोऽपि व्याप्यवृत्तिः वक्ष्यमाणं वा प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तदवच्छेदकत्वमिहापि बोध्यम् भवति च गुणत्वगुणावृत्तित्वद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियो-

च्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपस्य वा व्याप्यवृत्तित्वस्य संयोगाभावेऽसत्त्वादत आह सत्त्ववतीति । तथाच हेतुसमानाधिकरणस्य व्यप्यवृत्तेरित्यन्तेन निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वं हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वं वा ऽभावस्य विचक्षितमिति भावः । गुरुधर्मेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय पारिभाषिकावच्छेदकत्वानुसरणस्यावश्यकत्वे व्याप्यवृत्तित्वस्य प्रकृतनिवृत्तावप्रवेशेऽपि न क्षतिरित्याशयेनाह वक्ष्यमाणं चेति । यथाश्रुतस्य प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्योक्तौ सत्त्वावान् जातिमत्त्वादित्यादावव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्मानतिरिक्तवृत्तित्वात्सत्तात्वस्येत्यतो वक्ष्यमाणमिति । सिद्धान्तलक्षणे वक्ष्यमाणमित्यर्थः । तथा च हेतुमन्निष्ठाभावीयतत्सम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकं यद्दमंविशिष्टसम्यन्धिनिष्ठाभावीयतत्सम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं तदेव पारिभाषिकावच्छेदकम् तदन्यत्वं माध्यतावच्छेदके वाच्यमिति भावः । ननूत्पत्तिदशायां गुणसामान्याभायस्य संयोगजति घटादौ सत्त्वाद्गुणत्वस्य संयोगत्वविशिष्टसम्यन्धिनिष्ठाभावीयतत्सम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वधिरहात्प्र तमादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वसम्मायनापीत्यत आह गुणावृत्तित्वेति । गुणासमवेतत्वेत्यर्थः । घटादाश्रुत्पत्तिदशायामपि गुणासमवेतस्य द्रव्यत्वादेः सत्त्वात्प्र तद्भाय इति भावः । संयोगी गुणाग्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ गुणावृत्तित्वमादाय संयोगत्वस्य न पारिभाषिकावच्छेदकत्वं सम्भवति गुणावृत्तित्वावच्छिन्नभायस्य हेतुसमानाधिकरणत्वात् अतः संयोगमाध्यकत्वमिच्छादिमात्रे यद्दमंमादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वं तद्दमंमाह द्रव्यमत्रिति । द्रव्या-

गिताकव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणत्वाद्यनतिरिक्तवृ-
त्त्येव संयोगत्वमित्याहुः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामा-
नाधिकरण्यावच्छेदकस्वसमानाधिकरणसाध्याभावत्वकत्वं यत्स-

भ्यासमवेतत्वेत्यर्थः । उक्ताभावानामव्याप्यवृत्तित्वे संयोगात्मकस्व-
प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वेन कदाचिद्गुणत्वादिरूपाणां तत्प्रतियो-
गितावच्छेदकानां संयोगत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगिता-
मवच्छेदकत्वं न स्यात् तदेव नास्ति तेषां व्याप्यवृत्तितया संयोगा-
त्मकस्वप्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वादेतावन्मात्रं सूचयितुमुक्तं व्या-
प्यवृत्तीति ॥ प्रगल्भलक्षणं दूषयितुमुपन्यस्यति साध्यतावच्छेदकेति।
स्त्रपदं विशिष्टहेतुपरम् । तथा च यद्दमौवच्छिन्नसमानाधिकरणसा-
ध्याभावत्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिक-
रण्यं तद्दमैवत्वं पर्यवसितमवच्छेदकत्वं चा[न्यूना]नतिरिक्तवृत्तित्वं
व्यभिचापिणि तु हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यसामान्याभावंस्यैव
साध्यसामानाधिकरण्यविरहाभ्रातिप्रसङ्गः । विशिष्टसत्तायान् जाते-
रित्यादौ यावत् एव हेतुसमानाधिकरणस्य साध्याभावस्य सत्तारूपसा-
ध्यसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिः अतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ने-
ति । तथा च विशिष्टसत्ताभावस्यैव तादृशस्य विशिष्टसत्तारूपसाध्य-
समानाधिकरणत्वाभावाभ्रातिप्रसङ्गः । अत्र च साध्यसामानाधिकरण्यं
येन सम्बन्धेन साध्यता तेन सम्बन्धेन साध्यस्याधिकरणे दैशिक-
विशेषणतया वृत्तिमत्यरूपं प्राह्यम् । तेन द्रव्यत्वादिसमानाधिकर-
णस्य ज्ञानाद्यभावस्य विषयतया ज्ञानाद्यधिकरणे वृत्तायपि समवा-
येन ज्ञानसाध्यके द्रव्यत्वादिहेतौ नातिव्याप्तिः । न वा कालः प्रमेय-
त्वादित्यादौ सर्वेषामेव साध्यामायानां साध्यवति काले फाल्गुन्यस-
म्बन्धेन वृत्तायप्यतिप्रसङ्गः । साध्यामायनिष्ठं हेतुसमानाधिकर-
ण्यमपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रकृतहेतोर्यदधिकरणं तत्र विदो-
षणतया वृत्तिमत्यरूपं बोध्यम् । तेनायमात्मा ज्ञानादित्यादौ विष-
यतया ज्ञानस्य हेतोरधिकरणे पर्यवसितस्यात्मायाभावस्य द्रव्यं वि-
शिष्टसत्तादित्यादौ च सत्तासमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वसामान्या-
भावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविरहेऽपि नाप्यतिव्याप्तिः । न वा कालः

मानाधिकरणसाध्याभावप्रमायां साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वं नास्ति

कालपरिमाणादित्यादौ हेत्वधिकरणे कालिकसम्बन्धेन धर्तमानस्य कालत्यादिनामान्याभाषस्य साध्यवति दैशिकविशेषणतया वृत्ति-
मन्वयिरहेपि क्षतिः । साध्याभाषस्तु पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या बोध्यः ।
तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाषासत्त्वेपि साध्यस्य विशिष्टाभाषा-
दिकमादायैव लक्षणसम्भवात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थावतारा-
सद्गतिः । कपिसंयोगी सत्त्वादित्यादौ तु कपिसंयोगाद्यभाषस्य सा-
ध्यमानानाधिकरण्येपि द्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः । कालिक-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके गगनाभावस्याभावे साध्ये यत्र
प्रमेयत्वादिफं हेतुस्तत्र हेतुमति दैशिकविशेषणतया धर्तमानस्या-
काशाभावात्मकस्य साध्याभाषस्य साध्यवति दैशिकविशेषणतया
वृत्तायपि हेतुसमानाधिकरणस्य नित्यत्वादिसामान्याभाषस्यापि नि-
कृत्साध्याभावतया तस्यैव साध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नाति-
व्याप्तिः । यत्समानाधिकरणेति । यत्समानाधिकरणसाध्याभाषप्र-
मासामान्य इत्यर्थः । तेन धूमवाग्धहेरित्यादौ व्यधिकरणधर्माव-
च्छिन्नसाध्याभाषप्रमाव्यक्तेः साध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्येपि साध्य-
सामान्याभाषप्रमाया एव साध्यवत्ताज्ञानविरोधितया नातिव्याप्तिः ।
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाषस्य साध्यसामान्याभाषत्वम-
दृशायां पर्यतो बहिमानित्याकारकसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्यादस-
म्भवात् स्यादतः प्रमात्घोषादानम् । प्रमात्वं चात्र म्रमसामान्यमिन्न-
ज्ञानत्वम् । नातस्तादृशशुद्धेरपि अशतः प्रमात्यादुक्तदोषतादय-
स्यम् । हृदादौ यहिसामान्याभाषप्रमायाः साध्यवत्ताज्ञानविरोधि-
त्याद्व्याप्तिरतो यत्समानाधिकरणेति फलतः प्रमाविशेषणम् । तथा
च यद्दर्मावच्छिन्नवद्विशेष्यकसाध्याभाषप्रमासामान्ये इत्यर्थः । तेन
वृक्षत्वसमानाधिकरणस्य संयोगसामान्याभाषस्यैव गुणं धर्मिणि
प्रमायाः साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्येपि संयोगि वृक्षत्वादित्यादौ ना-
व्याप्तिः । यत्तु साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं हेतुमन्मात्रवृत्तिधर्माव-
च्छिन्नविशेष्यकं यत्साध्यवत्ताज्ञानं तद्विरोधित्वरूपं वाच्यं तथा

तत्त्वं वा व्याप्तिरिति तु न युक्तम् । सर्वत्र साध्याभावपदवैयर्थ्यात् ।

ख गुणो न सयोगीति प्रमाया गुण सयोगीत्याकारकबुद्धिविरोधि-
त्वेपि तादृशी साध्यवत्ताधीर्न हेतुमन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्य-
का गुणवादेहेतुमदन्यवृत्तित्वादतो नोक्तदाय इति तनुच्छम् । य-
त्समानाधिकरणत्वस्य व्यर्थत्वापत्ते । साध्याभावप्रमासामान्ये यद्ब-
न्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रिशप्यकसाध्यवत्ताज्ञानस्य विरोधि व नास्ति
तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् । जलादिधर्मिकवह्निसामान्याभावप्रमा-
या साध्यवत्ताधीरितिराधित्वेपि धूमवन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशे-
ष्यक यद्बह्निमत्ताज्ञान तद्विराधिवाभावादेव बह्निमान् धूमादित्या-
दावव्याप्त्यसम्भवादिति दिक् । अत्र च साध्यतावच्छेदकेन सम्ब-
न्धेन तेन रूपेण च साध्यवत्ताज्ञान बोध्यम् । तेन पर्वतो न समवायेन
बह्निमानित्यादिप्रमाया समवायेन बह्निमत्ताबुद्धिं प्रति पर्वतो महा-
नसीयबह्निमाप्रति प्रमायाश्च सयोगेन महानसीयबह्निमत्ताबोध प्रति
प्रतियन्धकत्वेपि बह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्ति । प्रतियन्धकत्वं
धावच्छेदकधर्मवत्ताज्ञानव्यावृत्त प्राहम् । तेन बह्निसामान्याभा-
यावच्छेदकतया गृहीतस्य महानसीयबह्निभावादेः पर्वतादौ प्रमा-
या सयोगसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतधर्मिकबह्निमत्ताबुद्धिविरोधि वेपि
नासम्भय ॥ सर्वत्रेति । साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्वसमा-
नाधिकरणत्वकत्वमित्यत एव प्रथमस्य द्वितीयस्य च यत्समानाधि-
करणप्रमासामान्य साध्यवत्ताज्ञानविराधित्व नास्ति तत्त्वमित्यत एव
सामञ्जस्यादिति भाव । यत्तु यत्समानाधिकरणसाध्याभावात्साध्य-
वच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्य त-
स्यमेव प्रथमलक्षणाद्यं तथा च धूमसमानाधिकरणस्य घटादिसा-
मान्याभावात्स्य बह्निसाध्यवच्छिन्नघटाद्यप्रसिद्धा साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात्सम्भय स्यादत सा-
ध्याभावपदम् न चेधमपि प्रतियागिपद् व्यर्थमयेति याच्यम् भन-
तिरिक्त्वृत्तिस्वरूपावच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-
गिसामानाधिकरण्याभावात्साध्यवच्छेदकस्यैव निविष्टत्वात् एव द्वितीय-
लक्षणपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियागिमत्ताप्रवृत्तिरिति

यत् साध्याभाववति यद्बृत्तौ प्रकृतानुमितिविरोधित्वं नास्ति

निवेद्य साध्याभावपदस्य सार्थक्यं बोध्यमिति तन्मन्दम् । प्रतियो-
 ग्यवृत्तिभ्रंत्यादिग्रन्थावतारानुरोधेन साध्याभावस्य पूर्वोक्तद्वितीय-
 रीत्यैव वक्तव्यतया हेतुसमानाधिकरणस्य बह्वित्वेन घटाभावादेरेव
 साध्यतावच्छेदकायच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या ता-
 दृशपदप्रक्षेपेप्यसम्भवतादवस्थ्यात् । न च घटत्वेन बह्वचमायो य-
 द्द्वित्वेन घटाभावात्मकः समनियताभावानामैक्यात् तथा च त-
 स्यापि साध्यतावच्छेदकविशिष्टबह्विस्वरूपप्रतियोगिनः सामानाधि-
 करण्यमक्षतमेवेति वाच्यम् । तथा सति घटसामान्याभावादेरपि
 घटत्वादिना प्रमेयसामान्याभावात्मकतया तस्यापि साध्यतावच्छेद-
 कीभूतबह्वित्वावच्छिन्नप्रमेयरूपप्रतियोगिसामानाधिकरणतया तमा-
 दायासम्भववारकस्य साध्याभावपदस्य व्यर्थताया वज्रलेपत्वादि-
 ति ॥ प्रगल्भस्यैव लक्षणान्तरमुपन्यस्यति यत्त्विति । यद्बृत्ताविति । य-
 त्प्रिष्ठसाध्याभावबह्वृत्तित्वसामान्य इत्यर्थः । तेन बह्विनिष्ठस्य व्यधिक-
 रणधर्मावच्छिन्नाभावबह्वृत्तित्वस्य धूमसाध्यकानुमित्यविरोधित्वेपि
 धूमवान्यहेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । धूमादिनिष्ठेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नबह्वच-
 मायबह्वृत्तित्वस्यापि इन्धनत्वादिप्रकारेण बह्वचनुमितेर्विरोधित्वाद्-
 सम्भवः स्यादतः प्रकृतेति । साध्यतावच्छेदकेन सम्बन्धेन रूपेण च
 प्रकृतसाध्यकेत्यर्थः । तथा च तादृशसाध्याभावबह्वृत्तित्वस्य बह्वि-
 त्वेन बह्वचनुमितिं प्रत्यविरोधित्वाद्दोषः । प्रकृतानुमितिविरोधित्वं
 न प्रकृतानुमितिविरोधिज्ञानविषयत्वमात्रं धूमनिष्ठवृत्तित्वस्यापि
 बह्वचनुमितिविरोधिनो व्यभिचारघ्नमस्य विषयत्वसम्भवात् किं तु
 विषयितया प्रकृतानुमितिप्रतियन्धकतावच्छेदकत्वम् तथा च य-
 द्द्विनिष्ठवृत्तित्वमात्रस्य धूमसाध्यकानुमितिविरोधितावच्छेदकतयाभा-
 वाद्बह्वचमिचारिण्यतिव्याप्तिरतः साध्याभाववतीति । तथा च यत्प्रिष्ठ-
 साध्याभावबह्वृत्तित्वविषयितासामान्यं प्रकृतानुमितिप्रतियन्धकता-
 नवच्छेदकं तत्त्वमर्थः । न च घटाभावबह्वृत्तित्यादौ साध्याभावबृ-
 त्तितात्पर्यमदशायामपि धूमसाध्यकानुमित्यनुत्पत्त्या बह्विनिष्ठनिष्-
 मवृत्तित्वस्य धूमसाध्यकानुमितिप्रतियन्धकतानवच्छेदकत्वाद्बह्वचमि-

तत्त्वं व्याप्तिरिति तन्न । अनुमित्याविरोधित्वज्ञानस्यानुमितिजनक-
त्वे साध्याभाववद्दृष्टित्वज्ञानस्यानुमित्याविरोधितया व्यभिचारि-
ण्यतिप्रसङ्गात् । केचित्तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्स-
जातीया ये तत्तदाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं तत्त्वम् साजातीयञ्च

चारिण्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । यन्निष्ठसाध्याभावव-
द्दृष्टिः प्रविषयितासामान्यं न प्रकृतानुमितिप्रतियन्धकतानरिक्तवृ-
त्ति तद्वन्मित्यस्योक्तत्वात् साध्याभावस्तु पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या प्र-
वेशनीयः । तेन न पूर्वोक्तदोषः ॥ अनुमित्याविरोधित्वज्ञान-
स्येति । अनुमित्याविरोधित्वं हि न साक्षादनुमितिप्रतिय-
न्धकत्वं व्यभिचारविषयः साक्षादतथात्वेन व्यभिचारिमात्रेतिप्रसङ्गा-
पत्तेः । किं त्वनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वम् । तज्जनकं च यदि निरु-
क्तव्याप्तिज्ञानं तदा तादृशज्ञानं प्रति न साध्याभाववद्दृष्टित्वज्ञानं
विरोधि किं तु साध्याभाववद्दृष्टित्वमनुमितिविरोधीत्याकारकज्ञा-
नमेव तथेति व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः । यदि तु साध्याभाववद्दृ-
ष्टिर्हेतुरित्याकारकज्ञानं प्रकृतानुमितिजनकं तदा निरिक्तव्याप्तेरनुमि-
त्यनुपयुक्ततया तदभिधानमर्थान्तरप्रस्तामिति भावः । एतेन यदि प्र-
कृतानुमितिपदं प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्याभाववद्दृष्टित्वानुमितिपरं [न
तु प्रकृतसाध्यकानुमितिपरं] विरोधित्वं चात्र साक्षादेव निषेद्यते
तदा व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्ग इत्यपास्तम् । तादृशव्याप्तेरनुमित्यनुप-
युक्ततया तदभिधानेऽर्थान्तरतादवस्थ्यमिति ॥ मिथ्यलक्षणमेव परि-
पृष्ट्यापन्यस्यति के चिश्चित्ति । केवलान्वयिनि प्रसिद्धायपि यद्दृष्ट्या-
दिस्वाध्यके व्यतिरिक्तिणि यावन्तः साध्याभावास्तत्सजातीयत्वं तत्त-
दधिकरणवृत्तित्वाभावे तादृशान्यतररूपाः मकमप्रमिद्धमत उक्तं प्रत्ये-
कमिति । यावन्तः साध्याभावास्तेषामप्रत्येकमपि सजातीयत्वं एकस्मि-
न्भावे नास्त्यत उक्तं तत्तन्मजातीया इति । तदधिकरणवृत्तित्वाभा-
वा इत्युक्ते तत्पदेन यावत्साध्याभावपरामर्शं घट्टिमान् घूमात् रूप-
सामान्याभावाद् वायुत्वादिन्यादौ साध्याभावात्मकतत्तद्विषया-
इति व्यापच्छिद्रामायथापद्रूपाधाधिकरणाप्रमिद्धाऽव्याप्तिरतस्तत्तद-
धिकरणेति । तथा च प्रातस्त्रिकरूपेण साध्याभावानुपादाय तत्तु-

समानासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतरूपेण
साध्याभावश्च पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या प्रखेतव्यो व्याप्यवृत्तिश्च प्रति-

त्सजातीयस्तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावो प्राह्य इति भावः । व्यधिकर-
णधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयं घटत्वादिना तत्तदधिकरणवृ-
त्तित्वाभावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय यावन्त इति ।
तथा च साध्यसामान्याभावसजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य
तत्रासत्त्वाददोषः । साध्यसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावो व्यभिचारिण्यप्यस्तीत्यतः सजातीया इत्युक्तम् ।
ननु घटत्वेन निर्धूमवृत्तित्वस्याभावोपि अभावात्त्वादिना धूमसामा-
न्याभावसजातीय एवेत्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमत आह साजात्यं चेति ।
यद्यपि साध्याभावनिष्ठं यत्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतरूपं तेनैव रू-
पेण साजात्यं वाच्यम् तथा च बहिसामान्याभावादिनिष्ठं यत्साहशा-
न्यतरूपं बह्विनिष्ठवद्विधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वरूपं तस्य नि-
र्यहिवृत्तित्वसामान्यभावेऽसत्त्वादसंभवः तथापि यावन्त समाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावास्तावदन्यतमत्वतद्भिन्नत्वान्यतरूपेण
साजात्यं वाच्यमित्यदोषः । समनियताभावानामैक्यात् गगनाभावा-
त्तु निखिलव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव इति मते तु गगनाभावत्व-
तदन्यत्वान्यतरूपेणैव साजात्यं वाच्यम् । तेन घटत्वेन निर्धूमवृत्ति-
त्वाभावस्यैव गगनत्वादिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कतया धूमसामान्याभावसजातीयत्वोपि नातिव्याप्तिः । साध्याभा-
वश्चेति । साध्यताघच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावोऽत्र साध्याभावपदेनोक्त इत्यर्थः । साध्यव्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वरूपप्रथमरीत्याभिधाने घटत्वविशिष्ट-
वाच्यत्वाद्यभावात्साध्यापि साध्याभावपदार्थतया तत्तत्सजातीयस्य तद-
धिकरणवृत्तित्वाभावस्यापि हेतावत्सत्त्वादसम्भवः स्यादतस्तत्परि-
त्यागः । अत्र साध्यव्यापकताघटकसम्बन्धेनैव साध्यव्यापकस्या-
भावो प्राह्यः । तेनैकसम्बन्धेन साध्यव्यापकस्य सम्बन्धान्तराव-
च्छिन्नाभाववति हेतोर्दृष्टावपि न क्षतिः । यद्यु साध्यतावच्छेदकस्त-

योगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्याधिकरणो वा तेन तत्तत्सा-

०

म्यन्धेन साध्यव्यापकत्वं तेनैव साध्यव्यापकस्याभावो निवेश्य इति मतं तनुच्छम । यत्र तादात्म्यसम्यन्धेन प्रमेयमात्रं साध्यं तत्र तेन सम्यन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकं यत्प्रमेयत्वादिकं तादात्म्येन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या तत्र सद्धेताव्याप्तिः । प्रमेयत्वेन घटपटोभयभेदस्त्रीकारेण कथं चित्तत्वाव्याप्तिवारणेपि वृत्त्यनियमाकसम्यन्धेन साध्यतायामव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः । किं चैवं धूमवान्वहोरित्यादावतिव्याप्तिः । संयोगेन धूमसामान्यभावस्याध्याप्यवृत्तितया धूमत्वेन घटाद्यभावस्यैव तादृशस्य यावदन्तर्गतत्वेन तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य बहौ सत्त्वात् । अस्माकं तु स्वरूपसम्यन्धेनाय.पिण्डभेदस्यापि धूमव्यापकतया बह्वेस्तदभाववदवृत्तित्वाभावादेवातिव्याप्तिनिरासादिति घोष्यम् । ननु कपिसंयोगि एतद्दृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिः कपिसंयोगसामान्याभावस्यापि प्रतियोगियैवधिकरण्यघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन यावदन्तर्गतत्वात्तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य हेतावभावादत आह व्याप्यवृत्तिश्चेति । व्याप्यवृत्तिवमधच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वम् । संयोगी सत्त्वादित्यादौ तु द्रव्यत्यादिसामान्याभावस्यापि साध्याभावतया हेतोस्तदधिकरणवृत्तित्वादेव नातिव्याप्तिः। ननु रूपान्गुधिधीत्वादित्यादावव्याप्तिः रूपत्वेन नित्यसमवेताभावस्यापि निरुक्तयावत्साध्याभावाऽन्तर्गतत्वात्तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वात्सामान्याभावस्यापि हेतावसत्त्वात् सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्वीकारे तु रूपत्वेन तद्रूपाभावमादायाप्यव्याप्तिरत आह प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणत्वं च यत्प्रतियोगिताकामाये स्वावच्छेदकसम्यन्धेन स्वसमानाधिकरणस्यावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तदन्यप्रतियोगिताकत्वं घोष्यम् । तेन नित्यरूपात्मकेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता सामानाधिकरण्यविरहेऽप्युक्ताभावस्य न संप्रदः। न चावाच्यत्वत्वेन प्रमेयत्वाद्यभावस्यैव हेतव्यत्वेन वाच्यत्वाद्यभावतया

ध्यव्यक्तेरव्याप्यवृत्तेर्वा साध्यस्याभाववति वृत्तावपि हेतोर्नाव्या-
प्तिः तद्द्रष्टृचित्वाभावश्च तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकव्या-
सज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकः तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्व-

व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नभावावमात्रस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि तदसद्बुद्धेः । अप्र च निरुक्तायास्त-
दन्यप्रतियोगिताया एव साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नध-
र्माध्यम् । तेन संयोगात्मकस्यैव साध्याभावस्य समवेतसामान्याभा-
वनिष्ठनिरुक्तप्रतियोगिताकत्वकपिसंयोगाभावत्वरूपसाध्यव्यापक-
तावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोः सत्त्वेऽपि कपिसंयोगा-
भाववान्वाच्यत्वादित्यादौ रूपत्वेन नित्यसमवेताभावस्यैव नित्यरूप-
सामान्याभावतया तत्र नित्यरूपत्वावच्छिन्ननिरुक्तप्रतियोगिताक-
त्वसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोः
सत्त्वेऽपि रूपधान् पृथिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । समवेतसामान्या-
भावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपानव-
च्छिन्नत्वादिति ध्येयम् । द्वितीयरीतेः प्रवेशफलमाह तत्तत्साध्य-
व्यक्तेरिति । अभाववति हेतोर्वृत्तावपि नाव्याप्तिरित्यन्वयः । व्याप्य-
वृत्तित्वादेः फलमाह आव्याप्यवृत्तेर्वा साध्यस्येति । तत्तत्साध्याभा-
वेत्यादि । सामान्यतः साध्याभाववद्वृत्तिधत्वव्यापकेत्युक्तौ घट्टिसा-
मान्याभावसजातीयव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसाधारणसाध्या-
भाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावस्वाप्रसिद्ध्या व्यतिरे-
किमात्रेऽव्याप्तिरतस्तत्तदिति साध्याभावस्य विशेषणम् । तथा च
निर्वहिवृत्तित्वसामान्याभाव एव निर्वहिवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगि-
ताकस्तत्र साध्याभावसजातीयत्वमस्तीत्यदोषः । नन्वेवमपि जलवृ-
त्तित्वत्वेन निर्धूमवृत्तित्वाभावस्य निरुक्तरूपशालिनो घट्टौ सत्त्वा-
दतिव्याप्तिः न च व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं परित्यज्य
स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वमेव प्रतियोगिताया विशेषणं वाच्यमतो
नोक्तदोषः तथापि गुणमेदाभावसजातीयस्य पूर्वक्षणवृत्तित्व-
विशिष्टगुणसमवेतत्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादगुणमिदं सत्त्वादित्या

त्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको वा बोध्यः
तेन साध्याभाववद्बुद्धिर्विशेषवृत्तित्वस्य पार्थिवत्वादिविशेषितस्य

दावतिप्रसङ्गात् आह तत्तत्साध्याभाववद्बुद्धित्वत्वानिरिक्तसमा-
नाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको वा बोध्य इति । अयं पाठः
क्वाचित्कः । तत्र चातिरिक्तान्तेन निर्वहिवृत्तित्वसामान्याभावादेः स-
द्बुद्धः । अन्यथा वह्निसामान्याभावसजातीयस्य समानाधिकरणध-
र्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । न
च निर्धूमत्वादिसजातीयस्य निर्धूमवृत्तित्वत्वादिना वह्न्यवृत्तेरभा-
वस्य हेतौ सत्त्वाद्भूमवान्वहेरित्यादावतिव्याप्तिर्हेतुताघटकसम्बन्धा-
वच्छिन्नवृत्तितामात्रनिष्ठत्वेन प्रतियोगिताया निवेशनीयत्वेपि नि-
र्धूमवृत्तित्वेन जलवृत्तित्वजलान्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावमादायाति-
व्याप्तितादवस्थमिति वाच्यम् । एतदस्थरसेनैव यद्वेत्यादिलक्षणा-
न्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यद्यपि तत्तत्साध्याभाववद्बुद्धित्वत्वाव-
च्छिन्नभाव इत्यस्यैव सम्यक्के सामानाधिकरणधर्मादिकं प्रक्षिप्य नि-
पेधद्वयप्रवेशो निरर्थकः सर्वत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभा-
ववद्बुद्धित्वत्वेन घटाद्यभावस्यैव तादृशस्य साध्याभावसजातीयस्य
सम्भवात् । तथापि यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम् । यत्र तादात्म्येन स-
म्यग्धेन हेतुता तत्र सद्देतौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्ता-
दात्म्यस्य जगत्स्वरूपतया तादृशतादात्म्यत्वस्य केवलान्वयित्वेन
तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यादतो वा निपेधद्वयगमता ।
यत्तु तत्तत्साध्याभाववद्बुद्धित्वत्वावच्छिन्नाभावा इत्युक्तावसम्भ-
धः स्याद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बुद्धित्वत्वावच्छिन्ना-
भावाप्रसिद्धेः तादृशवृत्तित्वात्तमपेक्ष्य लघुवृत्तिभ्यश्चमात्रस्यैवोक्ता-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति तत्तुच्छम् । गुरो, प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वमङ्गीकृत्यैव लक्षणकरणात् । अन्यथा महाकालभेदे
साध्ये अन्यथाविशिष्टघटादेः कालिकसम्यग्धेन हेतुतायामव्याप्ति-
प्रसङ्गात् । महाकालभेदाभाववद्बुद्धित्वमपेक्ष्य लघुना घृत्तित्व-
त्वमात्रेणैव महाकालभेदाभाववद्बुद्धित्वभावप्रतियोगिताया अ-
वच्छेदात् । महाकालभेदाभावसजातीयस्य तद्वृत्तित्वत्वा-

द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा साध्याभाववद्बृत्तित्वस्याभावमादाय नातिप्रसङ्गः अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्बृत्तित्वं बोध्यम् तेन बह्व्यभाववति स्वावपये धूमस्य वृत्तावपि न दोषः इत्यञ्च साध्याभावोऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कस्यचिदधिकरणे वर्तमानो ग्राह्यः तेन जातिमान् सत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्बृत्तित्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः

तिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकामावस्याप्रसिद्धेरिति ध्येयम् । तादृशबृत्तित्वव्यापकेत्यस्य प्रयोजनमाह साध्याभाववद्बह्व्यक्तिविशेषबृत्तित्वस्येति । आभावमादाय नातिप्रसङ्ग इत्यन्वयः । ननु व्यभिचारनिरूपकाधिकरणव्यत्तन्प्यत्वस्याभावस्यापि साध्याभावतया तद्वद्बृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यभिचारिण्यसत्त्वात् कुतोतिव्याप्तिरत आह पार्थिवत्वादीति । पार्थिवत्वविशिष्टं यन्निर्धूमबृत्तित्वं तद्वह्नौ नास्ति घट्टेरपार्थिवत्वादित्यतिप्रसङ्ग इति भावः । आदिनाजलत्वादिपरिग्रहः । व्यासज्यबृत्तिधर्मानवच्छिन्नेत्यस्य प्रयोजनमाह द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वेति । निर्धूमबृत्तित्ववह्निभेदोभयत्वावच्छिन्नस्य वेत्यर्थः । न दोष इति । अन्यथा निर्वह्निसंयुक्तत्वाभावस्य साध्याभाववद्बृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावात् प्रियं बृत्तित्वसामान्याभावस्य च धूमे सत्त्वादव्याप्तिरेव स्यादिति भावः । इत्थं च साध्याभाववद्बृत्तित्वस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनोक्तौ चेत्यर्थः । तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणत्वानुप्रवेशे गौरवमतः कस्य चिदित्युक्तम् । तथा च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतावद्बृत्तित्वं साध्याभावविशेषणमित्यर्थः । सत्त्वादित्यादावित्यादिपदेन बह्विमान् धूमादित्यादेः परिग्रहः । तत्रापि जातिसामान्याभावादेः साध्याभावतया तद्वति संयोगसम्बन्धेन वृत्त्यप्रसिद्धेरव्याप्तिसम्भवात् । ननु द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः विशिष्टसत्त्वस्य फेः लसत्त्वानतिरेकेण द्रव्यत्वाभाववति वृत्त्या द्रव्यत्वाभावसजातीयस्य तद्वद्बृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वात् नचैवं विशिष्टहेत्वधिकरणे वर्तमान एव साध्यायो गृह्यतां तावतैवोक्तदोषव्युदासादि-

यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तेषां सजातीयस्य
व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन घ-
र्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं तत्त्वम्,

ति घाच्यम् तथापि धूमवान्घहेरित्यत्रातिव्याप्तिर्निर्धूमवृत्तित्वसा-
मान्याभावस्य महानसीयवह्नौ सत्त्वात् न च हेतुतावच्छेदकधर्माव-
च्छेदेन तादृशवृत्तित्वाभावस्यं विवक्षितम् तथा सत्यपि निर्धूम-
त्वादिसजातीयं निर्धूमवृत्तित्वत्वेन रूपेण बह्व्यवृत्तेरभावं ताद्रूप्येण
जलवृत्तित्वजलान्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावं चादायातिव्याप्तितादव-
स्थ्यादत आह यद्वेति बह्वित्वावच्छिन्नधूमाभावसजातीयस्य तद्व्या-
पकीभूतस्य तस्यैवाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन बह्वित्वादिना घ-
ह्वित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छेदाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-
रतो यावन्त इति । तथा च धूमादिसामान्याभावस्यापि साध्या-
भावतया यावदन्तर्गतत्वात्तद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेद-
केन तत्तद्वह्वित्वादिना बह्व्यादिकं प्रति व्यापकत्वाभावान्नातिव्या-
प्तिः तत्तद्वह्व्यभावसजातीयस्य तद्व्यापकीभूताभावस्य प्रतियोगिता-
वच्छेदकेन तत्तद्वह्वित्वादिना धूमादिकं प्रति व्यापकत्वाभावादस-
म्भवः स्यादित्यस्तादृशाः साध्याभावा इति । साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा इति त-
दर्थः । तत्तद्वह्वित्वादिकं तु न साध्यव्यापकतावच्छेदकमतस्तदव-
च्छिन्नाभावमादाय नोक्तदोषः । तादृशयावत्साध्याभावसाजात्यं
तादृशसाध्याभाववृत्तिप्रागुक्तान्यतररूपवत्त्वम् तच्च व्यतिरेकिण्यप्र-
सिद्धमतः प्रत्येकमिति । यद्यपि तादृशयावत्साध्याभावानां प्रत्येक-
निरूपितमपि साजात्यं न कुत्राप्यभावेस्तीति व्यतिरेकिण्यव्याप्तिता-
दवस्थ्यम् । तथापि तेषामित्यत्र तस्य तस्य तस्येत्येकशेषकरणात् याव-
न्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयस्य तत्तद्व्यापकीभूताभावस्य
लाभाददोषः । धूमादिसामान्याभावव्यापकस्य बह्वित्वादिना घटाद्य-
भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन बह्वित्वादिना बह्व्यवच्छिन्नं प्रति
व्यापकत्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः सजातीयस्येति । साजात्यन्तु

प्रागुक्तदिशा प्राह्यम् । तेन संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाद्यभा-
 धप्रतियोगितावच्छेदकेन द्रव्यत्वत्वादिना बह्व्यादिव्यापकत्वसरवेन
 धूमवान्वहेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । तादृशाभावस्य धूमादिसामान्या-
 भावसाजात्यविरहादिति ध्येयम् । धूमादिसामान्याभावसजातीयस्य
 तद्व्यापकीभूतस्य च बह्विसंयोगाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन
 बह्विसंयोगत्वादिना बह्व्यादिकं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो व्या-
 प्यवृत्तेरिति । यस्तुतो बह्वित्वेन धूमवद्वृत्तेरभाधस्य प्रतियोगिताव-
 च्छेदकेन बह्वित्वेन बह्विं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो व्याप्य-
 वृत्तितानिरूपकप्रतियोगितायाश्च लाभाय व्याप्यवृत्तिपदम् । तेन
 यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्य-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिताया
 एव लक्षणघटकवान्तोक्तदोषः । धूमाद्यभावसजातीयस्य बह्व्या-
 द्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन बह्वित्वादिना बह्व्यादिकं प्रति
 व्यापकत्वाद्द्रूमवान्वहेरित्यादावतिव्याप्तिरतो व्यापकीभूतस्येति ।
 यद्यपि तत्तद्व्यभिचारस्थलान्यत्वाभावस्यापि निरुक्तसाध्याभाव-
 तया तत्समानाधिकरणस्य तत्सजातीयाभावस्य प्रतियोगिताव-
 च्छेदकेन धर्मेण तत्तदयोगोलकभेदत्वादिना बह्वित्वाद्यवच्छिन्नं
 प्रति व्यापकत्वाभावात्सामानाधिकरण्यमात्रोक्तावपि नातिव्याप्तिः
 तथापि साध्याभावव्यापकत्वघटितनिरुक्तौ साध्याभावसजातीया-
 भावे साध्याभावसामानाधिकरण्यस्याप्रविष्टतया न व्यापकीभूतप-
 र्यन्तस्य व्यर्थतेति ध्येयम् । यत्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सा-
 ध्यव्यापकताया यदवच्छेदकं तेन सम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नाभा-
 वोक्त साध्याभावपदार्थः तथा चायोगोलकभेदत्वस्य न संयोगात्म-
 कसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन धूमव्यापकतावच्छेदकत्वमिति तदव-
 च्छिन्नाभावो न साध्याभावः किं तु धूमाद्यभावः एवं च तत्समाना-
 धिकरणस्य बह्व्याद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन बह्वित्वादिना व-
 ह्वित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः सामानाधिकरण्ये-
 त्यपहाय व्यापकीभूतस्येत्युक्तम् न चैवं बह्विमाधूमव्याप्यैवाव्या-
 प्तिः संयोगेन बह्व्याद्यभावस्यापि साध्याभावतया तस्य केवलान्व-
 यितया तत्सजातीयतद्व्यापकीभूतव्याप्यवृत्त्यभावाप्राप्तिरिति वा-
 च्यम् यावन्तो व्याप्यवृत्तयः साध्याभावास्तेषामेव प्रवेद्यतया बह्वि-

साध्यनस्य तादृशाभावप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकत्वं वा साध्यनताव-

सामान्याभावस्य निरवच्छिन्नहे वधिकरणवृत्तिफक्त्वरूपव्याप्यवृत्ति-
त्वविरहेण यावदनन्तर्गतत्वात् धूमाद्यभावस्तु वह्निमदयोगोलक
एव तादृशव्याप्यवृत्तिरिति तन्न । तादात्म्येन प्रमेयमात्रस्य
साध्यतायामव्याप्ते । तत्र प्रमेयत्वादेरेव तादात्म्येन साध्यव्यापक-
तावच्छेदकतया तादात्म्येन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धे । अन्ये तु
यावन्त साध्याभावा प्रत्येकतत्तत्सजातीयनिष्ठ यद्यद्रूपावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकाभावत्व तत्तत्साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं तत्तद्रूपेण
यद्रूपावच्छिन्न प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वमर्थं तत्र च
साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वमपहाय साध्यभावसमानाधिकर-
णवृत्ति धोक्तौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यान्यत्वविशिष्ट-
सत्त्वभावादित्यत्रातिव्याप्ति गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावरूपस्य
द्रव्यान्यत्वाद्यभावरूपस्य वा निरुक्तसाध्याभा यस्य सजातीये समाना-
धिकरण्यं च सत्तास्वरूपेऽभावे वर्तते यद्द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभाव
त्वस्वरूपधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्व तेन द्रव्यान्यत्वविशिष्ट-
सत्ताभावस्वरूपधर्मेण हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न प्रति व्यापकताव-
च्छेदात् साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वोक्तौ तु द्रव्यान्यत्वविशिष्ट-
सत्ताभाव वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं न गुणान्यत्वविशिष्ट-
सत्ताभावाभावाद्यात्मकस्य द्रव्यान्यत्वाद्यभावरूपस्य वा साध्या-
भावस्य व्यापकतावच्छेदकद्रव्य एव व्यभिचारादतो नोक्तदोष
इति प्राहु । द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ व्यापकीभूततादृशाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकेन द्रव्यत्वत्वादिना [गुणकर्मन्यत्वविशिष्ट]सत्ता-
दिक प्रति व्यापकतानवच्छेदाद्रव्याप्तेराह यद्रूपावच्छिन्नेति । न
चेदं गमन स्पन्दत्वादित्यादौ तादृशगतित्वाद्यभावस्य प्रतियोगिता-
वच्छेदकीभूतगतित्वत्वादिनापि कालिकसम्बन्धेन स्पन्दत्वव्यापक-
त्वात्तद्व्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशाभावस्य यत्सम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताया अवच्छेदकी यो धर्मस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्ब-
न्धेन हतुव्यापकत्वस्योक्तत्वादिति भाव । परै परिष्कृत निरसि-

च्छेदकस्येति तु न वक्तव्यम् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्त्वादेर्गुण-
कर्मान्यत्वाविशिष्टसत्त्वात्वाद्यत्राच्छिन्नप्रतियोगिताकर्तादृशाभावप्रति-
योगित्वादातिव्याप्तेः ज्ञेयं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयत्वादेस्तादृशप्र-
तियोगितानवच्छेदकत्वादव्याप्तेश्च प्रमेयत्वव्यधिकरणप्रतियोगि-

तुमाह साधनस्येत्यादिना । तादृशेति । यावन्तः साध्याभावाः
प्रत्येकं तत्तत्सजातीयव्यापकीभूताभावेत्यर्थः । तदवच्छेदकत्वमिति ।
तत्तत्साध्याभावसजातीयतद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वं धेत्यर्थः । प्रथमे दूषणमाह द्रव्यमित्यादि । तादृशाभावेति । सा-
ध्याभावसजातीयव्यापकीभूताभावेत्यर्थः । द्वितीये दूषणमाह ज्ञेयं
प्रमेयादित्यादि । प्रमेयत्वादेरिति । नच सामान्यधर्मेण विशेषाभाव-
स्यापि व्यवस्थापितत्वात् प्रमेयत्वेन गगनाभावस्यैव प्रागुक्तक्रमेण
साध्याभावसजातीयस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे प्रमेयत्वमादाय ना-
व्याप्तिरिति वाच्यम् । बहिहत्वेन महानसीयवह्वभयमादाय धूमसा-
ध्यकवह्वावतिव्याप्तिभिया स्वाधिकदेशवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियो-
गितायाः प्रवेश्यत्वात् प्रमेयत्वेन गगनाभावप्रतियोगितायाश्चातथा-
त्वात् । तथापि विषयत्वाद्यपेक्षया गुरोः प्रमाविषयत्वस्य प्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वेनोक्ताव्याप्तितादवस्थ्यादिति भावः । नव्यास्तु यावन्तः
साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयो यस्तत्तत्समानाधिकरणो व्याप्य-
वृत्त्यभावः तत्प्रतियोगित्वमेव व्याप्तिव्याप्यवृत्तिवत्तु प्रकृतहेतुसामा-
नाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयभाववत्स्य तेन
धूमसामान्याभावसमानाधिकरणस्य तत्तत्सजातीयस्य बहिधूमांभय-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वेपि धूमसाध्यकवह्वत्वाद्वा नातिव्या-
प्तिस्तादृशोभयाभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाभावात् एवं च यत्रा-
भावे प्रकृतसाध्यसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभि-
न्नत्वोभयभावः स एव साध्याभावपदार्थः तेनाऽभावयान् प्रमेयत्वा-
दित्यादौ साध्यप्रतियोगिकस्य घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्याधिकर-
णे घटादौ वर्तमानस्य तत्तत्सजातीयहेत्वभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्ति-
त्वाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः । इत्थं च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणान्य-

त्वस्याप्रसिद्धेः यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं त-
त्प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमव-
च्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं वा तत्त्वमित्याहुः । परे तु वृत्तिमद्दृत्तयो या-

त्वाद्यभावस्यापि निरुक्तसाध्याभावत्वात्तदधिकरणे गुणादौ धर्तमा-
नस्य तत्सजातीयाभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाप्रसिद्धीव नातिव्या-
प्तिः वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाद्य-
भावसमानाधिकरणस्य विरुद्धघटत्वपदत्वाभ्यां प्रमेयाभावस्य घट-
त्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्यैव वा निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाशालि-
नः प्रतियोगिताभादाय लक्षणसम्भव इति यथाश्रुतमेव मिथ्रलक्ष-
णं सम्यगिति प्रतीमः [न च वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः
यावत्साध्याभाधान्तर्गतद्रव्यसामान्याभावसजातीयनिरुक्तव्याप्यवृ-
त्तिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्य धूमादावसत्त्वात् संयोगेन
धूमस्याव्याप्यवृत्तितया धूमाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वादिति वा-
च्यम् संयोगेन द्रव्यस्य व्याप्यवृत्तित्वाद्भूमद्रव्यान्यतराभावस्य नि-
रुक्तरूपशालितः प्रतियोगित्वस्य धूमादौ सत्त्वाच्च मिथ्रलक्षणम्]
इति प्राहुः । व्यापकीभूतस्य सजातीयस्येत्यादिपरित्यागेन लघुलक्ष-
णमाह यद्वेति । तादृशा इति । प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा इत्यर्थः । अत्रापि येन सम्बन्धेन साध्य-
व्यापकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावानां प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्त-
त्सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते इति पर्यवसि-
त्तार्थः । तेन गमनं स्पन्दत्वादित्यादौ गमनत्वाद्यभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकैर्गमनत्वत्वादिभिः कालिकसम्बन्धेन स्पन्दत्वादिहेतुव्यापक-
त्वेपि नातिव्याप्तिः । न वा वाच्यत्वादिभेदप्रतियोगितावच्छेदकभादा-
यैव केवलान्वयिष्यले लक्षणसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थाव-
तारानुपपत्तिः । न च धूमत्वेन धूमाभावस्यैव वह्नित्वेन धूमवद्भूते-
रभावत्वादयः पिण्डान्यत्वाभावस्य चायं पिण्डान्यत्वनिरूपितस्वरू-
पसम्बन्धेन भेदत्वावच्छिन्नाभावत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-
वृत्तिभेदत्वादिभिर्बहुित्याद्यवच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छेदात् धूम-
वान्वहेरित्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यत्प्रतियोगिताकाभावे स्व-

वन्तः साध्याभाववृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं व्याप्तिः येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव वृत्तिमत्त्वं बोध्यम् तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वाभाववति संयोगेन या वृत्तिस्तदभावस्य जात्यादौ वर्तमा-

वच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमिन्नत्थोम-
याभावस्तादृशप्रतियोगिताया एवावच्छेदकधर्मस्य लक्षणघटक-
त्वादिति सङ्क्षेपः ॥ परे त्विति । साध्याभाववृत्तित्वस्य घटत्वादि-
नाऽभावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो यावन्त इत्युक्तम् । ता-
दृशवृत्तित्वाभाववत्त्वमत्र दैशिकविशेषणतया ग्राह्यम् । तेन निर्धूम-
वृत्तित्वादिसामान्याभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन बह्व्यादिवृत्ति-
त्वाद्यावत्त्वोपादानेपि नातिव्याप्तितादस्थ्यम् । बहिमान् धूमाद्वाच्यं
ध्वेत्यादित्यादावव्याप्तिः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्सं-
युक्तत्वत्वादिसमनियतप्रतियोगिताकस्य संयुक्तत्वादिसामान्याभा-
वस्य हेतावत्त्वात् अतो वृत्तिमत्त्वत्तय इत्युक्तम् । तदनुक्तावसम्भ-
वस्तु नास्ति तादात्म्यसम्बन्धेन सङ्घेतावेव निरुक्तलक्षणसङ्गमनात् ।
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तादात्म्यप्रतियोगिकस्य व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वस्तुगत्या तादृशवृत्तित्वव्यव्यापकप्र-
तियोगिताकतया तथाविधयावदभावस्यैव हेतौ सत्त्वादिति ध्येयम् ।
येन सम्बन्धेन हेतुता वृत्तिमत्त्वत्तय इत्यत्रापि वृत्तिमत्त्वं तेन बोध्य-
मिति पाठः । तदभावस्येति । तत्सामान्याभावस्येत्यर्थः । जात्यादा-
विति । समवेतत्वघटितजातित्वोक्त्या सम्बन्धान्तरेण यो वृत्तिमा-
न्तवृत्तित्वमुपदर्शितम् । न क्षतिः नाव्याप्तिः । हेतुताघटकसम्बन्धेन
यो वृत्तिमान् तदवृत्तित्वेन तादृशाभावस्य यावदनन्तर्गतत्वादिति
भावः । अत्र वृत्तिमत्त्वत्तया दैशिकविशेषणतया ग्राह्या । तेन वाच्यं
द्रव्यत्वादित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाभाववत्समवेत-
त्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य समवेतत्वसामान्याभावस्य हेतुता-
घटकसमन्नायसम्बन्धेन वृत्तिमति स्पन्दादौ कालिक सम्बन्धेन
वर्तमानस्य दैशिकविशेषणतया द्रव्यत्वादिहेतावत्त्वेपि नाव्या-
प्तिः । इत्यत्रापिापिकारेण साध्याभाववति वृत्तिरपि हेतुताघट-

ज्ञस्य धूमादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः साध्याभावश्च पूर्ववद्वोध्यः

कसम्बन्धेन धार्येति व्यञ्जितम् । तेन तत्तद्भूमावयवान्यत्वाभाव-
स्यापि पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या साध्याभावत्वेन तद्वति सम्बन्धसाम-
न्येन या वृत्तिसदभावस्य तत्तद्भूमावयवासामानकालिकद्रव्यवृत्ते-
र्धूमहेतावसत्त्वेपि बहिमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः । ननु साध्यप्र-
तियोगिकाभावात्प्रस्य प्रवेशे धूमस्य तत्तद्ब्रह्मभाववृत्तिवत्त्वेन बहि-
मान्धूमादित्यादावव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावप्रवेशे
तु गगनादेः साध्यत्वे द्रव्यत्वादावतिव्याप्तिः साध्याभावस्य केव-
लान्वयित्वात् एवं प्राणग्राह्यगुणवान् प्रमेयवान्या पृथिवीत्वादित्या-
दावव्याप्तिः तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरत आह सा-
ध्याभावश्चेति । पूर्ववदिति । प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरू-
पावच्छिन्नप्रतियोगिताको व्याप्यवृत्तिश्चाभावोत्र साध्याभावप-
दार्थः इत्यर्थः । [यथाश्रुते साध्याभावत्वप्रवेशेनासद्भूत्यापत्तेः]
अत्रापि येन सम्बन्धेन व्यापकता तत्सम्बन्धेन तादृशरूपाव-
च्छिन्नाभावो ग्राह्यः । तेन ज्ञानवानात्मत्वादित्यादौ स्वरूपस-
म्बन्धेन साध्यव्यापकस्य प्रमेयत्वादेः कालिकसम्बन्धेनाभा-
वाधिकरणसमवेतत्वाभावस्य स्पन्दत्वनिष्ठस्य हेतावसत्त्वे-
पि न क्षतिः । यत्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तादृशरूपाव-
च्छिन्नाभावानां विवक्षणात् ज्ञानवानात्मत्वादित्यादावपि नाव्या-
प्तिः कालिकसम्बन्धेन प्रमेयत्वाभावस्य साध्यताघटकसमवायस-
म्बन्धानवच्छिन्नत्वात् इत्यं च व्यापकतापि तेनैव ग्राह्या तेन वि-
षयतया साध्यव्यापकस्य ज्ञानादेः साध्यताघटकसमवायेनाभावव-
ति हेतोर्वर्तमानत्वेपि द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः इति त-
त्तुच्छम् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायां तदवच्छिन्नप्रतियो-
गित्वाप्रसिद्ध्या सद्देतावव्याप्तेः । धूमवान् बह्नेरित्यादावतिव्याप्तेश्च ।
संयोगेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्सैव व्याप्य-
वृत्तितया तद्बृत्तिन्वाभावस्यापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात् । प्रमेयं द्रव्यत्वादित्यादौ तादात्म्येन
साध्यतायामव्याप्तेश्च । साध्यताघटकतादत्त्येन प्रमेयत्वादेरेव सा-

तद्द्रव्यचित्त्वाभावोऽपि स्वव्यापकतत्तत्साध्याभावंदृष्ट्वैतत्त्व-

ध्यव्यापकतावच्छेदकतया तत्सम्बन्धेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धे-
रिति दिक् । वह्निमान् घूमादित्यादावव्याप्तिः वह्निसंयोगाभावस्या-
पि साध्यव्यापकतया तदभावात्मकवह्निसंयोगवद्वृत्तित्वसामा-
न्याभावस्य घटादिनिष्ठस्य हेतावसत्त्वादतो व्याप्यवृत्तित्वेनाभावो
विशेषितः । वस्तुतो निरुक्तसाध्याभावाधिकरणत्वमवश्यं विशेषण-
ताविशेषसम्बन्धेन प्रवेदयम् । अन्यथा द्रव्यं गुणादित्यादौ द्रव्य-
त्वाभावस्य कालिकसम्बन्धेनाधिकरणे गुणस्य वृत्तेर्द्रव्यत्वाभावघ-
त्समवेतत्वसामान्याभावस्य ज्ञानादिनिष्ठस्य हेतावसत्त्वादव्याप्तेः । त-
था च वह्निसंयोगात्मात्मकाभावस्य तादृशसम्बन्धेनाधिकरणाप्रसि-
द्धेस्तमादायाव्याप्तिवारणार्थं न व्याप्यवृत्तिपदम् । परं तु रूपवान्
पृथिवीत्वादित्यादौ नित्यत्वादिना रूपाद्यभावस्यापि तादृशधर्माव-
च्छिन्नाभावतया तद्वत्समवेतत्वाभावस्य नित्यरूपादिनिष्ठस्य हेताव-
सत्त्वादव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तिपदम् । न च तस्यापि व्याप्यवृत्ति-
त्वादुक्तदोषतादवस्थयम् । यत्प्रतियोगिताकाभाये स्वावच्छेदकसम्ब-
न्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावभिन्नत्वस्य द्वयोर्व्यतिरेकः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छि-
न्नतादृशप्रतियोगिताकाभावस्योक्तत्वाश्रित्यत्वादिना रूपाद्यभावस्य
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नस्य स्वावच्छेदकीभूतनित्यत्वाद्य-
वच्छिन्नवद्वृत्तित्वादेव व्युदासः । एतेन सयोगाभावत्वादेः साध्य-
वन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया प्रतियोगिवैयधिकरण्याघ-
टितसाध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वेपि न व्याप्यवृत्तिपदवैयर्थ्यमिति
ध्येयम् । ननु वह्निमान् घूमादित्यादावालोकाद्यवृत्तित्वादिनालोका-
वृत्तिसामान्याभावोऽपि साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावो यावदन्तर्गतः
संयोगादिसम्बन्धेन वह्निसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्यालोकावृ-
त्तिमध्ये निवेशात् एवमिन्धनत्वावच्छिन्नवह्न्यभावार्थिकरणीभूत-
महानसवृत्तित्वादेर्महानसवृत्तित्वत्वादिना योऽभावः सोऽपि साध्या-
भाववद्वृत्तित्वाभावो यावदन्तर्गतस्तयोर्घूमादावसत्त्वादसम्भय इत्य-
त आह तद्द्रव्यचित्त्वाभावोऽपि । मिथलक्षण इवात्रापि तत्तत्सा-
ध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगि-

व्यापकप्रतियोगिताकः तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्ते-
न समानाधिकरणेन वृत्तित्ववृत्तिना वा धर्मेणानवच्छिन्नप्रतियो-

ताकत्वप्रवेशे अलोकावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य हे-
तावसत्त्वाद्बहिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिरतोऽन्यथा व्याचष्टे स्वव्या-
पकेति । एवं प्रतियोगितातद्व्यापकीभूतं यत्तत्तत्साध्याभाववद्वृत्ति-
त्वत्वं तद्व्यापकप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः । व्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नसाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वाद्बहिर्भावादिप्रत्यति-
व्याप्तिरत उक्तं तत्तदिति । तथा च निर्धूमवृत्तित्वाभावस्यैव स्वव्या-
पकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकतया तस्य घ-
ट्टावसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । स्वनिष्ठवृत्तित्वत्वेन वृत्तित्वसामा-
न्याभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसम-
नियतप्रतियोगिताकस्य हेतुवन्तरवृत्तेः स्वस्मिन्नसत्त्वात् सङ्घेतुमा-
त्रेऽसम्भवापत्तेः कल्पान्तरमाह तत्तदिति । समानाधिकरणध-
र्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य यावदभावस्यैव व्यभिचारिण्यतिप्र-
सङ्गकत्वादतिरिक्तान्तम् तत्रापि निर्धूमवृत्तित्वत्वस्यापि सामान्यतः
साध्याभाववद्वृत्तित्वात्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मतया तदवच्छि-
न्नसामान्याभावमादायातिव्याप्तिवारणायोगात् तत्तदित्युक्तम् । न-
चैवमपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नद्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वत्वेन घ-
ट्टवृत्तित्वजातित्वाभ्यतराभावं घटावृत्तेर्भावमादाय द्रव्यं पृ-
थिवीत्वादित्यदावव्याप्तिः । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्ति-
त्वभिन्नावृत्तित्वेनापि प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वात् । अत-
एव तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावा इत्युक्तौ घाच्यं
हेयत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नं य-
त्तदुत्पत्त्यवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वभिन्नावृत्तिप्रतियोगित्वं ता-
दृशप्रतियोगिताकस्य वृत्तिमद्वृत्त्यभावस्याप्रसिद्धत्वादेतो निर्दे-
शद्वयगमता । तेन घटत्वादिना तादृशवृत्तित्वाभावमादायैव
रक्षणसद्गतितः । केचित्तु यद्यपि तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाव-
च्छिन्नायावन्तोऽभावा इत्येव लाघवाद्बन्तुमुचितं तथापि घाच्य

प्रमेयादित्यादौ तादात्म्येन हेतौ जगत एव साध्याभाषयत्तादा-
त्म्यतया तादृशतादात्म्यत्वायच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरतो नि-
पेक्षद्वयगर्भता इत्थं च विरुद्धघटत्वपरत्वाभ्यामेव तादृशवृत्ति-
त्वाभाषः सुलभ इति प्राहुः । यत्तु वृत्तित्वत्वमपेक्ष्य गुरोर्वाच्य-
त्वाभाषयद्वृत्तित्वत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया फेयलान्वयिन्य-
भ्यासिभिया तत्तत्साध्याभाषयद्वृत्तित्वत्वायच्छिन्नाभाषा नोक्ता
इति तत्तुच्छम् । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायैव लक्ष-
णकरणात् । अन्यपैतत्कल्पे वृत्तिमद्वृत्तिपदवैयर्थ्यापत्तेः । वृत्तित्व-
त्वमात्रस्यैव तत्तत्साध्याभाषयद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणध-
र्मतयैव तद्वच्छिन्नाभाषमादायाव्याप्यमायात् । किं चैवं गुरुध-
र्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तद्वद्वृत्तिमिन्नं द्रव्यत्वादित्यादाय-
तिव्याप्तिरपि स्यात् । तद्वद्वृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेन तद्वद्वृत्तिमे-
दाभाषयद्वृत्तित्वत्वायच्छिन्नाभाषाप्रसिद्धेः । तद्वद्वृत्तित्वत्वस्य सा-
ध्याभाषयद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मतया तद्वच्छिन्ना-
भाषस्य लक्षणाघटकत्वात् । एवं स्नेहशून्यं द्रव्यत्वादित्यादौ स्नेह-
शून्यत्वाभाषयद्वृत्तित्वत्वादेर्जलवृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेन तद्वच्छि-
न्नाभाषाप्रसिद्ध्यातिव्याप्तिर्दृश्येति दिक् । यस्य कस्य चित्तमाना-
धिकरण्यमभ्यासार्थकमतस्तत्तत्प्रतियोगितासमानाधिकरण्यनिवेशा-
पेक्षया लाघवमनुसृत्याह वृत्तित्ववृत्तिना येति । [तत्तत्साध्याभाषय-
द्वृत्तित्वत्वातिरिक्तंनेति पूर्वेणान्यथः] तथा च तत्तत्साध्याभाषयद्वृ-
त्तित्वत्वातिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नेत्यर्थः । साध्याभाषयद्वृ-
त्तित्ववृत्तिना येति पाठे साध्याभाषयत्पदं सम्पातायातम् । यद्यपि वृ-
त्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमत्यादिनामान्याभाषस्य
घटाद्यन्यत्वाभाषस्य वा हेतायमस्याद्बहिमान् धूमादित्यादौ सर्वत्रा-
मम्भयः तादृशधर्मानवच्छिन्नप्रवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभाषयिषक्ष-
णैपि घटभेदत्वेन घटभेदनिर्बन्धिवृत्तित्वान्यतत्तत्साध्यास्य तादृशस्य हे-
तायमस्यात् तथापि पूर्वपदत्रापि कल्पे [हेतायच्छेदकमभ्यासाय-
च्छिन्न] वृत्तित्वमिन्द्रावृत्तित्वेन प्रतियोगित्वं विशेषणीयमित्यर्थः ।
अथगुरुवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताया एव तादृश-
वृत्तित्वत्वातिरिक्तवृत्तित्वनिष्ठधर्मानवच्छिन्नत्वं विवक्षितमिति चेचि-
त् । वृत्तित्ववृत्तिना धर्मेण येति पाठे तु धूमत्याद्यभाषमादायामम्भ-

गिताको बोध्यः तेनालोकाद्यवृत्तित्वेन रूपेण यो ब-
 ह्विसामान्याभाववदवृत्तित्वस्य यश्चेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावा-
 धिकरणीभूतमहानमट्टित्वादेरभावस्तस्य धूमादौ स्वनिष्ठसाध्या-
 भाववदवृत्तित्वाविरहस्य च हेन्वन्तरवृत्तेः स्वस्मिन्नसत्त्वंऽपि न क्ष-

यापत्तेरेव धर्मेण वेति कल्पान्तरोल्लेखः । तथा च धूमत्वत्वघटमे-
 दत्यादेस्तादृशवृत्तित्वत्वातिरिक्तधर्मत्वादेव तदवच्छिन्नाभावमादाय
 नासम्भवः । वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तु तादात्म्येन हेतौ विरुद्धघटत्व-
 घटत्वाभ्यामवृत्तिगगनादिना धा वृत्तित्वाभावमादाय लक्षणसमन्वय
 इति ध्येयम् । स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववदवृत्तित्वत्वेत्यस्य फल-
 माह आलोकाद्यवृत्तित्वेनेति । निर्वहनिवृत्तित्वस्येति प्रतियोगिताया-
 स्तत्तत्साध्याभाववदवृत्तित्वव्यापकत्वप्रदर्शनार्थम् । न च स्वव्या-
 पकवृत्तित्वत्वंकेत्युक्ताद्यपि आलोकाद्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य वा-
 रणसम्भवात्प्रतियोगिताव्यापकत्वदिशि तत्तत्साध्याभाववत्त्वप्रवेशो
 व्यर्थ इति वाच्यम् । आलोकाद्यवृत्तित्वाभावमादायाव्याप्तिवारणार्थं त-
 स्यावश्यकत्वात्समानाधिकरणत्वन्ताभावात्प्रतियोगितत्तत्साध्या-
 भाववदवृत्तित्वत्ववन्निष्ठात्यन्ताभावात्प्रतियोगिप्रतियोगिताकत्वरूपपर्य-
 धसितार्थं तत्तत्साध्याभाववतः सकृदेव निविष्टतया वैयर्थ्यशङ्कानव-
 काशाच्चेति भावः । तत्तत्साध्याभाववदवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगि-
 त्वस्य फलमाह यश्चेति । आदिना वाच्यत्वत्वादेः परिग्रहः । घटत्वा-
 दैः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावात्तदवच्छिन्नवह्न्यभावस्य ल-
 क्षणाघटकत्वात् उक्त इन्धनत्वादीति । इन्धनत्वावच्छिन्नाभावस्य
 महानसादावसत्त्वात्तमादाय क्षतिविरहादाह वह्न्यभावेति । ताद-
 शवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकेत्यस्यानुक्तावसम्भव एव स्यात्तु
 घट्टिमान्धूमादित्यत्राध्याप्तिमात्रम् । प्रमेयमात्रस्य हेतुतास्यले तत्तत्प्रमे-
 यनिष्ठवृत्तित्वाभावस्य प्रमेयान्तरवृत्तंस्तत्तत्प्रमेये विरहादित्येवभावे-
 दपि नु भवेत्साधारण्येनाह स्वनिष्ठेति । स्वनिष्ठं यत्साध्याभाववदवृत्ति-
 त्वं तत्सामान्याभावस्येत्यर्थः । अत्र घटत्वादौ साध्ये स्वीयविशे-
 षणतया घटान्यत्वादिहेतावतिष्ठ्याप्तिः साधनस्यैव हेतुतावच्छेद-
 कसम्बन्धेन वृत्तिमत्तया तन्निष्ठयावदभावस्यैव हेतौ सत्त्वात् न

तिरिखाहुः । अन्ये तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभावसमु-
दायाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वन्वम् तादृशवृत्तित्वाभावश्च स्वव्या-

चैतस्य विरुद्धत्वात्साध्यसमानाधिकरणत्वेन हेतुविशेषणादेव
नातिव्याप्तिरिति चाच्यम् तथापि द्रव्यत्वादौ साध्ये स्वीयस-
मवायादिना . सत्यादिहेतावतिव्याप्तिः तादृशसम्यग्धेन हेतोरे-
ष वृत्तिमत्तया तन्निष्ठयावदभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यस्य
च हेतौ सत्त्वात् एवं महाकालान्यो घटादित्यादौ कालिकसम्य-
ग्धेन हेतावतिव्याप्तिः घृत्तिमन्मात्रस्यैव हेतुताघटककालिकसम्य-
ग्धेन महाकालवृत्तेन सम्यग्धेन तद्वृत्तित्वाभावासंभयात् न च
महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि प्रलयावच्छेदेन पटादावेष घृ-
त्तिमद्वृत्तित्वात्नातिव्याप्तिरिति चाच्यम् सामानाधिकरण्यस्य व्या-
प्यवृत्तित्वात् अन्यथा घटादिहेतावपि खण्डकालावच्छेदेन महाकाल-
वृत्तित्वाभावसम्प्राप्त्युक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यात् एवं द्रव्यत्वादेः साध्य-
तायामवृत्तिगगनादिहेतावतिव्याप्तिर्विशिष्टसत्तायामव्याप्तिः द्रव्यान्व-
स्मिन् गुणादौ विशिष्टसत्ताया वृत्तिमत्त्वादिति वदन्ति। यदि च घृत्तिम-
द्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वायच्छिन्नाधि-
करणतासामान्यकधर्मवत्त्वं व्याप्तिरिति विवक्ष्यते तदा नैतेषामे-
कोपि दोषः पदमादधाति वृत्तिमद्वृत्तय इत्यादौ सर्वत्र दैशिकविशेष-
णतासम्यग्धेन वृत्तेर्निवेशनीयत्वात् अन्यथाधिकरणत्वमात्रस्यैव
संयोगादिसम्यग्धेनावर्तमानत्वाद्भूमवान् घट्टेरित्यादावतिव्याप्तिरि-
ति ध्येयम् ॥ [कूटपदप्रवेशेन सार्वभौमीय लक्षणं परिष्कुर्यग्राह]]
अन्ये त्वि-यादि । अत्र साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वस्य घटत्वा-
दिनाभायमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो यावन्त इति । तथा
च तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्य हेतावत्सत्त्वात्प्रसङ्ग । न च ता-
दृशवृत्तित्वस्यायच्छिन्नाभायवत्त्वोक्तायपि तादृशातिव्याप्तिव्युदासः
सम्भवतीति चाच्यम् । तथापि तादृशवृत्तित्वत्वेन घटादेरभायमादा-
याव्याप्तितादवस्थ्यात्तादृशवृत्तित्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नाभा-
याप्रसिद्धेश्च । अत एव तादृशवृत्तित्वसामान्याभायवत्त्वमपि न विवक्षि-
तम् केवलान्ययिन्यव्याप्तेः । धार्यत्वाभावकूटपदवृत्तित्वसामान्यामा-

वस्य हेतावसत्त्वादिति भावः । इत्यमपि वाच्यत्वाभावकूटवद्वृत्ति-
त्वसामान्याभावस्यैव यावदन्तर्गतस्य ज्ञेयत्वादिहेतावसत्त्वाद्वाच्यं
ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिरतो वृत्तिमद्वृत्तय इत्युक्तम् । तथा चैत-
स्य वृत्तिमद्वृत्तित्वात् तस्य निरुक्तयावदन्तर्गतत्वं किं तु घटत्वादि-
ना तादृशवृत्तित्वाभावस्यैव स च ज्ञेयत्वादिहेतौ वर्तते इति नाव्या-
प्तिः । अत्र वृत्तिमत्त्वादिकं पूर्वलक्षणदिशावसेयम् । तेन न प्रागुक्त-
दोषः । ननु प्रलयभिन्नं गोत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन हेताव-
तिव्याप्तिः महाकालस्य कालिकसम्बन्धेन प्रलयान्यत्वाभावकूटव-
त्त्वेन तत्र हेतुताघटकसम्बन्धेन या वृत्तिस्तस्याः व्यधिकरणधर्माव-
च्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात् न च दैशिकविशेषणतया सा-
ध्याभावकूटवत्त्वं विवक्षितमतस्तादृशकूटवत्प्रलयवृत्तित्वसामान्याभा-
वस्याधुनिकघटादिवृत्तेर्गोत्वहेतावसत्त्वात्प्रतिव्याप्तिरिति वाच्यम्
घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादावभावसाध्यकेऽव्याप्तिप्रसङ्गात् सा-
ध्याभावकूटान्तर्गतस्य घटत्वस्वरूपसाध्याभावस्य विशेषणतयावि-
करणाप्रसिद्धेः दैशिकविशेषणतया वृत्तिमतामेव साध्याभाधानां
प्रवेशे तु घटत्वाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिर्व्यधिकरणध-
र्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तत्र दैशिकविशेषणतया वृत्तिमत्तया
तत्कूटवद्वृत्तित्वस्यापि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्ति-
त्वात् एवं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके गगनत्वाभाव-
स्याभावे साध्ये ज्ञानादिहेतावव्याप्तिः गगनत्वाद्यभावघटितकूटस्य
दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन यदधिकरणं तद्वृत्तित्वसामान्याभा-
वस्य वृत्तिमति शब्दादौ प्रसिद्धस्य ज्ञानादिहेतावभावादिति चेन्न ।
साध्यतावच्छेदसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ता-
बुद्धेः संसर्गविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यः सम्बन्धस्तेन वृत्ति-
मतः साध्याभावकूटस्य तादृशसम्बन्धेनैवाधिकरणत्वस्योक्तत्वात्सं-
योगाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ च संयोगादिरूपसाध्याभावो न
तादृशसम्बन्धेन वृत्तिमान् निरवच्छिन्नसमवायादिसम्बन्धेनैव सं-
योगादिनिश्चयस्य ताद्वरोधित्वमतो न तत्राव्याप्तिः । केवलान्वयिनि
तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताबुद्धिर्गमरूपैव मु-
लभा । सत्यां हि घटत्वेन वाच्यत्वं नास्तीति बुद्धौ जात्यपि घटत्वेन वा-
च्यत्वमस्तीति ज्ञानानुदयात्तादृशत्वाद्यभाववत्ताबुद्धिं प्रति च समवा-

पकतादशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताको बोध्यः प्रयोजनञ्चो-

यादिना घटत्वादिमत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादेवोक्ताव्याप्त्यादेव्यु-
दासः । तादृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वप्रवेश एव समुदायपदं
सार्यकं भवत्यतः प्रागेव वृत्तित्वाभावं व्याचष्टे तादृशेति । स्वैति । स्यं
प्रतियोगिता । तद्व्यापकं यत्साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्व तद्व्यापकप्र-
तियोगिताकेत्यर्थः । प्रयोजनं चेति । बह्निमान् धूमादित्यत्रालोकावृत्ति-
सामान्याभावस्य साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताक-
स्य यावदन्तर्गतस्य हेतावसत्त्वाद्ब्याप्तिरतः स्वव्यापकेति । तथा
चालोकावृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य व्यापकं न निर्वह्निवृत्तित्व-
त्व धूमत्वाद्दौ व्यभिचारादित्ययमभावो न लक्षणघटक इति नाव्या-
प्तिः । प्रतियोगितायां तादृशवृत्तित्वव्यापकत्वानुक्तौ वाच्यं ज्ञेय-
त्वादित्यादावव्याप्तिः प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्व-
त्वकस्य घटवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावदन्तर्गतस्य हेतावसत्त्वात्
तदुपादाने च तादृशाभावप्रतियोगित्वं न वाच्यत्वाभावकूटवद्वृत्ति-
त्वव्यापकं पटवृत्तित्वे व्यभिचारादित्येतस्य लक्षणाघटकत्वाभा-
व्याप्तिरिति भावः । अत्र च प्रतियोगित्वं स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नं
प्राह्यम् । तेनेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ घटवृत्तित्वत्वेन वृत्तित्वसामा-
न्याभावस्य घटान्यत्वादिवृत्तेहेतावसत्त्वेपि नाव्याप्तिः । सार्यमौमते
एकविंशतिपरत्वमेवोभयत्वम् । तेन घटवृत्तित्वघटान्यवृत्तित्वोभया-
भावमादाय नाव्याप्तिः । तादृशप्रतियोगितायास्तादृशवृत्तित्वव्याप-
कत्वादिति ध्येयम् । स्वव्यापकत्वदलस्य पूर्वोक्तलक्षणोक्तैष
व्यावृत्तिः तादृशवृत्तित्वव्यापकत्वदलस्य तु न प्रागेव बह्निमान्
धूमादित्यादावव्याप्तिः तत्र महानसादेः साध्याभावकूटानधिक-
रणत्वात् किं तु केवलान्वयिस्थल एवेत्याशयेनाह उक्तप्रायमिति । न
च स्वव्यापकेत्याद्यपेक्षया लाघवात् साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वा-
वच्छिन्नाभावा एव यावन्तो निवेद्यन्तां तादृशवृत्तित्वत्वेन घटादेर-
भावमादाय केवलान्वयिनि लक्षणसम्भवादिति वाच्यम् । बह्निमान्
धूमाद्वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ सर्वत्रासम्भवापत्तेः । निर्वह्निवृत्तित्वत्वा-
द्यपेक्षया गुरुत्वेन बह्निभावकूटवद्वृत्तित्वव्यापकत्वाभावकूटवद्वृ-
त्तित्वत्वादेः प्रतियोगितामवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसि-

क्तमायम् साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य
व्यधिकरणधर्माविच्छिन्नस्यैवाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाद्बन्धभिचा-
रिण्यातिव्याप्तिरतः समुदायेति साध्याभावश्च साध्यातावच्छे-
दकसम्बन्धेन बोध्यः तेन समवायेन. बह्वेः साध्यत्वे धूमे संयो-

द्धेरिति भावः । ननु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाववद्वृत्ति-
त्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावास्तद्वत्त्वमेवोच्यतां कृतं कूटपदनि-
वेशेनत्यत आह साध्याभावेति । साध्यप्रतियोगिकाभावेत्यर्थः । व्य-
धिकरणेति । साध्यप्रतियोगिकाभावावद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यां-
वृत्तिमात्रनिष्ठत्वादिति भावः । अत इति । तथा च धूमाभावकूटव-
द्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्यै-
व बह्वन्यदिहेतावसत्वाच्च व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः । न चैवं गगना-
भावधान्वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिः गगनस्यापि साध्याभावतया तद-
धिकरणाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । वृत्तिमत्त्वेनापि साध्याभावस्य विव-
क्षणीयत्वात् । नय्यमते गगनस्य स्वाभावविरहत्वे मानाभावाच्चेति
भावः । अत्र साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगितेत्यत्र
कूटपदस्य फलं ग्रन्थकृतैवोक्तम् प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभावव-
द्वृत्तित्वत्वमित्यत्र कूटपदस्य फलं तु नालोकावृत्तेरभावमादाय व-
ह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणं तादृशभावस्य स्वव्यापकवृ-
त्तित्वत्वकप्रतियोगिताकेत्युक्तावपि चारणसम्भवाद्भूत्वादावपि त-
दभावप्रतियोगितासत्वात् पर त्वालोकावृत्तिवृत्तित्वस्याभावमादाया-
व्याप्तिवारणमेव तत्फलमिति प्राञ्चः । तत्तुच्छम् । स्याद्ययनिष्ठात्यन्ता-
भावाप्रतियोगिनः साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वस्याश्रये धर्तमानस्या-
भावस्याप्रतियोगिप्रतियोगिताकाभावेनैव तादृशवृत्तित्वाभावात्तां नि-
वेशात् । तत्र च सकृदेव कूटपदस्यान्तर्भावेणोभयथा तन्निवेशे फ-
लानुसन्धानस्य वायसदन्तानुसन्धानसमानत्वात् । अन्यथा
साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मा-
विच्छिन्नाभावस्यापि प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्व-
त्वत्वस्याभावादेव व्युदासात्तमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणा-
र्थं ग्रन्थकृता कूटपदोपन्यासानौचित्यापत्तेरिति ध्येयम् । धूम इति ।

गेन च तथात्वे बह्वयवयवत्वे पर्वतबह्वयवयवसंयोगे च पर्वतस्य
बह्वयवयवस्य च सम्बन्धद्रव्यावच्छिन्नबह्वयभावद्रव्यानधिकरणत्वेऽपि

नातिव्याप्तिरिति परेणान्वयः । एवमग्रेपि । इदमापाततः साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रवेशेऽप्यत्रातिव्याप्तेर्दुरुद्धरत्वात् । सा-
ध्याभाववत्संयुक्तत्वसामान्याभवस्य कुत्रापि संयोगेन घृत्तिमत्यस-
त्त्वात् । बह्वयवयवमात्रसंयुक्तवस्तुनोऽसत्त्वादिति ध्येयम् । ननु सम्ब-
न्धविशेषाविवक्षायां प्रलयेऽप्यत्रकर्मतदूर्ध्वंसनित्यरूपादिकमेव बह्वय-
भावकूटाधिकरणं वाच्यम् । अन्यविभुमूर्तानां यथायोगं कालिकसं-
योगादिफलव्यतिशेषणताभिर्बह्वयमत्त्वेन द्रव्यस्य बह्वयभावकूटवस्य-
विरहाद्बह्वयसमानकालीनस्य धूमसंयोगिद्रव्यस्यासत्त्वात् तथा च
तत्र साध्याभावकूटवति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्त्यप्रद्वैव न
धूमेऽतिव्याप्तिः समवायेन धूमस्य हेतुत्वं तु विरुद्धत्वादेव तद्व्यु-
दाससंभवाद्गत आह संयोगेन चेति । तथात्वे बह्वयः साध्यत्वे । त-
था चात्र बह्वयभावाधिकरणं यन्नित्यरूपादिकं तत्र हेतुतावच्छेद-
कसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वस्य रूपत्वाद्वा प्रसिद्धस्याभावो वर्तते एव ब-
ह्वयवयवत्वे इत्यतिव्याप्तिः स्याद्यदि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्याभावस्य प्रवेशो न स्यादिति भावः । ननु समवायेन ब-
ह्वयभावस्य बह्वयवयवत्यासमानाधिकरणत्वात् अग्रे बह्वय-
माणेन साध्याभावानां हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणेनैव न
तादृशाभावमन्तर्भावोक्तहेतावतिव्याप्तिरतो हेत्वन्तरमाह प-
र्वतेति । अत्र समवायेन बह्वयभावस्य पर्वते संयोगेन बह्वयभावस्य
च बह्वयवयवे हेतुसामानाधिकरणत्वात् तदुभयघटितसाध्याभाव-
कूटाधिकरणं यन्नित्यरूपादिकं तत्समवेतत्वाभावस्य तादृशसंयोग-
हेतौ सत्त्वाद्भवत्यतिव्याप्तिः । यत्तु संयोगेन बह्वेः साध्यत्वं बह्वय-
वयवत्वस्य विरुद्धत्वात् हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनैव
वारयितुं शक्यत्वात् पर्वतेत्यादि हेत्वन्तरमिति तच्चुच्छम् । बह्वयव-
यवेपि बह्वयन्तरस्य संयोगेन वृत्तां विरोधविरहात् । तादृशमेव सा-
ध्यत्वानुरोधेऽहम्बन्धितामात्रस्यैव सामानाधिकरण्ये प्रवेद्यत्वादि-
दिति भावः । सम्बन्धद्वयेति । पर्वतस्य संयोगावच्छिन्नबह्वयभावान-

नातिव्याप्तिः तथा स्वव्यापकीभूतसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रति-
योगिताकोऽपि बोध्यः तेन यत्र पृथिवीत्वाभावादौ साध्ये तत्त-
द्विपक्षावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणमप्रसि-
द्धं तत्र सदेतो पृथिवीत्वादौ साध्ये जातित्वाद्यवच्छिन्नाभाव-

धिकरणत्वात् पह्नयवयवस्य च समवायावच्छिन्नवहन्यभावाधिक-
करणत्वादिति भावः । [नातिव्याप्तिरिति ।] प्रागुक्तरीत्या सा-
ध्याभावकूटवति नित्यरूपादौ हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन वृत्त्यप्रसि-
द्धा घट्टिमान् घूमादित्यादावव्याप्तिर्वैत्यपि द्रष्टव्यम् । अत्र च वृत्त्य-
नियामकसम्यग्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमत एवेदमुक्तम् । तेन ध-
नी चैत्रत्वादित्यादौ स्यामित्वादिसम्यग्धेन साध्यतायां नाव्याप्तिः ।
साध्यतावच्छेदकसम्यग्धातिरिक्तसमानाधिकरणसंसर्गानवच्छिन्नप्र-
तियोगिताकसाध्याभावो ग्राह्य इति तु न युक्तम् । धनी द्रव्यत्वादि-
त्यादौ व्यधिकरणसम्यग्धेन साध्याभावस्यैव तादृशत्वेनातिव्याप्तिप्र-
सङ्गात् । ननु साध्याभावो यदि साध्यतावच्छेदकरूपेण विवक्षित-
स्तदा प्रमेयं चाच्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वा-
प्रसिद्धेः न च साध्यतावच्छेदकातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकामाव प्याभावो वक्तव्यः तथा चावृत्तिगगना-
दिना प्रमेयादेरभावे एव तत्र मुलम इति चाच्यं धाणप्राह्यगुणघान्
द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिस्तादृशगुणत्वस्य प्राह्यगन्धत्वापेक्षया गु-
रुत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावा-
नामेव तादृशसाध्याभावत्वात्त आह तथेति।स्वं प्रतियोगिता । प्रति-
योगिताव्यापकसाध्यतावच्छेदकेत्यस्य फलमाह पृथिवीत्वाभावा-
दाविति । तत्तद्विपक्षो घटादिः । तथा च घटावृत्तित्वावच्छिन्ना-
भावघटितसाध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धा पृथिवीत्वाभावघञ्जल-
त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । प्रतियोगितायाः पटत्वादावपि सत्त्वेन सा-
ध्यातवच्छेदकस्य तदव्यापकतया तादृशभाधानां लक्षणाघटकत्वात् ।
प्रतियोगिभेदेऽपि एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया पक्षार्थादिति भावः ।
सदेताविति । नाव्याप्तिरित्यन्वयः । घट्टिमान्घूमादित्यत्र साध्यताव-
च्छेदकसम्यग्धेन विपक्षीभूतन सञ्जलावृत्तित्यावच्छिन्नाभापकूटस्य

वति सामान्यादापरतमाने द्रव्यत्वप्रकारकममाविषयन्यादौ च
नाभ्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा नाप्यभावत्वादिना अभावादौ साध्ये
तत्तत्साध्याभावकृदाधिकरणामसिद्ध्या अव्याप्तिरिहाहुः । तत्र ।

गुणादौ द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ च विषयीभूतरूपरसादिप्रत्येकासम-
येतसामान्याभायकूटस्य जात्यादायधिकरणतासत्यात्तदप्रसिद्धिनि-
बन्धनाभ्याप्तेरुक्तस्यैव निरुद्धात्तदुभय नांदाहृतम् । ननु यावतामै-
षाधिकरणस्य तावत्समुदायस्य विषयतायां नाक्तव्याप्तिरत आह पृथि-
वीत्वादायिति । साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभायस्य विशेष-
णीयत्वेन जातित्वायच्छिन्नाभायमादाय नातिव्याप्तिसम्भय इत्यादि-
पदमुपात्तम् । तथा च जलासमयेतत्त्वायच्छिन्नाभायस्य तेजोसमये-
तत्त्वायच्छिन्नाभायस्य च साधनसमानाधिकरणत्वात् तदुभयघटित-
साध्याभायकूटयनि जात्यादौ प्रकृतं नोरसत्त्वादतिव्याप्तिरिति भा-
व । द्रव्यत्वस्य समवायेन हेतुत्वे तादृशमाध्याभायकूटयति जात्या-
दौ हेतुतायच्छेदकसम्यग्धेन घृत्यप्रसिद्धयैव नातिव्याप्ति स्यादत उक्त
द्रव्यत्वप्रकारकेति । सामान्यादौ स्वरूपसम्यग्धेन वृत्तियांच्यत्वादा-
धेव सुलभा । प्रमायिशेष्यत्वादायिति । नातिव्याप्तिरित्यन्वयः । तादृश-
प्रतीतिविषयत्व भ्रममादाय जात्यादायपीत्यत प्रमेति । अत्र प्रतियोगि-
ताव्यापकत्वं साध्यतायच्छेदकताघटकसम्यग्धेन प्राह्यम् । तेन नित्य-
ज्ञानवत्सादात्म्येन साध्यतायामीश्वरत्वादिहेतौ घटान्यभेदस्य पटा-
न्यभेदस्य च द्वयोर्यिषयतासम्यग्धेन प्रतियोगिताव्यापकीभूतानित्यशा-
नात्मकसाध्यतायच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताययोरैकाधिकरणप्रसि-
द्धावपि नाभ्याप्ति । न या तादृश एव साध्ये द्रव्यत्वप्रकारकप्रमावि-
शेष्यत्वादित्यत्र पृथिव्यादौ साधनसमानाधिकरणस्य पृथिव्यादिनय-
द्रव्याणा प्रत्येकमिन्नद्रव्यभेदस्य कूटवति गुणादौ हेतोरसत्त्वेप्यति-
व्याप्ति । न चैव घटिधूमोयमयान् धूमादित्यत्राभ्याप्ति प्रतियो-
गितामात्रस्यैव प्रत्येकपर्यवसितत्वेन तां प्रति पर्याप्त्याख्यसाध्यताय-
च्छेदकताघटकसम्यग्धेन कस्याप्यव्यापकतया निरुक्तसाध्याभायाप्र-
सिद्धेरिति वाच्यम् । एकविंशत्यापरत्यानतिरिक्तस्योभयत्यस्य सार्धभौ-
ममत पर्याप्तिमिन्नसम्यग्धेनैव साध्यतायच्छेदकत्वादिति भाव । सा-

ध्यतावच्छेदकव्यापिका प्रतियोगितेत्यस्य फलमाह नापीतिघटत्वाभा-
 वत्त्वेन साध्यत्वे साध्याभावकूटवत्त्वं घटत्वंच सुलभमत उक्तम् अ-
 भावत्वादिनेति । आदिना प्रमेयत्वादेरुपग्रहः । तथा चाभावघात-
 प्रमेयवान्वा घटत्वादित्यत्र साधनसमानाधिकरणस्य तत्तद्घटान्यत्वा-
 भावकूटस्याधिकरणाप्रसिद्धाव्याप्तिः स्यादतः साध्यतावच्छेदकव्या-
 पकेति । साध्यतावच्छेदकीभूताभापत्वादिव्यापकप्रतियोगिताकत्वा-
 भावादेव तत्तद्घटान्यत्वाभावाणां लक्षणाघटकत्व्यादिति भावः । अ-
 त्र स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाया एव प्रतियोगितायाः साध्यताव-
 च्छेदकसमनैयत्यं वाच्यम् । तेन घटत्वाभावत्वेन घटत्वाभाव घेन
 चाभावप्रमेयसामान्याभावयोरेकाधिकरणाप्रसिद्धावपि नोक्तोव्या-
 प्तितादयस्थ्यम् । घटत्वाभापत्वादेः प्रमेयसामान्यनिष्ठप्रतियो-
 गितान्यूनवृत्तित्वेन तादृशप्रतियोगिताकाभावाणां लक्षणाघटकत्वा-
 त् । एवं साध्यसामानाधिकरण्यमपि हेतौ वक्तव्यम् । तेन
 सत्तावत्समवेतत्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य व्याधिकरणधर्मा-
 वच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात्तादृशस्य च यावत् एव हेतौ
 सत्त्वेपि जात्यभाववान् द्रव्यत्वादित्यादिविरुद्धहेतौ नातिव्याप्ति-
 रिति ध्येयम् ॥ यद्यपि घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य घटान्य-
 वृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य च द्वयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या वा-
 च्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः न च घटादिवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वत्वं
 न प्रतियोगितावच्छेदकम् तदपेक्षया लाघयाद्घटादिवृत्तित्वविशिष्ट-
 त्वस्यैव तथात्वात् तादृशैशिश्यावच्छिन्नाभावाणां साध्यताव-
 च्छेदकसमव्याप्तप्रतियोगिताकत्वाभावादेव व्युदास घटवृत्तित्ववि-
 शिष्ट्यस्तुमात्र एव तत्प्रतियोगितासत्त्वादिति वाच्यम् वाच्यत्व-
 निष्ठाधेयताविशेषेण घटावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तादृशसम्ब-
 धेन घटान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्य च द्वयोस्तथाप्येकाधिक-
 रणाप्रसिद्ध्याव्याप्तितादयस्थ्यात् न चाधेयताविशेषेण घटादेः प्र-
 तियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावः तस्य त्वयाप्यवश्यं वाच्यत्वात्
 अन्यथा घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वघातं द्रव्यत्वादित्यादावतिव्या-
 प्त्वापत्तेः गुरुतरतादृशवाच्यत्वत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्ध्या घटवृत्ति-
 त्वविशिष्टवाच्यत्वच्छिन्नाभावस्य साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगि-
 ताकत्वाभावेन व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव घटवृत्तित्वविशिष्टवा-

द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयवान् द्रव्यत्वादिसादौ तदुभयान्यतरत्वाव-
च्छिन्नाभाववति द्रव्यत्वादेरवृत्तेरतिव्याप्तेः । अपि च इदं पृथि-
व्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादिसादौ द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावकूटाधि-
करणगुणाद्यवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे सत्त्वादतिव्याप्तेः । द्रव्यत्वत्वा-
द्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमव्याप्त-
त्वात् । किञ्च रूपाभावसाध्यके सद्देतौ साध्याभावसमुदायनिवि-

ध्यत्वाभाषस्य लक्षणघटकत्वात् तथापि दूषणमिदं स्फुटतयोपेक्ष्या-
ह द्रव्यत्वेत्यादि ॥ ननु सार्धभौमानां मते विरुद्धयोरुभयत्वस्यातिरि-
क्ततायामपि समानाधिकरणयोरेकविशिष्टापरत्वमेवोभयत्वं तथा च
पृथिवीत्वाविशिष्टद्रव्यत्वत्वं द्रव्यत्वविशिष्टपृथिवीत्वत्वमेव साध्य-
तावच्छेदकं पर्यवसितामिति तत्समनियतप्रतियोगिताकत्वाभावादे-
तदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभावमादाय नातिव्याप्तिः तत्प्रतियोगिता-
याः पृथिवीत्वेपि सत्त्वेन निरुक्तसाध्यतावच्छेदकस्य तदव्यापकत्वा-
त्तद्वाह अपि चेति । उद्देश्यविधेयस्यैव समानलिङ्गकत्वस्यातन्त्रत्वात्
पृथिव्यामन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वस्य साध्यताम्रमं निराकर्तुं पक्षमुल्लिख-
ति इदमिति । पृथिवीति । पृथिव्यन्यत्वे सति द्रव्यान्यासमवेतसक-
लद्रव्यसमवेतवदित्यर्थः । नच सकलद्रव्यवृत्तित्वान्तर्माधेण द्रव्य-
त्वस्य साध्यत्वे द्रव्यान्यासमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य तादृशसाध्यता-
द्यच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावाद्गुरुतरसकलद्रव्यवृत्ति-
त्यघटितद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नास्यन्ताभाषस्य चाप्रसिद्धत्वाद्ग्रे द्रव्यत्व-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तेरसद्रव्यापत्तिरिति वाच्यम् । द्रव्यत्व-
त्वादीत्यत्र द्रव्यत्वत्वपदेन द्रव्यामित्याकारकतद्बुद्धिप्रकारत्वस्यैवाग्रे
वक्तव्यत्वात्तस्य च द्रव्यान्यासमवेतत्वमपेक्षयापि लघुत्वेन प्रति-
योगितावच्छेदकत्वसम्भवादिति भावः । द्रव्यत्वत्वादीत्यत्रादिना
पृथिव्यन्यत्वाविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य पृथिवीवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य
च द्वयोरेयावच्छेदकयोः परिग्रहः ॥ ननु साध्यतावच्छेदकान्यसमा-
नाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् एव साध्यभावपदार्थो
वाच्यः तथा च विशिष्टद्रव्यत्वस्य साध्यतायां द्रव्यत्वसामान्याभा-

पटसकलरूपव्यक्त्यधिकरणप्रसिद्धिः । यावतामभावानामैकाधिकरण्यं तावतां समुदाये विवक्षितेऽपि इदंपृथिवीवृत्तिगुणशून्यं सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं वा वायुत्वात् रूपवदन्यत्वाद्देसादावति-

घस्यातयात्वाद्वातिव्याप्तिः गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमाच्च ताद्रूप्येण साध्यतायामपि नातिव्याप्तिरत आह किं चेति । ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमते द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्य विशिष्टसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावादेव तमादाय नातिव्याप्तिरत आह किं चेतीति प्राञ्चः । सद्देतौ वायुत्वादौ । अप्रसिद्धिरिति । कालस्य सकलरूपघत्वेपि साध्यवत्ताधीविरोधिताघटकसमवायसम्बन्धेन तदनधिकरणत्वादिति भावः ॥ शङ्कते यावतामिति । तथा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावैरैकाधिकरण्यापन्नस्य तद्रूपस्याधिकरणे वृत्तित्वप्रसिद्धैव नाव्याप्तिरिति भावः । विवक्षितेषीत्यपिना तदविषक्षायामपि वक्ष्यमाणातिव्याप्तिः सूचिता । ननु यावतां मियः सामानाधिकरण्यं तावत्समुदायो विवक्षितः किं वा यावतां साध्याभावानामभावान्तरेण सामानाधिकरण्यं तावत्समुदायोऽभिप्रेतः प्रथमे इदमिति । अत्रेदमिति पृथिव्याः विशेषणम् । न तु पक्षनिर्देशः । तथासति घटतद्वायुद्वित्वपटतद्वायुद्वित्वकुड्यतद्वायुद्वित्वादीनामेव तद्वायौ मियः सामानाधिकरण्यापन्नसाध्याभावानामधिकरणे तद्वायौ वृत्तित्वादेव वायुत्वादिहेतावतिव्याप्त्यनुपपत्तेः । एतत्पृथिवीसमवेतप्रतियोगिकाभावस्य साध्यत्वे वायुत्वादेः सद्देतुत्वात्समवेतत्वापेक्षया गुरुत्वेनैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धैव साध्यत्वायोगाद्गुणपदम् । नन्वेतत्पृथिवीवृत्तिगुणत्वावच्छिन्नाभावसाध्यकमपि वायुत्वादिर्कं सद्देतुरेव प्रलये परमाणुवृत्तिकाले चावयविनिर्वायौ तत्सत्त्वात् अतः साध्यान्तरमाह सत्तान्येति । अत्र पृथिवीपदमेतत्पृथ्वीपरम् । अन्यथा प्रागुक्तद्वित्वादिव्यक्तीनां तद्वायौ मियःसामानाधिकरण्यापन्नसाध्याभायतया वायुत्वादेस्तत्कूटाधिकरणीभूतवायुवृत्तित्वेनैवातिव्याप्त्यसम्मथापत्तेरिति ध्येयम् । अत्राप्येतत्पृथिवीसमवेतप्रतियोगिकाभायस्य षेवलान्वयितया तत्साध्यकवायुत्वादेः सद्देतुत्वात्समवेतत्वा-

व्याप्तिः । तत्र तादृशसाध्याभावस्तोमस्य नियमतो रूपादिघटितत्वेन तद्गति तद्धेतोरवृत्तेः । वस्तुतो निखिलानामेव रूपाणां तादृशाभावसदृशसमानाधिकरणत्वात्समानाधिकरणयावद्भावोपकरणामसिद्धिर्दुर्वारैव । किञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन या साध्याभाववति

पेक्षया गुरुत्वेनैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य चाप्रसिद्ध्या साध्यत्वायोगात्सत्तान्यपदम् । न च सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावोप्यप्रसिद्धः द्रव्यत्वत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वादिति चाच्यम् । सकलद्रव्यवृत्तित्वादिघटितद्रव्यत्वत्वस्यैव तादृशसमवेतत्वापेक्षया गुरुत्वेनानवच्छेदकत्वात्सत्तान्यसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वात् । समवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यत्वे समवेतमाप्रस्यैव तदमायत्वेन मिथः सामानाधिकरण्यापन्नसमवेतकूटवति वायौ हेतोः सत्त्वादेव नातिव्याप्तिरतः पृथिवीपदम् । ननु वायुत्वस्योक्तसाध्यसामानाधिकरण्याभावादेव न तत्रातिव्याप्तिरतो हेत्वन्तरमाह रूपवदिति । अयं हेतुगुणादौ साध्यसमानाधिकरणः । रूपात्यन्ताभावस्य पृथिव्यामुत्पत्तिकालावच्छेदेन सत्त्वात्तत्रातिव्याप्त्यसम्भवाद्द्रव्यदन्यत्वानुधावनम् । रूपवच्छेदस्यापि तदानीं पृथिव्यामुपगमेत्वाह इत्यादाविति । आदिना वायुरूपान्यतरत्वादेः परिग्रहः ॥ तादृशेति । मिथः सामानाधिकरण्यापन्नैत्यर्थः ॥ द्वितीये त्वाह वस्तुत इति । तादृशाभावेति । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावेत्यर्थः । सहस्रेति । अवच्छेदकभेदेनाभावभेदमभ्युपेत्योक्तम् । दुर्वारैवेति ॥ ननु यावतामेकव्यक्तिवृत्तित्वं तावत्कूटवत्त्वोक्त्या नाप्रसिद्धिः न वा प्रागुक्तातिव्याप्तिः किं च सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतशून्यत्वाभावो द्रव्यत्वस्वरूप एव लाघवात् ननु सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतमात्रं यदुर्ना तथात्वे गौरवादतः परस्परसामानाधिकरण्यापन्नतादृशद्रव्यत्वादिस्वरूपसाध्याभावस्तोमयति हेतोः सत्त्वादेव नातिव्याप्तिरिति यदि ध्यात्तदा दोषान्तरमाह किं चेति । यत्त रूपसामान्याभावस्याभावोनुगतप्रतीतिवलादतिरिक्त एवेति तद्धति हेतोः सत्त्वासत्त्वाभ्यां नोक्तातिव्याप्त्यस्योक्तयोः सम्प्रवृत्त्यतः किञ्चेति । तत्सुच्छम् । इदानीमेधाभावाभावस्यातिरिक्तत्वमङ्गीकृत्य दोषनिरासे भूतत्वमूर्तत्वान्यतरत्वावच्छि-

वृत्तिस्तदभावो वक्तव्यः । अन्यथा धूमादावव्याप्तिः साध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धेन साध्याभाववति कालादौ वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेर्व्य-
भिचारिण्यतिप्रसङ्गो वा । तथा च सत्तादिसाध्यके संयोगेन समवा-
येन वा हेतावव्याप्तिः । साध्याभाववति तेन सम्बन्धेन वृत्तेरप्र-
सिद्धेः । साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावा विशेषणीया इति

श्रामावाभावस्यानिरिक्तत्वाद्ग्रे भूतत्वमूर्तत्वेत्यादिनातिव्याप्यभिधा-
नस्य संदर्भविरोधापत्तेः । साध्याभाषकूटवद्वृत्तित्वस्य संयोगसमवा-
यादिप्रत्येकसम्बन्धेन प्रवेशमभिप्रेत्याह धूमादाधिति । अव्याप्तिरिति
निर्वहिसमवेतत्वत्वावच्छिन्नाभाषस्य यावदन्तर्गतस्य धूमादावसत्त्वा-
दिति भाषः । सम्बन्धसामान्येन तादृशवृत्तित्वस्य प्रवेशमभिप्रेत्याह
साध्यतेति । कालादाधित्यादिपदेन दिशः परिग्रहः । व्यभिचारिणि
पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ । नतु धूमघान्वहेरित्यादौ । तत्र हेतुतावच्छेद-
कसम्बन्धेन वृत्तित्वविवक्षायामप्यतिव्याप्तेर्ध्रौव्यात् धूमाभाषकाल-
दिगादौ मूर्तमात्रस्यैव संयोगसम्बन्धेन वृत्तेः तत्सामान्याभावस्य
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यो वृत्तिमान् तद्वृत्तित्वेन लक्षणावच्छेद-
दिति ध्येयम् ॥ सात्तादीत्यादिना समवेतादेः परिग्रहः ॥ शङ्कते सा-
धनेति । तथा च सद्हेतुस्थले व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभा-
षस्यैव साधनसमानाधिकरणत्वात् तत्कूटवद्वृत्तित्वस्यापि तादृशा-
भाषमादायैव लक्षणसङ्गतिः । इत्थं च वृत्तिमद्वृत्तिपदस्य सार्थक्यं
व्यतिरेकिण्यपि सम्भवतीति द्रष्टव्यम् । यथा चैवं साध्यतावच्छेदके
प्रतियोगिताव्यापकत्वदलस्य सार्थक्यं तद्योपपादितं प्रागेव ।
यद्यपि हेतुसमानाधिकरणत्वेन साध्याभाषानां निवेशे तादृशसाध्या-
भाषकूटवद्वृत्तित्वत्वे प्रतियोगिताव्यापकत्वस्योपादानं विफलं वहि-
मान् धूमादित्यादावालोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभाषमादायाव्याप्ति-
प्रसङ्गस्य तादृशाभावे साधनसमानाधिकरणे साध्याभावकूटवद्वृ-
त्तित्वस्यव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावादेव व्युदासात् न चात्र
कल्पे तादृशवृत्तित्वस्य प्रतियोगिताव्यापकत्वं न देयमेवेति या-
च्यम् तथा सति हेतुसमानाधिकरणसाध्याभाषकूटवद्वृत्तित्व-

चेद्विशेष्यन्ताम् । तथापि भूतत्वमूर्तत्वाद्योन्यतरत्वेनाभावे साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादावतिव्याप्तिः । तादृशसाध्याभावसमुदायवति पृथिव्या-

त्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य द्रव्यवृत्तित्वसामान्याभावस्यैव स्पर्शवदन्यत्वहेतायसत्त्वाद्भेदे भूतत्वमूर्तत्वेत्यादिनातिव्याप्तेरसङ्गत्यापत्तेः तथापि वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्यैव हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्वव्यव्यापकप्रतियोगिताकस्य वृत्तिमद्वृत्तेर्धूमहेतावसत्त्वेन तमादायाव्याप्तिवारकत्वादेव तस्य सार्थक्यम् । न च पर्यंतवृत्तित्वपर्यंतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिवारणार्थं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतियोगितावश्यं विशेषणीयेति तत एव वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयाभावस्य व्युदासत्तादृशवृत्तित्वात्वे प्रतियोगिताव्यापकत्वस्योपादानं विफलमिति वाच्यम् । पर्यंतवृत्तित्वपर्यंतान्यवृत्तित्वोभयात्वावच्छिन्नाभाववारणाय वृत्तित्वपर्याप्तव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतियोगिताया वाच्यत्वात् तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य च वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयाभावेऽपि सत्त्वादिति ध्येयम् ॥ भूतत्वमूर्तत्वान्यतरप्रतियोगिकाभावस्य केवलान्वयित्वात्तत्त्वेन साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादिकं सद्धेतुरेयेत्यत उक्तम् अन्यतरत्वेनेति ॥ तादृशेति । हेतुसमानाधिकरणो यो भूतत्वमूर्तत्वोभयघटितसाध्याभावस्तोमस्तद्वर्तीत्यर्थः । पृथिव्यादावित्यादिना जलतेजानिलानां परिग्रहः । अत्र भूतत्वं विशेषगुणवत्त्वे सत्यात्ममिन्नन्वमानं तु बहिरिन्द्रियग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वम् । मूर्तत्वं स्पर्शवन्मनोन्यतरत्वं जातिविशेषो वा । न त्ववच्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् । तथा सति मनःपरिमाणशब्दयोरेव साधनसमानधिकरणतादृशसाध्याभावयोरेकाधिकरणाप्रसिद्धातिव्याप्त्यसम्भवादिति द्रष्टव्यम् ॥ ननु साधनाधिकरणयत्किञ्चिद्भाक्तिवृत्तिसाध्याभावकूटस्य निवेशान्नैव दोषः क्वचिदपि स्पर्शवद्विशेषे भूतत्वमूर्तत्वोभयोरसत्त्वात्तदुभयान्यतरघटितसाध्याभावकूटवत्याकाशे मनसि च हेतोः सत्त्वात् घस्तुतः समनियताभावानामैक्यमते भूतत्वमूर्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभाव एव भूतत्वमनस्त्वान्यतरत्वावच्छिन्नस्य मूर्तत्वगगनत्वावच्छिन्नस्य चाभावः तथा च मनस्त्वगगनत्वयोरपि भूतत्वमूर्तत्वान्यतरत्वा-

दौ तस्यावृत्तेः । किञ्च महाकालान्यत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि
कालिकविशेषणताविशेषेण हेतावतिव्याप्तिः । तादृशसाध्याभावस-
मुदायवति महाकाले तेन सम्वन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेः ।

वच्छिन्नाभावस्य साध्यस्याभावत्वात् हेतुसमानाधिकरणतदुभयघ-
दितसाध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्ति अस्तु वा या-
यन्ति निरुक्तसाध्याभावत्वानि तावतां प्रत्येकावच्छिन्नस्य यदाधि-
करण तद्वृत्तित्वाभावा वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तद्वत्त्वमेव व्याप्ति
तथा च भूतत्वमूर्तत्वान्यतराभावाभावत्वावच्छिन्नस्याधिकरणे म-
नस्येव हेतो सत्त्वात्तातिव्याप्तिरत आह किं चेति । ननु भूतत्वमूर्त-
त्वान्यतरत्यावच्छिन्नाभावाभावोनुगतव्यवहारादतिरिक्त एव न तु
भूतत्वमूर्तत्वोभयस्वरूप तथा च साधनसमानाधिकरणातादृशा-
भाववति गगने मनसि हेतो सत्त्वात्तातिव्याप्तिरत किं चेतीत्यपि
वदन्ति । गुरुचरणास्तु ननु हेतुसमानाधिकरणा यावन्त पदार्था
साध्यावद्वृत्तित्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावव-
न्तस्तावत्पदार्थकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावा वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्त-
स्तद्वत्त्व विवक्षित तथा च हेतुसमानाधिकरणयोर्गगनत्वमनस्त्वयोरेव
तादृशपदार्थयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्ति निरुक्तोभयाभा-
ववतां घटत्वपटत्वादीनामेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या वह्निमान्धूमादित्या-
दावव्याप्तिरतो हेतुसमानाधिकरणयोपादानमित्यत किं चेतीति
प्राहु । कालान्यत्वसाध्यकस्य कालिकसम्वन्धेन हेतोर्विरुद्धत्वादेव
तत्र नातिव्याप्तिरत उक्त महेति । तथा च महाकालान्यो घटादित्या-
दावित्यर्थ । वृत्तिमन्मात्रस्यैवेति । तथा च महाकालवृत्तित्वसामा-
न्याभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाभावाच्चधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव
स्य च यावत एव हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरिति भाव । अत्र केचित्त
सार्वभौममते सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वात् खण्डकालाव-
च्छेदेन पटादायेव वृत्तिमति वर्तमानस्य माहाकालवृत्तित्वसामान्या-
भावस्य यावद्द्वयधिकरणावच्छेदेन हेतावत्सत्त्वात्तातिव्याप्ति वृ-
त्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तादृशवृत्तित्वाभावा यावद्धेतव्यधिकरणावच्छे-
देन तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वात् अत एवैतद्रूपभिन्न गुणत्वादित्यादाये-

तद्रूपमिभ्रसमवेतत्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मा-
 वच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः एतद्रूपावच्छे-
 देन गुणत्वादावेव वर्तमानस्यैतद्रूपमिभ्रसमवेतत्वसामान्याभावस्य हे-
 त्वधिकरणीभूतगुणान्तरावच्छेदेन हेतावसत्त्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यमा
 यत्तु वृत्तिमद्वृत्तय इत्यस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वसाध्यावद्वृत्तित्वप्रतियो-
 गिकत्वोभयानधिकरणत्वमर्थः तथा च महाकालवृत्तित्वसामान्याभा-
 वस्यापि साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वविरहेण निरुक्तोभयानधिकर-
 णस्य हेतावसत्त्वात् महाकालान्यो घटादित्यादौ नातिव्याप्तिः न च
 महाकालवृत्तित्वत्वापेक्षया लघोः कालिकसम्यग्धावच्छिन्नवृत्तित्व-
 त्वस्यैव महाकालवृत्तित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया महाकाल-
 वृत्तित्वसामान्याभावस्य न निरुक्तवृत्तिमद्वृत्तित्वम् वृत्तिमद्वृत्तेस्तस्य
 साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वादिति वाच्यम् यावन्ति कालिकसम्य-
 ग्धेन महाकालवृत्तित्वानि तावदन्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्य तावद्-
 र्मिकयत्किञ्चिद्विदुद्विदिशेष्यत्वावच्छिन्नाभावस्य वा निरुक्तोभयान-
 धिकरणस्य हेतावसत्त्वेनातिव्याप्तिसम्भवात् कालिकसम्यग्धाव-
 च्छिन्नवृत्तित्वत्वमपेक्ष्य तावदन्यतमत्वलक्षणाखण्डभेदस्यैव लाघवेन
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वौचित्यादिति तन्मन्दम् । तथापि नित्यज्ञानमि-
 भ्रं घटादित्यादौ विषयितासम्यग्धेन हेतावतिव्याप्तेर्वज्रलेपत्वात् ।
 नित्यज्ञानविषयतासामान्याभावस्याप्रसिद्धत्वात् । व्यधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नतादृशविषयत्वाभावस्य यावत् एव हेतौ सत्त्वात् । नव्यास्तु
 साधनसमानाधिकरणा व्याप्यवृत्तयो यावन्तः साध्याभावाः साध्य-
 सामानाधिकरण्यापन्नतावत्कूटवद्वृत्तित्वाभाधो विवक्षितः तथा च
 व्यभिचारिमात्र एव साध्यसामान्याभावघटितकूटस्य साध्यसामा-
 नाधिकरण्याप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिः यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः
 तत्कूटाधिकरणस्य वा साध्यवत्त्वं विवक्षितम् लाघवात् तादृशवृत्ति-
 त्वाभाधस्य च वृत्तिमद्वृत्तित्वं यावत्त्वं वा नापेक्षितं वैयर्थ्यात् इत्थं च
 साधनसमानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः साध्याभयीभू-
 ततावत्कूटवद्वृत्तित्वमपि लक्षणं सार्धाय इति प्राहुः । वस्तुतः पूर्व-
 लक्षण इवात्रापि वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वा-
 भावास्तद्वत्साध्यावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यकधर्मवत्त्वमेव व्याप्तिर्घो-
 ष्या तत्र वृत्तिमद्वृत्तित्वं साध्याभापवद्वृत्तित्वं च दैशिकविशेषण-

एतेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकव्याप्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणयावदभावाधिकरणवृत्ति-
त्वाभावा यावन्तो वृत्तिमद्वृत्तयस्तद्वृत्तं व्याप्तिः केरलान्वयिनः संयोगा-

तथैव वक्तव्यमतो न कोपि दोषः पदमात्रधातीत्यवधातव्यमिति दिक्॥
एतेनेति । महाकालान्यो घटादित्यादावतिव्यातिप्रसङ्गेनेत्यर्थः ।
परास्त्विति परेणान्यथ । अत्र वाच्यं श्रेयत्वात्सत्तावान्द्रव्यत्वादि-
त्यादिनानाव्यक्तवृत्तिसाध्यकसद्देशतां तद्व्यक्तवृत्तित्वविशिष्टसा-
ध्याभावस्य तदन्यव्यक्तवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावस्य च द्वयोः सा-
धनसमानाधिकरणयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या साधनाधिकरणयत्कि-
ञ्चिद्व्यक्तवृत्तिः कूटवद्वृत्तित्वसामान्याभावानां हेतावसत्त्वेनाव्याप्ति-
रतः प्रतियोगिकान्तं यावदभावविशेषणम् । विशिष्टसत्तावान् जातेरि-
त्यादौ जातिसमानाधिकरणस्य साध्याभूतसत्त्वव्यापकतावच्छेदक-
रूपावच्छिन्नाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वनियमाद्वृत्ति-
मद्वृत्तेस्तत्कूटवद्वृत्तित्वाभावस्य यावत् एव हतौ सत्त्वादतिव्याप्ति-
रतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति । तथा च गुणान्यत्राभावकर्मा-
न्यत्राभावयोरप्युक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादुभयघटितकूटा-
धिकरणाप्रसिद्धैव नातिव्याप्तिः । अप्रापि येन सम्बन्धेन व्यापकतां
तेनाभावो ग्राह्यः । तनसमवायावच्छिन्नवह्नयभावघटितकूटवद्वृत्ति-
त्वाभावस्य वह्नयवयवत्वादिनिष्ठस्य हेतावसत्त्वेऽपि वह्निमान् तत्पर्य-
तत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । न च विशेषणताविशेषणैव साध्यव्याप-
कत्वं तेन सम्बन्धेन तादृशरूपावच्छिन्नाभावश्च ग्राह्यः । साध्यस्य
गुणसामान्यस्थाभाव इत्याद्युत्तरग्रन्थविरोधात् । गुणस्य दैशिक-
विशेषणतासम्बन्धेन गुणाव्यापकत्वात् । यत्तु साध्यतावच्छेदकस-
म्बन्धेनैव व्यापकत्वं तादृशरूपावच्छिन्नाभावः च निवेशयन्ति तत्तु-
च्छम् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायां तदवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । धूमवान्वहेरित्यादावतिव्याप्तेश्च । स-
यागन इत्यस्याप्यव्यक्तवृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकानामत्र संयोगेन द्रव्याभावाणां व्याप्यवृत्तित्वात् तत्कूटवद्वृ-
त्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तिमत्त्ववृत्तेः । तादात्म्येन प्रमेयव्यापकताव-

घभावस्याभावाः संयोगादयो न व्याप्यवृत्तयः एवं साध्यस्य गुणसा-
मान्यस्याभावो द्रव्यत्वाधिकरणे उत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्तमानोऽपि
न व्याप्यवृत्तिः उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाः कचिदप्रसिद्ध्या-

च्छेदकं यत्प्रमेयत्वादि तेन सम्यग्धेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या ता-
दात्म्येन प्रमेयसाध्यकसंज्ञेतावध्यात्तेरसकृदावेदितत्वाच्च । न च
द्रव्य घटादित्यादौ कालिकसम्यग्धेन हेतावतिव्याप्ति साधनसमा-
नाधिकरणस्य द्रव्यत्वाभावकूटस्य कालिकसम्यग्धेनाधिकरणमहा-
काले हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन वृत्तिमन्माप्रस्यैव वृत्तिरिति वाच्य-
म् । दैशिकविशेषणतया तादृशयावद्भावाधिकरणत्वस्य निवेशनी-
यत्वादिति भाव । तद्घटाभिन्न घटत्वादित्यादौ साध्यव्यापकताव-
च्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावद्भावाधिकरणभूततद्घटवृ-
त्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो घटत्वपीत्यत उक्त यावन्त
इति । न च दैशिकविशेषणतया तद्घटाभिन्नत्वाभावस्याधिकरणा-
प्रसिद्धयैव नातिव्याप्ति ष्य यावत्त्वविशेषणमिति वाच्यम् । तथा-
पि तद्घटान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यापि यावदन्तर्गतस्य
साध्याभावस्य तादृशसम्यग्धेन तदाधिकरणीभूततद्घटवृत्तित्वस्य
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य घटत्वहेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरतो
यावन्त इति । बहिसयोगसामान्याभाववान् सयोगसामान्याभाववान्
या धूमादित्यादावव्याप्ति साधनसमानाधिकरणस्य साध्यव्यापक-
तावच्छेदकीभूतसयोगसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य ब-
हिसयोगाद्यात्माभावकूटस्याधिकरणाप्रसिद्धेरतो व्याप्यवृत्तिपदमि-
त्याह केवलत्वादिना । केवलान्वयिन इत्यनेन साध्यव्यापकत्वमावि-
ष्कृतम् । सयोगादीत्यादिना बहिसयोगत्वावच्छिन्नाभावस्योपग्रह ।
तेन प्राचां मते द्रव्ये सयोगसामान्याभावस्यासत्त्वेपि न क्षति । दै-
शिकाव्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रयोजनमुक्त्वा कालिकाव्याप्यवृत्तिसा-
ध्यके तदाह एवमिति । ननु तादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां वा-
स्तवाभावानामेव लक्षणघटवत्त्वात्सयोगाद्यात्मकाभावादाय ना-
व्याप्तिरत उक्तम् एवमितीत्यपि केचित् । न व्याप्यवृत्तिरिति । तथा
च गुणसामान्याभावस्य साधनसमानाधिकरणत्वेपि व्याप्यवृत्ति-

दिसम्पादकाः पुनरभावा न हेतुसमानाधिकरणाः उक्तसमुदाया-
धिकरणवृत्तित्वतदभाववृत्तिमत्त्वानि पूर्वोक्तरीत्या प्रयेतव्यानीत्या-
दिकमपास्तम्॥

त्वाभावादेव गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । अन्यथा गुण-
सामान्याभावस्यापि साधनसमानाधिकरणसाध्याभावतया तद्व्य-
टितकूटाधिकरणसमवेतत्वसामान्याभावस्य घृत्तिमति नित्यैकत्वाद्दौ
प्रसिद्धस्य द्रव्यत्वहेतावसत्त्वादव्याप्तिरेव स्यादिति भावः । स्वसमा-
नाधिकरणेत्यस्य व्यावृत्तिमाह उक्तरूपेति । साध्यव्यापकतावच्छेद-
करूपावच्छिन्नेत्यर्थः । क्वचिदिति । वह्निमान् धूमादित्यादौ घटपटा-
द्यात्मकतत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्यापि निरुक्ताभावत-
या तदधिकरणाप्रसिद्धिनिवन्धनाव्याप्तिवारणार्थमेव स्वसमानाधि-
करणेत्युक्तमिति भावः । तद्व्यटभिन्नं पटत्वादित्यादौ वाच्यं श्लेष-
त्वादित्यादौ च साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावकूटवच्यं तद्व्यट एव प्रसिद्धमतस्तत्राव्याप्यसम्भवात् कवि-
दित्युक्तम् । अत्र च हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तौ दैशिकविशेषण-
तया वर्तमानत्वमेव हेतुसमानाधिकरण्यं बोध्यम् । तेन पृथिवी
द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशयत्वादित्यादौ जले तेजसि च साधनसमा-
नाधिकरणस्य जलावृत्त्यभावस्य तेजोऽवृत्त्यभावस्य च निरुक्तरूपाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् तदुभयव्यटितकूटव्यज्जात्यादौ हेतोरवृत्ति-
त्वेपि नातिव्याप्तिः हेत्वधिकरणजलादिप्रत्येकनिष्ठं यत्तादृशकूटं त-
दधिकरणजलादौ हेतोः सत्त्वादिति भावः । उक्तसमुदायति । ता-
दृशभावकूटवद्व्यवृत्तित्व हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन ग्राह्यम् । तेन द्रव्य-
भिन्नं सत्त्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकरणे
माहकाले घृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकसम्यग्धेन घृत्तावपि नातिव्या-
प्तिः । तादृशवृत्तित्वाभावास्तादृशवृत्तित्वत्यसमनियतप्रतियोगिताको
ग्राह्यः । तेन पर्यंतवृत्तित्वादिसामान्याभावस्य वृत्तित्वालोकाभ्यन्तरोभ-
यत्यावच्छिन्नाभावस्य च हेतावसत्त्वेपि वह्निमान्धूमादित्यादौ वा-
च्यं श्लेषत्वादित्यादौ नासम्भयः । अधिकमभिहितं प्राक् । घृत्तिमद्वृ-
त्तय इत्यत्रापि घृत्तिमत्त्वं हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेनैव ग्राह्यम् । तेन

त्वात् । अन्यथा निर्विकल्पकादपि घटो नास्तीति प्रती-
त्यापत्तेः । गत्रि शशशृङ्गं नास्तीतिप्रतीतिरप्रसिद्धेः ।
शशशृङ्गं नास्तीति च शशे शृङ्गाभाव इत्यर्थः ॥

ताद्विशिष्टेति । विशेषणतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य विशि-
ष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययहेतुत्वात् । अभावप्रत्ययो हि घटत्वादिवि-
शिष्टस्य घटादेः प्रतियोगित्वमवगाहमानो विशेषणस्यापि घटत्वा-
देस्तदवच्छेदकत्वमगाहते । न स्वातन्त्र्येण । घटो नास्तीत्येव प्रतीतेः ।
तादिहाभावप्रत्ययो यदि व्यधिकरणधर्मेण विशिष्टं प्रतियोगिनं

संयुक्तत्वसामान्याभावस्यापि तादृशस्य समवायेन घृत्तिमति आल्या-
दौ प्रसिद्धस्य हेतावसत्त्वेपि बद्धिमान् घूमादित्यादौ नाभ्यासिरित्य-
र्थः । साध्यवत्ताधीचिरांधिताघटकसम्यन्धेन कूटाधिकरणतायाः
पूर्वमुक्तायाः प्रकृतलक्षणाघटकत्वात्तन्नोक्तम् । इत्यादिकमित्यादिपदेन
गुरोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते तादृशघृत्तित्वत्वावच्छिन्नमाधा
घृत्तिमद्रघृत्तयो यावन्तस्तद्वत्त्वमित्यादेः सूचनम् ॥

अभावबुद्धौ प्रतियोगिनावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानत्वेन हेतु-
तायाः स्वयमनङ्गीकाराद्भावार्थमाह विशेषणेति ॥ ननु घटत्वेन घटो ना-
स्तीत्यादिवुद्धेः घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमेवास्ति मत् आह
अभावेत्यादि ॥ न स्वातन्त्र्येणेति । न घटत्वादेः प्रतियोगिघृत्तित्वमपि-
पर्याकृत्येयं । तद्धर्मवच्छिन्नप्रतियोगित्वसंसर्गकामावप्रत्ययस्य तादृश-
सम्यन्धेन तद्धर्मविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमादिति भावः ॥ ननु
तद्वत्त्वेन घटो नास्तीत्याकारकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्र-
त्यक्षे व्यभिचारान्नोक्तनियम इत्यत आह घटो नास्तीत्येवेति । तथा च
विशेषधर्मेण सामान्याभावोप्यस्ति एवातद्व्यक्तित्वेन घटो नास्तीति
प्रतीतेः घटे तद्व्यक्तित्वाभावमात्रावगाहित्वात्तन्न हेत्वमाधादेव न
व्यभिचारः । अन्यथा सामान्यरूपेण विशेषाभावस्यापि स्वीकारापत्ते-
र्याच्यत्वेन घटो नास्तीत्यपि प्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः ॥ प्रकृते योजय-

नावगाहते नावगाहत एव तदा तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् ।
अथावगाहते तर्हि भ्रम एवानच ततोऽर्थसिद्धिरिति भावः । यदि पुन-
रानुभविको लोकानां स्वरसवाही घटत्वेन पटो नास्तीत्यादिप्रत्ययो न
तदा तादृशाभावनिवारणं गीर्वाणगुरूणामपि शक्यमिति मन्तव्यम् ॥

ति तदिहेति । इह घटत्वेन पटो नास्तीत्यभिलापस्थले । तस्य व्यधिकर-
णधर्मस्य ॥ अथावगाहत इति । व्यधिकरणधर्मेण विशिष्टं प्रतियो-
गिनमित्युक्तेनान्वयः ॥ न च तत इति । प्रमाया एवार्थसाधकत्वा-
दिति भावः । ननूक्तव्याप्तावप्रयोजकत्वाद्घटत्वादेः प्रतियोगिवृत्ति-
त्वमनवगाह्यापि तदवच्छेदकत्वावगाहिप्रत्ययसम्भवाद्ब्यधिकर-
णधर्मावच्छिन्नाभावः सेत्स्यतीत्यत आह यदि पुनरिति । स्वरसवाही
यथार्थः । स च पटो घटत्वानवगाहन एव सम्भवतीति भावः । घट-
त्वेन पटो नास्तीत्यादिपदेन घटत्वेन द्रव्यं नास्ति द्रव्यत्वेन घटो नास्ति
इत्याद्यनुभवस्योपग्रहः । तुल्ययुक्त्या तदवृत्तिधर्मेण तस्येव विशेषरू-
पेण सामान्यस्य सामान्यरूपेण च विशेषस्याभावे बाधकाभावादिति
ध्येयम् । घटत्वेन घटो नास्तीतिपाठे घटत्वेनेत्यस्य घटत्वत्वविशिष्टेने-
त्यर्थः । तेन तद्रूपेण प्रतियोग्यंशे घटत्ववत्तामनवगाह्य जातेः समाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्ष एवोक्तनियमस्य व्यभिचारो दर्शि-
तः । तादृशाभावेति । स्वसमनियतान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
ववारणमित्यर्थः । तेन सामान्यरूपेण विशेषस्य विशेषरूपेण च
सामान्यस्याभाव संगृहीतः । यत्तु द्रव्यत्वेन घटो नास्तीतिप्रतीतेर्घ-
टत्वाद्यवच्छिन्नाभावेनैवोपपत्तो सामान्यरूपेण च विशेषाभावाद्दो-
भानाभाव इति तत् प्रागेव दूषितमिति । यदपि संयोगसंसर्गकघट-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन लाघवात्तादृशसम्बन्धेन घटत्वाव-
च्छिन्नस्य विरोधित्वकल्पनात् संयोगेन घटादिमति घटत्वादिना प-
टाद्यभाषस्यासम्भय इति कौञ्चिदुक्तं तदपि मन्दम् । तावतापि गग-
नत्वादिना घटादेर्वाच्यत्वत्वादिना ज्ञेयत्वादेश्च व्यधिकरणधर्माव-
च्छिन्नाभावस्य बुर्वारत्वादिति । गगनादेरधिकरणस्य स्वरूपसंसर्गक-
घाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य चाप्रसिद्ध्या तत्र विरोधस्य कल्प-
यितुमशक्यत्वादिति दिक् ॥

चिन्तामणेः पूर्वपक्षग्रन्थः ॥

अथ साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनि साध्यासामानाधिकरण्यं निराधिकरणे आकाशादौ प्रसिद्धमिति चेन्न ।

शिरोमणिकृतदीधित्याः पूर्वपक्षग्रन्थः ॥

साध्येति । साध्यस्यासामानाधिकरण्यं येषु तेषामनधिकरणत्वम् । तद्भाववत्त्वमिति यावत् । तस्मिन् सति साधिकरणत्वं तदवच्छिन्नाधिकरणताकत्वम् । सति सप्तम्यावच्छेदकत्वलाभात् ।

जागदीश्याः पूर्वपक्षग्रन्थः ॥

ननु साध्यासामानाधिकरण्यं न साध्यानधिकरणावृत्तित्वम् केवलान्वयिनीत्याद्युत्तरग्रन्थासङ्गतेः नापि साध्याधिकरणवृत्तित्वम् द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेः साधिकरणपदवैयर्थ्याच्छेद्यतो व्याचष्टे साध्यस्येति ॥ साध्यासमानाधिकरणस्य गगनाद्रेरधिकरणाप्रसिद्धा केवलान्वयिन्यव्याप्तेराह तद्भाववत्त्वमिति ॥ तस्मिन् साध्यासमानाधिकरणपदार्थाभाववत्त्वे । साध्यासमानाधिकरणधूमत्वाद्यभावस्य धूमादिसङ्केतावसत्त्वादाह तदवच्छिन्नेति । साध्यवदवृत्तिपदार्थाभाववत्त्वावच्छिन्नेत्यर्थः ॥ अवच्छेदकत्वांशस्योद्वारतां निरस्यति सतीति । साध्यवदवृत्तिपदार्थाभाववत्त्वे हेत्वधिकरणतावच्छेदकत्वं न तदनतिरिक्तवृत्तित्वम् वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ हेत्वधिकरणत्वाभावाप्रसिद्धा तदनतिरिक्तवृत्तिरवाप्रसि-

१ (१) पूर्वपक्षेय इति भाष्येति । पूर्वस्य अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावपरकणमिति ।

तच्चेहान्यूनवृत्तित्वम् । एवञ्च साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभाववत्त्व
 यदाधिकरणताया अन्यूनवृत्ति तत्त्वमिति तु फलितार्थः । यथास
 भिवेशो अधिकरणत्वस्य न वैयर्थ्यम् । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धला
 भाय वा तत् । येन येन सम्बन्धेन यो यः साध्यवदवृत्तिः तेन तेन
 सम्बन्धेन तत्तदभावो बोध्यः । एतेन साध्यवदवृत्तित्वं यदि सा
 ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षितं तदा समवायेन साध्यताया सा

खे घट्टिमान् धूमादित्यादावव्याप्तेश्च घट्टिमदवृत्तिपदार्थाविर
 ह्यस्त्वस्य धूमाधिकरणत्वाभाववत्यय पिण्डे सत्त्वात् एव धूम
 बान्वहोरित्यादावतिव्याप्तिरपीत्यत आह तच्चेति ॥ ननु धूमवदवृ
 त्तिजलत्वाभावस्य बहुचधिकरणताव्यापकत्वात् धूमवान्वहोरित्या
 दावतिव्याप्तिरत आह एव चेति । सकलेति । तथाच धूमवदवृत्ति
 सकलान्तर्गताय पिण्डत्वाभावस्यैव बहुचधिकरणताव्यापकत्वविर
 हान्नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ ननु तादृशाभाववत्त्व यदन्यूनवृत्ति त
 त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे अधिकरणताप्रवेशो व्यर्थ इत्यत आह य
 धेति । हेत्वधिकरणताव्यापकत्वे हेतुव्यापकत्वाप्रवेशान्न वैयर्थ्य
 मित्यर्थः ॥ नन्वेवमप्यनतिप्रयोजनकत्वमेवेत्यत आह हेतुतावच्छे
 दकेति । तत् अधिकरणत्वम् । अन्यथा हेतुमति कालादौ साध्यव
 दवृत्तिस्पन्दत्वादे सत्त्वेन तदभावस्य हेतुव्यापकत्वानुपपत्तिरिति
 भावः ॥ ननु काल प्रमेयत्वादित्यादौ साध्यवदवृत्तिरवृत्तिरेव तथाच
 तदभावस्य हेतुव्यापकत्वात्तत्राति व्याप्तिरत आह येन येनेत्यादि ।
 तथाच कालत्वप्रति समवायादिसम्बन्धेनावर्तमानस्य घट्टत्वादे स
 मवायेनाभावस्य प्रमेयत्वाव्यापकत्वात्तत्र दोषः ॥ एतेनेति । प्रत्युक्त
 मिति परेणान्विनम् । साध्यवदसमवेतस्येति । प्रमेयत्वादेरिति
 शेषः । साध्यवदवृत्तिपदार्थस्य यत्किञ्चित्सम्बन्धेनाभावप्रवेशो द्र
 व्यं सत्यादित्यादावतिव्याप्ति द्रव्यासमवेतस्य गुणत्वादेरपि स
 योगादिसम्बन्धनाभावस्य सन्ध्यापकत्वात्तत् सम्बन्धसामान्येनैव
 साध्यवदवृत्तिपदार्थस्याभावो याच्य इत्याशयेनाह । सकलतच्छून्या
 प्रसिद्धिरिति । तथाच द्रव्य पृथिवीत्यादित्यादावव्याप्तिरिति भावः ।

ध्यवदसमवेतस्य सार्वत्रिकत्वात्सकलतच्छून्याप्रसिद्धिः अथ तद-
भावोपि तेनैव सम्बन्धेन वाच्यः तदा जातिमान् प्रमेयत्वादिसादा-
वतिव्याप्तिः जातिमदसमवेतानां समवायेनाभावस्य केवलान्वयि-
त्वात् अत एव न संयोगेन समवायेन वा इदं न जातिमज्जाति-
त्वादिसादौ साध्यत्वसमवेताद्यप्रसिद्धेश्च नापि साधनतावच्छेदक-
सम्बन्धेन इदमेतद्रूपभिन्नं गुणत्वादिसादावतिव्याप्तेः नापि वि-
षयतया घटभिन्नं मेयत्वादिसत्ताप्यातिव्याप्तेः सविषयकमात्रस्यैव
घटभिन्नाविषयत्वात् घटनिर्विकल्पकेऽपि घटत्वादिभानात् नापि

तदभावोपि साध्यवदवृत्तिपदार्थस्याभावोपि । तेनैव साध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धेनैव । तथाच द्रव्यत्ववदसमवेतस्य समवायेनाभावो
द्रव्यादावेव सुलभ इति नोक्तदोष । केवलान्वयित्वादिति । तथाच
सुतरां तस्य हेतुव्यापकत्वमिति भाव । अत एव उक्तातिव्याप्तेरेव ।
समवायेनेति । साध्यवदवृत्तित्व तदवच्छिन्नाभावश्च समवायेनेत्यपि
नेत्यर्थः । ननु हेतुनिरूपितसमवायेन साध्यवदवृत्तित्वादिकं वाच्यम्
तथाच प्रमेयत्वसमवायाप्रसिद्धेरेव नोक्तातिव्यप्तिरेव आह इदं न जा-
तिमदिति । समवेतादीत्यादिना संयुक्तसंग्रह । नापीति । साध्यवदवृ-
त्तित्व तदवच्छिन्नाभावश्च साधनतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यपि नेत्यर्थः ।
जात्यभाववति हेतुताघटकस्वरूपसम्बन्धेनावर्तमानस्य द्रव्यगु-
णान्यतरत्वादेस्तेन सम्बन्धेनाभावस्य हेतुव्यापकत्वादुक्ताव्याप्त्यस-
म्भवादाह एतद्रूपमिन्नमिति । एतद्रूपमिन्नासमवेतानां समवायेना-
भावस्य केवलान्वयितया सुतरां गुणत्वव्यापकत्वादिति भावः । इत्य-
त्रापीत्यपिना तद्रूपमिन्नं गुणत्वादित्यस्य संग्रह । सविषयकमात्रस्येति ।
तथाच घटमिन्नाविषयकं निर्विषयकमेव । तस्य विषयतासम्बन्धे-
नाभावः प्रमेयत्वस्य व्यापक एवेति भावः । ननु घटमिन्नाविषयकस्य
घटनिर्विकल्पकस्यैव विषयतासम्बन्धेनाभावो न प्रमेयत्वव्यापको
घटे व्यभिचारादित्यत आह घटनिर्विकल्पकेपीति । इदमापातत ।
तद्व्यक्तित्वेन तद्घटस्मरणस्यैव घटमिन्नाविषयकत्वेन विषयतया ता-
दृशस्मरणाभावस्य हेतुव्यापकत्वात्तद्व्यक्तित्वस्य तद्व्यक्तित्वस्य

सम्बन्धमात्रेण द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेः वृत्तिमन्मात्रस्यैव स्वरूपसम्बन्धेन महाकाले वृत्तेरवृत्तेरभावस्य च केवलान्वयित्वादिति प्रत्युक्तम् । विशेषणताविशेषेण वा साध्यवद्वृत्तित्वं वक्तव्यम् । सर्वत्रैव तत्तद्द्रव्याक्तत्वे तत्तदन्यान्यत्वे तत्प्रकारकप्रभाविपयत्वे वा तत्सुलभम् । तेनैव सम्बन्धेन तदवच्छिन्नसामान्याभावो वाच्य इति ।

पत्वात् तद्घटीयरूपरसादिस्वरूपत्वे तद्घटोत्पत्तिदशायां तद्द्रव्य-
क्तित्वाभावापत्तेः । न च जातीतरस्य तद्द्रव्यक्तित्वस्य स्वरूपतः
प्रकारताविरोधात्तादृशस्मृतौ धर्मान्तरमानमावश्यकम् । घटोस्ति
तद्द्रव्यकिरस्तीत्यादिप्रत्ययानां वैलक्षण्याननुभवेन तादृशविरोधास्वी-
कारात् । न च विशेष्यतया साध्यवद्वृत्तित्वाद्युक्तौ न कोपि दोषः
घटभिन्नाविशेष्यकस्य घटमात्रविशेष्यकज्ञानस्य विशेष्यतासम्बन्धे-
नाभावस्य हेत्वव्यापकत्वादिति वाच्यम् । यन्मात्रविशेष्यकं ज्ञानम-
प्रसिद्धं तद्वेदसाध्यकप्रमेयत्वादावतिव्याप्तितादवस्थ्यादिति भावः ॥
येन येन सम्बन्धेनेत्यत्र विशेषणताविशेषस्यापि निवेशात्तत एवाति
प्रमङ्गादिभङ्गे सम्बन्धान्तरप्रवेशो व्यर्थ इत्याशयेनाह विशेषणतावि-
शेषण वेति॥नन्वेवं व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः विशेषणतया धूमादिम-
त्यप्रतमानस्याय.पिण्डत्वादेर्विशेषणतया अभावस्य यद्द्रवादिव्याप-
कत्वादित्यन आह सर्वत्रेति । व्यभिचारिणीति शेषः । तत्तद्द्रव्यक्तित्व
इति । व्यभिचारनिरूपकतत्तदधिकरणव्यक्तित्व इत्यर्थः । तथाच त-
दमात्रस्यैव हेत्वव्यापकत्वात्तादिव्याप्तिरिति भावः । ननु तत्तद्द्रव्य-
क्तित्वं तत्तद्द्रव्योत्पत्त्यादिस्वरूपं तदीयरूपादिस्वरूपं वा तस्य च
विशेषणतयाऽभावो यद्द्रवादिव्यापक एवेत्यत आह तत्तदन्यान्यत्व
इति । ननु तत्तदन्यान्यत्वं नमाय.पिण्डादिस्वरूपमेवेत्युक्तदोषताद-
वस्थ्यमत आह तत्प्रकारकेति । तत्तद्द्रव्यक्तित्वप्रकारकेत्यर्थः । तादृ-
शाप्रमचिदयस्त्वस्य साध्यवत्यपि मत्स्यात्प्रमेति । तत् साध्यवद्वृत्ति-
त्वम् । नच साध्यवदन्यत्व एव तत्सालस्यादेतावत्पर्यन्तानुधाय-
त्प्रकारकम् । अत्रस्याप्यन्याप्यवृत्तित्वं सर्वत्र व्यभिचारिणि स्तसौल-
स्यासम्भवादिनि भावः । साध्यवद्वृत्तितत्तद्द्रव्यक्तित्वावच्छिन्नाभाव-
कृतप्रवेशो गौरवादाह तेनैव सम्बन्धेनेति । तद्द्रव्याच्छिन्नस्यादि । विशेष-

व्यभिचारिणि कालिकसम्बन्धेन हेतौ द्रव्यत्वादेश्च समवायेन साध्यताया समवायेन हेतौ सत्त्वादौ नातिप्रसङ्गः न वा संयोगेन बह्व्यादौ साध्ये समवायेन तद्रथाप्यस्य रूपविशेषादेः कालिकसम्बन्धेनाधिकरणे काले स्पन्दे च कालपरिमाणस्पन्दत्वादेः समवायेन तदाधिकरणे घटादेः संयोगेन वृत्तावपि चाप्रसङ्गः सम्ब-

दे कालिकेन हेतुमति महाकालेऽवृत्तित्वविरहात्नातिव्याप्तिः । अन्यथा प्रलयादेरपि पृथिवीत्ववन्महाकालादिवृत्तित्वात्पृथिवीत्ववदवृत्तित्वमवृत्तिगगनादावेव तत्र हेत्वसामानाधिकरण्यसत्त्वात्]दतिव्याप्तिः स्यादेवेति भावः । पूर्वद्वलप्रविष्टहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्ते फलमाह द्रव्यत्वादेश्चोति । द्रव्यत्ववत्यसमवेतस्य गुणत्वादेरेव हेत्वसामानाधिकरण्यविरहात्नातिप्रसङ्गः । अन्यथा वृत्तिमन्मात्रस्यैव द्रव्यत्ववति महाकाले वृत्त्या द्रव्यत्ववदवृत्तित्वमवृत्तिगगनादावेव स्यात् तच्च सर्वं हेत्वसामानाधिकरणमेवेत्यतिव्याप्तिरिति भावः । द्रव्यत्वे साध्ये गुणत्वस्य विरद्धतया साध्यसामानाधिकरण्यविवक्षयापि निरासः सम्भवतीत्यतः सत्त्वपर्यन्तमनुसृतम् । सत्त्वगुणत्वादावित्यपि क्वचित्पाठः । तत्र सत्त्वाया हेतुत्वे हेत्वसामानाधिकरण्यस्य साध्यासामानाधिकरण्यव्यापकत्वाभावो हेतुभिन्न एवानुसरणीयः । गुणत्वस्य हेतुताया नु तत्रैवायं सुप्रह इत्याशयेन गुणत्वस्य पश्चादुक्तिः । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमत्त्वोक्तेः फलमाह न वा संयोगेनेति । स्पन्दत्वादेरिति । वृत्तावपीति परेणान्वयः । तथाच बहिमान्पर्वतरूपादित्यत्र बहिमदसमवेतस्य कालपरिमाणादेः कालिकसम्बन्धेन पर्वतरूपवति कालः समवेतत्वेऽपि हेतुताघटकसमवायसम्बन्धेन तादृशरूपवति पर्वतादावसमवेतत्वात्प्राप्त्याप्तिरिति भावः । कालस्यापि संयोगेन बहिमत्त्वात्साध्यवदसमवेतस्य न कालपरिमाणस्यातः स्पन्दत्वमनुसृतम् । क्वचित्तु महाकालस्य कालिकसम्बन्धेन रूपाद्यधिकरणत्वे मानाभावः इदानींतदानीमित्यादिप्रत्ययेन कारणोपाधीनामेव तथात्वावगाहनादिति मतेऽप्यव्याप्तिसम्पत्तये स्पन्दत्वपर्यन्तमित्यप्याहुः । नैवैव यस्य प्रयाजनमाह समवायेनेति । तदाधिकरण इति । बहिमत्त्वाप्यस्य रूपविशेषादधिकरणे पर्वतादावित्य-

साध्यासामानाधिकरण्यं हि न साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं साध्याधिकरणानधिकरणत्वं वा केवलान्वयिनि यत्किञ्चित्साध्याधिकरणानधिकरणे धूमे चाव्याप्तेः ॥

नापि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्य-
सामानाधिकरण्यम् पर्वतीयवह्नेर्महानसीयधूमसमानाधि-
करणत्यान्ताभावप्रतियोगित्वात् । द्रव्यत्वादेरव्याप्यवृ-
त्त्यव्याप्यतापत्तेश्च । न च प्रतियोगिविरोधित्वं व्याप्य-
वृत्तित्वं वा अभावविशेषणं देयम् । संयोगादौ साध्ये स-

न्यविशेषेण व्याप्यत्वलाभाय साधिकरणत्वमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।
यथाश्रुतं यथासम्भवं विकल्प्य दूषयति नेत्यादि ॥

नन्वप्रतियोगिपदेन प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नं वक्तव्यमत
आह द्रव्यत्वादेरिति ॥ प्रतियोगिविरोधित्वं प्रतियोग्यधिकरणावृत्ति-
त्वम् । व्याप्यवृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् ॥
अधिकरणेति । तथा सत्यभाव एव न सिद्धयेदिति भावः । संयोगाद्यस-

र्थः ॥ तच्चिन्त्यमिति । एतद्रूपमिच्छं गुणत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः गुण-
त्ववदसमवेतत्वस्यैतद्रूपमिच्छासमवेतत्वव्यापकत्वात् एवं घाच्य-
त्वसाध्यके तादात्म्येन विषयतया घा हानादिहेतावव्याप्तिः घाच्या-
नात्मकत्वस्य घाच्याविषयत्वादेश्चाप्रसिद्धेः । न च साध्यस्य हेतोश्च
सामानाधिकरण्यं विशेषणताविशेषेण प्रवेदयमतो न कोपि दोष
इति घाच्यम् । तस्य ध्याप्तिप्रहोपाये स्वयमेव बह्यमाणत्वादिति भावः ॥
यथाश्रुतमिति । अन्यथा साध्यवदवृत्तित्वस्यैव लक्षणघटकतया सा-
ध्यानधिकरणवृत्तित्वमादाय दोषप्रदर्शनस्यासद्गत्यापत्तेरिति भावः ॥

प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमभिष्टत्वरूपस्य प्रतियोगिविरोधित्वस्य नि-
रपच्छिन्नहेतुमद्गृहिताकत्वरूपस्य घा व्याप्यवृत्तित्वस्य प्रवेशे बह्यमा-

त्वादेरनैकान्तिकत्वाभावप्रसङ्गात् । न हि प्रतियोगि-
विरोधी संयोगादेरपरोऽत्यन्ताभावोऽस्ति । अधिकरणभेदे-
नाभावभेदाभावात् ॥

नापि साधनवन्निष्ठान्योऽन्याभावाप्रतियोगि-
साध्यवत्कत्वं व्याप्तिः । मूले वृक्षः कपिसंयोग-
वाच्चेत्यत्राधितप्रतीतिः । तदन्योऽन्याभावस्यापि तत्र स-
त्त्वात् । न चैवं भेदाभेदः अवच्छेदकभेदेन तत्सत्त्वाभ्यु-
पगमात् । साधनवन्निष्ठान्योऽन्याभावाप्रतियोगि साध्य-

न्ताभावस्य द्रव्ये प्रतियोगिसामानाधिकरण्यम् अव्याप्यवृत्तित्वञ्च
प्रतियोग्यधिरणीभूतद्रव्यवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठासन्ता-
भावप्रतियोगित्वम् गुणे च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं व्याप्यवृत्ति-
त्वञ्च प्रतियोग्यनधिकरणीभूतगुणवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतगुण-
निष्ठासन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । एतानि च न भेदकान्यविरोधात् ।

णातिव्याप्यसङ्गतेराह प्रतियोगीति ॥ तथा सतीतिनास्तीत्यनुगतप्रती-
तेरननुगताधिकरणव्यक्तिभिरसम्भवाद्देधातिरिक्तोऽभावः सिध्यति-
सोपि चेदधिकरणभेदाद्भिन्नस्तदा अधिकरणव्यक्तिभिरेवामाव्यव-
हारोस्त्विति कृतमतिरिक्ताभावेनेति भावः ॥ ननु प्रतियोगिसामाना-
धिकरण्यतदसामानाधिकरण्यव्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वलक्षण-
विरुद्धधर्माध्यास एव द्रव्यगुणवृत्तिसंयोगामावयोर्भेदकोस्त्वत आह
संयोगेति । द्रव्यनिष्ठेति । प्रतियोगित्वं वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानय-
च्छिन्नं ग्राह्यम् । अतो न द्वित्वाद्यच्छिन्नाभावमादाय गुणेपि संयोगामा-
स्याव्याप्यवृत्तित्वम् एवमुत्तरप्रापि बोध्यम् ॥ अविरोधादिति । संयो-
गाधिकरणद्रव्यवृत्तिव्यतदनधिकरणगुणवृत्तित्वयोर्गगनाद्यभावे स-

वद्यस्येति पृष्ठव्यव्याप्यव्यापकभावानिरूपणात् । सा-
ध्यसाधनत्वयोर्व्याप्तिनिरूप्यत्वात् । वह्निमत्पर्वतस्य धूमव-

सामान्यतश्चाव्याप्यवृत्तौ प्रतियोगिसामानाधिकरणे च न त-
थात्रव्यतिरेक इति भावः ॥

ननु साध्यवान् यस्येति साध्यवति सम्बन्धो-
ऽन्वेष्टव्यः स चाधिकरणत्वं साध्यसाधनयोरपि सामा-
नाधिकरण्यमेवेत्यतो दूषणान्तरमाह साध्येति । साध्यत्वसाधनत्वे
व्याप्तिप्रतियोगित्वानुयोगित्वे ॥ यत्तद्भ्यामेव व्याप्तिर्निर्वक्तव्येत्यत

स्थादिति भावः ॥ ननु स्वसामानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि-
त्यतस्सामान्याभावादिलक्षणधिरुद्धधर्म एव भेदको घाद्य इत्यत
आह सामान्यत इति । न तथात्वव्यतिरेक इत्यन्वयः । तथा चा-
व्याप्यवृत्तित्वसामान्याभावः प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसामान्या-
भावः संयोगाभावे नास्त्येव को भेदकः स्यादिति । इदं च सामा-
नाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वमनुसृत्य । अन्यथा प्रतियोगिसामा-
नाधिकरण्यतस्सामान्याभावयोर्द्रव्यगुणात्मकावच्छेदकभेदेन संयो-
गसामान्याभावे वृत्तावपि क्षत्यभावादिति ध्येयम् ॥

साध्यवानिति । साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगीति प्रकृ-
तम् । साध्यवतीति । समस्यमानपदार्थं प्रयान्वयस्यौत्सर्गिकत्वादिति
भावः । स चेति । तथा च साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्
यस्याधिकरणं तस्यं घाफ्यार्थः । अधिकरणत्वं च सम्यन्धित्वम् । अत-
स्तदात्म्येन गगनादिहेतौ नाभ्यासि । यस्य साध्यवान् साधनवन्निष्ठा-
न्योन्याभावाप्रतियोगात्येवमन्वयं न क्षतिः साधनसामानाधिकर-
ण्यरूपस्य च यत्पदार्थसम्बन्धस्य साध्येऽनुपवेशादित्याशयेनाह साध्य-
साधनयोरपीति । सामानाधिकरण्यमेवेति । सम्बन्ध इत्यनुपपद्यते ॥
निर्दिष्टकर्मत्वादिरूपस्य साध्यत्वादेर्व्याप्यनिरूप्यत्वादन्यथा ध्याच्छे-
साध्यतेति ॥ यत्तद्भ्यामिति । तथा च यद्बन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियो-

न्महानसनिष्ठान्योऽन्याभावप्रतियोगित्वाच्च। विशेषाभाव-
कूटादेवाभावव्यवहारोपपत्तौ सामान्याभावे मानाभावात्॥

आह वह्निमदिति ॥ ननु यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नं न भवति तद्रूपावच्छिन्नेन समं तस्य सामा-
नाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः न च धूमसमानाधिकरणान्योन्याभा-
वप्रतियोगितावच्छेदको वह्नित्वावच्छिन्नो वह्निः धूमवान् वह्निमा-
न्नेसप्रतीतेरत आह विशेषेति । य एव प्रत्येकं वह्निमद्भेदाः धूम-
समानाधिकरणास्त एव चैकाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्ना वह्निमत्सा-
मान्यभेदबुद्धिं जनयन्ति तत्प्रतियोगितावच्छेदको वह्नित्वावच्छिन्नो
वह्निरिति भवसव्याप्तिः ॥

गी यद्वांस्तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति फलितम् ॥ प्र-
तियोगितावच्छेदकमिति भावप्रधानो निर्देशः । प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वमित्येव वा पाठः । तेन वह्नित्वावच्छिन्नस्य वह्निमात्रस्यैव धू-
मसमानाधिकरणतत्तद्वह्निमत्त्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे-
पि न क्षतिः । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वेनानवच्छेदा-
दिति ध्येयम् । ननु तत्तद्वह्निमत्त्वावच्छिन्नभेदस्यैव प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वं वह्नित्वावच्छिन्नं वाच्यमित्यव्याप्तिरेवेत्यत आह न चेति ।
वह्नित्वावच्छिन्नो वह्निर्यावान्वह्निः। तथाच यावद्वह्निनिष्ठमेवाभावस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वह्नित्वावच्छिन्नमित्येकवह्निनिष्ठस्य प्रतियो-
गितावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वावच्छेदकत्वविरहाभाव्याप्तिरतस्तत्रैव यु-
क्तिमाह धूमवान्वह्निमान्नेत्यप्रतीतेरिति । केचित्तु यद्रूपविशिष्टं तादृ-
शप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्याधिकरणं तदन्यरूपावच्छिन्नसा-
मानाधिकरण्यं विवक्षितमित्याहुः ॥ ननु सामान्याभावासत्त्वंपि ल-
क्षणस्य कां क्षीय इत्यत आह य एवेति । वह्निमद्भेदाः तत्तद्वह्निमत्त्वा-
वच्छिन्नभेदाः। एकाधिकरणेति । अन्यथा वह्निमत्त्वपि वह्निमान्नेति
प्रतीत्यापत्तेरिति भावः ॥

नापि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मनिरूपितवै-
यधिकरण्यानधिकरणसामानाधिकरण्यम् । साधनसमाना-
धिकरणस्य प्रमेयत्वादेर्वैयधिकरण्याप्रसिद्धेः । महानसादौ

साधनेति । वैयधिकरण्यं तदनधिकरणवृत्तित्वमात्रं च केवलान्व-
यिनः साधनस्याप्रसिद्धम् अतिप्रसङ्गकञ्च पृथिवी द्रव्यत्वादित्या-
दौ अतः समानाधिकरणोपादानम् । घृमादेरपि न वह्न्यादिसमा-
नाधिकरणद्रव्यत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वमतो यावदिति । यद्यपि पृथिवी-

तदधिकरणावृत्तित्वरूपस्य वैयधिकरण्यस्य प्रवेशे प्रमे-
यत्वादेर्वैयधिकरण्याप्रसिद्धेरिति मूलासङ्गतिर्गगनादावेव तत्प्रसि-
द्धेरतो व्याचष्टे वैयधिकरण्यमिति ॥ ननु साधनवैयाधि-
करण्यानधिकरणत्वप्रवेशेनैव सामञ्जस्ये समानाधिकरणपदं व्य-
र्थमत आह तच्चेति । साधनसमानाधिकरणोक्तावपि केवलान्व-
यिसाधनवैयाधिकरण्याप्रसिद्धिरेव साधनस्यापि स्वसमानाधिक-
रणयावद्धर्मान्तर्गतत्वादतो दूषणान्तरमाह अतिप्रसङ्गकं चेति ।
पृथिवीत्यस्य द्रव्यत्वानधिकरणवृत्तित्वानाधिकरणत्वादिति भावः ।
अत इति । तथाच द्रव्यत्वादिसमानाधिकरणीभूतजलत्वाद्यनधिक-
रणवृत्तित्वस्य पृथिवीत्वे सत्याप्रातिव्याप्तिरिति भावः । अत्र च येन
येन सम्यग्धेन यो यः साधनसमानाधिकरणस्तेन तेन सम्यग्धेनैव
तत्तदनधिकरणे साध्यतायच्छेदकसम्यग्धेनैव वृत्तिमत्त्वं तादृशवैय-
धिकरण्यान्तार्थो प्राह्यः । तेन साधनसमानाधिकरणस्याय पिण्डत्वा-
देः सम्यग्धसामान्येनानधिकरणे गगनादौ घृमादेरवृत्तित्वेपि घूमवा-
न्यहेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । न या ज्ञानधानात्मत्वादित्यादौ साधन-
समानाधिकरणस्यात्मत्वादेरनाधिकरणे कालिकादिसम्यग्धेन साध्य-
स्य ज्ञानादेर्गुंतायप्यव्याप्तिः ॥ घृमादेरिति । समयायेन साध्यतामभि-
प्रेत्य । संयोगेन तथात्वे द्रव्यत्वानधिकरणसंयुक्तत्वाप्रसिद्ध्या द्रव्य-
त्वमादायातिव्यप्यसम्भवादिति ध्येयम् । नच समयायेन घूमस्य

त्वादिसमानाधिकरणघटत्वपटत्वाद्यनाधिकरणवृत्तित्वं द्रव्यत्वादेः
 तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वञ्च निखिलघटपटादिरूपाणाम् । तथापि
 तादृशधर्मानाधिकरणमात्रवृत्तित्वानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकवत्त्वं
 बोध्यम् । नहि पृथिवीत्वसमानाधिकरणस्तादृशः कश्चिदेको धर्मो
 यदनधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छेदकं रूपत्वादि । धूमत्वादिकञ्च व-
 ह्न्यादिसमानाधिकरणायोगोलकत्वाद्यनाधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छे-
 दकम् । तदवच्छेदकत्वञ्च तदनतिरिक्तवृत्तित्वमातच्च तच्छून्यधर्मा-
 वृत्तित्वम् । तेन मेयत्वसमानाधिकरणगुणत्वाद्यनाधिकरणमात्रवृत्ति-

साध्यतायां घटत्वादिहेतोर्विमुक्तत्वात् साध्यसमानाधिकरण्याप्रसि-
 द्ध्यै नातिव्याप्तिर्यावत्सोपादानमफलमिति वाच्यम् । तथापि संयो-
 गेन धूमस्य साध्यतायामपि स्वसमानाधिकरणस्य घटत्वादेः साध्य-
 नाधिकरणवृत्तेरनधिकरणं जलादौ तादृशसंयुक्तत्वप्रसिद्ध्यातिव्या-
 प्तिरतो यावदिति ॥ द्रव्यत्वादेरिति । तथाच द्रव्यं पृथिवीत्वादित्या-
 दावव्याप्तिरिति भावः । मनु तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वमेव वैयधि-
 करण्ये वाच्यम् तथा च द्रव्यत्वस्य घटत्वाद्यनाधिकरणमात्रवृत्ति-
 त्वामाधात्राव्याप्तिरत आह तदनधिकरणेति । तथाच मात्रपदप्रवेशो-
 पि रूपघान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः ॥ तादृशेति । सा-
 धनसमानाधिकरणयाघट्टमेत्यर्थः । बोध्यं मूलस्यसाध्यान्तमागेन ॥ रूप-
 घान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिमुद्धरति न हीति ॥ धूमवान्वहेरि-
 त्यादावतिव्याप्तिं निरस्यति धूमत्वादिर्कं चेति ॥ नन्यवच्छेदकत्वमत्र
 न स्वरूपसम्बन्धविशेषः मानामाधात् गुरुधर्मं तदभावेन प्रमेयधूम-
 त्वादिना साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिध्याप्तेश्च नाप्यन्यूनवृत्तित्वम्
 प्रमेयघान् धूमादित्यादावव्याप्तेः पर्यतत्वाद्यनाधिकरणमात्रवृत्तित्वा-
 न्यूनवृत्तित्वात्प्रमेयत्वस्येत्यत आह तदवच्छेदकत्वमिति । तदनति-
 रिक्तेति । तादृशधर्मानाधिकरणमात्रवृत्तित्वशून्यावृत्तित्वमित्यर्थः ।
 तादृशवृत्तित्वाशून्यवृत्तित्वं च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन
 ग्राह्यम् । तेन घट्टिसमानाधिकरणापिपण्डित्याद्यनाधिकरणमात्रवृ-
 त्तित्वशून्येऽपिपण्डियवद्वादी धूमत्वादेः कालिकसम्बन्धेन वृत्ता-

तानाधिकरणगगनादिवृत्तित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्यसाध्यकमेयत्वे नातिव्याप्तिः । वस्तुतस्तु तादृशधर्मानाधिकरणमात्रवृत्तिस्त्रावच्छिन्नाधिकरणताकत्वं तदवच्छेदकत्वं वाच्यम् । तेन सत्ताद्रव्यत्वोभयवान्

घपि न तादृशावच्छेदकत्वहानिः॥तच्चेति । तदपीत्यर्थः । तच्छून्येति । तदनधिकरणमात्रवृत्तित्ताशून्येत्यर्थः ॥ तेन धर्मपदप्रवेशेन । नातिव्याप्तिरिति । तादृशवृत्तित्ताशून्यो यः सत्तादिरूपो धर्मस्तद्वृत्तित्तामादायैव द्रव्यत्वस्यावच्छेदकत्वसम्भवादित्याशयः । न च गगनादेरपि कालिकादिसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वाद्युक्तदोषतादवस्थ्यम् । सम्बन्धसामान्येनैव तेषामवृत्तित्योपगमात् । वस्तुतः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वरूपमेवात्र धर्मत्वं वाच्यम् । अन्यथा तादात्म्येन गगनसाध्यकशब्दत्वादावव्याप्यापत्तेः । साधनसमानाधिकरणद्रव्यत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्ताशून्ये वृत्तिमति घटादौ गगनत्वस्यावृत्तित्वात् तथाच गगनादेः कालिकतादात्म्यादिसम्बन्धेन धर्मत्वोपि सम्प्रयापसम्बन्धेन तथात्वविरहाद्द्रव्यसाध्यकमेयत्वादिहेतौ नोक्तातिप्रसङ्गः । यद्यप्येवं संयोगेन द्रव्यसाध्यके सत्त्वादावतिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणगृहत्वाद्यनधिकरणमात्रसंयुक्तत्वशून्ये गृहवृत्तिवृण्डादौ वर्तमानतया द्रव्यत्वस्य निरुक्तावच्छेदकत्वाभावात् गुणत्वाद्यनधिकरणमात्रसंयुक्तताशून्यस्य संयोगेन वृत्तिमतोऽप्रसिद्ध्या साधनसामानाधिकरणगुणत्वादिकमुपादाय तद्वारण्यसम्भवात् । तथापि तादृशधर्मानाधिकरणमात्रवृत्तित्ताशून्यत्वनिरुक्तवृत्तिमत्वोभयामाववत्स्वाश्रयसामान्यकत्वं विवक्षितमित्यदोषः । द्रव्यत्वावच्छेदेनैव गुणत्वानाधिकरणमात्रसंयुक्तताशून्यत्वसंयुक्तयोभयामाववत्त्वेन द्रव्यत्वस्य निरुक्तावच्छेदकत्वादिति भावः ॥ ननु साधनसमानाधिकरणगुणत्वानाधिकरणमात्रवृत्तित्ताशून्ये सत्त्वादौ द्रव्यत्वसत्त्वोभयत्यादेः साध्यतावच्छेदकस्य वृत्तित्त्वाद्द्रव्यत्वसत्त्वोभयवान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिरत आह वस्तुतस्तित्यति । तादृशेति । साधनसमानाधिकरणधर्माधिकरणावृत्तित्यर्थः । पूर्वकल्पे विनिश्चयमावघटकतया सार्थकत्वेऽप्यत्र कल्पे तादृशधर्मानाधिकरणवृत्तित्त्वांशस्य प्रवेशैयपर्यात् । नचैवं प्रमेयत्वादेरित्यभिन्नमूलास-

गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् वा जातिमत्त्वादिखादौ नातिप्रस-
ङ्गः । सत्ताया गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वविरहेऽपि उभयत्वाद्यव-
च्छिन्नाधिकरणतायाः गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वात् ॥ प्रमेयत्वादे-
रिति ॥ ननु व्यतिरेकित्वेन धर्मो विशेषणीयः वस्तुतस्तु यावत्पदं

ङ्गतिः प्रमेयत्वाद्यधिकरणावृत्तित्वरूपस्य तद्वैयधिकरण्यस्य गगनादौ
प्रसिद्धेरिति वाच्यम् । तद्ग्रन्थस्य वैयधिकरण्यावच्छेदकाप्रसिद्धि-
परत्वादिति भावः। अत्र स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं साध्यताघटकसम्ब-
न्धेन ग्राह्यमात्रेण समवायावच्छिन्नवहुत्रयधिकरणतायाः साधनसमाना-
धिकरणपर्वतत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तिष्वेपि न बहिमान्, धूमादित्या-
दावव्याप्तिः । स्वरूपसम्बन्धात्मकस्याधिकरणत्वस्याधिकरणभेदाद्भे-
दोपगमे साध्यताघटकसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्यं नि-
वेशनीयम् । तेन महानसनिष्ठाया बह्वित्वावच्छिन्नाधिकरणताव्यक्तेः
पर्वतत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वेपि नोक्तदोषः । न चैवं घटवान् म-
हाकालत्वादित्यादावव्याप्तिः कालिकसम्बन्धेन साध्यतायां महा-
कालान्यत्वविशिष्टघटत्वादेः कथञ्चिदवच्छेदकत्वसम्भवेपि महा-
कालनिरूपितविशेषणतया साध्यतायां कुत्राप्यवच्छेदकत्वाप्रसिद्धे-
रिति वाच्यम् । तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्त्यधिकरणत्वसामान्या-
मिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्याधिकरणत्वं
तत्सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति घर्तुंलार्थं तात्पर्यादिति ध्येयम् ॥
ननु गुणत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वाद्युक्त्यै सत्त्वादौ द्रव्यत्यसत्स्यो-
भयत्वादेः साध्यतावच्छेदकत्वघटकपर्याप्तिसम्बन्धेनावृत्तेस्तस्याव-
च्छेदकत्वमक्षतमेधेत्यत आह गुणान्यत्येति ॥ नन्यत्यादि। व्यतिरेकि-
त्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् । तच्च साधनाधिकरणवृत्तित्वाद्य-
घटकसम्बन्धेन ग्राह्यम् । तेन गगनाभावसंयोगाभायोदभ्युदासः । ननु
यावद्दर्शनाद्यपि तत्समुदायाधिकरणाप्रसिद्ध्या प्रातिस्विकरूपेण त-
त्तद्दर्शनेयधिकरण्यं वाच्यम् तथाच येषां वैयधिकरण्यं प्रसिद्धं
साधनसमानाधिकरणतत्तद्दर्शनामेव विशिष्य प्रयेनात् सर्वसामग्र-
स्ये व्यतिरेकित्यनिवेशो व्यर्थः तादृश्यावच्छेदकभेदप्रापकतयैव
भूयोक्त्यायत्पदस्य साध्यत्वसम्भवात् अन्यथा व्यतिरेकिणोपि हे-

संमवायितया वह्निवह्निमतोरत्यन्तान्योन्याभावयोः स-
च्चात् धूमादावप्युक्तलक्षणाभावाच्च ॥

तादृशस्य कस्यापि न वैयधिकरण्यावच्छेदकमेतावन्मात्रस्फोरणाय
तथा च साधनसमानाधिकरणधर्मनिरूपितवैयधिकरण्यावच्छेदकं
यद्यत्तद्भिन्नधर्मवता यावत्तादृशावच्छेदकत्वशून्यधर्मवता वा समं
सामानाधिकरण्यमिति पर्यवसितम् अतो दोषान्तरमाह महानसा-
दाविति । तथा च तदनधिकरणत्वं तदभावाधिकरणत्वं तद्गद्भिन्न-

नुसमानाधिकरणयावद्दर्मान्तर्गतस्य द्रव्यत्वादेरनाधिकरणे संयोगेन
वृत्त्यप्रसिद्ध्या वह्निमान्धूमादित्यादायव्याप्यापत्तेरित्यतस्तथैवाह व-
स्तुत इति । तादृशस्येति । साधनसमानाधिकरणस्येत्यर्थः । तथा
चेत्यादि । साधनसमानाधिकरणतत्तद्दर्मानाधिकरणमात्रवृत्तिस्वा-
वच्छिन्नाधिकरणताकं यद्यदित्यर्थः । यद्यपि तादृशधर्मानाधिकरणमा-
त्रवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदोक्तावपि न क्षतिः । तथापि
यावत्पदसार्थक्याय भेदकूटोक्तिः । तद्भिन्नधर्मैत्यादौ धर्मपदं साध्य-
तावच्छेदकधर्मपरम् । ननु तादृशपर्वतत्वाद्यनाधिकरणमात्रवृत्तिस्वा-
वच्छिन्नाधिकरणताकं महानसीयवह्नित्वमपि तद्भिन्नत्व च न वह्नि-
त्वे इत्यव्याप्तिरत आह यावत्तादृशेति । साधनसमानाधिकरणतत्त-
द्दर्मानाधिकरणमात्रवृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकताकूटशून्ये-
त्यर्थः । तथा च महानसीयवह्नित्वनिष्ठं यद्ब्रह्मासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वं
तच्छून्यत्वं शुद्धवह्नित्वेऽस्त्येवेत्यदोषः । न चैव याधन्ति तादृशध-
र्मानाधिकरणमात्रवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वानि तत्प्रत्येकावच्छिन्न-
भेदोक्त्या पूर्वकल्पोपि सम्यक् विशिष्टपर्याप्तं यदवच्छेदकत्वं तदव-
च्छिन्नभेदस्य शुद्धवह्नित्वे सस्वादिति वाच्यम् । तत्तदवच्छेदकत्वाव-
च्छिन्नभेदस्य बहुतरावच्छेदकव्यक्तिघटितमूर्तिकतया गौरवेण तस्या-
नुक्तत्वादिति भावः ॥ मूलोक्तयोरत्यन्तान्योन्याभावयोः सङ्गमार्थमा-
ह तथा चेति । इत्यञ्च साधनसमानाधिकरणधर्मत्वेन वह्निरेवाभि-

अथानौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः उपाधिश्च साध्यव्यापकत्वे
सति साधनाव्यापकः व्यापकत्वन्तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावा-

त्वं वा द्वयमपि दुष्टमित्यर्थः । एतेन तदधिकरणावृत्तित्वमत्र वैयधि-
करण्यामिति निरस्तम् । समवायितया महानसृष्टित्वं बह्नौ ना-
स्तीति प्रतीतेर्वहन्यादेरपि तादृशवैयधिकरण्याधिकरणत्वात् । सम्ब-
न्धविशेषेण वैयधिकरण्यविवक्षायान्तु नोक्तदोष इति ध्येयम् ॥

उपाधिपदस्य साध्यसमव्याप्तवचनतया आत्माश्रयप्रसङ्गादाह
साध्यव्यापकेति । व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वमात्माश्रयादिग्रस्तमत
आह तद्वन्निष्ठेति । यत्रोपाधिरव्याप्यवृत्तिर्नानाव्यक्तिको वा तत्रा-
पि व्याप्यवृत्तिरखण्डश्चान्ततस्तद्विद्वन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वा-

प्रेत इति ध्येयम् ॥ पतेनेति । विभिन्नसम्बन्धेन वैयधिकरण्यमादाय
दोषेणेत्यर्थः ॥ दोषमेवाह समवायितयेत्यादिना । बह्नायिति । यथा-
श्रुतं मूलमभिप्रेत्य निरुक्तलक्षणाभिप्राये तु बह्न्याधिकरणतायामि-
ति बोध्यम् । तादृशेति । साधनसमानाधिकरणीभूतं यन्महानस-
त्यादिकं तदधिकरणावृत्तित्वरूपवैयधिकरण्यवत्त्वादित्यर्थः ॥ स-
म्बन्धविशेषेणेति । प्रथमकल्पे येन सम्बन्धेन धर्मस्य साधनसमाना-
धिकरणत्वं तेनैव यत्तदनधिकरणं तन्मात्रवृत्तित्वस्य द्वितीयकल्पे च
साध्यतायच्छेदकसम्बन्धेन स्वरूपसम्बन्धेन वा तदधिकरणावृत्ति-
त्वस्य विवक्षयां न सम्बन्धभेदनिबन्धनो दोष इत्यर्थः ॥

आत्माश्रयेति । साध्यसमव्याप्तस्य व्यभिचारसम्बन्धे-
नामायरूपायामनौपाधिकत्वव्याप्ती साधननिष्ठप्रकृतसाध्यव्याप्तेरपि
साध्यसमव्याप्यत्वांशे प्रवेशादिति भावः ॥ आत्माश्रयादिग्रस्तमिति ।
साध्यस्यापि साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वेन साध्यनिष्ठायामेव साध्यी-
यस्याप्तौ तादृशव्यापकत्वप्रवेशादात्माश्रयो बोध्यः ॥ ननु प्रथमं
सन्त्यादित्यशानौपाधिकत्वलक्षणातिव्याप्तिः तत्र संयोगादेरव्याप्यवृ-

प्रतियोगित्वम् व्यभिचारे चावश्यमुपाधिः प्रतियोगित्वं न विरोधित्वं सहानवस्थाननियमलक्षणम् गोत्वाश्रवत्वयोरतथात्वात् अन्योऽन्याभावप्रतियोगिन्यसत्त्वाच्च किन्तु यथा-

भावादिरेवास्ति । यदि च तस्यापि विशेषणान्तरविशिष्टस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा तत्राभावसम्भवस्तदा साध्यसमानाधिकरणासन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतसाधनसमानाधिकरणालन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वं दलद्रूपार्यो बोध्यः । अनवस्थाभिरसितुमाह प्रतियोगित्वमिति । सहेति । एकदेशकालाव-

नितया सख्यापरिमाणाद्ब्रालनीन्यायेन साध्यवशिष्टाभायप्रतियोगितयोपाधित्वाभावात्त आह यत्रेत्यादि । यत्साध्यक इत्यर्थं । यत्राधिकरणे व्यभिचारस्तद्भिन्नत्वादेरेवाखण्डस्य सर्वत्र सौलभ्यादन्तत इत्युक्तम् । तद्भिन्नत्वमिति । साध्यरद्भिन्नत्वप्रकारकेत्यर्थः । तद्भत्वप्रकारकप्रमाथिशेष्यत्वस्य विशेष्यभेदेन नानात्वादखण्डन्यासम्भव इत्यतोऽभावाद्द्वयगर्भानुसरणम् ॥ विशेष्यवशिष्टस्य विशिष्टाभावस्य विशेषणाभाद्यपर्यघसायिनः प्रतियोगित्व विशेषण एव न तु विशेष्य इति प्राचीनप्रवादमनुसृत्य यदिचेत्युक्तम् । तस्यापि अखण्डस्यापि । तत्र साध्यमिति । साध्यसमानाधिकरणेत्यादि । यद्यपि प्रतियोगिताद्वय वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानयच्छिन्नं प्राह्यमित्येतावतैव मूलं समग्रसम तथाप्यार्धेन्यन्तत्वादिरूपेणोपाधिव्यवहारं समर्थयितुमवच्छेदकपर्यन्तानुसरणम् ॥ सहानवस्थाननियम इत्यत्रानौपाधिकत्वरूपनियमस्य प्रवृत्तसाध्यायत्वाभावाद्द्वारासाध्यसम्भवादाह अनयस्यामिति ॥ एकेति । तत्तद्भाषयत्यानयच्छेदकीभूततत्तद्देशकालानयच्छिन्न यत्तत्तद्भाषाधिकरणवृत्तित्वं तदन्यत्वमर्थं । तेन गोत्वाद्यभाषस्य व्याख्येयत्वेर्देशानयच्छिन्नप्रवृत्तिवत्त्वेपि न तत्प्रतियोगितायामव्याप्तिः । तदनयच्छेदकत्व चेह अयच्छेदकतासम्बन्धेन तद्भा-

च्छेदेनेति पूरणीयम् । तेन नाव्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रागभावादेश्च
 प्रतियोगितायामव्याप्तिः । अन्योन्येति । अत्र समवायादिसम्बन्धा-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति महानसादौ संयोगादिना व-
 ह्न्यदैर्घ्येन सम्बन्धेनाभावः तद्वति तेनाष्टिर्बक्तव्या । इत्य-
 ञ्च तेन सम्बन्धेनासम्बद्धत्वोक्तौ नायं दोषः । अन्योन्याभावस्य
 तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तद्वति तेन सम्बन्धेन
 प्रतियोगिनोऽसम्बद्धत्वात् । परन्तु समवायेन सत्ताया अभावस्य
 प्रतियोगितायामव्याप्तिः । तद्वति समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । तादृ-
 शस्वसम्बन्धाधिकरणाष्टितत्कत्वाभिधाने च व्यधिकरणसम्बन्धा-
 वच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामव्याप्तिः सिद्धान्तलक्षणवक्ष्यमाण-

घघस्वमिति न कश्चिद्दोषः ॥ तेनेति । संयोगाद्यभावस्यैकदेशा-
 घच्छेदेन घटादिप्रागभावस्य चैककालावच्छेदेन प्रतियोगिना सादे-
 श्याभावादिति भावः ॥ अभावविरोधित्वं नाभावविरहव्याप्यत्वं
 येनानघस्या स्यात् किन्त्वभाववदवृत्तित्वमेव तथा घाच्यमित्याशयेन
 स्वयं भेदप्रतियोगिनि तदव्याप्तिमुद्धर्तुमाह अत्रेति । यथाधुते तु मू-
 लामिप्रेतस्य नियमघटितप्रतियोगित्वस्याव्याप्तेरुक्तग्रन्थेनानुद्धारात्
 द्विरोधश्चिन्तनीयः । वक्तव्येति । अन्यथात्यन्ताभावप्रतियोगिन्यव्य-
 ष्याप्तिसम्भवेऽन्योन्यान्याभावात्प्रतियोगिन्यव्याप्यमिधानं मूल-
 कृतो विरुद्धमिति भावः ॥ इत्थं सम्यन्धविशेषस्य निघेशे । तद्वति स-
 मवायेन सत्ताभाववति ॥ तादृशेति । प्रतियोगिताघच्छेदकसम्बन्धेन
 यत्प्रतियोगिनस्यन्धि तदवृत्त्यभावकत्वमित्यर्थः । अत्रावृत्तित्वं ता-
 दृशप्रतियोगिमत्तायुद्धिविरोधिताघटकसम्बन्धेन प्राह्यम् । तेन
 सत्ययति महाकालादौ तद्विरहस्य कालिकादिसम्बन्धेन वृत्तायपि
 नाव्याप्तिः । नचैय सत्तारूपस्य सदन्यत्याभावस्य प्रतियोगिन्यव्याप्तिः
 सदन्यन्ययति जात्यादौ तद्विरोधिताघटकेन समवायेन वृत्तेर-
 प्रसिद्धेरिति घाच्यम् । स्वसम्यन्धाधिकरणायुत्त्यभावाधिकरणता-
 सामान्यकृत्यस्याक्तत्वात् । अभावात्प्रत्यय भावमिन्नत्वापगमादौशि-

धिकरणाभावयोः स्वरूपविशेषः सम्बन्धः, तथा प्रतियोगित्वमनुयोगित्वमपि अभावविरहात्मत्वं वेति चेत् । य-

रीसा च खण्डशः प्रसिद्ध्या तत्परिहारोऽपीति ध्येयम् । अभावविरहात्मत्वमिति । न चान्योन्याभावप्रतियोगितत्त्वावच्छेदकयोरप्रसक्त्यातिप्रसक्ती प्रकृतोपयोगिप्रतियोगितामात्रस्य लक्ष्यत्वे तु लक्षणेऽत्यन्ताभावपदवैयर्थ्यम् सर्वत्र नित्यस्यनित्यसाधारणरूपाव-

कस्वरूपसम्बन्धेनावृत्तित्वं वाच्यमिति तु भ्रमः । गगनाभावस्य कालिकसम्बन्धेन यो विरहस्तदभावप्रतियोगिन्यव्याप्तेः । तादृशविरहाभावस्य गगनाभावात्मकस्य तादृशविरहात्मकप्रतियोगिमिति नित्यद्रव्यादौ स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तेरिति ध्येयम् । व्यधिकरणेति । संयोगेन रूपाद्यभावस्थले संयोगेन रूपादिसम्बद्धाधिकरणाप्रसिद्धेरिति भावः । सिद्धान्तेति । यत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यदीयत्वयदभावाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तस्य तदभावप्रतियोगित्वमिति क्रमेणेत्यर्थः । तत्परिहार इति । संयोगसामान्य एव रूपायत्वतादृशरूपाभावाधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वाद्वाद्यधिकरणसम्बन्धेभाभावस्य प्रतियोगितायां नाव्याप्तिरित्यर्थः । यथाश्रुते घटत्वादेरपि द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगित्वापत्तिः स्वीययदभावाधिकरणानुयोगिकत्वेत्युक्तौ च स्वप्रतियोगिकत्वपर्यवसानिनः स्वीयत्वस्य विनाप्रतिरिक्तस्वप्रतियोगितां दुर्वचत्वमित्यादिदोषसम्भवाभिर्दोषत्वात्सम्भवादाह अपीति ॥ न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । घटादिभेदस्य प्रतियोगिन्यव्याप्तिः । तस्य भेदविरहत्वाभावात् । एवं तत्प्रतियोगितावच्छेदके घटत्वादायविव्याप्तिः । तस्य घटादिभेदविरहस्वरूपत्वादित्यर्थः । ननु प्रकृतानौपाधिकत्वरूपव्याप्तिनिविष्टस्य प्रतियोगित्वस्य निर्वचनादन्योन्याभावप्रतियोगिन्यव्याप्त्यादिकं न क्षतिकरम् साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावविरहान्यत्वे सति साधनयन्निष्ठात्यन्ताभावविरहात्मकस्योपाधेर्यत्र विरहस्तत्रानौपाधिकत्वव्याप्तेः पर्यवसानादित्यत आह

च्छिन्नस्य वा उपाधितासम्भवात् इतरथा तु भेदप्रतियोगितावार-
णाय संसर्गाभावपरतया तस्य सार्थकत्वादिति वाच्यम् । विरह-
पदस्य तज्ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविपर्ययार्थकत्वात् । प्रतिबन्धाति हि

प्रकृतेति । लक्षणे मूलोक्तोपाधिलक्षणे । वैयर्थ्यमिति । साध्यवन्नि-
ष्ठो योभावस्तद्विरहान्यत्वतैव घूमवान्वहोरित्यादावाद्रेन्धनादेरुपाधि-
तया व्याप्तिलक्षणातिव्याप्तियुदासादिति भावः । ननु आद्रेन्धनादे-
र्धूमसमानाधिकरणस्यध्वसादिविरहस्वरूपतया तदन्यत्वाभावा-
दनुपाधित्वं स्यादतो धूमसंप्रागभावधारकतयैवात्यन्तपदं सार्थकं
स्यादत आह संप्रैति । नित्यस्येति । व्यभिचारस्यलान्यत्वस्वरूपस्या-
य पिण्डभेदादेरित्यर्थः । नित्यस्यापि साध्यवन्निष्ठस्य स्त्रीयविशिष्टा-
भावाद्विरहस्वरूपतया अनुपाधित्वापत्तिरतो अवच्छेदकत्वप्रवेश-
धौष्ये जन्यस्याप्याद्रेन्धनादेस्तत्साधारणरूपेणोपाधित्वं सम्भवतीत्याह
नित्यसाधारणेति । तथाच साध्यवन्निष्ठाभावविरहत्वानवच्छेदकी-
भूतसाधनवन्निष्ठाभावविरहत्वावच्छेदकधर्मत्रत्वमेवोपाधि वमिति त-
त्ताय पिण्डभेदाद्रेन्धनान्यतरत्वादिनाद्रेन्धनस्याप्युपाधित्वं सुवचमि-
ति भावः । इतरथेति । यद्यद्रूपेणोपाधि व्यवहारस्तद्रूपावच्छिन्नप्रति-
योगित्वस्य लक्ष्यत्व इत्यर्थः । भेदेति । तथा चायं पिण्डभेदत्वादे सा-
ध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्ताद्रेष्येणोपाधिव्यवहारो न
स्यादताप्यन्तपदमुपाधिलक्षणे सार्थकं स्यादितिस भावः । प्राञ्चस्तु
इतरथा भेदसाधारणप्रतियोगितामात्रस्य लक्ष्यत्वे । तथा चायं पिण्ड-
भेदत्वादे साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वादायं पिण्डान्य-
त्वादिकमुपाधिर्न स्यादतस्तत्सद्ब्रह्मार्थं भेदप्रतियोगितावारकमत्यन्त-
पदं सार्थकमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । अयं पिण्डभेदत्वादिरूपणोपाधि-
त्वाभावपि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणीभूताय पिण्डमिश्रत्वरूपेणैवा-
द्रेन्धनादेरयं पिण्डभेदादेश्चोपाधित्वसम्भवात् । न हि घूमवत्यय-
पिण्डभेदत्वावच्छिन्नस्य भेदसत्त्वेप्ययं पिण्डमिश्रत्वावच्छिन्नस्य भे-
दसम्भवात् । घूमवन्मात्रस्यैवायं पिण्डमिश्रत्वात् । नच घटाभावाद्यो वा-
च्यत्वादित्यादौ व्यभिचारस्थानस्य घटाभावात्स्य यदन्यत्वं तदवच्छिन्न-
भेदोपि घटाभावादन्यत्वं साध्यस्य समानाधिकरणत्वात्तदभेदस्य च

तादात्म्येन प्रतियोगिज्ञानमन्योन्याभावबुद्धिम् । प्रतिबन्धकत्वञ्चा-
त्रैककालावच्छेदेन एकत्रावर्तमानत्वम् । अभावपदस्य स्वाभाव-
परत्वात् । वस्तुतस्त्वेकसम्बन्धावच्छिन्नायास्तत्समानाधिकरणाभा-
वप्रतियोगिताया अनवच्छेदकमपि भवत्येव सम्बन्धान्तरावच्छिन्ना-

घटाभावस्वरूपत्वादतस्तत्रैव व्यभिचारस्थानान्यत्वप्रकारेणोपाधित्वा-
सम्भव इति वाच्यम् । घटाभावत्वस्यैव घटाभावान्यत्वावच्छिन्नभे-
दस्वरूपत्वात्तस्य च घटाभावान्यत्वरूपसाध्यासमानानधिकरणत्वा-
त् । अन्यथा घटाभावस्य तथात्वे निर्घटे भूतलादाद्यप्ययं देशो न घटा-
भावान्य इति प्रतीतिप्रसङ्गादिनि दिक् ॥ तज्ज्ञानेति । अभावज्ञानवि-
रोधिज्ञानप्रकारार्थकत्वादित्यर्थः ॥ भेदप्रतियोगिन्यव्याप्तिमुद्धरति
प्रतिबन्धाति हीति ॥ कारणीभूताभावप्रतियोगित्वलक्षणप्रतिबन्धक-
त्वस्य प्रतियोगिताघटितत्वेनात्माश्रयापत्तेराह प्रतिबन्धकत्वं चेति ।
तथा च तत्तद्भावगोचरज्ञानेन सहैककालावच्छेदेनैकत्रावर्तमानस्य
ज्ञानस्य तेन सम्बन्धेन प्रकारत्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नतत्तद्भावप्रतियो-
गित्वमिति समुद्दितायः । यत्र वस्तुविशेषतद्भावयोरेकेनैव पुंसा
वेदनं तत्राभावज्ञानेन सह एकत्रावर्तमानस्य प्रतियोगिज्ञानस्याप्र-
मिद्व्याप्त्याप्तिरत उक्तम् एककालावच्छेदेनेति । प्रतियोगिज्ञानमा-
त्रस्यैव परमेश्वरीयाभावज्ञानेन सहैककालावच्छेदेन वर्तमानत्वाद्-
सम्भवः स्यादत उक्तम् एकत्रेति ॥ ननु भेदबुद्धौ प्रतियोगितावच्छे-
दकवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्तदवच्छेदकेऽतिव्याप्तिः बह्व्यादिव्या-
प्यवत्ताज्ञानस्य बह्व्याधभावबुद्धिविरोधित्वात्तद्विषयेपीत्यत आह
अभावपदस्येति । घटादिभेदश्च न घटत्वादेरभाव इति नातिप्रसङ्ग
इति भावः ॥ प्रतियोगितामात्रस्य लक्ष्यत्येप्यत्यन्तपदं न देय-
मेव संसर्गविशेषस्य निवेशधौग्ये तत एव भेदप्रतियोगितावा-
रणादित्याशयेनाह वस्तुतस्त्विति । एकसम्बन्धेति । तथा च
साध्यवश्रिष्टात्यन्ताभावप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकत्वघटितोपा-
धिधूमवान्वहेरित्यादिव्यभिचारिण्यपि दुर्घटः तत्तायःपिण्डभे-
दत्वादेरपि धूमवश्रिष्टसयोगसम्बन्धानवच्छिन्नाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वात् । न च भेदत्वस्यैव लघो सयोगादिसम्बन्धा-

याः तस्या अवच्छेदकम् । अतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नायाः साध्य-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकं तत्सम्बन्धाव-
च्छिन्नाया एव साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अव-
च्छेदकं तद्वाच्यम् । तथा च संसर्गाभावत्वमनुपादेयमेव । वाश-
ब्दोऽत्रास्वरसमूचनाय । स च व्यधिकरणसम्बन्धेन सर्वस्य प्र-
तियोगिनस्तादृशभ्रमे मानाभावात् स्वाभावसम्बन्धित्वस्य स्वा-
भावज्ञानविषयत्वस्य वा लघोः सर्वत्र सम्भवित्वात् स्वाभावे-

घच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादयः पिण्डभेदत्वस्य गुरोरे-
नवच्छेदकत्वमेवेति वाच्यम् । अयोगोलकरूपितस्वरूपस-
म्बन्धेनायः पिण्डभेदत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावस्य धूमवत्यवश्यं वा-
च्यत्वात् न हि तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यापि प्रतियोगि-
तावच्छेदकं भेदत्वमात्रं शक्यते वक्तुम् । तादृशसम्बन्धेन भेद-
त्वावच्छिन्नस्यायः पिण्डे सत्त्वात् तत्र तादृशसम्बन्धेनायः पिण्डभेदा-
भावस्यानुपपत्तेरिति भावः ॥ तत्सम्बन्धावच्छिन्नेति । अन्यथा घ-
ह्निमान् धूमादित्यादौ समवायेन साध्यव्यापकस्य द्रव्यत्वादे स-
योगेन साधनाव्यापकत्वात्तस्योपाधितापत्तेरिति भावः । तत् उ-
पाधित्वम् ॥ सदातनसंसर्गाभावत्वरूपस्यात्यन्ताभावत्वस्य स-
दातनत्वांशोऽत्यन्ताभाव निवेशयतामपि त्याज्य एव निष्प्रयोजनत्वा-
दित्याशयेनाह ससर्गाभावत्वमित्यादि । प्रतियोगितयोरेकसम्ब-
न्धावच्छिन्नत्वलाभार्थमेवात्यन्तपदं मौलमिति तु वस्तुगतिः ॥ स चे-
ति । अस्वरसञ्चेत्यर्थः । मानाभावादित्यादिभिः पञ्चम्यन्तैरन्वयः ।
व्यधिकरणेति । अभावज्ञानासमानकालीनां प्रतियोगिमत्त्वप्रमाणादा-
यैव समानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यले लक्षणसमन्वया-
द्व्यधिकरणं युक्तम् । ननु तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नस्वाभावज्ञानेन
सह एककालावच्छेदेनैकत्रावर्तमानज्ञानविषयत्वमात्रं विवक्षितम्
तच्च स्वाभावज्ञानासमानकालीनां यथाकथञ्चित्प्रतियोग्युपस्थिति-
मादायैव व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिन्यपि स्थास्य-
तीत्यत आह स्वाभावेति । विशिष्टधीजनकत्वादिगर्मस्य स-

तिकञ्चित्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मनिषेधो न धू-
मादौ । प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मश्च सिद्धय-
सिद्धिभ्यां न निषेद्धुं शक्यः । यावत्साध्यव्यापके प्रमेय-
त्वादौ साधनाव्यापकत्वं यावत्साधनाव्यापके च घट-
त्वादौ साध्यव्यापकत्वं निषिध्यत इति चेन्न । व्यधि-
करणत्वत् ॥

सादौ पट्टयर्थप्रतियोगितायाः प्रवेशात् तत्र स्वरूपसम्बन्धस्य
शरणीकरणीयतया तस्यैवावश्यकत्वेन तथात्वौचित्याच्च अभाव-
त्वप्रतिबन्धकत्वयोः प्रतियोगिताघटितत्वात् तथाविधव्यवहारगो-
चरस्यापि विना प्रतियोगितां निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च ॥

म्यन्धत्वस्य प्रवेशे गौरवाद्वाह स्वाभावज्ञानेति । ननूक्तनिरुक्तावे-
तयोरप्रवेशाद्गौरवं न क्षतिकरम् अन्यथा घटत्वापेक्षया गुरुत्वेन
कम्बुग्रीवादिमस्त्वमपि लक्षणं न स्यादत आह स्वाभावेत्यादावि-
ति । अभावेत्याद्यंश इत्यर्थः । यत्तु लाघयात्तदेव तर्हि प्रतियोगित्वम-
स्तु इत्यतः तत्रापि दूषणमाह स्वाभावेत्यादाविति इति तत्तुच्छम् ।
तथा सत्युक्तदोषेणैव मूलोक्तलक्षणस्य निरस्तत्वे अभावत्वप्रतिष-
न्धकत्वयोश्चेत्यादिना अग्रे पुनस्तत्र दोषोद्गाहनस्य सन्दर्भधरोधा-
पत्तेः । तथात्वम् प्रतियोगित्वम् । ननु उक्तनिरुक्तावशान्तरे स्व-
रूपसम्बन्धरूपप्रतियोगित्वस्यानिवेशात्स्वाभावेत्यादावित्यादिपदम-
सङ्गतं मतं आह अभावत्वोति । यद्यभावत्वं न भावत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताको भेदः किन्तु भावाभावसाधारणः स्वरूपसम्बन्ध-
विशेषः तदाप्याह प्रतिषन्धकत्वोति । एकद्वैकत्र वर्तमानत्वत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपस्य प्रतिषन्धकत्वस्य घटकीभूतप्रति-
योगितायाः स्वरूपसम्बन्धताधौव्ये सर्वत्रैव तादृशप्रतियोगित्वौ-
चित्यादिति भावः । ननु स्वीयतया व्यवहियमाणतत्तद्भावकत्व-

यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यत्साध्यस्य यावत्-
त्साध्यव्यापकं व्यापकं वा यस्य तत्त्वं तदिति चेन्न ।
सोपाधेरपि तथात्वात् । तथाहि । साधनस्य बह्वेवव्यापकं

यत्साध्यस्य यत्समानाधिकरणसाध्यस्य ॥ तथाहीसादि ।
यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकम् यावत् साध्य-
समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं साध्यसमानाधिक-
रणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यावत् यत्समानाधिकरणात्य-
न्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकम् तत्त्वमित्यर्थे तु नोक्तदोष इति
ध्येयम् । प्रतियोगितयोश्चैकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं विशेषणताविशे-

मेव तत्तदभावप्रतियोगित्वं वाच्यमतस्तत्र प्रतियन्धकत्वाद्यप्रवेशा-
न्नोक्तदोष इत्यत आह तथाविधेति । स्वीयत्वस्य स्वप्रतियोगितान-
तिरेकात्तत्रापि प्रतियोगित्वानुयोगित्वघटितत्वेन तद्दोषतादवस्थ-
मिति भावः ॥

यदाभिन्नसाध्यस्येत्यर्थं तत्त्वमित्यनेनापि साध्यस्यैवोप-
ग्रहे व्यधिकरणत्वादित्युक्तदोषतादवस्थयमतः अन्यथा व्याच-
ष्टे यत्समानेति । यस्य साध्यं यत्साध्यमिति व्युत्पत्त्या त-
थार्थलाभादिति भावः ॥ नोक्तदोषः सोपाधेरपि तथात्वा-
दिति मूलोक्तदोषो नेत्यर्थः ॥ प्रतियोगित्वयोः साधनवन्निष्ठाभावस्य
साध्यवन्निष्ठाभावस्य च प्रतियोगित्वयोरित्यर्थः । एकेति । रूपं गुणत्वा-
दित्यत्रातिव्याप्तिः साधनवन्निष्ठाभावीयसयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगितावच्छेदकानां यावतामेव रूपत्वस्वरूपसाध्यवन्निष्ठाभावीयसं-
योगलक्षणैकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् साधनवन्नि-
ष्ठाभावप्रतियोगित्वं यद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नं साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियो-
गित्वमपि तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नं प्राह्यमित्युक्तौ चाननुगमो गौरवं
चेत्यत आह विशेषणतेति । विशेषेति कालिकादिव्यावृत्त्यै । तेन नित्य-

पार्वच्छिन्नत्वं वा वक्तव्यम् । तेन प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव
यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणासन्ताभावप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वेऽपि एकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणासन्ता-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाधनसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि च न क्षतिः । व्यभिचा-
रिणि तु यत्राधिकरणे व्यभिचारो विशेषणताविशेषावच्छि-
न्नान्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषय-

रूपं नित्यगुणत्वादित्यादौ कालिकविशेषणतावच्छिन्नप्रतियोगिता-
मादाय नातव्याप्तिः ॥ प्रथमनिरुक्तेः सम्बन्धविवक्षायाः फलमाह ते-
नेति । प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्येति । तथा च धूमवान्बह्वेस्तियादा-
द्यतिव्याप्तिः । अयःपिण्डभेदत्वादेरप्ययःपिण्डनिरूपतस्वरूपसम्ब-
न्धावच्छिन्नायाः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वादिति
भावः । नचैवमपि तत्रातिव्याप्तिः विषयितासम्बन्धेनायःपि-
ण्डभेदत्वप्रतो ज्ञानादेः स्वरूपसम्बन्धेनाभावस्य धूमयति सत्त्वाद्यः-
पिण्डभेदत्वादेरपि साध्यवन्निष्ठविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । स्वरूपसम्बन्धेन ज्ञानाभाव-
स्य केयलान्वयितया तत्प्रतियोगिताया भेदत्वादिनैव विषयितया अ-
वच्छेदाद्यःपिण्डभेदत्वादेस्तदपेक्ष्य गुरुत्वादिति भावः । यत्प्रमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगि-त्वं यावत्साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गितात्मकं तत्त्वं व्याप्तिः अथच्छेदकत्वाप्रवेशेन लाघवादिति तु न-
व्याः । द्वितीयनिरुक्तेः सम्बन्धविवक्षायाः फलमाह एकेति । मामा-
न्यतः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वोक्तौ धूमवान्बह्वेस्ति-
त्यादाद्यतिव्याप्तिः गुरुधर्माणामेव तादृशानवच्छेदकत्वादनो य-
त्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नायाः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः अ-
नवच्छेदकत्वं निवेद्यम् । तथा च यहिमान्धूमादित्यादायव्याप्तिरि-
त्यर्थः ॥ लक्षणद्वयस्यैवातिव्याप्तिमुद्धरति व्यभिचारिणीति ॥ ननु
नश्यते गुरुधर्मस्वाप्यवच्छेदकत्वाबुक्तलक्षणद्वयमेव धूमवान्बह्वेस्ति-
त्यादायव्याप्तिं विषयिनया अयोग्यलक्षणेदत्त्वावच्छिन्नस्य ज्ञानादेः

यावदाद्रैन्धनन्तत् प्रत्येकमव्यापकं साध्यधूमस्य । द्वि-
तीये साध्यधूमस्य व्यापकमाद्रैन्धनं तद्व्यापकं महान-
सीयवहेः ॥

त्वत्वं विशेषणताविशपावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकमिति नातिप्रसङ्गः । वस्तुतस्तु हेतुसमानाधि-
करणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावद्यद्दर्मावच्छिन्नयत्स-
मानाधिकरणान्योन्यागावप्रतियोगितावच्छेदकम् तद्दर्मावच्छिन्नसा-
मानाधिकरण्यम् साध्यसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितान-
वच्छेदकम् यावत्स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकम् तत्त्वं वा व्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

स्वरूपसम्बन्धेनाभावस्य धूमवति सत्त्वात् भेदत्वस्येयायांगोलक-
भेदत्वादेरपि साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् प्रतियो-
गितावच्छेदकत्वयोरप्येकसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशे चातिगौरवादतः
प्रतियोगित्वयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाप्रवेशेन लघुतरं कल्पान्तर-
माह वस्तुतस्त्विति । न च तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वमेवान्योन्याभावत्वमित्यत्रापि प्रतियोगितायां सम्बन्धविशेषा-
वच्छिन्नत्वं निविष्टमेवेति वाच्यम् । नव्यमते भेदत्वस्याखण्डोपाधि-
त्वात् । अथच्छेदकत्वयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं पुनरत्रापि देयमेव ।
तेन साधनवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकस्यायोगोलकान्यत्वादेः
साध्यवन्निष्ठस्य स्वविषयकज्ञानभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि धू-
सधान्वहेरित्यादौ नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् । वस्तुतोऽत्यन्ताभावग-
र्भव्यापकत्वस्य प्रवेशे साधनाव्यापकं यावद्व्यापकं यस्येत्यादिमूले
व्यापकादिपदस्य व्यापकतावच्छेदकादौ लक्षणा स्यात् अन्योन्यामा-
यगर्भव्यापकत्वस्य प्रवेशे तु नैवमित्याशयेनैव वस्तुत इत्याद्युक्तमिति
युक्तमुत्पद्यामः ॥

नापि साध्यं यावद्व्यभिचारि तद्व्यभिचारित्वमनौपाधिकत्वम् । साध्याव्यभिचारित्वस्यैव गमकत्वसम्भवात् । तच्च दूषितम् ॥

नापि कात्स्न्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । एकव्यक्तिके तदभावात् । नानाव्यक्तिकेऽपि सकलधूमसम्बन्धस्य प्रत्येकवहावभावात् । अत एव न कात्स्न्ये-

साध्यमिति । यावतां तेषामित्यर्थः ॥ दूषितं केवलान्त्रयिन्यव्याप्त्या । सा च यथोक्तलक्षणेऽपि । गौरवं परमतिरिच्यत इति ॥

कात्स्न्यं साधनस्य साध्यस्य साध्याश्रयस्य साध्यसमानाधिकरणस्य साधनाश्रयस्य साधनसमानाधिकरणस्य वा । आद्ये कृत्स्नसाधनसमानाधिकरण्यं साध्ये, कृत्स्नेषु साधनेषु साध्यसमानाधिकरण्यं वार्थः । प्रथमे एकोति नानेति च

साध्याभिन्नं यावदित्यभेदभ्रमं निराकर्तुमाह यावतामिति । तदेवाव्यभिचारि यस्येत्यर्थे बह्विमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः यावदन्तर्गतस्य द्रव्यत्वादेः साधनाव्यभिचारित्वाभावात् आह तेषामिति । तथाच साध्यं यावतां अव्यभिचारि तेषामव्यभिचारित्वं फलितार्थः ॥ दूषितमित्यत्र मणिकृता हेत्वनुपन्यासात् स्वयं तमाह केवलेति ॥ नन्वेवमव्याप्तिभयादेव साध्याव्यभिचारित्वस्य परित्यागेऽप्युक्तलक्षणे बाधकाभाव इत्यत आह सा चेति । प्रमेयत्वादिसाध्यं यस्याव्यभिचारि तादृशाप्रसिद्धा प्रकृतलक्षणेऽपि केवलान्वयव्याप्तिरित्यर्थः ॥

यस्यमाणदोषान्त्सङ्गमयितुं साध्याश्रयसमानाधिकरणयोः कात्स्न्यस्यानभिधानेन मूलस्य न्यूनतामपाकर्तुं च कात्स्न्याश्रयं वितर्कयति कात्स्न्यमित्यादिना । सकलधूमसम्ब-

न साध्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । विषमव्याप्ते तदभावाच्च ।

व्यप्तेश्चाहेतुदृष्टित्वम् । पृथिवी पृथिवीत्वव्यापकजातेरित्यादाव-
तिव्याप्तिश्च । अत एव नेतरः ॥ अर्थाभिधानपूर्वकं द्वितीयं
निरस्यति अत एवेति । अतएव एकव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तेरेव ॥
विषमव्याप्ते समव्याप्तेऽपि च संख्यापरिमाणादावेकत्र साधने सक-

श्चस्येति मूलमुपपादयितुमाद्यं विकल्पयति आद्य इति । साधनस्य
कात्स्न्यकल्प इत्यर्थः ॥ अथाशेषसाधनस्य प्रत्येकसमानाधिकरण-
वृत्तिसाध्यतावच्छेदकधत्वस्य विघ्नक्षणाभोक्तदोषद्वयावकाशः साध-
नस्याशेषत्वं च प्रकृतसाधनवद्वात्तियायद्धर्माणां तादृशयावदधिक-
रणताव्यक्तीनां वा प्रत्येकाश्रयवृत्तित्वं तच्चैकव्यक्तिसाधनस्थलेपि
न दुर्घटम् इत्यतः स्वयं दूषणमाह व्याप्तेश्चेति ॥ अथाशेषसाधना-
धिकरणवृत्तिसाध्याधिकरणताकत्वं वाच्यमत आह पृथिवीत्या-
दि ॥ समवायावच्छिन्नस्वानधिकरणपृथिवीनिष्ठाभावाप्रतियोगित्व-
रूपं पृथिवीनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपं वा पृथि-
वीत्वव्यापकत्वमसमवेतस्य गगनादेरपीति पृथिवीत्वे तत्समानाधि-
करणत्वाभावादतिव्याप्तिर्न स्यादतो गगनादिव्यावृत्तये जातिपद-
समवेतार्थकम् । द्रव्यत्वादिरूपायाः तादृशजातेः प्रत्येकं हेतुताया-
मेकव्यक्तिकं तदभावादित्यनेनैव गतार्थत्वमतोऽनुगतरूपानुधाव-
नम् । न चैवं पृथिवीसमवेतादित्यस्यैव सम्यक्त्वे व्यापकत्वप्रवेशो
व्यर्थ इति वाच्यम् । कृत्स्नसाधनैकाधिकरणवृत्तित्वप्रवेशेऽप्यति-
व्याप्तिदानार्थं तदुपादानादिति भावः ॥ अत एवेति । उक्तातिव्याप्ते-
रेवेत्यर्थः । नेतरः न कृत्स्नसाधनेषु साध्यसामानाधिकरण्यं व्या-
प्तिरित्यर्थः ॥ पूर्वमेकव्यक्तिसाधनस्यैवोक्तत्वात्तत्परामर्शकत्वात्स-
म्भवादन्यथा व्याचष्ट एकव्यक्तिसाध्यकेति ॥ वह्निमान्धूमादित्या-
दिविषमव्याप्ते इयं संख्यावान्परिमाणादित्यादिसमव्याप्त्येव्याप्ति-
सम्भवान्मूलस्य न्यूनताभद्रार्थं पूरयति समव्याप्तेऽपि चेति । सं-
ख्यापरिमाणादाविति । संख्यासाध्यकपरिमाणादावित्यर्थः । तद-

नच यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धः । साधनाश्रये
महानसादौ सकले प्रत्येकं बह्वेराश्रितत्वाभावात् । नापि

लसाध्यसम्बन्धस्याभावात् । भावाच्च शब्दान् द्रव्यत्वादित्या-
दौ । तृतीये साध्याश्रयवावद्वृत्तित्वम् चतुर्थे साध्यसमानाधिक-
रणयावत्सामानाधिकरण्यमर्थः । तत्र च यथासम्भवमेकमात्रवृत्ति-
साध्यके बह्व्यादौ माध्ये धूमादावव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च सत्त्वा-
दौ ॥ अर्थपरिष्कारपूर्वकं पञ्चमं निरस्यति न चेति । एकमात्र-
वृत्तिसाधने चाव्याप्तिश्च ॥ तथैव षष्ठं निरस्यति नापीति । तादृ-

भाषादिति मूलस्य सकलसाध्यसम्बन्धाप्रमिद्धेरिति नार्थः सत्त्व-
प्रमेयत्वादावेव तत्सौलभ्यादतस्तस्यान्यमर्थं व्याकरोति एकत्र
साधने इत्यादि ॥ ननु हेतुविशिष्टत्वाशेषसाध्यस्य प्रत्येकाधिकरणं
यद्दर्मावच्छिन्नाधिकरणं तादृशधर्मवत्त्वं विद्यक्षितमिति नोक्तत्वाप-
त्रयमित्यत आह भावाच्चेति । सकलसाध्यसम्बन्धस्येत्यनुपपद्यते ।
कृत्स्नसाध्यस्यैकाधिकरणप्रवेशोप्यतिव्याप्त्यर्थं धूमयान्वहोरित्या-
दिकमुपेक्षितम् ॥ स्वाशङ्कितयोस्तृतीयचतुर्थयोरर्थं परिष्कृत्य दूषण-
माह तृतीय इत्यादिना ॥ अत्र एतयोः एकमात्रवृत्तिसाध्यके श-
ब्दान्गमनत्वादित्यादौ तृतीयस्यैवाव्याप्तिः न चतुर्थस्य साध्यस-
मानाधिकरणयावद्दर्माणां सामानाधिकरण्यस्य तत्राप्यनपायादि-
त्याशयेनोक्तं यथासम्भवमिति । बह्व्यादाविति । धूमस्य बहिमद्रयः-
पिण्डावृत्तित्वेनोभयत्रापि बहिमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिरित्यर्थः । अति-
व्याप्तिश्चेति । सत्तायां बह्वधिकरणयावद्वृत्तित्वस्य बहिंसमाना-
धिकरणयावद्दर्मसामानाधिकरण्यस्य च मत्स्याद्बहिमान्तरादित्य-
त्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ साधनाश्रयस्य फात्स्न्योक्तौ साधनाश्रयैयां-
घट्टिः सम्बन्धो वाक्यायः स्यात्तत्र च सम्बन्धो नाश्रितत्वम् हेतुमा-
त्रेतिप्रसक्तेः नापि सामानाधिकरण्य साधनाश्रयैः पर्वतादिभिः
सामानाधिकरण्यस्य धूमे विरहादव्याप्तिरत उक्तम् अर्थपरिष्कारेति ।

साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मसमानाधिकरणसाध्यसामा-
नाधिकरण्यम् । यावद्धर्मसामानाधिकरण्यं हि यावद्ध-
र्माधिकरणाधिकरणत्वम् । तच्चाप्रसिद्धम् । साधनसमा-
नाधिकरणसकलमहानसत्त्वाद्यधिकरणाप्रतीतेः ॥

ज्ञानां सर्वेषां महानसत्त्वादीनां प्रत्येकनिरूपितान्यपि सामाना-
धिकरण्यानि न कुत्रापि ब्रह्मै । अथ यद्धर्मावच्छिन्नसामानाधि-
करण्यत्वेन साधनसामानाधिकरण्यव्यापकत्वं तद्धर्मावलीढसा-
मानाधिकरण्यं विवक्षितमिति चेत् इतोऽपि लघुतया साधनव्या-
पकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति सि-
द्धान्तयिष्यते ॥

तथा चाश्रितसाध्यसामानाधिकरण्यमेव सम्बन्धपदस्य परिष्कृतो-
ऽर्थ इति भावः ॥ ननु यद्धर्मावच्छिन्नाश्रयेयवति साध्यवत्त्वं तादृशध-
र्मवत्त्वं वाच्यमत आह एकमात्रेति । द्रव्यं शब्दादित्यादौ साधना-
श्रयस्य यावत्त्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः ॥ उक्तक्रमेणासङ्गतेराह त-
थैवेति । परिष्कारपूर्वकमेवेत्यर्थः ॥ ननु साधनसमानाधिकरण-
यावद्धर्माणां प्रत्येकं सामानाधिकरण्यं निवेद्यमतो नाप्रसिद्धमित्यत
आह तादृशानामिति । साधनसमानाधिकरणानामित्यर्थः । न
कुत्रापि । तथा चैकव्यक्तिसाध्यकसङ्घेत्तौ लक्षणसम्भवेपि
बहिर्मान्धूमादित्यादावव्याप्तिरेव । पर्वतीयादिवहेर्महानसीयधूमाद्य-
समानाधिकरणत्वादिति भावः । नच साधनसमानाधिकरणयाव-
द्धर्माणां प्रत्येकसमानाधिकरणवृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकस्य घक्त-
व्यमित्युक्तदोषायोग इति वाच्यम् । तथा सति रूपत्वन्यूनवृत्तिजाति-
मत्वान् रूपवत्त्वादित्यादावव्याप्यापत्तेः । साध्यतावच्छेदकीभू-
तनीलत्वादिजातेस्तादृशयावद्धर्मसमानाधिकरणवृत्तित्वाभावादिति-
भावः ॥ धूमादिसामानाधिकरण्यस्यापि प्रमेयत्वादिप्रकारेण घ-

नापि स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिः । स्वभावजन्य-
त्वे तदाश्रितत्वादौ वा व्याप्त्यतिव्याप्तेः ॥

१ नाप्यविनाभावः । केवलान्वयिन्यभावात् ॥

अविनेति । साध्यं विना साध्याभाववति यो भावो वृत्तिस्त-
द्विरहः । साध्यं विना अभावः साध्याभावव्यापकीभूताभावम-
तियोगित्वमिति वा ॥

ह्यादिसामानाधिकरण्यव्यापकत्वादतिव्याप्तिरत उक्तं सामाना-
धिकरण्यत्वेनेति । विवक्षितमिति । साधनसमानाधिकरणा यावन्तो
धर्माः समानाधिकरणा यस्येति व्युत्पत्त्या तादृशार्थलाभात्तत्र या-
वत्पदस्य व्यापकतायामेव पर्यवसानादिति भावः । लघुतयेति । सा-
मानाधिकरण्यद्वयाप्रवेशलाघवेनेत्यर्थः । इदमापातत । सिद्धान्तल-
क्षणस्य स्वप्रतियोगिवैयधिकरण्यादिघटितत्वेन विपरीतगौरवात्
अन्योन्याभावस्याप्यव्याप्यवृत्तताया दुर्बलत्वाच्च । अत एव दी-
धितिकृद्भिरपि व्याप्तिग्रहोपाये स्वसमानाधिकरणा यावन्तो धर्माः
यादृशसाध्यसमानाधिकरणाः तादृशसाध्यसामानाधिकरण्यमेव
व्याप्तिः स्वीकरिष्यत इति ध्येयम् ॥

गगनेन विनाभावस्य वृत्तिमन्मात्र एव सत्त्वाद्-
व्याप्तेरतः पूरयति । साध्यमिति । विनाशव्यर्थस्याभा-
ववत्त्वादात्म्येन भावान्वये प्रकृतासङ्गतिरतः सप्तमीमन्तर्मा-
व्य तदर्थमाह साध्याभाववतीति । भावपदस्योत्पत्तिपरत्वे द्रव्यं
जातेरित्यादावतिव्याप्तेरत आह भावो वृत्तिरिति । पूर्वस्वनप्रा वि-
नाभावस्थान्वयेनाह तद्विरह इति । साध्याभाववद्वृत्तिमिन्नस्वमेव
प्रागाशङ्कितमिति नाभेद इति भावः ॥ ननु साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्राह्या तथा च सत्तावान्द्रव्यत्वादिर्त्यादा-
वव्याप्तिः सामान्यादौ समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेरतः कल्पान्तरमाह
साध्यं विना अभाव इति । साध्याभाववत्त्वावच्छेदेनाभावस्थान्व-

अथ सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः व्यभिचारिसम्बन्ध-
स्यापि केनचित् सह व्याप्तित्वात् धूमादिव्याप्तिस्तु वि-
शिष्यैव निर्वक्तव्येति । तन्न । लिङ्गपरामर्शविषयव्याप्ति-
स्वरूपनिरूपणप्रस्तावे लक्षणाभिधानस्यार्थान्तरत्वात् ।
न च सम्बन्धमात्रं तथा । तद्वोधादनुमित्यनुत्पत्तेः । ना-
पि व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदम् । सम्बन्धज्ञानंऽपि
व्याप्तिपदाप्रयोगात् ॥

अयेति । सम्बन्धः सामानाधिकरण्यम् । व्यभिचारिसम्ब-
न्धस्येति केनचित्किञ्चिद्रपावच्छिन्नेन । धूमादेरपि द्रव्यत्वादिना व-
ह्निव्यापकत्वात् ॥ तद्वोधादिति । न च व्यभिचाराग्रहसहकृत-
स्तद्वोधस्तथा । व्यभिचारतद्व्यतिरेकयोः अनुपास्थतावपि ममा-
नाधिकरणधर्मवत्ताज्ञानमात्रादनुमित्युत्पादस्य सर्वानुभवसिद्ध-

यात् साध्याभावव्यापकीभूतोऽभावो लभ्यते अवच्छेदकत्वस्य व्या-
पकत्वे पर्यवसानात् प्राग्वृत्तिनभा च पुनस्तथाविधाभावस्या-
न्वयात्तादृशभावभावत्वरूपं प्रतियोगित्वं प्राप्यत इति न
व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गशङ्कापीत्याशयेन फलितार्थमाह सा-
ध्याभावेति ॥

ज्ञानादेर्घटादौ विषयतासम्बन्धस्य व्याप्तिन्वाभावा-
दाह सामानाधिकरण्यमिति ॥ एकनिरूपितसामानाधिकर-
ण्यस्यान्यदीयव्याप्तित्वायोगादाह किञ्चिद्रूपेति । तथा च
घट्टो धूमसामानाधिकरण्यमेव द्रव्यत्वावच्छिन्नधूमस्य व्याप्तिरिति
मात्रं ॥ व्यापकसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति सिद्धान्तिमतेपि व्य-
भिचारिसम्बन्धेष्ववश्यं व्याप्तित्वमस्तीत्याशयेनाह धूमादेरपीति ॥
तद्वोधादिति मूलस्य व्यभिचारग्रहदशायामित्यादिरित्याशयेन श-

त्वात् । हेत्वन्तरे तत्रैव च रूपान्तरेण व्यभिचारग्रहे हेतुतावच्छेद-
काग्रहेऽप्यनुमित्युत्पादाच्च । विवदन्ते च सामानाधिकरण्यज्ञा-
नस्यैव हेतुतायाप । व्याभिचारज्ञानाभावकारणत्वमेपस्य कारणीभू-
तमामानाधिकरण्यज्ञाने आद्येनाव्यभिचारस्य विषयतयावच्छेद-
कत्वमुच्यते । न च व्यभिचारमंशयेऽनुमित्यनुत्पादादव्यभि-
चारनिश्चयत्वेन कारणत्वात्कौ गौरवम् व्यभिचारज्ञानस्य हि

द्वन्द्वे न चेति । तद्योधः सम्बन्धमाश्रयोधः । तथा अनुमितिहेतुः ॥
शङ्कां निरस्यति व्यभिचारतद्व्यतिरेकयोरिति ॥ तदानीमनुमित्यनु-
त्पाद सर्वजनसिद्धत्वं त्रियादप्रसक्तम आह हेत्वन्तर इति । हेत्वन्तरे
व्यभिचारग्रहेऽप्यनुमित्युत्पादाद्येत्यन्वयः ॥ ननु तद्वेतुक्तानुमितौ तद्वे-
तुगां चरव्यभिचारज्ञानस्याभावो हेतुर्वक्तव्य इत्यत आह तत्रैव रूपा-
न्तंग्णति । तथा च द्रव्यन्धरूपेण धूमव्यभिचारग्रहेपि धूमत्वावच्छि-
न्नहेतुक्तानुमितिनं स्यादिति भावः । ननु साध्यसमानाधिकरणवृत्ति-
तद्धर्मावच्छिन्नप्रवृत्ताज्ञानजन्यानुमितौ तद्धर्मावच्छिन्नं व्यभिचारज्ञा-
नाभावो हेतुरतस्त्वत आह हेतुतावच्छेदकतातथा च घट्टिसमानाधि-
करणयान्पर्यत इत्यादौ हेतुतावच्छेदकधूमत्वाद्यप्रहादनुमितिनं स्या-
दिति भावः ॥ साध्यसमानाधिकरणयान्पर्यत इत्यादिस्थालीयानुमितौ
व्यभिचारज्ञानाभावस्याहेतुत्वेपि न क्षतिः यदि च घट्टिसमानाधि-
करणो घट्टिव्यभिचारीनिश्चानदशायां साध्यसमानाधिकरणवृत्ताशा-
नाप्रानुमितिक्रदा तादृशनुमिता साध्यसमानाधिकरणत्वावच्छिन्न-
घट्टिर्मकव्यभिचारज्ञानाभाव एव हेतुर्वक्तव्य इत्यत आह विवदन्ते
चेति । तथा च सन्दिग्धव्यभिचारकत्वात्साध्यासामानाधिकरण्य-
ज्ञानं नानुमितिहेतुरिति भावः ॥ ननु व्यापकसामानाधिकरण्याव-
गाहिज्ञानस्यानुमितिहेतुतायादमने सामानाधिकरण्यज्ञानं निश्चि-
ताव्यभिचारकमेवेति तन्मते तस्य हेतुत्वं बाधकभावात् इत्यत आह व्य-
भिचारेति । अव्यभिचारस्येति हेतु व्यापकत्वांशस्य साध्यांशप्रकार-
तया भयच्छेदकत्वं युक्तमित्यर्थः । न च ममापि व्यभिचारज्ञाना-
भाषसाहितसद्व्यभिचारज्ञानत्वेन हेतुत्वं व्यभिचारज्ञानाभावो भयच्छेदक

भ्रमत्वनिश्चयदशायामेवाविरोधितया भ्रमत्वेनानिश्चीयमानस्य विरोधित्वं वाच्यम् । अव्यभिचारनिश्चयस्य च भ्रमत्वशङ्कायामप्यनुमित्यजनकतया भ्रमत्वेनागृह्यमाणस्यैव हेतुत्वमिति तवैव गौ-

एवेति वाच्यम् । तथापि ज्ञानस्य द्वेषा प्रवेशेनावच्छेदकगौरवात् । विनिगमकामावेन सहचारज्ञानसहितव्यभिचारज्ञानाभावत्वेनापि हेतुत्वान्तरापत्तेश्चेति भावः ॥ गौरवमिति । यद्यपि स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहानिश्चयस्यैवानुमितिहेतुत्वाद्भव्यमिचारसंशयदशायां च विशेषणतावच्छेदकीभूतव्याप्यत्वप्रकारकनिश्चयाभावात्कारणवाधेन तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिर्णयानुत्पत्त्यैवानुमित्यनुत्पादसम्भवादव्यभिचारांशे निश्चयत्वं नापेक्षितम् । तथापि विशेष्ये विशेषणमिति न्यायंन परामर्शादप्यनुमितिर्जायत इति प्राचीनमतेनेदम् । अन्यथा धूमव्यापकतावच्छेदकेन तदन्वयेन वा वह्नित्वेनावच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणधूमवान्पर्यत इत्यादिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः । न चाव्यभिचारनिश्चयस्य प्रवेशेपि तद्व्यटितगुरुतरैकरूपेण हेतुत्वमेवोचितम् व्यभिचाराज्ञानसहचारज्ञानयोः कारणताद्वयकल्पनमपेक्ष्य लाघवादिति वाच्यम् । अव्यभिचारनिश्चयत्वघटकदलद्वयस्य विशेष्यविशेषणभावेन कार्यकारणभावद्वयस्य तवाप्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ तवैवेति । व्यभिचारज्ञानस्याप्रामाण्यं व्यभिचाराभावघट्टिशेष्यकव्यभिचारप्रकारकत्वम् । तथाच तन्निश्चयत्वघटकस्य तदभावाप्रकारकत्वस्य व्यभिचारनिश्चयत्वघटकव्यभिचाराप्रकारकत्वापेक्षया गुरुत्वात् भ्रमत्वनिश्चयानास्कन्दितव्यभिचारज्ञानाभावत्वेन हेतुत्वं किन्तु भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दिताव्यभिचारनिश्चयत्वेनैवेत्यर्थः । नच व्यभिचारज्ञानान्तरं भ्रम इति निश्चयेपि व्यभिचारसन्देहदशायामनुमित्यनुत्पादाद्भ्रमत्वनिश्चयविशेषाणामेव तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वमिति भ्रमत्वनिश्चयत्वेनाप्रवेशात् कुतो गौरवमिति वाच्यम् । व्यभिचारज्ञानत्वावच्छेदेन भ्रमत्वनिर्णयानां तादृशभ्रमत्वनिश्चयत्वेनानुगतरूपेणैव निविष्टत्वात् तथाविधानन्तनिर्णयानां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावकूटस्योत्तेजकत्वे गौरवात् । यदि

केवलान्वयिनि केवलान्वयिधर्मसम्बन्धो व्यतिरे-
 किणि साध्यवदन्यावृत्तित्त्वं व्याप्तिः एतयोरनुमितिविशे-
 पजनकत्वं अनुमितिमात्रे पक्षधर्मतैव प्रयोजिका नचा-
 तिप्रसङ्गः विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः
 कार्यजनकत्वनियमादिति केचित्। तदपि नासाध्यवदन्या-

ध्यग्रहं विना दुर्ग्रहमिति । केवलान्वयित्वस्याग्रहे सामानाधिकरण्य-
 मात्रग्रहादनुमित्यनुत्पत्तेस्तद्ग्रहोऽपि वाच्यः । तच्च दृष्टिमदसन्ता-

हेरित्यधिकं गौरवम् । अस्माकं तु हेतौ व्यभिचारव्याप्यवत्या-
 दिग्रहदशायां व्यतिनिर्णयविलम्बादेवानुमिति विलम्बः । एतेन व्या-
 तिनिर्णयस्य हेतुत्वे तद्धर्मिकाणां गानाविध्वंसत्वज्ञानानामभावा
 अप्यनुमितिहेतवो वाच्या इति लाघवात् भ्रमत्वेनानिश्चीयमान-
 व्यभिचारज्ञानाभाव एक एवानुमितिहेतुरित्यपास्तम् । तथापि व्य-
 मिचारावच्छेदकनतद्धर्मयत्ताज्ञानाभावात्तान्मन्तहेतुत्वस्यावश्यक-
 त्वादिति सङ्क्षेपः ॥ नानाविधेति । साध्यनिष्ठहेत्वव्यापकत्वसा-
 धननिष्ठसाध्याभाववृत्तित्वादिरूपेत्यर्थः । आहुरित्यस्वरसवीजन्तु
 यादृशाव्यभिचारज्ञानं हेतुस्त्वयोच्यते तद्विरोधिनो लघुतरस्यैव
 व्यभिचारस्य ज्ञानाभावो मयापि हेतुर्वाच्यः । लघुव्यातेर्ज्ञानसत्त्वे
 व्यभिचारान्तरज्ञानदशायामनुमित्युत्पत्तेस्त्वयापि स्त्रीकारादित्या-
 दिक द्रष्टव्यम् ॥ ननु साध्यसामानाधिकरण्योपलक्षितहेतुमत्त्वज्ञानं
 गानुमितिहेतुः किन्तु पक्षे तद्विशिष्टहेतुमत्त्वनिश्चय एव तथेति ता-
 दृशज्ञानसत्त्वं व्यभिचारज्ञानदशायामप्यनुमित्यङ्गीकाराद्व्यभिचा-
 रज्ञानाभावो न हेतुर्वाच्यः कुतो गौरवं दत्तमित्यत आह सामाना-
 ध्यनरूपेति । साध्यग्रहं विनेति । पर्येते बहिमत्त्वसन्देहदशायां
 व्यभिचारवृत्तित्त्वादिनिष्ठदृष्टमव्याप्येति इत्याकारकज्ञानानुत्पत्त्या तद्ध-
 र्मिकतासामानाधिकरण्यविशिष्टवत्ताद्युक्तिं प्रति तद्धर्मिकतद्वत्ता-

वृत्तित्वस्य धूमेऽसत्त्वात् वह्निमत्पर्वतान्यस्मिन् धूमस-
त्त्वात् नच सकलसाध्यवदन्यावृत्तित्वम् वह्निमतां प्रत्येकं
तथात्वात् । सर्वत्र लक्षणे साध्यत्वसाधनत्वतदभिमतत्वा-
नां व्यतिनिरूप्यत्वेनात्माश्रयः । साध्यत्वं हि न सिद्धि-
कर्मत्वं सिपाधयिषाविषयत्वं वा । महानसीयवह्नौ तदभा-
वात् । नच सामान्यतो व्याप्त्यवगमोऽस्त्येव परस्य क-
थमन्यथा दूषणेनासाधकतां साधयेदिति वाच्यम् ।
स्वार्थानुमानोपयोगिव्याप्तिस्वरूपनिरूपणं विना कथाया-
मप्रवेशादिति ॥

भावाभतियोगित्वादिकमन्योन्याभावभतियोगितानवच्छेदकत्वं वा ।
तथा च सर्वसाधारण्याय लाघवात्साधनतस्तद्वृत्तित्वस्य वा एते-

निश्चयत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः । दुर्ग्रहमिति । तथाच
तदर्थं पक्षे साध्यनिश्चयधर्माद्ये विनाऽनुमित्सामनुमितिः कुशापि न
स्यादिति भावः ॥ ननु साध्यवत्सामान्यभिन्नावृत्तित्वविषयज्ञाने मूलो-
च्छेदाभावात् केयां चिन्मते स्वयं सिद्धान्तमाह केचलेति । सा-
मानाधिकारण्यमात्रेति । मात्रपदेनाव्यभिचारग्रहणैरपेक्षयमुक्तम् ।
तद्वह्नापि केवलान्ययित्वाप्रहोपि ॥ तच्च केवलान्ययित्वात् । न-
प्रतियोगित्वादिषामित्यादिपदेन तादृशप्रतियोगितानवच्छेदपधर्म-
त्वाद्देः संप्रदहः । कपिसंयोगाद्यभावस्य केवलान्ययित्वाद्यै वृत्तिन-
त्यन्ताभावस्य व्याप्यवृत्तित्वेन विशेष्यतया तद्वप्रदेशेन नाप्रवृत्त-
अन्योन्येति ॥ आद्यमभिप्रेत्याह साधनयत इति । मृत्प्रदेशेनाद्य-
मुचितमित्यन्वयः । अन्त्यमभिप्रेत्याह तद्वृत्तित्वस्येति । साधन-
पदवृत्तित्वस्येत्यर्थः । अन्योन्याभावस्य पिदापणत्यमुचितमित्यन्वयः ।

न्योन्याभावस्य वा विशेषणत्वमुचितमिति सिद्धान्तरहस्यम् ।
शेषं केवलान्वयित्खण्डने वक्ष्यामः ॥

तथाच साधनाश्रयवृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साधनवद्वृत्त्य-
न्योन्याभावाप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा साध्ये निवेद्यैकविधैव के-
वलान्वयिव्यतिरेकिसाधारणी व्याप्तिरनुमितिप्रयोजिकास्तु केवला-
न्वयित्वसाध्यवदन्यावृत्तित्वयोरुभयोस्तत्त्वापेक्षया लाघवादिति भा-
षः ॥ ननु उक्तव्याप्तेः साधनभेदेन नानात्वादेकसाध्यकानुमिति-
स्थलेपि तज्ज्ञानस्यानेककार्यकारणभाव इति लाघवात् केवलान्वयि-
साध्यसम्बन्धः साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा व्याप्तिरनुमितौ हेतुरस्त्व-
त्यत आह शेषमिति । केवलान्वयित्वाग्रहेपि अनुमितेरानुभविक-
त्वात्तज्ज्ञानं न हेतुः किन्तु साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानमेव साधनभेदे-
प्यभेदादित्यादिकमित्यर्थः ॥

समाप्तोर्यं पूर्वपक्षग्रन्थः ॥

चिन्तामणेः सिद्धान्तलक्षणम् ॥

अत्रोच्यते । प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समाना-

धिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न
भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः ।

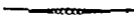
अन्यनिष्ठवह्नेर्धूमवत्पर्वतवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगि-
त्वेऽपि तत्प्रतियोगिता न वह्नित्वेनावच्छिद्यते, धूमवति
वह्निर्नास्तीत्यप्रतीतिः ।

दीधित्याः सिद्धान्तलक्षणम् ॥

प्रतियोग्यसामानाधिकरणेति । प्रतियोग्यसमानाधिकरण-
यदूपाविशिष्टमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदको यो

जागदीदियाः सिद्धान्तलक्षणम् ।

घन्दिस्थापच्छिन्नस्य सर्वस्यैव धूमादिमग्निष्ठाभायप्रतियोगि-
तावच्छेदकीभूततत्तद्व्यतिरिक्त्याद्यच्छिन्नस्याद्ग्याप्तिरित्यन्यथा व्या-
प्ये प्रतियोगितानवच्छेदको यो घर्म इति । तथा च प्रतियोगिता-
वच्छेदकेत्यस्य भायप्रधाननिर्देशतयाऽद्यच्छिन्नपदस्यापच्छिन्नप्रति-
योगिताकपरतया तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्यापच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकभिन्नत्वं नश्यत इति मूले माऽद्यच्छिन्नपदस्यैवर्थात्तमिति ध्येयम् ।

धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नेन येन केनापि समं सामानाधिकरण्यं तद्रूप-
विशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः । दण्डवा-

यद्यपि महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादिप्रतीतिसिद्धस्य हेतुमन्निष्ठाभावस्य
प्रतियोगितावच्छेदकमेव वह्नित्वमित्यव्याप्तितादवस्थयम्, न च तादृ-
शावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं न वह्नित्वस्येत्यदोषः, प्रत्येकमुभयत्र
पर्याप्तिसम्बन्धेनाऽसतोवच्छेदकत्वस्योभयत्र पर्याप्तिसम्बन्धेन स-
त्त्वायोगात्। तथापि साध्यतावच्छेदकतदितरोभयावच्छेद्यभिन्नाया एव
प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वाददोषः। न च प्रमेयाध्य-
यान् धूमादित्यादावव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकेतरस्याप्रसिद्धेरिति वा-
च्यम् । तदितरपदेन स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्य विवक्षितत्वा-
त् । साध्यतावच्छेदकभिन्ना यः साध्यनिष्ठो धर्मस्तदनवच्छेद्या प्र-
तियोगिता तु न निवेश्या । तथा सति तादृशप्रतियोगिताशून्यसाध्य-
सामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तिव्यसम्भवे साध्यतावच्छेदकस्य तादृश-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वानुसरणवैयर्थ्यापत्तरिति ध्येयम् । अपि
च प्रमेययान् वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिः, तथा हि साध्यतावच्छेद-
कातिरिक्तं साध्यवृत्ति यद् घटत्वादिक तदनवच्छेद्यप्रतियोगिताकस्य
हेतुसमानाधिकरणाभावस्याप्रसिद्धेरिति तु नव्याः । द्रव्यत्वाद्रूपे-
ण धूमे वह्निव्याप्यत्वस्य धूमसामान्ये वा तत्तद्वह्निव्याप्यत्वस्य वा-
रणार्थं विशिष्य लक्ष्य निर्दिशति तद्रूपविशिष्टस्येत्यादिना । तद्धर्मा-
वच्छिन्नहेतुकतादृशधर्मावच्छिन्नविधेयकानुमितेर्जनकतायां विषय-
विधयावच्छेदिका इति तदर्थं । तेन व्याप्तिपदेनापि तादृशसामानाधि-
करण्योक्त्या न पीनरुक्त्यम् । व्याप्तेः सामान्यरूपतालाभाय याव-
दिति ॥ ननु दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यत्राव्याप्तिः चालनीन्यायेन
दण्डिमात्रस्यैव प्रतियागितावच्छेदकत्वात् । न च शुद्धसाध्यतावच्छे-
दकस्थले प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्यत्रावच्छेदकत्व्य निरवाच्छिन्न-
मित्यत्रिशिष्टसाध्यतावच्छेदकस्थले येन रूपेण साध्यतावच्छेदक-
स्य तत्तदितरोभयानवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वं ग्राह्यम् । अ-
न्यथा पर्यन्तं महानसीयवह्नित्वविशिष्टजातिमात्रान्नीत्यादिप्रती-
त्या विशिष्टजात्रस्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया वह्निमान् धू-

दौ साध्ये परम्परासम्बद्धं दण्डत्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकमतो

मादित्यादाविव जातिमत्वान् घटत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गात्, घटे पटसमवेतत्वविशिष्टजातिमात्रास्तीत्यादिप्रतीत्या विशिष्टजातेस्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्, तथा च तद्दण्डवात्रास्तीतिप्रतीत्या तत्ताविशिष्टदण्डव्यक्तेरेवावच्छेदकत्वावगाहनात् शुद्धदण्डव्यक्तीनां दण्डत्वतदितरोभयानवच्छिन्नं यद्हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तद्भावसत्वाद्याव्याप्तिरिति वाच्यं । प्रमेयदण्डवात्रास्तीत्यादौ प्रमेयत्वोपलक्षितस्येव तद्दण्डवात्रास्तीत्यादावपि तत्तांपलक्षितदण्डमात्रस्यैवावच्छेदकत्वकल्पनात् । केवलस्यावच्छेदकत्वासम्भव एव विशिष्टस्य तथात्वस्वीकारात् अन्यथा प्रमेयत्वविशिष्टदण्डादेरपि तथात्वापत्तेरत आह दण्ड्यादाविति । हेतुमति दण्डसामान्याभावसत्त्वात् दण्डत्वमपि तादृशावच्छेदकमेवेत्यत उक्त परम्परासम्बद्धमिति । तथा च स्वाध्यवयवरूपपरम्परासम्बन्धेन दण्डत्वव्यक्तौ दण्डिनः साधनवत्यभावविरहाद्याव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाया एव हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाः प्रविष्टत्वात् । अन्यथा विपर्ययिता रूपत्यादिमतो ज्ञानस्य समवायेनाभावस्य हेतुमति सत्त्वाद्रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः । यदि च शुद्धदण्डव्यक्तेरेवच्छेदकत्वावगाहिप्रत्ययान्तरासत्त्वात् तद्दण्डो नास्तीति प्रतीत्या तत्ताविशिष्टदण्डव्यक्तेरेवावच्छेदकत्वं युक्तं दण्डो नास्तीति प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या दण्डस्यावच्छेदकत्वसिद्धौ प्रमेयदण्डवात्रास्तीत्यादेरपि तन्मात्रावच्छेदकत्वेनैव सामञ्जस्ये विशिष्टस्य तत्रावच्छेदकत्वाकल्पनात् तथा च कथमुक्ताव्याप्तिरित्युच्यते तदा रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्वान् रूपादित्यादावव्याप्तिः सर्वस्या एव नीलत्वपीतत्वादिरूपाया रूपत्वन्यूनवृत्तिजातेः साधनवशिष्टाभावप्रतियोगिताया निरवच्छिन्नावच्छेदकत्वाद् रूपवति नीलो नास्तीत्यादिप्रत्ययादित्याशयेन दण्ड्यादावित्यादिपदमुपात्तम् । तथा च तत्रापि स्वन्यूनवृत्तिजात्याध्यवयवसम्बन्धेन रूपत्वमेव साध्यतावच्छेदकमिति भावः । साध्यतावच्छेदकमिति । अनुमितिविधेयतावच्छेदकमित्यर्थः । तथा चोक्तव्याप्तिज्ञानादप्यर्थो

नाव्याप्तिः । इत्यञ्च इदं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादितादौ

दण्डत्वप्रकारिका दण्डत्ववत्वानित्यवानुमितिः न तु दण्डिमानिति
 दण्डप्रकारिकापि तस्य व्यापकतावच्छेदकत्वेनाग्रहात् कारणबा-
 धेन तदवच्छिन्नविधेयताकानुमित्यसम्भवादिति भावः । यस्तुतो द-
 ण्डत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वे दण्डिमानित्यनुमितिनं स्यात् द-
 ण्डानां व्यापकतानवच्छेदकत्वादित्यस्वरसादेव दण्डत्वादिकमित्य-
 न्नादिपदमुपात्तम् । तेन तत्र दण्डव्यक्तीनामेव स्ववृत्तिदण्डत्वावच्छि-
 न्नवत्तालक्षणपरम्परासम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकत्वलाभात् दण्डि-
 मानित्यनुमितेर्नानुपपत्तिलेशोपीति ध्येयम् । केचित्तु साध्यसाधन-
 भेदेन व्याप्तिप्रहानुमित्योः कार्यकारणभावमेदात् यत्र दण्डत्वा-
 दिविशिष्टं साध्यतावच्छेदकं तत्र हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद-
 कतानवच्छेदको यो धर्मस्तद्विशिष्टावच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपैव
 व्याप्तिस्तद्विशिष्टावच्छिन्नविधेयकानुमितिप्रयोजिका एवं यत्र परम्प-
 रया दण्डत्वादिकमेवानुमितौ विधेयतावच्छेदकं तत्र हेतुमग्निष्ठा-
 भावप्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मः परम्परया तदवच्छिन्नसामा-
 नाधिकरण्यरूपैव व्याप्तिः प्रयोजिकेति सामानाधिकरण्यांशे दण्डादेः
 प्रवेशाप्रवेशकृत एव दण्डिमान् दण्डत्ववत्वानित्यनुमित्योर्दण्डादि-
 विषयकत्वानियम इत्याहुः । यस्तु दण्डत्वधर्मिकनिरुक्तानवच्छेदकत्व-
 ज्ञानस्यैव कार्यतावच्छेदकं दण्डावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वमित्य-
 नुमितौ दण्डप्रकारकत्वं नानुपपन्नमिति । तत्तुच्छम् । परम्परया दण्ड-
 त्वावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वस्यापि तादृशज्ञानकार्यतावच्छेदकत-
 या सर्वत्र दण्डिमान् दण्डत्ववत्वानित्युभयाकारानुमित्यापत्तेरुभय-
 धर्मावच्छिन्नस्यैव सामग्रीसम्भवादिति दिक् । अपरे तु नोक्तव्याप्ति-
 ज्ञानं दण्डिमान् दण्डिसंयोगादि[वह्निसंयोगवान्]त्याद्यनुमितौ हेतुः
 किं तु वक्ष्यमाणान्योन्याभाषणवदितव्याप्तिज्ञानमत एव यथायथामि-
 त्यादिग्रन्थोपि सङ्गच्छत इत्याहुः । नभ्यास्तु दण्डिमानित्यादौ न सं-
 योगेन दण्ड्यादेः प्रकारत्वं किं तु स्ववृत्तिपुरुषत्वावच्छिन्नाधिकर-
 णत्वसम्बन्धेन । नचैवमनुभयापलापापत्तिः । दीधितिहृन्मतेपि दण्डस्य
 साध्यतावच्छेदकधर्मविधया संयोगस्य साध्यतावच्छेदकताघटक-

सत्त्वाद्यधिकरणगुणादिनिष्ठासन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वादे
र्नाव्याप्तिः । साधनस्य विशिष्टसत्त्वादेर्गुणादाववृत्तेः । सामाना-
धिकरण्यव्यक्तीनां भेदेऽपि निरूपकतावच्छेदकस्याऽधिकरणताव-

संसर्गविधयाऽयगाहितापलापापत्तेरिति प्राहुः ॥ यद्रूपविशिष्टेत्य-
स्य फलमाह इत्यं चेति । चोऽयधारणे । इत्यादौ । इत्यादि-
न्यायस्यलीयहेतौ । तथा च न्यायः पक्षनिर्देशं विना नास्त्यत इदं प-
देन तन्निर्देशः एवमप्रेषि । यत्तु द्रव्ये धर्मिणि तादात्म्येन गुणकर्मणोः
साध्यताम्रमं निरसितुं इदमिति पक्षनिर्देश इति । तन्मन्द्म । एवमपि
इदं त्यविशिष्टद्रव्ये गुणकर्मणोः साध्यताम्रमस्यानिरासादिति । गुणा-
दाववृत्तेरिति । गुणादायभाषादित्यर्थः । तथा च हेतुतावच्छेदकाय-
च्छिन्नाधिकरणत्वं न गुणस्येति भावः । यद्यप्यवश्यं क्लृप्ताभिः प-
र्यंतत्यचत्यरत्वादितत्तद्धर्मविशिष्टधूमत्याद्यच्छिन्नाधिकरणताव्यक्ति-
मिरेव धूमघानितिप्रतीत्युपपत्तौ धूमत्याद्यच्छिन्नाधिकरणतायां मा-
नाभायात् घृहिमान् धूमादित्यादायव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकी-
भूतधूमत्याद्यच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः, तथापि हेतुतावच्छे-
दकत्वमेव साध्यताधिकरणीभूतयन्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्व-
स्य सामान्यतोधिकरणतावच्छेदकत्वस्य च द्वयोर्पर्यन्तिरेकस्त-
थाधिभेहेतुतावच्छेदकाद्यधिकरणमेव हेतुतावच्छेदकायच्छिन्ना-
धिकरणेत्यनेन विवक्षितं घृहिमान् धूमादित्यादौ च तादृशहेत्यधि-
करणं धूमस्याधिकरणमात्रं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ च तादृशं
हेत्यधिकरणं द्रव्यमेव न तु गुणादि विशिष्टसत्तात्वे तन्निष्ठाधिकर-
णतानवच्छेदकत्वस्य सामान्यतोधिकरणतावच्छेदकत्वस्य च द्वयोः
सत्त्वादिनिष्ठेऽपि ध्येयम् । साध्यसाधनेभेदेन व्याप्तेर्भेदात् यत्र साधनता-
वच्छेदकं नाधिकरणतावच्छेदकं तत्र तदाध्यसमानाधिकरणत्वमेव
निवेद्यमित्यपि यद्विहितम् । मनु सामानाधिकरणस्य व्याप्तिरिति
प्रतिपूर्वं भिन्नत्वेन धूमसामान्ये घृहिसामान्यस्यैका व्याप्तिरिति
व्यवहारोऽनुपपन्न इत्यत आह सामानाधिकरण्येति । तथा च व-
हित्यधूमत्याद्यनुगमादेव तत्र व्याप्तेरैक्यव्यवहारो न तु यस्तुगत्या-

च्छेदकस्य चैक्याद्वयाप्तेरैक्यम् । वस्तुतस्तु धूमत्वादिविशिष्टव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यस्य रामभादिसाधारणत्वात् धूमत्वादिमतितादृशसामानाधिकरण्यं तद्रति धूमत्वादिकं वा व्याप्तिः । आद्याभिन्ना द्वितीया त्वभिन्नैवेति ध्येयम् । अपं कपिसंयोगी एतद्वृक्ष-

पि व्याप्तेरैक्यमिति भावः । नन्वेव [सामान्यलक्षणाऽस्वीकारे] महानसीयवह्निसामानाधिकरण्यस्य स्मृतस्य पक्षवृत्तिधूमादावसत्वात् पर्यतीयवह्निसामानाधिकरण्यस्य च प्रागननुभवात् कुत परामर्श इत्याशङ्कयामकैव हि सा व्याप्तिरिति परामर्शसिद्धान्तग्रन्थाऽसद्गत इत्यत आह वस्तुतस्त्विति । रामभादीति । तथा च धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरणरामभवान् परंत इति ज्ञानादप्यनुमिति स्यादिति भावः । न च धूमादिव्यापकवह्न्यादिसामानाधिकरणधूमादिमत्तानिश्चयत्वेनैव परामर्शस्य धूमादिलिङ्गकानुमितौ हेतुत्वादुक्तव्याप्तेरामभादिसाधारण्येपि न क्षतिरिति वाच्यम् । पक्षधर्मांशविषयतयाऽनुमितिजनकतावच्छेदकस्यैव व्याप्तिपदार्थतया धूमत्वादेस्तत्र निवेशे तद्व्यष्टितस्यैव व्याप्तित्वादिति भावः । धूमत्वादिमतीति । तथा च तस्येति मूलस्य तत्पद लक्ष्ये लक्षणे चोभयत्र एवान्वितमिति भावः । ननु साधनिष्ठसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे एकैव हीत्यादिग्रन्थानुपपत्तिस्तदवस्थैरविशिष्टसत्वव्यापकीभूतद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवत् सत्त्वस्य गुणादौ परामर्शाद् गुणेपि द्रव्यत्वानुमिति प्रमा स्यादत आह तद्वतीति । तादृशसामानाधिकरण्यवतीत्यर्थः । तथा च तादृशसामानाधिकरण्यविशिष्टधूमत्वव्याप्तिस्तत्प्रकारिकैव पक्षधर्मताधीरनुमितिहेतुः । तत्र च नीलघटत्वप्रकारकबुद्धौ घटत्वस्येव स्वरूपत एव धूमत्वस्य मानं न तु धूमत्वत्वेन यतो गौरयमिति भावः । आद्येति । तथा च तामुपादायैव पर्यतीयवह्नधूमयोरसन्निकर्षात्तयो कथं व्याप्तिग्रह इति परामर्शांशपूर्वपक्षग्रन्थ इति भावः । द्वितीयतितथा च तामभिप्रेत्यैव एकैव हि सा व्याप्तिरिति परामर्शांशसिद्धान्तग्रन्थ इति भावः । यत्रैकमेव साध्याधिकरणं तत्रैतद्रूपानेतद्रसादित्यादावाद्याप्यभिन्नैव यत्र च द्रव्यत्वादां साध्यरूपत्वव्याप्यजातिमतो हेतुत्व तत्र हेतुतावच्छेदकी-

च्छेदकस्य चैक्याद्व्याप्तेरैक्यम् । वस्तुतस्तु धूमत्वादिविशिष्टव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यस्य रासभादिसाधारणत्वात् धूमत्वादिमतितादृशसामानाधिकरण्यं तद्वति धूमत्वादिकं वा व्याप्तिः । आद्याभिन्ना द्वितीया त्वभिन्नेवेति ध्येयम् । अथं कपित्तयोगी एतद्दृष्ट-

पि व्याप्तेरैक्यमिति भावः । नन्वेव [सामान्यलक्षणाऽस्वीकारे] महानसीयवह्निसामानाधिकरण्यस्य स्मृतस्य पक्षवृत्तिधूमादावस्तत्वात् पर्वतीयवह्निसामानाधिकरण्यस्य च प्रागननुभवात् कुत परामर्श इत्याशङ्क्यामकैव हि सा व्याप्तिरिति परामर्शसिद्धान्तग्रन्थोऽसद्गत इत्यत आह वस्तुतस्त्विति । रासभादीति । तथा च धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यरासभान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमिति स्यादिति भावः । न च धूमादिव्यापकवह्न्यादिसामानाधिकरण्यधूमादिमत्तानिश्चयत्वेनैव परामर्शस्य धूमादिलिङ्गकानुमितौ हेतुत्वादुक्तव्याप्ते रासभादिसाधारण्येपि न क्षतिरिति वाच्यम् । पक्षधर्मोऽपि विषयतयाऽनुमितिजनकतावच्छेदकस्यैव व्याप्तिपदार्थतया धूमत्वादेस्तत्र निवेशे तद्व्यष्टितस्यैव व्याप्तित्वादिति भावः । धूमत्वादिमतीति । तथा च तस्येति मूलस्य तत्पद लक्ष्ये लक्षणे चोभयत्र पवान्वितमिति भावः । ननु साधनिष्ठसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे एकैव हीत्यादि ग्रन्थानुपपत्तिसद्व्यस्यैव विशिष्टसत्त्व्यापकीभूतद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यतः सत्त्वस्य गुणादौ परामर्शाद् गुणेपि द्रव्यत्वानुमिति प्रमा स्यादत आह तद्वतीति । तादृशसामानाधिकरण्यवतीत्यर्थः । तथा च तादृशसामानाधिकरण्यविशिष्टधूमत्व व्याप्तिस्तत्प्रकारिकैः पक्षधर्मताधीरनुमितिहेतुः । तत्र च नीलघटत्वप्रकारकबुद्धौ घटत्वस्येव स्वरूपत एव धूमत्वस्य भानं न तु धूमत्वत्वेन यतो गौरयमिति भावः । आद्येति । तथा च तामुपादायैव पर्वतीयवह्नियधूमयोरसन्निकर्षात्तयो कथं व्याप्तिग्रह इति परामर्शायपूर्वपक्षग्रन्थ इति भावः । द्वितीयेति । तथा च तामभिन्नेत्येव एकैव हि सा व्याप्तिरिति परामर्शायसिद्धान्तग्रन्थ इति भावः । यत्रैकमेव साध्याधिकरणं तत्रैतद्रूपयानेतद्रसादित्यादायाद्याप्यभिन्नेव यत्र च द्रव्यत्वादी साध्यं रूपत्वव्याप्यजातिमतो हेतुत्व तत्र हेतुतावच्छेदकी-

त्वादिसादिसंग्रहायाऽसमानाधिकरणान्तम् । यत्तु इदं संयोगिद्रव्य-
त्वादिसत्राव्याप्तिवारणाय तत्र, संयोगस्य शाखाद्यवच्छेदेन वृत्ते-
र्दृक्षत्वावच्छेदेन तत्सामान्याभाववृत्तावविरोधात् तत्र चातीन्द्रि-
यस्य संयोगस्य सत्रात्परितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वा वृत्ते न सं-
योग इत्यादि नायक्षमिति । तन्न । द्रव्ये संयोगसामान्याभावे

भूतानां नीलत्वादिजातीनां नानात्वेन द्वितीयापि क्वचिद्भिन्नैवेति
मन्तव्यम् । [आद्या भिन्ना अनुमितेर्विषयविधया जनकतावच्छेदका-
द्भिन्ना किन्तु व्यवहारौपयिकीति, द्वितीयात्वभिन्ना विषयतयाऽनु-
मितिजनकतावच्छेदकाद्भिन्नैवेत्यर्थे इत्यपि कश्चित्] कपिसयो-
गिन्यतत्पदार्थस्य साध्यताम्रमखण्डनार्थमयमिति पक्षनिर्देश ।
साम्प्रदायिकमते संयोगसामान्याभावस्य द्रव्येऽभावात् कपीति ।
वृक्षमात्रे कपिसयोगाभावादेतदिति । न चाभावे हेतुसामानाधिक-
रण्यस्यैव हेतुधिकरणे निरग्रच्छिन्नवृत्तित्वरूपस्य निवेशादुक्ता-
ध्यासिध्युदासम्भवात् प्रतियोगिप्रयधिकरण्यनिवेशा मूलवृत्ताम-
नुचित इति वाच्यम् । अत्रे समाधास्यमानत्वादिति भावः । तत् ।
असमानाधिकरणान्तम् । ननु शाखामूलादिसर्वावयवावच्छेदेन
सर्वत्र द्रव्ये गगनादिसंयोगस्य सत्वात्कुतस्तत्सामान्याभावस्य
द्रव्ये सम्भव इत्यत आह । संयोगस्येति । वृक्षत्वेति । शाखाद्यव-
च्छेदेन तत्तत्संयोगसत्त्वेपि वृक्षत्वावच्छेदेन कस्याश्चिदपि संयोगव्य-
क्तरसत्रात्तदवच्छेदेनैव संयोगसामान्याभावसम्भव अत्रच्छेदकभेदे-
नैकत्र भावाभावयोः समावशादिति भावः । नन्वेव वृक्षे संयोगसामा-
न्याभावस्य कुतो नाध्यक्षमित्यत आह तत्र चेति । तत्र संयोगसा-
न्याभावः सत्वादित्यस्य प्रतियोगितासम्बन्धेनेत्यादि । तथा च संयो-
गसामान्याभावस्यायोग्यप्रतियोगिकत्वान्नाध्यक्षमिति भावः । ननु प्र-
तियोगितावच्छेदकविशिष्टयत्किञ्चित्प्रतियोगिनो योग्यत्वमत्यन्ताभा-
वग्रह तन्न न तु योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वम् अन्यथा गुणोपि स-
यागसामान्याभावस्य तादृशप्रत्यक्षं न स्यादित्यत आह परित इति ।
परित सर्वावयवावच्छेदेन प्रतियोगिप्रहात्मकदोषादित्यर्थः । न चै-

मानाभावात् । न च यो यदीययावद्विशेषाभाववान् स तत्सामान्या-
भाववानिति व्याप्तेर्यावदसंयोगाभावा एव मानम् । यत्तदर्थयोर-

धमपि प्रतियोगिप्रहोत्पत्तिदशायां प्रत्यक्षं दुर्बलं, प्रतियोग्युपल-
म्भकसामान्या अपि दोषत्वोपगमात् प्रतियोगिन उपलब्धिर्यथा इति
च्युत्पत्त्या तस्या एव प्रस्तुतत्वादिति भावः । प्रतियोग्युपलम्भरूप-
दोषामाषस्य संयोगसामान्याभावप्रत्यक्षे कार्यसहभावेन हेतुत्वोप-
गमान्नोक्तदोष इत्यपि वदन्ति । न चेति । मानमिति परेणान्वयः ।
यो यदीयेति । यो यज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्न-
यत्सवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावद्भाववान् स तज्जात्यवच्छिन्न-
तत्सम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानित्यर्थः । तेन न स्वरूपा-
सिद्धिर्न वा सिद्धसाधनम् । जात्युपादानात् गुरुधर्मस्य प्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्यापि न व्यभिचारः । न
च सत्वगुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावादाय स्वरूपासिद्धेर्वारकस्योभया-
वृत्तिपदस्य वैयर्थ्यम् । व्यभिचारवारकस्येवासिद्धिवारकस्यापि वि-
शेषणस्य सार्थकताया पक्षधरमिथादिसम्मतत्वात् । अत एव नि-
स्यत्वसाध्यकानुमाने सामान्यवत्त्वे सति विशेषगुणान्तरासमाना-
धिकरणैकमावृत्तिगुणत्वहेतौ शब्देतरार्थकस्यान्तरपदस्य शब्दम-
ण्यालोके सार्थकत्व तै समर्थितम् । यद्वा यदीयाना यद्दर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगित्वाना यावता विशेषाभावान् प्रत्येकावच्छिन्नप्रति-
योगिताफयावद्भाववान्य स तद्दर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
वानित्यर्थः । तथा च संयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तीना प्र-
त्येकावच्छिन्नाभावकूटवत्त्वस्य पक्षे सत्वान्नासिद्धिर्न वा व्यर्थवि-
शेषणत्वमिति ध्येयम् । यो यद्दर्मन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नयावद्भा-
ववान् स तद्दर्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थस्तु संयोगत्वन्यूनवृत्तिध-
र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताफस्य घटावृत्तिसंयोगत्वादिवृक्षान्यासमवे-
तत्त्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य यावदन्तर्गतस्य वृक्षादीं पक्षे स्वरूपासि-
द्धत्यादनुपादेयः । संयोगयावद्विशेषाभावाइति । न च सर्वाययवाय-
च्छेदेन वृक्षे गगनादेरेक एव संयोगो लाघवाइति तस्यैवामाषवि-
रहात्संयोगयावद्विशेषाभावात्पक्षे स्वरूपासिद्धिमिति घाच्यम् ।

ननुगमात् एकावच्छेदेन यावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वाच्च ।
एतेन अयं संयोगसामान्याभाववान् संयोगयावद्विशेषाभाववत्त्वा-
दिति निरस्तम् । व्यर्थविशेषणत्वादप्रयोजकत्वान्निर्गुणत्वादेरूपा-

अतिप्रसङ्गमद्भाय शाखादितत्तदवयवावच्छिन्नवृत्तिकसंयोगं प्रति
तत्तदवयवत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकतया वृक्षे व्याप्यवृत्तिगगनसंयोग-
स्यासम्भवादिति भावः । प्राचां मते यत्तदर्थयोरनुगमादाह एका-
वच्छेदेनेति । इदमुपाधेः साधनव्यापकत्वरक्षायै । न चैवं तत्तत्सं-
योगाभावस्य गुणे व्याप्यवृत्तित्वादेकावच्छिन्नत्वेन साध्यव्याप-
कत्वं दुर्घटम् [व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानङ्गीकारात्] इति वाच्यम् । ए-
कावच्छेदेनेत्यनेन निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टस्य विवक्षितत्वात् । न
च तथापि कपिसंयोगसामान्याभाववति वृक्षे निरवच्छिन्नवृत्तिक-
त्वविशिष्टस्य तदीययावद्विशेषाभावस्यासत्त्वानुपाधेः साध्याव्याप-
कत्वमिति वाच्यं । जाल्यवच्छिन्नाभावस्यैवोक्तव्याप्तौ साध्यविधया प्र-
वेशात् कपिसंयोगाभावस्य चातयात्वेन तं प्रति तदीययावद्विशेषाभा-
वस्योक्तरूपेणाव्यापकत्वेपि क्षत्यभावात् । न चाभिघातादिसामान्या-
भावस्य वृक्षे सत्त्वात् तत्र च निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टस्य तदीयया-
वद्विशेषाभावस्यासत्त्वादेवमप्युपाधेः साध्याव्यापकत्वमिति वाच्यम् ।
गुणविभाजकजातेरेव हेतुसाध्ययोः प्रवेशात् । केचित्तु एकावच्छेदे-
नेत्यस्यावच्छेदकतासम्बन्धेन तदभावाधिकरणीभूतदेशस्यावच्छेद्य-
तासम्बन्धेनाभाववत्येनेत्यर्थः तथा च तद्विशिष्टयावद्विशेषाभावव-
त्त्वमुपाधिरित्याहुस्तश्चिन्त्यम् । यत्वेकावच्छेदेनेत्यस्य परस्परानव-
च्छेदकानवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टेत्यर्थमाह । तत्र । व्याप्यवृत्तिरूपादी-
नां विशेषाभावस्यावच्छेदकप्रसिद्ध्या तदनवच्छेदकस्याप्यसम्भवेन
तत्रैव साध्याव्यापकत्वतादयस्थ्यादिति दिक् । यत्तद्व्याप्यं विनाकृतम-
नुगतानुमानमाशङ्क्य निषेधति एतेनेति । वक्ष्यमाणदोषेणेत्यर्थः । व्यर्थे-
ति । संयोगसामान्याभावस्य त्यन्मते केवलान्वयितया तत्साध्यताया-
मभाववत्त्वादित्यस्यैव सम्यक्त्वादिति भावः । अथास्त्वभाववत्त्वादिति
सर्हि हेतुरत आह । अप्रयोजकत्वादिति । [अनुकूलतर्करहितत्वादित्य-
र्थः] ननु निरुपाधिकत्वमेव प्रयोजकमत आह । निर्गुणत्वादेरिति । भा-

धित्वाच्च । न च प्रतियोग्यनवच्छेदकतयैव वृक्षत्वादेरभावावच्छे-
दकत्वं, गुणाद्यनवच्छेदकप्रमेयत्वादेस्तदभावावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।
यथा च घटपूर्ववर्तित्वस्य प्रतिदण्डं वह्निसामानाधिकरण्यस्य वा
प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि दण्डत्वं धूमत्वं वा तत्सामान्यस्यावच्छेदकं त-
थैव संयोगसामान्यस्यावच्छेदकं द्रव्यत्वादिकमित्यस्यापि सुवच-
त्वाच्चेति सम्प्रदायविद्ः । नवीनास्तत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ
गुणस्य प्रलयावच्छेदेन गगनादौ संयोगस्य सामान्याभावो वर्तते,

दिना द्रव्यभिन्नत्वादेरुपग्रहः । अत्र यद्यपि निर्गुणत्वोपाधेः स्वभावेन
साध्याभावोन्नायकतया न दोषत्वं संयोगस्यैव साध्याभावतया वृक्षादौ
तस्यैष्टत्वात् नापि व्यभिचारोन्नायकतया तत एव, तथापि स्वव्याप्य-
त्वेन साध्यस्य पक्षावृत्तित्वोन्नायकतया द्रूपकत्व बोध्यम् । संयोग-
सामान्याभावो न वृक्षवृत्तिः निर्गुणत्वव्याप्यत्वादित्यनुमानेनापि वृक्षः
संयोगसामान्याभाववानित्यनुमितेः प्रतिरोधादिति ध्येयम् । ननु
यो यद्धर्मस्यानवच्छेदकः स तदभावस्यावच्छेदक इति व्याप्त्यैव वृक्ष-
त्वादेः संयोगसामान्याभावावच्छेदकत्वं संस्यतीत्याशङ्क्य निराचष्टे
न चेति । गुणादीति । तथा च व्यभिचाराश्लोकव्याप्तिरिति भावः । ननु
वृक्षत्वं संयोगसामान्याभावावच्छेदकं संयोगसामान्यानवच्छेदक-
त्वादिति विशिष्यैव व्याप्तिर्वाच्या प्रमेयत्वसत्त्वादेः पक्षसमत्वाद्दतः
स्वरूपासिद्धिमाह यथा चेति । प्रतिदण्डमिति । भिन्नत्वपीति परेणा-
न्वयः । नन्वव्यवहितपूर्व्यवर्तिताया अवच्छेदकं न दण्डत्वमतिप्रस-
ङ्गात् किं त्वव्यवहितपूर्व्यवर्तिजातीयतायाः सा चाभिन्ना अतः सं-
योगस्वल्पवानुरूपं दृष्टान्तमाह वहीति । तत्सामान्यस्येति । घटपूर्व्य-
वर्तित्वसामान्यस्य वह्निसामानाधिकरण्यसामान्यस्य चेत्यर्थः । के-
चित्तु कथितव्याप्ताय प्रयाजकत्वमन्यथा तदभावानवच्छेदकत्वहेतु-
ना तदवच्छेदकत्वमयं कुता न वृक्षत्वादेः साध्यते वृक्षत्वाद्यवच्छेदेन
तत्तन्मयोगव्यक्तीनामसत्येपि संयोगसामान्यस्य सम्भवादित्यभिप्राय-
काऽथ ग्रन्थ इत्याहुः । गुणस्येति । सामान्याभाव इति परेणान्वयः ।
नन्वाद्यक्षणे घटे गुणा नास्तीति प्रत्यक्षमसम्भवि सन्निकर्षाद्यभावात्

तथा धूमवत्सपि विरहो दहनस्य, इह पर्वते नितम्बे हुताशनो न शिखर इति प्रतीतेः संयोगेन द्रव्यस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वात्, वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतो व्याप्यवृत्तित्वस्यात्यन्तसम्भावितत्वाच्च, एवं प्रतियोगिमतोरपि कालदेशयोर्देशकालभेदावच्छेदेन तदभावः तथा च तत्तत्साध्यकान्याप्तिवारणाय तव । नोपादेयञ्च सर्वयैव

प्रथमक्षणे घटे गुणो नास्तीत्यादिव्यवहारादिकं च सम्बन्धप्रामाण्यकमतः स्थलान्तरमाह प्रलयावच्छेदेनेति । तदानीं अन्यभावसत्त्वे प्रलय एव व्याहन्येतेति भावः । ननु महाप्रलये मानाभावात्तदवच्छेदेनेत्युक्तमत आह तथेति । ननूक्तप्रतीतिः पर्वतवृत्तिहुताशनावच्छेदकत्वाभावं शिखरे शिखरावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वाभावं वा हुताशनेऽवगाहते न तु पर्वत एव हुताशनाभावमिति यद्वि द्र्यातदाप्याह वृत्तेरिति । वृत्तेः सम्बन्धस्य, वृत्तिमतः सम्बन्धवत्, तथा च यो यदवच्छेदेन यदीययत्सम्बन्धाभाववान्स तदवच्छेदेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावधानिति व्याप्त्यापि शिखरावच्छेदेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्यभावसिद्धिरिति भावः । ननूक्तव्यासावप्रयोजकत्वमन्यथा तुल्यन्यायेन यो यदीययत्सम्बन्धवान् स तत्सम्बन्धेन तद्वानिति व्याप्त्याऽपि कुण्डादिसंयोगिनो घट्टरादेः संयोगेन कुण्डादिमत्तापत्तेरित्युक्तायाह एवमिति । भेदो विशेषः । घटवत्पि काले इदानीं तन्तौ न घट इति प्रतीत्या तन्त्ववच्छेदेनैतत्काले घटाभावः तथा घटवत्पि कपाले घटनाशदशायामिदानीमिह कपाले न घट इत्यनुभवात्तत्कालावच्छेदेन घटसामान्याभावः सिद्ध्यति । न चेदानीं तन्तुषु न घट इत्यादिप्रतीतेरेतत्कालावच्छेदेन तन्तुष्वेव घटाभावो विषयो न तु तन्त्ववच्छेदेनैतत्काले तथाति वाच्यम् । तन्तुषु घटाभावस्य व्याप्यवृत्तितयैतत्कालस्य तदवच्छेदकत्वावगाहने उक्तप्रतीतेर्नमत्वापातात् । न च तथाप्येतत्कालवृत्तिघटस्याभाव एव तन्तुषु मासतां तत्रेति वाच्यम् । कालस्य प्रतियोगिकुक्षावग्रहेपि तादृशप्रतीतेस्तन्त्ववच्छेदेन समये घटाभावावगाहित्वस्याऽऽनुभवाधिकत्वादिति भावः तथा चेतिगुणवत्संयोगवद्वा द्रव्यत्वात्, वह्निमान् घृ-

व्याप्यवृत्तिसाध्यके, साध्यसाधनभेदेन व्याप्तिभेदादिति वदन्ति।

मात, समयो घटवानेतत्कालत्वात्, कपालं घटवत् घटध्वंसादित्या-
दावव्याप्तिवारणायेत्यर्थः । तदिति । असमानाधिकरणान्तदलमित्य-
र्थः । नोपादेयमिति । येन सम्बन्धेन येन रूपेण च यद्व्याप्यवृत्ति ते-
न सम्बन्धेन तेन रूपेण च तत्साध्यतायां नोपादेयमित्यर्थः । तेन सं-
योगत्वेनाव्याप्यवृत्तेरपि संयोगस्य समवेतत्वेन रूपेण साध्यतायां
कालिकतयाऽव्याप्यवृत्तेरपि द्रव्यत्वस्य समवायेन साध्यतायां च
न प्रतियोगिव्याधिकरणपदमिति परं तु समवायेन व्याप्यवृत्तेरपि
द्रव्यत्वसत्त्वादेः कालिकेन साध्यतायां तूपादेयमेव । अव्याप्यवृत्ति-
साध्यके संयोगाभाववान् गुणत्वादित्यादौ क्वचिदेव न देयम्
व्याप्यवृत्तिसाध्यके तु प्रयोजनविरहात् सर्वत्रैव न देयमित्यावेदयि-
तुं सर्वथैवेत्युक्तं । साध्यसाधनभेदेनेति । साध्यताघटकसम्बन्धादेर-
प्युपलक्षणम् । यद्यपि व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले तदप्रवंशे सत्त्वावा-
न् जातेरित्यादावव्याप्तिः साधनयति स्पन्दादौ समवायेन सत्ताभा-
वस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन वृत्तेः।न चाभावे हेत्वधिकरणवृत्तित्व-
स्य विशेषणतया विवक्षणाश्लोकोक्तदोषः । तथा सत्यपि द्रव्यत्वशून्यं
सत्यादित्यादावतिव्याप्तेः द्रव्यत्वरूपसाध्याभावस्य विशेषणतया
वृत्तित्वविरहात् द्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यापि द्र-
व्यत्वानतिरिक्तत्वात् । न चाभावत्यप्रतीतेः प्रमात्वरक्षार्थमभावाभाव-
स्यातिरिक्ततयोक्तातिव्याप्तिवारणमिति वाच्यम् । अभावार्थं चेत्यभि-
प्रन्धेन भावामावसाधारणस्याभावत्वस्य निर्वचनविरोधापत्तेः, घ-
टत्वाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावे स्वरूपसम्बन्धेन सा-
ध्ये गगनत्वादिहेतावव्याप्तेस्तद्याप्यनुद्धाराच्च । विशेषणतया गगन-
निष्ठस्य घटत्वाभावस्यैव तादृशघटत्वाभावाभावाभावत्यकल्पनात्ता-
यतेयाऽभावत्यप्रतीतेः प्रमात्यसम्भवात् । अत एव साध्यताघटकस-
म्बन्धेन साध्यत्वबुद्धेर्विपर्यायिधया प्रतिबन्धकतायच्छेदको यः
सम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन हेतुसामानाधिकरण्यमभावस्य प्राह्यमित्यु-
क्तावपि न निस्तारः तथापिचसम्बन्धेन हेतुसामानाधिकरण्याप्र-
तिबन्धा प्रागुक्तगगनत्वादिहेतौ द्रव्यत्वाभाववजातिर्यादित्यादौ चा-

प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यञ्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासा-
मानाधिकरण्यं, तेन अयं गुणकर्मान्यत्वाविशिष्टसत्तावान् जातेः

व्याप्तेः । तथापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्ताबुद्धेर्विष-
यतया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यः सम्यन्धस्तेन हेत्वाधिकरणवृत्ति-
त्वमभावस्य विवाहितमित्यदोषः । तथा च द्रव्यत्वाभाववज्जातित्वा-
दित्यादौ विशेषणताविशेषेण जातित्वाभावबुद्धेर्विषयविधया प्रतिब-
न्धकतावच्छेदको यस्त्वरूपसम्यन्धस्तेन जातित्वरूपाभावस्य प्रसिद्धे-
रिति भावः । वस्तुतो व्याप्यवृत्तित्वमत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
यत्स्वाधिकरणं तदवृत्त्यभावस्य तादृशसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वा-
भावरूपं ग्रन्थकृतोऽभिप्रेतं, तादृशसाध्यकञ्च समवायादिनात्मत्वादेः
साध्यतायां ज्ञानवत्त्वादिकं समवायेनात्मत्ववति समवायावच्छि-
न्नात्मत्वाभावरूपं केनापि सम्यन्धेनावृत्तेः । तथाच तादृशसाध्य-
कएव नोपादेयम् । सत्तावान् जातेरित्यादौ पुनरुपादेयमेव सत्त्व-
ति स्पन्दादौ समवायावच्छिन्नसत्त्वाद्यभावस्यापि कालिकादिसम्ब-
न्धेन वर्तमानतया सत्तादेर्निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाभावात् व्याप्यवृत्ति-
ताघटकस्य स्वाधिकरणवृत्तित्वस्य सम्यन्धसामान्येन प्रविष्टत्वात् ।
एतद्व्याप्यमेव सर्वथैव व्याप्यवृत्तेरित्युक्तं, तस्य सम्यन्धविशेषा-
नियन्त्रितत्वात् । व्यभिचारादिस्तु सम्यन्धो न वृत्तिनियामकस्तेना-
त्मत्वादेरपि न व्याप्यवृत्तित्वादानिरिति ध्येयम् । सर्वथैव व्याप्यवृ-
त्तिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तानि-
श्चयोत्तरानुमितौ नोपादेयम् प्रतियोग्यसामानाधिकरणांशो जनक-
तावच्छेदके नोपादेयः साध्यसाधनभेदेन कार्यकारणभेदेन व्याप्तेः
कारणताघटकव्याप्तेर्भेदात् भिन्नत्वादेत्यपि वदन्ति । एकधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रतियोगिव्यक्तीनां भेदेऽप्यैक्यमिति नव्यमते
बहुधादिसामान्याभावमादायाव्याप्यसम्भवादतिव्याप्तिवारणमेव प्र-
योजनमाह तेनेति । न च विशिष्टसत्त्वस्य व्याप्यवृत्तितया तत्सा-
ध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशादिदमयुक्तमिति वाच्यम् । जातौ
विशिष्टसत्त्वव्यभिचारज्ञानदशायामपि विशिष्टसत्त्वधर्मिकजातिमन्नि-
ष्टप्रतियोगिव्यधिकरणाभावात्प्रतियोगित्वज्ञानाद्विशिष्टसत्त्वसाध्यका-

भूतत्वमूर्त्तत्वोभयवान् मूर्त्तत्वादिवादी नातिव्याप्तिः । न चो-
भयत्वमेकविशिष्टापरत्वं विशिष्टञ्च केवलादन्यादिति तदभावो
मनसि सहजत एव प्रतियोगिव्यधिकरण इति वाच्यम् । उभयत्वं
हि न विशिष्टत्वादनतिरिक्तं न वा तदवच्छिन्नाभावस्तदवच्छिन्ना-
भावात्, वैशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेन त-
दभावस्य च प्रसक्तसिद्धत्वात् । न च तत्र व्याप्तिरेवोभयत्वाधिक-

नुमितिप्रसङ्गस्यैव प्रकृतेऽतिप्रसङ्गपदार्थत्वात् विशिष्टसत्वस्या-
प्युक्तीत्या व्याप्यवृत्तित्वविरहाच्च । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमते तत्रा-
तिव्याप्त्यसम्भवादाह भूतत्वेति । प्राञ्चस्तु विशिष्टसत्वस्य व्या-
प्यवृत्तितया तत्साध्यके प्रतियोगिव्यधिकरण्याप्रवेशात् भूतत्वे-
त्यादिसाध्यान्तरम् तत्र च भूतत्वमात्मान्यत्वे सति वि-
शेषगुणवत्वम् मूर्त्तत्वमवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं तदुभयं चाव्याप्य-
वृत्त्येव घटादाद्युत्पत्तिकालावच्छेदेन तदुभयस्याभावसत्त्वादित्याहुः ।
सार्धभौममतमाशङ्कते न चेति । वाच्यमित्यन्वयः । तदभावः । भूत-
भूतत्वमूर्त्तत्वोभयाभावः । सहजत एवेति । प्रतियोगितावच्छेदकाय-
च्छिन्नत्वाप्रवेशेपीत्यर्थः । ननुभयत्वस्य विशिष्टत्वातिरिक्तत्वेऽपि
सहजतः प्रतियोगिव्यधिकरणस्य विशिष्टत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रति-
योगितावच्छेदकमेवोभयत्वमतो नातिव्याप्तिः विशिष्टत्वावच्छिन्ना-
भावस्योभयाभाधानतिरेकादत आह न चेति । तदवच्छिन्नाभावः ।
उभयत्वावच्छिन्नाभावः । तदवच्छिन्नाभावात् वैशिष्ट्यावच्छिन्ना-
भावात् । लिङ्गव्यत्ययेन नातिरिक्त इत्यनुपपद्यते तथा चातिरिक्त
एवेति भावः । न चान्यत्रोभयाभावस्य विशिष्टाभावातिरिक्तत्वेऽपि
प्रकृते भूतत्वविशिष्टमूर्त्तत्वाभावस्यैव तदुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकरत्वं समनियताभावयोर्लाघवेनैकत्वादिति वाच्यम् । तावता-
पि हेतुमतो यादृशप्रतियोगिताभयानधिकरणत्वं तादृशप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वस्य भूतत्वमूर्त्तत्वोभयत्वेऽनपायादतिव्याप्तितादृश-
स्यादिति भावः । उभयत्वस्येति । प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति परेणा-
न्वयः । तथा च विरुद्धयोरप्युभयत्वमतिरिक्तमेव । उभयत्रैवो-

रणस्य मूर्त्तत्वस्य मनसिसत्त्वादिति वाच्यम् । तथाख्येप्युभयत्वेन रूपेण तत्रासत्त्वात् नात्रोभयमिति प्रतीतेर्दुर्न्वारत्वात् । असन्त-
पदश्चासन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरणस्य असन्ता-
भावत्वनिरूपकप्रतियोगितायाश्च लाभाय, अन्यथा सर्वस्यैवा-
भावस्य स्वसमानाधिकरणाभावान्तरभिन्नत्वात्तद्भेदस्य स्वस्वरूपा-
नतिरिक्ततया प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः, स-

भयत्वप्रतीत्योः समानाकारत्वात् भूतत्वमूर्तत्वयोर्विच्छेदत्वन्न-
मदशायामप्युभयत्वप्रत्ययाच्चेति भावः । न चेति । वाच्यमिति परे-
णान्वितम् । तत्राभूतत्वमूर्त्तत्वोभययान्मूर्त्तत्वादित्यादौ । व्याप्तिरेवेति ।
तथा च तस्य लक्ष्यतया तद्धारणप्रयासोऽनुचित इति भावः । तथा-
त्वेपीति । उभयत्वाश्रयस्य मूर्त्तत्वस्य मनसि सत्त्वेपीत्यर्थः । तथा
च हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतव्यधिकरणावच्छेदेन साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नवत्तात्पल एव व्याप्तिरतो नैतल्लक्ष्यमिति भावः । वृत्ति-
मति व्याप्यभाषस्य व्यभिचारनियतत्वाद्द्वयव्यभिचारं ग्राहयति नेति ।
अप्रेत्यर्थः । मूर्त्तत्वाश्रयं मनसीत्यर्थः । ननु बह्व्यादिभेदमादायाव्याप्तेः
प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदेनैव धारणादत्यन्तपदं व्यर्थमत आह
अत्यन्तपदं चेति । अत्यन्ताभाषत्यनिरूपकं यत्प्रतियोगित्वं तदा-
श्रयवैयधिकरण्यविवक्षायाः फलमाह अन्यथेति । तद्भेदस्य । स्वसमा-
नाधिकरणाभावान्तरभेदस्य । स्वरूपानतिरिक्ततयेति । अनवस्थाभयेने-
त्यादिः । दुर्लभत्वापत्तेरिति । हेतुसमानाधिकरणाभावमात्रस्यैव स्वा-
त्मकभेदप्रतियोगि यद्भावान्तरं तत्समानाधिकरणत्वादिति भावः
[न च भावस्वरूपाभावस्यैव प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं सुलभमि-
ति वाच्यम् । तस्यापि स्वसमानाधिकरणाभाषभिन्नत्वाद्भावमात्रा-
धिकरणकत्वाभावमात्रप्रतियोगिको विशिष्टाभावाद्यनात्मकोऽभाषो-
धिकरणभिन्नो नेष्यते लाघवात्] अप्रे विवक्षणीयस्य साध्यताघट-
कसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य बहिमान्धूमादित्यादौ घ-
टाद्यभावे सत्त्वात् सर्वत्राप्रसिद्धिः किं तु स्वरूपसम्बन्धेन [अभावस्य]
साध्यतायामेवेति सूचयितुमप्रसिद्धिमपहायदुर्लभत्वमुक्तम् । अत्य-
न्ताभाषत्वानिरूपकप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविवक्षायाः फलमाह

वैषामेवाभावानां हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियो-
ग्यसमानाधिकरणाभावान्तरात्मकस्य स्वभेदस्य प्रतियोगित्वादभा-
वसाध्यकाव्याप्तेश्चेति सम्प्रदायविदः । अथ यदा गोत्वं तदा गौ-
रिसत्राऽतिव्याप्तिः । प्रलयस्य गोध्वंसवत्त्वेन गवात्यन्ताभावान-

सर्वेषामिति । भावभेदस्यातिरिक्ततास्वीकारादाह अभावसाध्यके-
ति । तथा च घटमिश्र पटत्वादित्यादौ पटत्वसमानाधिकरणनिरूपक-
प्रतियोगिव्यधिकरणगोत्वाद्यभाषस्य घटभेदमिश्रत्वात्तादृशभेदस्य
च गोत्वाद्यभावरूपत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव घटभेदत्वमित्य-
व्याप्तिरिति भावः । सम्प्रदाय इत्यस्वरस तद्बीज तूक्तविवक्षायां सर्वे-
षा हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावानामत्यन्ताभावत्वनिरूपकेन पूर्व-
क्षणादिवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकेन प्रतियोगिनासम सामाना-
धिकरण्याद्भावसाध्यकाव्याप्तितादवस्थम् यादृशप्रतियोगिताव-
च्छेदकविशिष्टस्यानाधिकरण हत्वधिकरण तादृशप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वप्रवेशे तु व्यर्थमेवात्यन्तपदमिति ध्ययम् । गोध्वंसवत्त्वेने-
ति [प्राचीनमते] गवात्यन्ताभावस्य गध्वसाधिरोधित्वादित्याशयः ।
न च दैशिकविशेषणतया यद्गोध्वंसस्याधिकरण तत्रैव गवात्यन्ता-
भावस्य विरोधित्वात् कालिकसम्बन्धेन गोध्वंसवत्त्वपि प्रलये तद-
त्यन्ताभावसत्त्वे घाघकाभावात्प्रतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्राचा मते
भूतलादिदेशस्यैव कालस्यापि दैशिकविशेषणतया गोध्वंसवत्त्वात् ।
अत एव त्वक्सयुक्तकाले विशेषणतया घायुस्पर्शनाशस्य साक्षा-
त्कार शब्दानित्यतायां मिश्रैरुक्तः । यद्यप्येवमपि नातिव्याप्ति सम्भ-
वः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नगवात्यन्ताभावस्यैव प्रलये कालिकस-
म्बन्धेन वर्तमानत्वात् ध्वसादिमति दैशिकसम्बन्धनैवात्यन्ताभाव-
स्यानभ्युपगमात् । तथापि प्रतियोगिव्यधिकरण्याद्यदितस्य व्याप्य-
वृत्तिसाध्यकस्वलीयलक्षणस्यावश्य दैशिकविशेषणतयाऽभावे हेतु-
सामानाधिकरण्यघटितत्वात् तस्यैवातिव्याप्तिर्योध्या । न च का-
लिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य दैशिकसम्बन्धेन हेतुमन्नि-
ष्टात्यन्ताभावस्याप्रसिद्धा तथापि नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । सृष्टि-

पिकरणत्वात्।संसर्गाभावमात्रोक्तावपि यदा स्पन्दस्तदा द्व्यणुकं,
यदा अदृष्टं तदा जन्यं ज्ञानं दुःखं वा, यदा तस्याऽदृष्टं तदा तदीयं

कालवृत्तित्वविशिष्टगोत्रादेरत्यन्ताभावस्यैव तादृशस्य प्रसिद्धत्वादि-
ति भावः। मिथमतं निरसितुमाह संसर्गाभावेति। अत्यन्ताभावपदेने-
स्यादिः। तथा च प्रलये गोत्वावच्छिन्नध्वंसवत्त्वादेवं नातिव्याप्तिरिति
भावः। न च गोध्वंसस्य गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारेपि
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धीभूतकालिकविशेषणतावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वविरहात् कुतस्तमादायातिव्याप्तिव्युदास इति वाच्यम्।
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धान्यसम्बन्धानवच्छिन्नस्यैव हेतुसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगित्वस्य लक्षणे प्रवेशनीयत्वात् तस्य च ध्वंसप्रति-
योगितासाधारण्यादिति भावः। यदा स्पन्द इति। स्पन्दवति ख-
ण्डप्रलये सर्गान्तरीयद्व्यणुकप्रागभाववत्त्वेन द्व्यणुकत्वावच्छिन्नध्वं-
सविरहादतिव्याप्तिः। [न च खण्डप्रलये स्पन्दसत्त्वे मानाभावः, ब्रह्मणो
वर्षशतमायुरित्यागमप्रसिद्धेरेव मानत्वात्। न हि क्रियां विना मुहूर्ता-
दिघटितस्य वर्षस्य सम्भव इति] ननु महाप्रलयपूर्वतृतीयक्षणे द्व्य-
णुकत्वावच्छिन्नध्वंससत्त्वान्नातिव्याप्तिस्तदानीमपि चरमद्व्यणुकना-
शानुगुणस्य परमाणुस्पन्दस्य सत्त्वात्तत्कालोत्पन्नपरमाणूत्तरसंयोगेन
प्रलयपूर्वक्षण एव पश्चात्तस्य विनाशयत्वात् तादृशपरमाणूत्तरसंयो-
गस्य च कार्यद्रव्येण सहैव स्वीकारादनित्यत्वमाश्रयनाशादेवं तत्रा-
शासम्भवात्त आह यदादृष्टमिति। केचित्तु स्वमते द्व्यणुकस्या-
भावात् स्पन्दस्य च खण्डप्रलये वृत्तौ धलवत्तरप्रमाणाभावात्तादृश-
ष्टमित्याद्युक्तमित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। नित्यज्ञानमादाय सद्देतुत्वधारणा-
य जन्यमिति। नित्यसुखामिव्यकेर्मोक्षत्वमते सद्देतुत्वमाशङ्क्य मा-
ध्यान्तरमाह दुःखं वेति। ननु कार्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य हेतुत्वात् प्रल-
यप्राक्क्षणेपि तस्य सत्त्वं तथा च तदानीमेव दुःखत्वावच्छिन्नध्वंस-
सत्त्वान्नातिव्याप्तिः दुःखादेः स्वसाक्षात्कारनाशयतया तदानीमसम्भ-
वात् उत्तरक्षणे साक्षात्कारासम्भवादविदिते प्रमाणाभावाच्च, किं
च यावद्ब्रह्माण्डानां युगपत्प्रलयानश्रुपगमे ब्रह्माण्डान्तरवर्तिदुःख-
मादाय सद्देतुरेवायमत आह। यदा तस्यति। अत्र च तदीयसुपु-

ज्ञानमिखादावनिव्याप्तिः। द्वयणुकत्वादेर्द्वयणुकादिशून्यखण्डप्रलया-
दिनिष्ठध्वंसप्रागभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। न हि तयोः सा-
मान्याभावत्ववादिमतेऽपि एकविशेषप्रागभावविशेषान्तरध्वंसवत्सपि
समये सामान्यावच्छिन्नध्वंसप्रागभावयोः सम्भव इति चेन्न। प्र-
तियोगिमत इव ध्वंसादिमतेऽपि कालस्यासन्ताभाववत्त्वेऽविरो-
धात्। अन्यथा असन्ताभावस्य कालमात्रावृत्तित्वप्रसङ्गात्।

प्यादिसमये तदीयज्ञानविरहाद्व्यामिचारः स्फुट एव। [द्वयणुकत्वादे-
रिति। खण्डप्रलये केपाञ्चित् ध्वंसस्य केपां चित्प्रागभावस्य सत्त्वा-
प्तस्य प्रतियोगितातिरिक्तवृत्तित्वेनानवच्छेदकत्वादिति भावः। ननु
द्वयणुकत्वावच्छिन्नानविकरणकालवृत्तित्वविशिष्टस्यैव तद् ध्वंसस्य प्र-
तियोगितावच्छेदकमेव द्वयणुकत्वम्। अवच्छेदकत्वं धान्यूनवृत्तित्व-
मेवेत्यत आह नहीति।] ध्वसादिप्रतियोगितायां गोत्वादिधर्मो-
द्यच्छिन्नत्वं मानाभावः गौर्नष्टेत्यादिप्रतीतिर्गोप्रतियोगिकध्वंसाद्यवगा-
हितयैवोपपत्तेः बाधनिश्चयादिप्रतिबन्धकत्वाद्यनुरोधेनैव भेदात्यन्ता-
भावयोगोत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोपगमात्। न चैवं तद्गोत्वाद्यव-
च्छिन्नवत्तावुद्धिं प्रति तद्गोत्वाद्यवच्छिन्नाभाववत्तानिश्चयत्वेन विरो-
धिनया तद्गोत्वाद्यन्ताभावस्यैव तद्गोत्वाद्यवच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वमावश्यकमिति वाच्यम्। एकसम्बन्धेन तद्गोत्वाद्यन्ताभा-
वप्रहेपि सम्बन्धान्तरेण तद्गोत्वाद्यवच्छिन्नवत्तावुद्ध्युत्पादात्सम्बन्धविशेषमन्तर्भा-
व्यैवात्यन्ताभावग्रहस्य प्रतिबन्धकतया ध्वंसवत्ताग्रहसाधारण्या-
सम्भवात् ध्वंसत्वस्याभावत्वाघटितत्वेन तद्गोत्वाद्यवच्छिन्नवत्त्वेन तद्गोत्वाद्यन्ताभाव-
साधारण्यायोगाच्चेत्याशयेनाह मते पीति। ननु प्रतियोगिमत इवे-
त्यसिद्धं तद्गोत्वाद्यन्ताभावानुपगमादत आह अन्यथेति। अत्यन्ताभा-
वस्येति। गोत्वादिना गवादेरत्यन्ताभावस्येत्यर्थः। तेन गगनाद्यभाव-
स्य गोविशिष्टगोत्वाद्यभावस्य वा प्रलयवृत्तित्वेपि न क्षतिः। कालमा-
त्रति। अप्र गवात्यन्ताभावस्य दैशिकविशेषणतया कालमात्रावृत्ति-
त्वं प्राच्यैरिष्यत एव सदातन्व्यव्यवहारस्य कालिकाविशेषणतयैव स-
म्भवादिति नु विभावनीयम्। ननु प्रतियोगिद्वयणुकेऽपि काले तदस्य-

इयांस्तु विशेषो यदेकस्य देशभेदावच्छिन्नं तथात्वमपरस्य तु स्वरूपावच्छिन्नमिति । देशे कालस्येव कालेऽपि देशस्यावच्छेदकत्वात् तच्छून्ये च काले तदभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् । न च संसर्गाभावविशेषोऽत्यन्ताभावः संसर्गाभाववत्त्वञ्च संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वरूपं जन्यताघटकनियमघटितमिति वा-

न्ताभावसत्त्वे गवाद्यवच्छेदेनेदानीं गोत्वं नास्तीत्यपि प्रतीतिः कथं न स्यादत आह इयांस्त्विति । एकस्य । प्रतियोगिमतः कालस्यादेशभेदः । प्रतियोग्यनाधारदेशः । तथात्वम् । अत्यन्ताभाववत्त्वम् । अपरस्येति । ध्वंसादिमतः कालस्येत्यर्थः । स्वरूपावच्छिन्नमिति । निरवच्छिन्नमित्यर्थः । तथात्वमिति । पूर्वेणान्वयः । नन्विदानीमश्वे न गोत्वमित्यादिप्रतीतिः कालवृत्तितया ऽश्ववृत्तितया च गांत्वाभावावगाहितयैवोपपत्तौ देशस्य कालवृत्तितायच्छेदकत्वे मानाभाव इत्यत आह देश इति । इवार्थः सादृश्यं तच्चानुभूयमानत्वेन । तथाचानुभव एव देशस्य कालवृत्तितायच्छेदकत्वे मानम् । अन्यथा गृहे नेदानीं गौरित्यादिप्रत्ययवलात् गृहादिदेशस्य गवात्यन्ताभाववत्तायामपि कालो नावच्छेदकः स्यात् तत्र गवाभावे गृहवृत्तित्वैतत्कालवृत्तित्वोभयावगाहितायाः सुवचत्वादिति भावः । नन्वेवमपि प्रतियोगिव्यधिकरण्यघटितस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्यर्लीयव्याप्तिक्षणस्य गोमान् गोत्वादित्यादावतिव्याप्तिरेव गवाद्यभावस्य सृष्टिकाले प्रतियोगिसमानाधिकरणतया लक्षणाघटकत्वादत आह तच्छून्येति । गवादिशून्ये चेत्यर्थः । तथा च धाकश्चिद्धेत्याधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिव्यधिकरण्यं यदग्रे धाच्यं तस्य गवाद्यभावेपि सत्त्वात् तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । न चेति । वाच्यमित्यन्वयः । संसर्गाभावविशेष इति । सदातनसंसर्गाभाव इत्यर्थः । संसर्गंति । स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गेण यः प्रतियोग्यारोपस्तज्जन्यप्रतीतिविषयो योऽभावसत्त्वमित्यर्थः । संसर्गस्तु तादात्म्यभिन्नो प्राह्यस्तेन भेदव्युदासः । ध्वंसप्रागभावायोरप्युत्तरकालपूर्वकालावेव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाविति ताभ्यामेव सम्बन्धाभ्यां प्रतियोग्यारोपः प्रागभावध्वंसयोः प्रत्यक्षहेतुरतस्तयोर्नां व्याप्तिरिति प्राचाभाशयः ।

ध्यम् । तद्वदन्याष्टित्वरूपनियमस्य तत्र घटकत्वात् । एवं नियमान्तरस्यात्र प्रवेशेऽपि न क्षतिरित्याहुः । वक्ष्यते च नियमाघटितमेव संसर्गाभावादिलक्षणम् । अनुपदमेव च विवेचयिष्यते । संसर्गाभावत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहोऽव्याप्तिश्च । अथ ज्ञानवान्

घटितमिति । तथा च चक्रकादिप्रसङ्ग इति भावः । तत्र । जन्यत्वे । नियमान्तरस्य । साध्यसम्यन्धितावच्छेदकरूपवत्यादिस्वरूपस्येत्यर्थः । नन्वभावबुद्धौ प्रतियोग्यारोपस्य हेतुतास्वीकारे मानामावाबुक्तसंसर्गाभावत्वघटितव्याप्तिलक्षणस्यासम्भवः कथञ्चिद्भावलौकिकप्रत्यक्षं प्रत्यारोपस्य हेतुतास्वीकारेप्यतीन्द्रियसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः तत्र हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावस्यातीन्द्रियतया निरुक्तसंसर्गाभावत्वविरहादत आह वक्ष्यते चेति । भेदमिध्नाभावत्वं संसर्गाभावत्वं सदातनत्वविशिष्टं च तदेवात्यन्ताभावत्वं भेदत्वं तु संसर्गविधयां तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमनुयोगिताविशेषो वेत्याशयः । यत्तु भेदत्वादिघत्संसर्गाभावत्वमप्यखण्डोपाधिरिति । तत्तुच्छम् । भेदत्वादिवदखण्डस्य संसर्गाभावत्वस्यानुभवेनाविपरीकरणात् तान्त्रिकव्यवहारस्य भेदमिध्नाभावत्वादिनाप्युपपत्तेः । वस्तुगतिमनुरुध्याह अनुपदमिति । विवेचयिष्यत इति । तदपि वा नोपादेयमित्यादिग्रन्थेनेति शेषः । साध्यतावच्छेदकसम्यन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितलक्षणमभिप्रेत्याह प्रयोजनविरह इति । धूमादिसमानाधिकरणस्य घन्हादिभेदस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादेव तमादायाव्याप्तिविरहादिति भावः । ध्याप्यवृत्तिसाध्यकस्वलीयलक्षणस्य साध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताघटितत्वात् तदभिप्रेत्याह अव्याप्तिश्चेति । तादात्म्येन गवादेः साध्यतायां तत्सम्यन्धावच्छिन्नात्यन्ताभावाप्रसिद्ध्या सास्नावत्वादावव्याप्तिरित्यर्थः । इदमप्यभाववृत्तिरभावो नाधिकरणस्वरूपो न वा घमात्यन्ताभाव एव घर्मिणो भेद इति मतेन । अन्यथा पटभेदस्य रूपस्य घटभेदत्वात्यन्ताभावस्य पटत्वात्यन्ताभावस्य च पटनिष्ठप्रतियोगितायामेव तादात्म्यसम्यन्धावच्छिन्नत्वाद्व्याप्तिविरहादिति ध्ये-

द्रव्यत्वात्, विशेषगुणवान् मनोऽन्यद्रव्यत्वात्, जातिमान् भावत्वा-
दिसादौ समवायेन ज्ञानादेः साध्यतायामतिव्याप्तिः । साध्यशू-
न्यानामपि हेतुमता विषयत्वविशेषणत्वैकार्थसमवायैः साध्यव-
त्त्वादिति चेत् । मैवम् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियो-
गिनो यदाधिकरण सम्बन्धि वा तद्गुणित्वाभावस्योक्तत्वात् ।

यम् । मनु विषयताया वृत्त्यनियामकत्वमते ज्ञानाभावस्य गग-
नादौ सहजत एव प्रतियोगिव्यधिकरणत्याग्रातिव्याप्तिरत आह
विशेषगुण इति । अत्र व्यभिचारनिरूपकं कालो दिक् च । तत्र
काले कालिकसम्बन्धेन दिशि दैशिकसम्बन्धेन विशेष-
गुणस्य सत्त्वात्तदभायो न प्रतियोगिव्यधिकरण इति भव-
त्यतिव्याप्तिः । विशयपद व्यभिचारित्वरक्षायै । द्रव्यत्वादित्युक्तौ
सम्बन्धसामान्येन विशयगुणस्य मनस्यसत्त्वाग्रातिव्याप्तिसम्भवः,
कालोपाधित्ववद्दिगुपाधित्वस्यापि मनस्यसत्त्वाद्गव्यायत्तत्वात् अ-
न्यथा मनस कालोपाधित्वमपि स्यादत उक्तं मनोन्यनियत्तु मूर्तमा-
त्रस्य दिगुपाधित्वं महादिमृष्टितायामवच्छेदकत्वं नत्यधिकरण-
त्वमिति प्राचा मतं सम्बन्धसामान्येनैव तस्य विशयगुणानधिक-
रणत्याग्नमनोन्यपदमिति । तन्मन्दम् । एवमप्यवच्छेदकतासम्बन्धेनैव
मनसा विशेषगुणवत्तायास्सम्भवनं मनोन्यपदधैयर्थापत्तेः । मनु
स्वमतं दिक्कालयारपीश्वरानतिरिक्तत्वाद्त्रय्याप्तिरवेत्यत आह जाती
ति । न च जातेष्वप्यवृत्तितया तत्साध्यकं प्रतियोगिव्यधिकरण्याप्र-
पेशादेव ग्रातिव्याप्तिरिति धाच्यम् । समवायनाम्यापकत्वं प्रहृदशायां
पि सम्बन्धसामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरण्यघटितव्यापक्यज्ञाना-
त् समवायेन जात्यनुमित्यापत्तेरेव प्रहृतेप्रतिव्याप्तिपदाधर्यात् जा-
त्यादेशपि प्रागुक्तव्याप्यवृत्तित्यविरहाच्च । अतिव्याप्तिं योजयति सा-
ध्यशून्यति । विशेषणता दिक्कृता कालिणी च । एकार्थेति । समवाय-
स्यापि स्यात्तस्य एव स्वरूपसम्बन्ध इति तत्रापि जात्येकार्थसम-
वायोस्तीत्याशयः । [जाति मर्तातिपरसमवायः सन्निति प्रतीतेराधि-
शेषात्] भावत्वात् समयतरयादित्यपि वेचित्प्रतियोगितृत्वात्तया च

ज्ञानाद्यभाषस्य तादृशेन समवायसम्बन्धेन घटादौ प्रतियोगिव्यधि-
 करणत्वान्नातिव्याप्ति । न च तादृशयत्किञ्चित्सम्बन्धेन प्रतियोगिसा-
 मानाधिकरण्याभावोक्तौ बहिसामान्याभावस्यापि धूमवत्पर्यन्तावच्छे-
 देन महानसीयसंयोगेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात् बह्विमान् धू-
 मादित्यादावव्याप्ति । अत्रप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसामान्येन त-
 थात्वोक्तौ च जातिमान् जातित्वादित्यादावतिव्याप्ति समवायेन
 जात्यभावस्यैव तादात्म्येन जातिमद्भेदत्वात् तस्य च स्वप्रतियोगिता-
 वच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन यज्जातिसम्बन्धि तद्वृत्तित्वेन प्रतियोगि-
 व्यधिकरणत्वाभावादिति वाच्यम् । अत्रप्रतियोगित्वं यादृशसम्बन्धाव-
 च्छिन्नं तादृशसम्बन्धेन यत्रप्रतियोगिसम्बन्धि तद्वृत्तित्वाभावस्योक्तत्वा-
 त् संयोगसामान्यावच्छिन्नवन्हाभावप्रतियोगिताया महानसीयसयो-
 गत्वादिविशिष्टानवच्छेद्यतया बन्हाभावस्य पर्यन्तादौ महानसीयसयो-
 सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेष्यव्याप्त्यभावादिति श्ये-
 यम् । ननु समवायावच्छिन्नवन्हाभावमादाय धूमादावव्याप्तिवार-
 णार्थमग्रे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगित्वं नि-
 वेशनीय तथा च कपिसयोगप्रतस्तादात्म्येन साध्यतायामव्याप्ति भे-
 दमात्रस्यैव अत्रप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियो-
 गित्वैयधिकरण्याप्रसिद्धेरत आह सम्बन्धि वेति । न च तादा-
 त्म्येन वस्तुमात्रस्यैव व्याप्यवृत्तिरात्तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिवैय-
 धिकरण्याप्रवेशादिदमयुक्तमिति वाच्यम् । मूलावच्छेदेन कपिसं-
 योगवद्भेदस्य वृक्षादौ स्वयमङ्गीकारात्तादात्म्येन कपिसयोगवतोप्य-
 व्याप्यवृत्तित्वात् । न चैव प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावेत्यप्रिम-
 निष्कर्षेण्यप्रतीकार । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन ये प्रतियो-
 गिसम्बन्धिनस्तत्तद्वचकित्वावच्छिन्नभेदकूटाविशिष्टहेतुमद्वृत्तित्वस्यै-
 व तत्र वक्तव्यत्वात् । वस्तुतस्तु तादात्म्यसम्बन्धेनापि न
 कस्य चित्प्रागुक्तव्याप्यवृत्तित्वमतौ यथाश्रुतमेव सम्ब-
 ष् । केचिन्तु प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठामावप्रतियोगितायां
 यद्दमौवच्छिन्नप्रत्ययत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतौमयाभाव इत्यादिवक्ष्यमाण-
 निष्कर्षस्य तादात्म्येन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत प्रति-
 योग्यनधिकरणत्वपरित्यज्य प्रतियोग्यसम्बन्धित्वमवश्यं तत्र निये-
 श्यमित्याशयेन सम्बन्धित्वमुक्तमित्याहु । ननु कपिसयोगाभावस्या-

दिविशेषणं वक्ष्यति तच्च हेत्वाधिकरणे बोध्यम् । प्रतियोग्यन-
धिकरणीभूतहेत्वाधिकरणवृत्त्यभावेति पुनरभावान्तार्थनिष्कर्षः ।
ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्य चित्तसामान्य-
स्य प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिदवच्छिन्नस्य वा अनधिकरण-
मुक्तम् । आद्ये अव्याप्यवृत्तिसामान्यकाव्याप्तिः एकप्रतियोग्यधि-
करणस्यापि तद्रव्यक्यतरानधिकरणत्वात् । द्वितीये संयोगसा-
मान्याभाववान् द्रव्यत्वाभाववान् वा सत्त्वादिसादावतिव्याप्तिः

घा सयोगाभावादाववगाहत् इति भाव । वक्ष्यति । मूलकार ।
तच्च । तदपि । हेत्वाधिकरण इति । तेन कपिसयोगाभावस्य प्रति-
योगिवैयधिकरण्यावच्छेदकीभूतगुणाद्यवच्छिन्नत्वपि कपिसयोगी
एतस्यादित्यादौ नाव्याप्ति । ननु हेत्वाधिकरण प्रतियोगिवैयधिकर-
ण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्व प्रतियोगिसामानाधिकरण्यानवच्छेदकी-
भूतहेत्वाधिकरणवृत्तित्व तच्च व्याप्यवृत्तरवच्छेदकत्वविरहादप्रसिद्ध
गुरुतर चेत्यत आह प्रतियोग्यनधिकरणति । कस्य चिदिति । अन-
धिकरणत्वमिति परेणान्वय । तद्रव्यक्त्यन्तरेति । प्रतियोगिव्यक्त्यन्त-
रेत्यर्थ । स्वमते सयोगसामान्याभावस्य केवलान्वयित्वात् तत्साध्य-
कसत्त्वादिक सञ्ज्ञेतुरेवेत्यत साध्यान्तरमाह द्रव्यत्वाभावेति । यद्यपि
द्रव्यत्वाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वात्तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्या-
प्रवेशादिदमसङ्गतम् । न चात्र कालिकसम्यन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाभा-
व साध्य स च गुणाद्यवच्छेदेन काल एवाव्याप्यवृत्तिरिति वाच्य-
म् । तथा सति तस्य केवलान्वयित्वात्तत्साध्यकसत्त्वाद् सञ्ज्ञेतुत्वे-
न तत्रातिव्याप्तेरुपन्यासस्थानौचित्यात् । तथापि सत्त्वेहेतौ द्रव्यत्वा-
भावस्य व्यभिचारधीदशायामपि प्रतियोगिसामान्यानधिकरणस-
त्ववन्निष्ठाभावप्रतियागितानवच्छेदक द्रव्यत्वाभावत्वमि याकारक-
व्यापकताज्ञानादनुमित्यापत्तिरवात्रातिव्याप्तिशब्दार्थ । घस्तुतो द्र-
व्यत्वामावस्यापि न प्रागुक्तव्याप्यवृत्तित्वमिति ध्ययम् । प्र-
थमसाध्यतिव्याप्ति प्राहयति साध्याभाववत् इति । तत्र-
प्रतियागीति । तस्य सयोगात्मन साध्याभावस्य य प्र-

साध्याभाववतो द्रव्यस्य तत्प्रतियोगिसंयोगविशेषाभाववत्त्वात् नि-
सत्त्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावात्मकतत्प्रतियोगिनोऽधिकरणत्वान्च
स्याभावाभावात्मकस्य विशिष्टस्यापि द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वानतिरे-

तियोगी सयोगविशेषाभावस्तद्वत्त्वादित्यर्थं । द्वितीयेऽतिव्याप्तिं योज-
ति नित्यत्वादीति । नित्यत्वादिविशिष्टं यद्द्रव्यत्व तद्भावात्मको य
साध्याभावस्य प्रतियोगी तदधिकरणत्वात् साध्याभाववतो द्रव्य-
स्येति पूर्वेणाऽन्वयः । ननु विशिष्टद्रव्यत्वाभावो न द्रव्यत्वस्वरूपस्य
साध्याभावस्य प्रतियोगी किन्तु नित्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वस्यैवेति
द्रव्यत्व प्रतियोगिव्यधिकरणमेवेत्यत आह स्वाभावति । स्र नि-
त्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वम् । न च नित्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाव-
स्याऽभावो न नित्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्व विशिष्टस्यानतिरि-
क्ततया अन्यद्रव्येपि नित्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वस्याभावो नास्तीति
प्रतीतिप्रसङ्गात् किन्तु नित्यैकत्वादिष्वेवेति नातिव्याप्तिरि-
ति धाच्यम् । विशिष्टाधिकरणताया प्रतीतिनियामकतये-
षातिप्रसङ्गभङ्गे द्रव्यत्वमपेक्ष्य नित्यानन्ततत्सख्यापरिमाणादौ
तादृशाभावत्वकल्पायां गौरवात् अभावाभावस्यैव प्रतियोगित्व-
मिति सिद्धान्तप्रवादाच्च । नन्येषमपि निरपेक्षत्वात्स्यैव स्वाध्य-
तत्तद्रव्यवृत्तित्वविशिष्टं यत्स्य तद्भावात्मकस्यप्रतियोगिना सह
समानाधिकरणत्वात्प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धैव नातिव्या-
प्ति एकव्यक्तिमात्रवृत्तीना गुणाद्यारम्भाभावानामपि पूर्वक्षणवृत्ति-
त्वविशिष्टस्य स्वस्य योभावस्तादृशप्रतियोगिना सार्द्धं सामानाधि-
करण्यात् । नच घक्ष्यमाणराण्डश प्रसिद्ध्या गगनाभाय पृथ प्र-
तियोगिव्यधिकरणं, तस्यापि नित्यवृत्तित्वविशिष्टो यो गगनाभायस्तद्-
भावात्तमेन स्रप्रतियोगिना समं समानाधिकरणत्वात् गगनाभावस्यैव
सयोगादिसम्यन्धेनाभावरथायच्छिन्नाभायतया राण्डश प्रसिद्ध्यापि
तस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वासम्भवाच्च । एतेन नित्यत्वादिविशि-
ष्टस्य गगनाद्यभायस्य योभायस्तद्भायर्थं न गगनाभायस्य, तस्य वे-
षलाभ्यपितया अन्येषु नित्यवृत्तित्वविशिष्टस्य गगनाभायस्याभावो
नास्तीति प्रतीतिप्रसङ्गात् किं तु नित्यत्वात् तदात्यमिग्युक्तापि

कात् । तृतीये कपिसंयोगाभाववान् आत्मत्वादिसादावव्याप्तिः ।
साध्याभावाना कपिसंयोगाना गुणानामधिकरणस्याऽऽत्मनस्तत्प्र-
तियोगिताच्छेदकगुणमामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वात् ।

न निस्तार इति चेत् । अत्र नव्या यथाश्रुतस्य प्रागुक्तक्रमेण प्रतियो-
गिव्यधिकरणाभावस्याप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादौ सर्वत्रासम्भ-
व स्यादतो यत्किञ्चित्स्वप्रतियोगित्वा यादृशसम्बन्धावच्छिन्न तादृ-
शसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरण य-
त्साधनाधिकरण तन्निष्ठाभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव लक्षणे प्रवेशनीय तथा च सद्गतुष्य-
ल इव द्रव्यत्वाभावात् सत्त्वादित्यत्रापि सयोगेन घटाद्यभाव एव
प्रतियोगिव्यधिकरण तदीय हि घटनिष्ठप्रतियोगित्व यादृशसयो-
गसम्बन्धेनावच्छिन्न तादृशसयोगसम्बन्धेन साधनवता द्रव्यस्य त-
दीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणत्वमक्षतमत्र ।
न चैत्रमपि तदीयस्य साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्र-
तियागित्वास्याप्रसिद्ध्या न दोषसद्गतिः, पूर्वक्षणवृत्तित्वादिविशिष्टस्य
घटाद्यभावस्याभाव एव तत्प्रसिद्धिरित्याहुः । स्वावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिसामान्यानधिकरणीभूतहृत्प्रधिकरणवृत्त्यभावप्रतिया-
गितासामान्य यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्दर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाव इ-
त्यग्निमलक्षणाभिप्रायणदम्, सयोगेन घटाभावस्यैव प्रतियोगिव्यधि-
करण्यसौलभ्यादित्यपि वदन्ति । प्राचा मते सयोगसामान्याभावसा-
ध्यकमात्मत्व विरुद्धमत कपिसयागसामान्याभावा उक्त । वृक्षादा-
द्युत्पत्तिकालावच्छेदन गुणसामान्याभावसत्त्वाद् वृक्षत्वादिक परित्य-
ज्यात्मत्व हेतुरुक्त । यद्यपि वृक्षादे स्वरसमवेतकपिसयागप्रतियागि-
न समवेतसामान्याभावस्य द्रव्यमात्रसमवेताभावस्य चानधिकर-
णत्वाद् वृक्षत्वादेरपि हतुतायामव्याप्ति सम्भवत्यत्र, तथापि सत्ताद्र-
व्यत्परारत्र समवेताभावाद् द्रव्यमात्रसमवेताभावात्परारभावत्वात् ला-
घ्यात् न तु कपिसंयोगाद्यात्मकसमवेतमात्रस्य तथात्व गौरवादित्या-
शय । गुणसामान्याभावात् सयागप्रतियागित्वमायिष्कर्तुं गुणाना-
मित्युक्तम् । तत्प्रतियागितति । कपिसंयोगीयप्रतियागितावच्छेदक-

मैरम् । यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतः

स्यर्थं । न च गुणसामान्याभावात्साभावो द्रव्यत्वमेव लाघवात् गुणो
 गौरवाद्दत्तः सयोगप्रतियोगित्वात् न गुणसामान्याभावेति वाच्यम् ।
 घटादायुत्पत्तिदशायां गुणसामान्याभावस्यैव सत्त्वेन द्रव्यत्वस्य तद्-
 भावत्वात्सम्भवाद्भावाभावस्य प्रतियोगित्वनियमाच्चेति भावः । यादृ-
 शानि तथा च गुणसामान्याभावनिष्ठप्रतियोगिताया अवच्छेदकं यद्गु-
 णसामान्याभावस्य हेतुमतस्तदवच्छिन्नानधिकरणत्वोपि कपिसयोगा-
 भावस्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्तद्रूपेण साध्यतायामा-
 त्मत्पहेनौ नाव्याप्तिः । द्रव्यत्वाभावात् न त्वादित्यादौ तु द्रव्यत्वा-
 भावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्व यद्धेतुमतन्निष्ठाभावस्य तादृशप्रति-
 योगितावच्छेदकमेव द्रव्यत्वाभावात्त्वमतो नातिव्याप्तिरिति भावः ।
 न च यद्विमान् तत्पर्यन्तरादित्यादौ तत्तद्वह्निसयोगसम्बन्धेन साध्य-
 तायामव्याप्तिः तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावप्रतियोगिनः तेन स-
 म्बन्धनाधिकरणप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । यत्प्रतियोगितावच्छेदकस-
 म्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितस्यरूपसम्बन्धेन यादृशप्रतियो-
 गितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतासामान्याभावस्य हेतुमत्त्वेन
 सम्बन्धेन तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् घटादा-
 यच्छिन्नाधिकरणतासामान्यस्यैव तत्तद्वह्निसयोगसम्बन्धाव-
 च्छिन्नाधिकरणतानिरूपितस्यरूपसम्बन्धेनाभावस्य हेतुमति सत्येन
 तादृशसम्बन्धेन घटाद्यभावस्यैव प्रतियोगित्वाधिकरणत्वसम्भवात् ।
 तादृशभावस्यैव हेतुमतो निरवच्छिन्नाविवक्षेणतयैव वाच्यमतः कपि-
 सयोगाधिकरणत्वाभावात्पृथक्पृथक्स्येपि तत्साध्यत्वेनरयादौ नाव्या-
 प्तिः । अत्र प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेदकता-
 घटात्सम्बन्धेनैव प्राप्तः तेनापि पिण्डस्य कालियादिमस्यन्धेन यद्गु-
 रव्यतिष्ठत्तुणादिकं मयोगेन तस्याधिकरणत्वेपि धूमयान् यद्गौरित्यादौ
 गानिव्याप्तिः । प्रतियोगितावच्छेदकताघटात्सम्बन्धेन तदवच्छिन्न-
 रथनिवेशे तु प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्यत्रावच्छेदकत्व साध्य-
 तावच्छेदकताघटात्सम्बन्धेनैव प्राप्तम् । अन्यथा विवक्षितासम्बन्ध-
 न रूपस्यावच्छिन्नस्य ज्ञानादेः पृथिव्यादौ समपायेनाभावस्य सत्यात्

रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गात् । वस्तुतः साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नं यत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तन्निरूपितस्वरूपसम्बन्धेनैव निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याभावः साध्यतावच्छेदकधर्मं वक्तव्यः । तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ यत्र वह्नित्वादिनिरूपितसमवायादिसम्बन्धेन वह्नित्वादेः साध्यतावच्छेदकत्वं तत्र तादृशसम्बन्धावच्छिन्नस्य प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिरिति ध्येयम् । अत्र यादृशप्रतियोगितावच्छेदकधर्मं तादृशप्रतियोगिताश्रयाधिकरणीभूतयद्यद्व्यक्तिनिष्ठाधिकरणतावच्छेदकत्वस्याऽधिकरणतावच्छेदकत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्वमेव यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वमित्यस्याऽर्थो धोष्यः । तेन धूमवदित्यादिप्रतीतेरवश्यम्लृप्ताभिः पर्वतत्वचत्वरत्वादितत्तद्धर्मविशिष्टतत्तद्धूमत्वावच्छिन्नाधिकरणताव्यक्तिभिरेवोपपत्तौ धूमत्वाद्यखण्डधर्मावच्छिन्नाधिकरणतायां मानाभावात् धूमादिसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धूमत्वादिकं तदवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः धूमाधिकरणतत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्वमादायैव धूमसामान्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यसम्भवादिति ध्येयम् । नन्वत्र प्रतियोगित्वं नातिरिक्तः पदार्थः प्रतियोगित्वादिकं तु स्वरूपसम्बन्धविशेष इत्याद्युत्तरग्रन्थविरोधात् किं तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः स च यदि प्रतियोगिस्वरूपः तदा वह्निमान्धूमादित्यादौ सर्वत्रासम्भवः पटादिस्वरूपस्यैकस्यैव पटाद्यभावप्रतियोगित्वस्य पटत्वसमेवतत्वेऽन्यावच्छिन्नतया तादृशावच्छेदकीभूतज्ञेयत्वावच्छिन्नस्य हेतुमति सत्वात् प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेः । न च प्रतियोगितावच्छेदकम्यरूपमेव प्रतियोगित्वमित्यदोषः, समवायेन वह्नेः साध्यत्वे धूमादावतिव्याप्तिप्रसङ्गात् समवायावच्छिन्नवन्धभावस्य वह्नित्वरूपं यत् प्रतियोगित्वं समवायवत्संयोगस्यापि तदवच्छेदकसम्बन्धतया स्यावच्छेदकीभूततादृशसम्बन्धेन साधनवतः प्रतियोग्यनधिकरणत्वाभावात् । प्रतियोगितावच्छेदकीभूतयत्किञ्चित्सम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वोक्त्या तद्वारणे तु संयोगेन वह्निसाध्यके धूमादावव्याप्तिः समवायावच्छिन्नवन्धभावस्यैव समवायेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य

तदनवच्छेदकत्वस्योक्तत्वात् । अत्र च ग्राह्यनामानाधिकरण्ये हेतोर्यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तेन सम्बन्धेन यो हेतुमान् तत्र वर्त-

वह्नित्वस्वरूपं यत्प्रतियोगित्वं तस्यैव सयोगेनाप्यवच्छिन्नत्वादिति चेत् । अत्र वदन्ति प्रतियोगिस्वरूपं तदवच्छेदकस्वरूपं वा यत्प्रतियोगित्वं तदपि कस्यैचिद्भावस्य केनचिद्धर्मेण सम्बन्धेन वा-
वच्छिन्नव्यवहारत्वात् न तु सर्वेण सम्बन्धेन धर्मेण वा, समवायावच्छिन्नवन्द्वाभावप्रतियोगित्वात् न सयोगावच्छिन्नामित्यादिव्यवहारात् तथा च यद्भावीयत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन यद्भावीयत्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नासम्बन्धित्वात् हेतुमतस्तद्भावीयत्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकताशून्यत्वात् सा व्यतावच्छेदके निवेद्यमित्यदोषं तत्प्रतियोगित्वेषह्याय यादृशप्रतियागित्वेत्यभिधानादेव तादृशार्थलाभात् । न च प्रतियोगितावच्छेदकरूपं यदि प्रतियागित्वात् तदा यद्भावीययादृशप्रतियागितावच्छेदकसम्बन्धेन तद्भावीयतादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नस्यानधिकरणत्वात् हेतुमत इत्येव सम्बन्धः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वात् प्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादावनिव्याप्त्यापत्ते हेतुमन्मात्रस्यैव वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणत्वादित्यस्मद्गुरुचरणा ॥ ग्राह्यसामानाधिकरण्यइति । परामर्शविषयसामानाधिकरण्य इत्यर्थः । सम्बन्धविशेषेणैव साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यज्ञानादनुमितिस्तत्प्रतिबन्धकतयैव विरोधस्य हेतुभासत्वमिति मतेनेदम् । यदि च येन केनापि सम्बन्धेन साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यज्ञानादनुमिति स्वव्यापकसाध्यसम्बन्धितामात्रं वा व्याप्ति व्यापकत्वदले साध्यसाधनयोः सम्बन्धविशेषप्रवेशनादेवातिप्रसङ्गमद्वादिति विभाव्यते, तदा परामर्शेन साधनस्यानुमित्या च साध्यस्य ग्राह्यवत्पक्षतावच्छेदकेन सार्द्धं सामानाधिकरण्यं तत्र प्रविष्टो यादृशसम्बन्ध इत्यर्थो बोध्यः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ महानसीयसयागेन सन्देहो सयोगमात्रेण हेतुमत्तामादाव्याप्ति एव द्रव्यत्वात्साध्यके घटानुयोगिषसमवायेन सत्त्वादिहेतौ समवायमात्रेण तद्वत्तामादा-

मानत्वमभावस्य, साध्यस्य च यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तदसम्बन्धावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वं बोध्यम् । तेन धूमसमवायिनिष्ठाभावस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताया धूमसंयोगिनिष्ठाभावस्य च समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वेऽपि बहिर्व्यस्य न क्षतिः । यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वं हेतुमतो वक्तव्यम् । तथा च सम्बन्धभेदेन

यागीत्यतो यःसम्बन्ध इत्यपहाय यादृशःसम्बन्ध इत्युक्तम् । साध्यस्य चेति । प्राह्यसामानाधिकरण्ये प्रविष्ट इत्यन्वयः । धूमाधिकरणे तत्तत्संयोगेन बन्धभावसत्त्वाद्बन्धिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरतो यादृश इत्युक्तम् । तेन सम्बन्धेन यो हेतुमानित्यस्य फलमाह धूमसमवायीति । प्रतियोगिताया इति । अवच्छेदकत्वेऽपि बहिर्व्यस्य न क्षतिरित्यन्वयः । साध्यस्य चेत्यादेः फलमाह धूमसंयोगीत्यादि । ननु तादात्म्येन गवादेः साध्यत्वे सास्नादावतिव्याप्तिस्तत्र साधनव्यभिचान्योन्याभावप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वे मानाभावस्य स्वयमेव बौद्धाधिकारटिप्पण्यामुक्तत्वात् एवं धनी चैत्रत्वादित्यादौ वृत्त्यनियामकस्त्रामित्वादिसम्बन्धेन धनादेः साध्यतायामपि तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरत आह यद्वेति । यत्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन तद्वैयधिकरण्यं प्रवेश्य पुनः प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषायां गौरवमतो यद्वेत्यादिकल्प इति । तत्र । सम्बन्धान्तरावच्छिन्नतत्तदनन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकभेदकूटंघटितत्वेन यद्वेत्यादिकल्पस्यैव गुरुतरत्वादित्याहुः । सम्बन्धभेदेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धभेदेन । [न चोक्तमतद्वय एव पर्यन्ताधनुयोगिकसंयोगादिना बह्वशादेः साध्यतायां तत्तद्भेदव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरण तदन्यत्वस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्यत्वस्य च हेतुमत्यभिद्धेरिति वाच्यम् । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितविशेषणता-

प्रतियोगिता न विशेषणीया । एवं स्थिते सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वं निवेशनीयं नत्वधिकरणत्वम् । तथा च धर्मिणोऽपि व्याप्यत्वं व्यापकत्वञ्च निर्वहति । तथा हि तादात्म्येन सम्बन्धेन धूमवतः सम्बन्धिनि महानसे वर्तमानो योऽन्योन्याभावस्तस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकबह्नि-
मत्त्वावच्छिन्नस्य बह्निमनस्तादात्म्येन सम्बन्धिनि महानसे धूमव-
तस्तादात्म्येन सम्बन्धित्वम् । एवं धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वव्यापकत्वे

विशेषेण साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितवि-
शेषणताविशेषेण वा तादृशप्रतियोग्यधिकरणत्वसामान्याभावस्यो-
क्तत्वात् । अन्यथा कालिकादिसम्बन्धेन सर्वस्यैव हेतुमतः प्रतियो-
ग्यधिकरणतावत्त्वात्प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणाप्रसिद्धेः] न-
नु सम्बन्धविशेषेण साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यप्रवेशे तादा-
त्म्येन हेतुसाध्यभावेऽत्र्यातिः तादृशसम्बन्धेन हेतुसाध्ययोराधिक-
रणाप्रसिद्धेरन आह । एवं स्थित इति । सम्बन्धविशेषस्यात्र निवेशे
स्थित इत्यर्थः । सामानाधिकरण्यादावित्यादिपदेन हेतुसामानाधिकर-
ण्यप्रतिप्रहेतृधिकरणत्वस्य परिग्रहः । प्रयोजनमाह तथा चेति । ध-
र्मिणोपीति । तादात्म्येन व्याप्यत्वं व्यापकत्वं च निर्वहतीत्यर्थः । अ-
न्यथा तादात्म्येन हेतोः साध्यस्य चाधिकरणाप्रसिद्ध्या न तन्निर्या-
ह इति भावः । योन्योन्याभाव इति । योभाव इति वक्तुमुचितम्
अन्योन्याभावत्वनिवेशे चैपर्यादिति ध्येयम् । तदनवच्छेदकब-
ह्निमत्त्वेति । बह्निमत्त्वं च बह्वधिकरणत्वं तच्चाधिकरणव्यक्तीनां
भेदप्यभिन्नमित्याशयेनेदम् । अत्र साध्यसाधनयोरिव तदीयसम्बन्ध-
योगपि भेदेन व्याप्तिर्भेदात्तादात्म्येन हेतुसाध्यकस्थले हेतुनिष्ठा-
भावाप्रतियोगिसाध्यतादात्म्यमेव व्याप्तिर्वस्तुमुचिता लाघवादिति
चदन्ति । एवमिति । सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वनिवेशे कृते
इत्यर्थः । धर्मिण इति । वस्तुन इत्यर्थः । तथा च गौः सास्नावत्या-
ञ्छिमान् धूमवत इत्यादौ तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकता व्याप्यतापि
सङ्गच्छत इति भावः । ननु तादात्म्येन धर्मिणो धर्मव्याप्यतायाम-

बोधये । अत एव जलादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वं तत्र तत्रो-
क्तं सङ्गच्छते । यथा च यादृशेन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृहीता
तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्षविशिष्टत्वज्ञाने यादृशेन सम्बन्धेन च
साध्यस्य व्यापकत्वमगतं तादृशेनैव साध्यपक्षयोर्विशिष्टानुमि-
तिः तेन न धूमावयवे संयोगेन न वा समवायेन पर्वते वह्निर्धीः,
तथैवावगतव्यापकताघटकसम्बन्धेन व्यापकस्याभावग्रहे गृहीत-
व्याप्यत, घटकसम्बन्धेन व्याप्यस्याभावः सिध्यतीति । कथम-
न्यथा समवायेन वह्निर्विराहिणि महानसे संयोगेन संयोगेन वा व-
ह्निर्विराहिणि स्वावयवे धूमः समवायेन न निवर्त्तते, निवर्त्तते च
संयोगेन वह्निर्विराहिणि स्वावयव संयोगेनेति नियम उपपद्यते ।
तथा च तादात्म्यसम्बन्धेन जलादीनां व्याप्यत्वग्रहाद्र्यापकनिवृ-
त्त्या तादात्म्येनैव तेषामभावः सिध्यति न एव चान्योन्याभावः ।
इत्येव च तादात्म्यात् वृशर्शिशपयोर्व्याप्तिनिश्चय इति सङ्गच्छ-

पसिद्धान्त इत्यत आह अत एवेति । धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वादेवेत्य-
र्थः । तत्र तत्र । व्यतिरेक्यादिग्रन्थे । ननु समवायेन जलादौ पृथिवी-
त्वाभावव्याप्यत्वपरतयेव तदग्रन्थसङ्गतिरित्याशङ्क्य तथा सति पृ-
थिव्यां जलादिभेदसाधनार्थं तदुपस्थासा न स्यात् व्यापकताघटक-
सम्बन्धावच्छिन्नव्यापकाभावेन व्याप्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नव्या-
प्याभासस्यैव सिद्धिरित्यन्वयिदृष्टान्तपूर्वक परिहरति यथा चेति ।
पक्षविशिष्टति । पक्षविषयक इत्यर्थः । प्राचां मते पक्षविशेष्यकज्ञानस्ये-
ध पक्षप्रकारकज्ञानस्यापि कारणत्वात् । धूमावयव इति । न वह्नि-
र्धीरत्यन्त्रय । कथमिति । नियम उपपद्यत इति परेणान्वयः । महान-
से संयोगेनेति । न निवर्त्तत इत्यन्त्रय । न संयोगावच्छिन्नाभावोनु-
मिता भासत इति तदर्थः । निवर्त्तते चेति । धूम इति पूर्वणान्वयः ।
तादात्म्येनैवेति । समवायेन व्याप्यतायान्तु समवायेन जलात्य-
न्ताभाव एव सिद्धश्चेदिति जलभेदसाधनार्थं तदग्रन्थावतारा न
स्यादिति भावः । नन्वतात्रतापि तादात्म्यसम्बन्धेन जलाभावः

ते । अत एव गोत्वत्वाद्यग्रहदशायां यत्र सास्नादिः सा गौरिति

सिद्धो न तु जनान्योन्याभाव इति तद्दोषतादवस्थ्यमत आह स एव चेति । धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वे प्राचां सवाद्मुपन्यस्य धर्मिणो धर्मिव्याप्यत्वे तमाह इत्यमेव चेति । धर्मिणो धर्मव्यापकत्वे युक्तिमप्याह अत एवेति । धर्मिणो धर्मव्यापकत्वादेव चेत्यर्थः । नन्वियं गौरित्यनुमितिर्गवेतरावृत्तित्वरूपायाः शुद्धगोत्वनिरूपितव्याप्तेर्ज्ञानात् समवायेन निरवच्छिन्नगोत्वसाध्यकैव भविष्यति साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपाया अपि व्याप्तेरनुमितिहेतुत्वस्याग्रे वाच्यत्वादतस्तादृशानुमित्यनुरोधात् धर्मिणो धर्मव्यापकत्वस्योकारोऽनुचित इत्यत उक्तं गोत्वत्वेति । गोत्वत्वं गवेतरावृत्तित्वं तथा च गवेतरावृत्तित्वरूपाया गोत्वव्याप्तेरज्ञानदशायामुत्पन्नाया इयं गौरित्यनुमितेर्गोत्वविधेयकत्वासम्भवाद्गोविधेयकत्वमेवेति तदनुरोधादचदयं धर्मिणो धर्मव्यापकत्वं वाच्यमिति भावः । ननु गोः साध्यत्वेपि गोत्वं हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्याकारकव्याप्तिधियोनुमितिहेतुत्वात्तत्र च धर्मितावच्छेदकविधयैव गोत्वत्वग्रहस्यापेक्षितत्वात् तदग्रहे गोविधेयकानुमितिरप्यनुपपन्नेत्यत आह आदीति । आदिना पक्षधर्मतापरिग्रहः तथा च गवेतरावृत्तित्वव्याप्तेः साम्नाव्यापकतावच्छेदकताग्रहे धर्मितावच्छेदकतयोपस्थितिधौष्येपि तद्विशिष्टस्य यत्र न पक्षधर्मताधीस्तत्रैवायं गौरित्यनुमितेर्गोविधेयकत्वमावश्यकमितितदनुरोधेनैव तादात्म्येन व्यापकत्वं वाच्यमित्याशयः । यत्तु शुद्धगोत्वाद्यच्छिन्नविधेयकानुमितिं प्रति गात्वनिष्ठनिरवच्छिन्नविशेष्यताकमेव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वज्ञानं हेतुरतो गोत्वत्वाग्रहेपि गोत्वे साम्नादिव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहसम्भवाद्गोसाध्यकानुमितेर्नानुपपत्तिः । अभावलौकिकप्रत्यक्ष एवाधिकरणतावच्छेदकस्वरूपेण तदुपस्थितेहेतुत्वादिति मतम् । तत्तुच्छमाव्यभिचारज्ञानाऽप्रतिबध्यतया तादृशव्यापकताग्रहस्यानुमित्यहेतुत्वात् । अन्यथा तु स्वयुक्त्वा शुद्धगोत्वविधेयकानुमितिं प्रति निरवच्छिन्नगोत्वविशेष्यताकस्य प्रतिशोभनधिकरणहेतुमग्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्य हेतुत्वादयं गौरित्यनुमितेर्गोत्वत्वाद्यनुपस्थितायपि गोत्वरूपधर्मसा-

बोधे । अत एव जलादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वं तत्र तत्रो-
क्तं सङ्गच्छते । यथा च यादृशेन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृहीता
तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्षविशिष्टत्वज्ञाने यादृशेन सम्बन्धेन च
साध्यस्य व्यापकत्वमगतं तादृशेनैव साध्यपक्षयोर्विशिष्टानुमि-
तिः तेन न धूमावयवे संयोगेन न वा समवायेन पर्वते वह्निधीः,
तथैवावगतव्यापकताघटकसम्बन्धेन व्यापकस्याभावग्रहे गृहीत-
व्याप्यत, घटकसम्बन्धेन व्याप्यस्याभावः सिध्यतीति । कथम-
न्यथा समवायेन वह्निविराड्दिशि महानसे संयोगेन संयोगेन वा ब-
ह्निविराड्दिशि स्वावयवे धूमः समवायेन न निवर्त्तते, निवर्त्तते च
संयोगेन वह्निविराड्दिशि स्वावयव संयोगेनेति नियम उपपद्यते ।
तथा च तादात्म्यसम्बन्धेन जलादीनां व्याप्यत्वग्रहाद्र्यापकनिवृ-
त्त्या तादात्म्येनैव तेषामभावः सिध्यति स एव चान्योन्याभावः ।
इत्येव च तादात्म्यात् वृशशिशपयोर्व्याप्तिनिश्चय इति सङ्गच्छ-

पसिद्धान्त इत्यत आह अत एवेति । धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वादेवेत्य-
र्थः । तत्र तत्र । व्यतिरेक्यादिग्रन्थे । ननु समव येन जलादौ पृथिवी-
त्वाभावव्याप्यत्वपरतयत्वं तदग्रन्थसङ्गतिरित्याशङ्क्य तथा सति पृ-
थिव्यां जलादिभेदसाधनार्थं तदुपन्यासा न स्यात् व्यापकताघटक-
सम्बन्धावच्छिन्नव्यापकाभावेन व्याप्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नव्या-
प्याभावरस्यैव सिद्धिरित्यन्वयिहृष्टान्तपूर्वकं परिहरति यथा चेति ।
पक्षविशिष्टति । पक्षविषयक इत्यर्थः । प्राचां मने पक्षविशेष्यकज्ञानस्ये-
ष पक्षप्रकारकज्ञानस्यापि कारणत्वात् । धूमावयव इति । न वह्नि-
धीरित्यन्वयः । कथमिति । नियम उपपद्यत इति परेणान्वयः । महान-
से संयोगेनेति । न निवर्त्तत इत्यन्वयः । न सयोगावच्छिन्नाभावोनु-
मितां भामत इति तदर्थः । नियमंते चति । धूम इति पूर्वेणान्वयः ।
तादात्म्येनैवेति । समवायेन व्याप्यतायान्तु समवायेन जलात्म्य-
न्तामात्र एव सिद्धयदिति जलभेदसाधनार्थं तदुपन्यासतारा न
स्यादिति भावः । नन्वतात्रतापि तादात्म्यसम्बन्धेन जलाभावः

ते । अत एव गोत्वत्वाद्यग्रहदशायां यत्र सास्नादः सा गौरिति

सिद्धो न तु ज्ञान्योन्यामाद्य इति तदोपतादवस्थ्यमत आह स एव चेति । धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वे प्राचां सधादमुपन्यस्य धर्मिणो धर्मिव्याप्यत्वे तमाह इत्यमेव चेति । धर्मिणो धर्मव्यापकत्वे युक्तिमप्याह अत एवेति । धर्मिणो धर्मव्यापकत्वादेव चेत्यर्थः । नन्वियं गौरित्यनुमितिर्गवेतरावृत्तित्वरूपायाः शुद्धगोत्वनिरूपितव्याप्तेर्ज्ञानात् समवायेन निरवच्छिन्नगोत्वसाध्यकैव भविष्यति साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपाया अपि व्याप्तेरनुमितिहेतुत्वस्याग्रे वान्यत्वादतस्माद्दशानुमित्यनुरोधात् धर्मिणो धर्मव्यापकत्वस्वीकारोऽनुचित इत्यत उक्तं गोत्वत्वेति । गोत्वत्वं गवेतरावृत्तित्वं तथा च गवेतरावृत्तित्वरूपाया गोत्वव्याप्तेरज्ञानदशायामुत्पन्नाया इयं गौरित्यनुमितेर्गोत्वविधेयकत्वासम्भवाद्गोविधेयकत्वमेवेति तदनुरोधादवश्यं धर्मिणो धर्मव्यापकत्वं वाच्यमिति भावः । ननु गोः साध्यत्वेपि गोत्वं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्याकारकव्याप्तिधियोनुमितिहेतुत्वात्तत्र च धर्मितावच्छेदकविधयैव गोत्वत्वग्रहस्यापेक्षितत्वात् तदग्रहे गोविधेयकानुमितिरप्यनुपपन्नेत्यत आह आदीति । आदिना पक्षधर्मतापरिग्रहः तथा च गवेतरावृत्तित्वव्याप्तेः सास्नाद्व्यापकतावच्छेदकताग्रहे धर्मितावच्छेदकतयोपस्थितिध्रौव्येपि तद्विशिष्टस्य यत्र न पक्षधर्मताधीस्तत्रैवायं गौरित्यनुमितेर्गोविधेयकत्वमावश्यकमितितदनुरोधेनैव तादात्म्येन व्यापकत्वं वाच्यमित्याशयः । यत्तु शुद्धगोत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितिं प्रति गोत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नविशेष्यताकमेव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वज्ञानं हेतुरतो गोत्वत्वाग्रहेपि गोत्वे सास्नादिव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहसम्भवाद्गोसाध्यकानुमितेर्नानुपपत्तिः । अभावलौकिकप्रत्यक्ष एवाधिकरणतावच्छेदकस्वरूपेण तदुपस्थितेर्हेतुत्वादिति मतम् । तत्तुच्छमाव्यभिचारज्ञानाऽप्रतिबध्यतया तादृशव्यापकताग्रहस्यानुमित्यहेतुत्वात् । अन्यथा तु ख्ययुक्त्या शुद्धगोत्वविधेयकानुमितिं प्रति निरवच्छिन्नगोत्वविशेष्यताकस्य प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्य हेतुत्वाद्यं गौरित्यनुमितेर्गोत्वत्वाद्यनुपस्थितावपि गोत्वरूपधर्मसा-

तादात्म्येन गोर्व्यापकत्वग्रहे सास्नादिना तादात्म्येन गौः तादा-
 त्म्येन गोर्व्यतिरेकाच्च सास्नादिव्यतिरेकः सिध्यति । एवञ्च
 संयोगेन गगनादेरापि द्रव्यत्वव्याप्यत्वम् । वृत्त्यनियामकमयोगमात्र-
 स्थाभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धरूपत्वे साध्यतावच्छेदकसम्ब-
 न्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धत्वाभिधाने वा पृथिवीत्वादिव्यापकत्वम-
 पि । तदभाववतोऽपि पृथिव्यादेः संयोगेन तत्सम्बन्धित्वात् ।

ध्यकत्वस्य दुर्गारत्वापत्तेरिति द्विक । प्राञ्चस्तु गोतादात्म्यस्य सा-
 स्नाव्यापकत्वग्रहादेव गोस्तादात्म्येन सिद्धिसम्भवात् तदनुरोधेन
 गोस्तादात्म्येन व्यापकत्वस्वीकारो युक्तः सम्बन्धगतव्यापकत्वग्रहादेव
 सम्बन्धनोनुमितेर्मिथादिसम्मतत्वात् अत उक्त गोत्वत्वाद्यग्रहदशा-
 यामिति, गोतादात्म्यत्वाद्यग्रहदशायामिति तदर्थं इत्याहु । तच्चिन्त्यमा
 गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामित्यस्य गोत्वत्वेनाग्रहो यस्मादिति व्युत्पत्त्या गो-
 र्गवाद्यनिश्चयदशायामित्यर्थं तथा च तदानीमय गौरित्यनुमित्यर्थं
 धर्मिणो धर्मव्यापकत्वमवश्यं स्वीकार्यमित्यपि वदन्ति । गौरिति ।
 सिद्धयतीति परेणान्वयः । गोर्व्यतिरेकादिति । तादात्म्यनेत्यनुपज्यते
 एव चति । सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वप्रवेशे चेत्यर्थः । स-
 योगत्वेन संयोगमात्रस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वे वृत्त्यनियाम-
 कसंयोगस्यापि तत्र संप्रसिद्धमतो मात्रपदम् । सम्बन्धरूपत्व
 इति । अन्यथा तादृशप्रतियोगिताकामावाप्रसिद्ध्या गगनादे पृथि-
 र्घात्प्रव्यापकत्व दुर्घटमव स्यादिति भावः । तादृशसम्बन्धस्य प्रति-
 योगितानवच्छेदकत्वेपि द्वितीयकल्पानुसारेण व्यापकत्व सम्पाद्य-
 ति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । तथा च सम्बन्धान्तरावच्छिन्न-
 घटाद्यमाद्यैव लक्षणसमन्वय इति मात्र । द्रव्यत्वस्य गगनास-
 युक्त्यभ्यन्तरे तद्व्यभिचारित्वात् ह्यन्तरमाह पृथिवीत्वादीति ।
 व्यापकत्वमिति । गगनादिरिति पूर्वेष्वन्वयः । [ननूत्पत्तिकाले जन्यस्य
 प्रत्ययात् नित्यस्य पृथिवीमात्रस्य गगनाभाववत्त्वात् कथं तस्य पृ-
 थिवीव्यापकत्वमत आह तदभाववतोपीति । गगनादेरभाववतोपीत्व-
 र्थं । सयागनावृत्त्यनियामकसंयोगेन । तत्सम्बन्धित्वात् । गगनादिस-

सिद्धिरापि तस्य तथैव । न तु वृत्तिनियामकसम्बन्धेन, तेनासम्बन्धित्वादव्यापकत्वाच्च । व्यक्तीभविष्यति चैतदुपरिष्ठात् ॥ नन्वष्ट-
द्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मककालमात्रवृत्तिधर्मस्य विशेषणताविशेषेणा-

ग्यन्धित्वात्] नन्वेवं निरुक्तव्याप्तिज्ञानात् घटो गगनवानित्यनुमितिः प्रमा स्यादत आह सिद्धिरपीति । तथैवावृत्त्यनियामकसंयोगेनैवप्रतया च तादृशसम्बन्धेन गगनानुमितेः प्रमात्वमिष्टमेवेति भावः । तेनासम्बन्धित्वादिति । येन सम्बन्धेन साध्यसामानाधिकरण्यं परामर्शो भासते तेनैव सम्बन्धेन साध्यानुमितेः फलत्वादिति भावः । सामानाधिकरण्यधियो हेतुत्वस्य तदंशे सम्बन्धविशेषनिवेशस्य घातनङ्गीकारमतेष्याह अव्यापकत्वाच्चेति । तेनेत्यनुपपद्यते । तथा च तादृशसम्बन्धेन साध्यस्य हेतुव्यापकत्वं गृह्यते तेनैव सम्बन्धेन साध्यसिद्धिः फलमतो वृत्तिनियामकसम्बन्धेन साध्यस्य हेतुव्यापकत्वासम्भवादेव न तेन साध्यस्य प्रमानुमितिरिति भावः । ननु वृत्तिनियामकसंयोगेनापि गगनस्य पृथिवीत्वादिद्व्यापकत्वं दुर्यार तादृशसम्बन्धेन गगनसम्बन्धप्रसिद्ध्या गगनाभायस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् तादृशाभावान्तरप्रतियोगित्वस्य च गगनादायसत्त्वाद् अह व्यक्तीत्यादि । इदम् । वृत्तिनियामकसम्बन्धेन गगनादेरव्यापकत्वम् । तथा च निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वेत्यादिना घक्ष्यमाणं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं वृत्तिनियामकसम्बन्धेन गगनाभायेपि स्यास्यतीति भावः ॥ कालिकसम्बन्धेन गोत्यादौ साध्ये घटादिकालोपाधिमात्रवृत्तिघटत्वादिहेतौ नाव्याप्तिः भिन्नकालीनतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावात्सैव घटादौ प्रतियोगिव्यधिकरण्यसम्भवादत् उक्तमष्टद्रव्यातिरिक्तेति । पृथिव्यादिचतुर्द्रव्यातिरिक्तेति तु ज्यायः गगनादेः कालत्वविरहादेव तद्व्युदासादिति ध्येयम् । कर्मात्मकखण्डकालस्यापि भिन्नकालीनतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावात्प्रतियोग्यनधिकरणत्वप्रसिद्ध्या तन्मात्रवृत्तिस्पन्दरत्यादिहेतौ नाव्याप्तिरतश्चरमं द्रव्यपदम् । तथाविधकालत्वादावप्युक्तादिशा नाव्याप्तिरतो मात्रपदम् । [समवायसम्बन्धेन हेतुतालाभाय धर्मपदम् । अन्यथा कालिकेन महाकाल-

ऽव्याप्यवृत्ति किमपि व्यापकं न स्यात् । स्वावच्छेदकसम्बन्धेन
प्रतियोगिनोऽसम्बन्धिनि काले वर्तमानस्याऽभावस्य प्रतियो-
गितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तेन सम्बन्धेन यत् प्रतियोगि-
सम्बन्धि तदन्यत्वस्य च कालेऽसम्भवात् । न च तादृशसम्ब-

त्वाद्यधिकरणघटादौ प्रतियोगिव्यधिकरणातीततत्तद्भक्तित्वाव-
च्छिन्नाभावप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिरिति ध्येयम् ।] तादृशधर्मस्य महा-
कालत्वादेः समवायादिना व्यापकत्वं संयोगाद्यव्याप्यवृत्तेः सुघट-
मित्यत उक्तं विशेषणतेति । कालिकविशेषणतेत्यर्थः । व्याप्यवृत्तिप्रमे-
यत्वादेः प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितमेव कालिकसम्बन्धावच्छिन्न-
व्यापकत्वं सम्भवतीत्यत उक्तमव्याप्यवृत्तीति । तादृशं साध्यं घटादि-
कं द्रव्यत्वादिकं च, तद्वतोपि कालस्य तदनधिकरणदेशावच्छेदेन
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतदभाववत्वात् । नह्येवंविधो घाव्यत्वादिः
तदनधिकरणदेशाप्रसिद्ध्या तदवच्छेदेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्न-
याच्यत्वामावस्य कालेऽसम्भवादिति भावः । न स्यादिति । तथा च
कालो घटयान् महाकालत्वादित्यादौ व्याप्तिलक्षणाव्याप्तिरिति भावः ।
प्रथमविवक्षानुसारेण दोषं सद्भवति स्यावच्छेदकेति । प्रतियोगि-
तावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यर्थः । काले । महाकाले । तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्व-
स्य । साध्यतावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य असम्भ-
व इति परेणान्वयः । द्वितीयविवक्षानुसारेणाह तेन सम्बन्धेनेति ।
साध्यतावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धेनेत्यर्थः । ननु महाकालान्यत्व-
विशिष्टघटाभाव एव महाकाले प्रतियोगिव्यधिकरणः सुलभः । न
चात्र विशेषणताविशेषणत्वेन महाकालनिरूपितविशेषणताया एव
विवक्षितत्वात्तादृशसम्बन्धेन निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रसिद्ध्यै-
योक्ताभावस्यापि प्रतियोगिवैयधिकरण्यासम्भय इति वाच्यम् । तथा
स्तति कालमात्रवृत्तिधर्मस्य तादृशविशेषणतया किमपि व्यापकं न
स्यादित्यस्यैव सम्यक्त्वेऽष्टद्रव्यातिरिक्तत्वाभिधानस्य सन्दर्भविरोधा-
पत्तेः स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेष्ट्वृत्तिमत्त्वे तु इत्यभिप्रान्यविरोधाच्च ।
महाकालीयविशेषणतया गगनादेष्ट्वृत्तिमत्त्वेपि तादृशसम्बन्धसामा-

न्ये महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहात्
 तादृशघटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणत्वसम्भ-
 धेन पूर्वमतस्यैव सम्यक्त्वात् इति चेन्न । तदानीं महाकालान्यत्व-
 विशिष्टो घटः कालोयं महाकालान्यत्वविशिष्टत्वानित्यादिप्रतीत्या
 महाकालस्यापि तत्तत्कालोपाध्यवच्छेदेन महाकालान्यत्वविशिष्टघ-
 टत्वत्वात् । अन्यथोक्तप्रतीत्या खण्डकाल एव विशिष्टघटत्वत्वावगा-
 हने वस्तुमात्रस्यैव महाकालेऽसत्त्वप्रसङ्गात् इदानीन्तदानीमित्यादि-
 प्रतीतिव्यतिरेकेण महाकालविषयिण्याः प्रतीतेः स्वरसतः कुत्रा-
 प्यसत्त्वात् । न चैवं खण्डकालस्याधिकरणत्वे मानाभावः पटध्वं-
 सविशिष्टः कालः पटवदन्य इत्यादिप्रतीतेः प्रमात्वानुरोधेनैव
 खण्डकालस्यापि तथात्वादिति सिद्धान्तानुसारी पन्थाः । परे तु
 महानसीयबह्वित्त्वेन घट्टिघटोभयत्वेन घाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य
 धूमसमानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं बह्वित्त्वेप्यस्ती-
 त्यव्याप्तिमियाऽप्यदृश्यं साध्यतावच्छेदकाऽघटको यः साध्यवृत्तिर्धर्मः
 तदनवच्छिन्नैव हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता लक्षणे प्रवेश-
 नीया प्रत्येकमुभयत्र पर्याप्तिसम्यन्धेनासतो धर्मस्य तादृशसम्यन्धे-
 नोभयवृत्तित्वासम्भवेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकताप-
 र्याप्त्यधिकरणभिन्नत्वनिवेशायोगात्, एवं च प्रकृते महाकालान्य-
 त्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेद-
 काघटकेन महाकालान्यत्वविशिष्टघटरूपधर्मेणावच्छिन्नत्वात्तादृशप्रति-
 योगिताकाभावमादाय न प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रसिद्धिस्त-
 म्भायनापीति प्राहुः । तच्चिन्त्यमाप्रमेयवान् घाच्यत्वादित्यादौ हे-
 तुसमानाधिकरणतादृशप्रतियोगिताकाभावाऽप्रसिद्धाव्याप्तिप्रसङ्गा-
 त् । वस्तुतो यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्यानधिकरणत्वं हे-
 तुमत इत्यत्रावच्छेदकविशिष्टमवश्यं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्य-
 न्धेनैव चाच्यम् । अन्यथा तत्रायःपिण्डस्यापि कालिकसम्यन्धेन य-
 द्मतत्वविशिष्टं पट्टभादिकं संयोगसम्यन्धेन तदधिकरणतया धूमवा-
 न् घट्टेरित्वादावतिव्याप्यापत्तेः । एवं च यत्र समवायेन घटत्वविशि-
 ष्टस्य कालिकसम्यन्धेन साध्यता तत्र महाकालान्यत्वविशिष्टघट-
 त्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यतावच्छेदकताघटकसम्यन्धेन प्रतियोगि-
 तावच्छेदकावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धं स्वरूपसमवायाऽप्यामेव तत्र तथा-

न्धेन हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्रथवस्यवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदक-
विशिष्टप्रतियोगिसामान्यकत्वमेव वक्तव्यम् । तथा चावृत्तिगगना-
द्यभावद्वारिकैव तत्सिद्धिः । सत्ताद्यधिकरणकर्मादौ समवायेन
ज्ञानसामान्यस्य चावृत्तेर्नातिप्रसङ्गः भूतत्वमूर्त्तत्वोभयत्वविशिष्ट-

त्वात् विंशतिरूपितसमवायानभ्युपगमादतस्मादशाभावमादाय न
प्रसिद्धिसम्भव इति ध्येयम् । केचित्तु साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भे-
दाद्विशिष्टसाध्यकस्थल एव यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नान-
धिकरणत्वं हेतुमत इति वक्तव्यम् अविशिष्टसाध्यकस्थले तु यादृ-
शप्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वं हेतुमत इत्येव लाघवात् वक्तव्यं
तथा च शुद्धघटस्य साध्यतायां महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभायोपि
प्रतियोगिसमानाधिकरण एव, प्रतियोगिता च प्रतियोगितावच्छेद-
कधर्मस्वरूपैव लाघवात् न तु प्रतियोगिस्वरूपा तेषां नानात्वेन गौर-
वात्तो नैकप्रतियोग्यनाधिकरणतामादाय संयोगि एतत्त्वादित्यादा-
वव्याप्तिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादा-
वव्याप्तिवारणार्थमेवाविशिष्टसाध्यकस्थलेपि प्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नानधिकरणत्वप्रवेशस्य प्राभाणिकतया गौरवस्याकिञ्चित्कर-
त्वादिति । सार्वभौममतमाशङ्क्य निराचष्टे न चेति । वाच्यमिति
परेणान्वयः । तादृशसम्बन्धेनेति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यर्थः ।
इदं चावृत्तीत्यस्य प्रतियोगिन्या वृत्त्यान्वितम् । तादृशपदस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकसम्बन्धपरत्वे पुनरग्रे प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकस-
म्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या । तादृशसम्बन्धेनेत्यस्य फलमाह सत्त्वादी-
ति । विषयताया वृत्त्यनियामकत्वमते सत्ववति घटादौ
ज्ञानाभावस्य सहजत एव प्रतियोगिवैयधिकरण्यं सम्भवतीत्यतः
संयोगसामान्यस्य चेति । नातिप्रसङ्ग इति । ज्ञानवान् संयोगवान् वा
सत्त्वादित्यादौ नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । सत्तावद्वृत्तित्वसामान्याभाष-
स्य संयोगादावभाषादुक्तादिव्याप्तिवारणमेव यत्किञ्चिदित्यस्यापि
प्रयोजनामित्यवधेयम् । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेत्यस्य फलमाह
भूतत्येत्यादि । स्वयं भनसः एण्डनात् भूतत्वमूर्त्तत्वोभयसाध्यकमूर्त्त-

गुणकर्मण्यत्वविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्तादिकन्तु न मनोगुणा-
दिवृत्ति संयोगसामान्यन्तु न किञ्चिदद्रव्यावृत्तीति वाच्यम् ।
विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् । समवायेन जातेः साध्यत्वे मेयत्वादा-
वतिव्याप्तिः जातिमन्निष्ठतादृशाभावप्रतियोगिताया जातित्वेनान-
वच्छेदात् जातिशून्ये च तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः, संयोगा-
दिसाध्यकगुणकर्मण्यत्वाद्वा चातिव्याप्तिः अद्रव्ये हेतुमति तादृ-
शसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः द्रव्ये च संयोगादेरपि वृत्तेः । मैवम् ।

त्वस्य सङ्घेतुतामाशङ्क्याह गुणकर्मण्यत्वेत्यादि । विशिष्टान्तद्वय मनो-
गुणयोः क्रमणान्वितम् । इदं च विशिष्टस्यानतिरिक्तत्व विशिष्टध-
र्मावच्छिन्नाधेयत्वस्यातिरिक्तत्वमित्यभ्युपेत्य । अन्यथा [सार्वाभौमम-
ते] उभयत्रस्यैकविशिष्टापरत्वरूपत्वे भूतत्वमूर्तत्वोभयगुणकर्मण्य-
त्वविशिष्टसत्त्वयोरतिरिक्ततया तयो सहजत एव मनोगुणाद्यवृत्ति-
तया प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेत्यभिधानमसङ्गतं स्यादिति ध्येयम् ।
सामान्यपदस्य फलमाह संयोगसामान्य त्विति तथा च संयोगी द्र-
व्यत्वादित्यादावव्याप्तियारणार्थमेव सामान्यपदमिति भावः । वि-
शिष्टस्यति । विशिष्टनिरूपिताधेयत्वस्येत्यर्थः । तथाच विशिष्टसत्ता-
वान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः । ननु तादृशसम्बन्धाव-
च्छिन्नवृत्तिश्चिद्धत्वधिकरणनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकप्र-
तियोगितावच्छेदककत्व सामान्यकान्तेन विवक्षितमतो नोक्तदो-
ष इत्यत आह समवायेनेति । ननु समवायेन जातिव्याप्यवृत्तित्वात्त-
त्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्यमेव न देय देय चाव्याप्यवृत्तिसा-
ध्यकस्थलीयनिरुक्तौ साध्यतावच्छेदके व्याप्यवृत्तितानवच्छेदकत्ववि-
शेषणमनो न तत्रत्यलक्षणस्यातिव्याप्तिरत आह संयोगादीति [गु-
णकर्मण्यत्वेति । एकैकोपादाने तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्य प्रसिद्ध-
मत उभयोपादानम् । अद्रव्ये गुणाद्वा समवायेन वृत्ते प्रसिद्धेरत
आह । हेतुमतीति ।] अप्र विशिष्टनिरूपिताधेयत्वस्यातिरिक्तत्वोपगमे
स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि-
न्नत्वोभयाभाववच्छेदकत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तित्वसामान्यकत्वस्य

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्व-
हेत्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्रचन्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाभावस्य
विवक्षितत्वात् । धूमसंयोगे बन्ध्याधिकरणायोगोलकानुयोगिकत्वस्य

विवक्ष्यगान्धोक्तदोष इत्यस्मद्गुरुचरणा । नव्यास्तु साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणयावच्छेत्वधिकरणको यां यस्तदन्य-
त्व प्रतियोगिवैयधिकरण्य चाच्यमतो गगनाभावमादायैव प्रसिद्धेन
कोपि दाप । न चैव यद्यत्सम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नानधिकरण हे-
त्वाधिकरण तत्तत्सम्बन्धान्यसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्धर्माव-
च्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव लाघवाद्वाप्तिरस्तु तथा च घटवान्
महाकालत्वादित्यादौ समवायन घटाद्यभावोपि प्रतियोगित्यधिक-
रण सम्भवतीति चाच्यम् । घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्त्ववान् घटत्वा-
दित्यादावव्याप्ते केनापि सम्बन्धेन हतुमत साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नानधिकरणत्वासम्भवात् । [तादात्म्येन तथाविधानधिकरण-
त्वसम्भवपि द्धित्वविशिष्टप्रमेयवान् अन्यावयविभिन्नस्थूलद्धि-
त्वादित्यादावव्याप्ति] इति प्राहु । तादृशसम्बन्धसामान्य इत्यस्य
पूर्वप्रदर्शो बोध्य । कुञ्चित्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्य इत्ये-
व पाठ । विवक्षितत्वादिति । अभाषान्तमूलग्रन्थेनत्यादि । तथा च
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यादृशप्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगिकत्प्रहत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्रचन्यनुयोगिकत्व-
सामान्योभयाभावस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नसामानाधिकरण्य व्याप्तिरित्यर्थ । सम्बन्धसामान्य
इत्युक्तौ कालिकसम्बन्ध धूमप्रतियोगिकत्वाय पिण्डानुयोगिकत्वो-
भयसत्त्वाद्भूमवान् बहोरित्यादावतिन्याप्तिरत साध्यतावच्छेदकेति ।
समवायिन संयोगन साध्यताया जातिमत्त्वादावतिच्याप्ति साध्य-
तावच्छेदकीभूतसमवायात्मकधर्मे समवायित्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
कत्प्रहत्वधिकरणगुणाद्यनुयोगिकत्वोभयसत्त्वेन साध्याभावस्य लक्ष-
णाघटवत्त्वादत सम्बन्धपदम् । यद्धर्मावच्छिन्नससर्गताकप्रवृत्तसा-
ध्यफानुमिति फल तद्धर्मावच्छिन्नसम्बन्धसामान्य इति तु फलि-
तायं । घटीयसंयोगे पर्यतीयसंयोगे वा हतुमन्महानसानुयोगिक-

त्ववह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोमयाभावसत्त्वाद्ब्रह्मिमान् धूमादि-
 त्यादावव्याप्तिरतः प्रथमं सामान्यपदम् । तथा च महानसीयवह्निसं-
 योग एव तादृशोमयाभावविरहाभाव्याप्तिः । संयोगसामान्य एव
 हेतुमदयोगोलकानुयोगिकत्वधूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोमयाभा-
 वसत्त्वाद्धूमवान् वहेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । संयोगसामान्य एव सम-
 धायनिष्ठपर्वतानुयोगिकत्वस्य घह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य च
 द्वयोरभावसत्त्वात्तथैवाव्याप्तिरतः सामान्योमयेति । सामान्यपद-
 मुभयत्रान्वितमिति भावः । तादृशोमयाभावश्च स्वरूपसम्बन्धेन
 बोध्यः तेन समवायादिना तदुभयाभावस्य सम्बन्धमात्रे सत्त्वेपि स-
 खेतौ नाव्याप्तिः । एतद्वदवान् कालान्तरीयतद्वदत्वादित्यादौ एतद्वद-
 दत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविशिष्टतद्वदनुयोगिकत्वाप्रसिद्धेरभावा-
 स्तरमादायातिव्याप्तिः गगनप्रतियोगिकत्वविशिष्टमहाकालानुयोगि-
 कत्वाप्रसिद्ध्या गगनाभावमादाय प्रकृताव्याप्तिवारणासम्भवश्च स्था-
 द्तो निरुक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टयत्किञ्चित्त्वधिकरणानुयोगिक-
 त्वसामान्याभावं परित्यज्य तदुभयसामान्याभावः उक्तः । न च
 यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्ध-
 सामान्ये हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वविशिष्टसा-
 ध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वस्य तथाविधसम्बन्धसामान्ये वा यादृशप्र-
 तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य व्यतिरेकः तादृशप्र-
 तियोगितानवच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छेदकस्य कथं नोक्तमिति
 धाच्यम् । द्रव्यवान् प्रमेयत्वादित्यादौ संयोगेन साध्यतायामतिव्या-
 प्त्यापत्तेः प्रमेयानुयोगिकसंयोगसामान्यस्यैव द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रति-
 योगिकत्वेन साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वादिति ध्येयम् । एवं च
 कालिकसम्बन्धसामान्ये महाकालानुयोगिकत्वसत्त्वेपि गगनप्रति-
 योगिकत्वविरहाद्गगनाभाव एव घटवान् महाकालत्वादित्यादौ प्रति-
 योगिव्यधिकरणतया प्रसिद्ध इति भावः । ननु हेत्वधिकरणीभूतय-
 त्किञ्चिद्रव्यक्त्यनुयोगिकत्वं यदि तद्वृत्तित्वं तदा धूमवान् वहेरि-
 त्यादावतिव्याप्तिः धूमप्रतियोगिकस्यापि संयोगस्य कालिकसम्ब-
 न्धेनायोगोलकवृत्तित्वात् । यदि च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य
 संसर्गता नियामको यः सम्बन्धस्तेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वमेव तदनु-
 योगिकत्वं, तदा संयोगेन द्रव्यस्य साध्यतायां द्रव्यजात्य-

चैत्रान्यत्त्वविशिष्टैतद्दण्डसंयोगे एतद्दण्डाधिकरणचैत्रानुयोगिकत्व-

न्यतरस्यादावतिव्याप्तिः जानौ समवायेन वृत्त्यप्रसिद्धेः । न च साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतासामान्ये निरुक्तोभयाभाव-
सत्त्वं विवक्षितं तत्र च हेत्वधिकरणवृत्तित्वं स्वरूपसम्बन्धेनैव घा-
त्यमिति साम्प्रतम् । अतः परंत्यादिवक्ष्यमाणप्रन्यासङ्गतिप्रसङ्गात् ।
समवायस्यैकत्वेऽपि तदवच्छिन्नद्रव्यत्वाधिकरणतायां निरुक्तोभयाभा-
वसत्त्वेन द्रव्यं जातेरित्यादावतिव्याप्त्यभावादिति चेन्न । संयोगः पर्वते
घट्टेः सम्बन्धो न तु वह्नौ पर्वतस्येत्यादिप्रतरित्या द्वि किञ्चित्प्रतियो-
गिककिञ्चिदनुयोगिकसम्बन्धत्वमनुभवसिद्धं कुञ्चिदेव संयोगादौ
न तु सर्वत्र तच्च स्वरूपसम्बन्धविशेषोतिरिक्तो घेत्यभ्यदेतत् तथा च
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिकसम्बन्धत्वहेत्व-
धिकरणीभूतयत्किञ्चिद्रव्यकथनुयोगिकसम्बन्धत्वोभयाभावस्य वि-
घ्ननाश्रूमसंयोगस्यायोगोलकानुयोगिकसंसर्गत्वविरहादेव नातिप्र-
सङ्गः तत्र यथार्थविशिष्टधीनियामकस्यैव तदनुयोगिकसम्बन्धत्वा-
त् । एतेन घट्टिमान् वह्निरूपादित्यादावतिव्याप्तिः पर्वतवह्निसंयोग एव
घट्टिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतवह्न्यानुयोगिकत्वोभयाभावविर-
हेण वह्निसामान्याभावस्य लक्षणाघटकत्वादित्यपास्तम् । पर्वतवह्नि-
संयोगस्य हेतुमद्वह्निवृत्तित्वेऽपि वह्न्यानुयोगिकसम्बन्धत्वविरहेण तत्र
तादृशोभवाभावसत्त्वात् । इदन्त्ववधेयमायत्रैकसंयोगव्यक्त्या यत्प-
दार्थयोः परस्परं विशिष्टधीः प्रमा तत्र तयोरेकस्मिन्संयोगेन साध्ये
तदीयरूपादौ व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः तदुभयसंयोगस्य निरुक्तोभ-
याभावविरहादिति । यत्किञ्चिदित्यस्य फलमाह घूमसंयोग
इति । अन्यथा घन्हाधिकरणमहानसानुयोगिकत्वघूमप्रतियो-
गिकत्वोभयस्यैव घूमसंयोगे सत्त्वेन घूमाभावस्य प्रतियोगि-
वैयधिकरण्याभावाश्रूमवान् वह्नेरित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भा-
वः । पट्टन्तप्रयं विरहादित्यन्वयि । निरुक्तपदस्य छलतः फल-
माह । चैत्रान्यत्त्वेति । निरुक्तपदानुक्तौ चैत्रान्यत्त्वविशिष्टैतद्द-
ण्डवानेतद्दण्डादित्यत्र चैत्रवृत्त्येतद्दण्डसंयोग एव चैत्रान्य-
त्त्वविशिष्टैतद्दण्डाभावप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतचैत्रा-
नुयोगिकत्वोभयाभावविरहात्तादृशदण्डाभावस्य लक्षणाघटकतयाऽ-

स्य गुणकर्मान्यत्त्वविशिष्टसत्तासमवाये च जासधिकरणगुणानु-

तिव्याप्तिः स्यात् तदुपादाने तु चैत्रान्यत्त्वविशिष्टैतद्दण्डत्वाद्यच्छिन्नप्र-
तियोगिकत्वस्याभावादेव तत्रोभयाभावसम्भव इति नातिव्याप्तिरि-
ति भावः । यदि च प्रतियोगिता प्रत्याधयं नानैव न त्रिकोति मते
तदा चैत्रान्यत्त्वविशिष्टदण्डत्वाद्यच्छिन्नं यद्येवमवृत्तिदण्डनिष्ठं प्रति-
योगित्वं तदाधयप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूचैत्रानुयोगिकत्वोभ-
याभावस्य संयोगसामान्य एव सत्याश्रितकपदं विनापि नातिव्या-
प्तिः सम्भवतीति तन्मतसाधारण्येनातिव्याप्तिरक्षणार्थमुक्तमेतदिति ।
[यद्यनुयोगिता प्रत्याधयं नानैव न त्रिकोति मते तदा] दण्डसामा-
न्यस्य हेतुत्वे एतद्दण्डप्रतियोगिकसंयोगसामान्य एव दण्डान्तराधिक-
रणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वाभावादेयोभयाभावसत्त्वात्ति-
व्याप्तिविरहः स्यादतो हेतावेतदिति । संयोगेन साध्यतायां निरुक्त-
पदव्यावृत्तिमुक्त्वा समवायेन साध्यतायां तामाह गुणकर्मान्यत्त्वेति ।
इदं च समवायस्य नानात्वमभिप्रेत्य तस्यैकत्वे तु तत्र गुणानुयोगि-
कत्वविशिष्टसत्ताप्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वेनातिव्याप्तितादृशस्यैवत्त्वात् । य-
द्यपि यादृशप्रतियोगितावच्छेदकाद्यच्छिन्नेत्याद्युक्तौ घट्टिधूमोभयवान्
घृमादित्यत्राव्याप्तिः संयोगसामान्य एव घट्टिधूमोभयत्वाद्यच्छिन्नप्र-
तियोगिकत्वधूमाधिकरणपदतानुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वात् । न च
निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकाद्यच्छिन्नप्रमाणायां सांसर्गिकविषयत्व-
मेव निरुक्तप्रतियोगिकत्वं वक्तव्यं तच्च पदंते घट्टिधूमयोः प्रत्येकसं-
योगस्याप्यस्तीति नाव्याप्तिः अन्यथा पदंतः संयोगेन घट्टिधूमोभय-
घानित्यादिप्रमाणा दुर्घटत्वापत्तेरिति धार्यम् । तथासत्यत एवेत्या-
दिना वक्ष्यमाणाया घट्टिधूमोभययान् वहेरित्यत्राति-
व्याप्तेरसद्गत्यापत्तेः घट्टिधूमोभयवत्प्रमानियामकसंयोगमात्रस्यैव
हेत्वधिकरणीभूतायोग्येलाकानुयोगिकत्वाभावेन घट्टिधूमोभयत्वाद्य-
च्छिन्नाभावादायैवातिव्याप्त्यसम्भवात् । तथापि साध्यसाधनभेदे-
न व्याप्तेर्भेदात् व्यासज्यवृत्तिधर्मेण साध्यतायां निरुक्तपदमपहाय
यादृशप्रतियोगिताभयप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभावस्यैव प्रवेशात्तो-
क्तस्थलाव्याप्तिः । न चैवमुभयत्वेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यति-
व्याप्तिः, तद्दोषस्य अत एवेत्यादिना घट्टिधूमोभययान् वहेरित्यादौ प्र-

योगिकत्वस्य विरहान्नातिप्रसङ्गः । स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्दृष्टि-
मत्त्वे तु निरुक्तप्रतियोग्यनाधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासा-

न्यकृतैवाग्रे घट्यमाणत्वादिति । घस्तुतः सम्बन्धस्यैकप्रतियोगि-
कत्वापरानुयोगिकत्वनियमेन बहिर्भूमोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिक-
सम्बन्धत्वाप्रसिद्धैव तदुभयत्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वा-
न्नाव्याप्तिः अत एवाग्रे बहिर्भूमोभयवान् बह्वेरित्यादावतिव्याप्तिर्दांस्य-
ते । न च बहिर्भूमोभयत्वावच्छिन्नप्रकारित्वादावेव तादृशोभय-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धत्वप्रसिद्धिसम्भवः, प्राचां मते प्रका-
रित्वाद्दौ सम्बन्धत्वाभावात् । विशिष्टधीनियामकस्यैव तथात्वा-
दिति ध्येयम् । न चैवमपि घट्याभित्यज्ञानत्वादित्यत्राव्याप्तिः विप-
यितासम्बन्धे गगनीयत्वनित्यज्ञानानुयोगिकत्वोभयसत्त्वेन गगनामा-
वमादायापि प्रसिद्धसम्भवादिति वाच्यम् । तादृशसम्बन्धेन घटादे-
र्दृष्ट्याप्यवृत्तितया तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याप्रवेशादिति
ध्येयम् । अत्र भूमः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्या-
धिकरणतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन यद्भावप्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नाधिकरणतासामान्याभाववत्त्वं हेतुमतस्तद्भावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विचक्षणेनैव सामञ्जस्ये निरु-
क्तप्रतियोगिकत्वेत्यादिखंडशः प्रसिद्धिर्विफला कालो घटवान् महा-
कालत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटाधिकरणतानिरूपित-
स्वरूपसम्बन्धेन पटत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्याभावस्यैव हेतु-
मति सत्त्वेन पटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणस्य
सुलभत्वात् । [इति ध्येयम्] एवं यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
तियोगिकसम्बन्धसामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वहेत्वधिकरणी-
भूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकसम्बन्धत्वोभयमावस्तादृशप्रतियोगिता
कथं नोक्तेति चिन्तनीयम् । कालस्य जगदाधारत्वप्रवादमनुसृत्याह
स्वरूपसम्बन्धेनेति । कालिकविशेषणतयेत्यर्थः । गगनादेरदृष्टित्व-
प्रवादस्तु संयोगसमवायपरः । तथा चोक्तप्रणाख्याऽपि गगनामा-
घो न प्रतियोगिव्यधिकरण इति घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्या-
प्तिस्तदयस्यैवेति भावः । निरुक्तेति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन

मान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वपदमवच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्ब-

यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासम्बन्धित्वं हेतुमतस्तादृशप्रति-
योगितासामान्य इत्यर्थः । तथा च संयोगादिना घटाद्यभावमादा-
यैव घटवान्महाकालत्वादित्यत्र सङ्गतिः । घटाभावप्रतियोगितायां
धूमत्वावच्छिन्नत्वसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वेन धूमादे-
र्घट्यादिव्यापकत्वापत्तिवारणाय सामान्येति । तथा च धूमनिष्ठ-
तादृशप्रतियोगितायामेव तदुभयसत्त्वाद्दोषः । यत्सम्बन्धेति । स-
मवायिनः संयोगेन साध्यतायां घटत्वादिहेतावव्याप्तिः साधनवञ्चि-
ष्ठस्य समवायेन संयोगिसामान्याभावस्य प्रतियोगितायां संयोगसम-
घायोभयावच्छेद्यतासत्त्वाद्दोषो धर्मसम्बन्धयोरुपादानम् । तथा च त-
द्भाषप्रतियोगितायां धर्मविधया समवायेन सम्बन्धविधया संयो-
गेन चाऽवच्छेद्यत्वामावाप्ताव्याप्तिरिति भावः । अत्र च क्वचिद्याद-
शसम्बन्धावच्छिन्नेत्यपि द्रष्टव्यमाशङ्क्यस्यानुपादेयत्वात् तेन धू-
मवति तत्तत्संयोगसम्बन्धेन क्वचिसामान्याभावसत्त्वेपि नाव्याप्तिः त-
त्तत्संयोगाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः संयोगसामान्यानवच्छिन्नत्वात्
संयोगत्वस्य सम्बन्धविधयावच्छेदकतावच्छेदकत्व एव तथात्वात् ।
एवं यद्दुर्मावच्छिन्नेत्यत्रापि क्वचिद्यादृशधर्मावच्छिन्नेतिदोषं तेन द-
ण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यादौ तादृशप्रतियोगितायां तदण्डावच्छेद्य-
त्वसंयोगावच्छेद्यत्वोभयाभावाव्याप्तेः । प्रमेयत्वावच्छेद्य-
त्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वाप्रसिद्ध्या प्रमेयवान् वाच्यत्वादि-
त्यादावव्याप्तिरतो विशिष्टाभावमपहाय तादृशोभयाभाव उक्तः । न
च निवृत्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमभिष्टाभावीययद्दुर्मावच्छिन्नप्रति-
योगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तत्सम्बन्धेन तद्दुर्मा-
वच्छिन्नं व्यापकमित्यस्तु धर्मान्तरावच्छिन्नाभावाप्रवेशेन लाघवा-
दिति वाच्यम् । घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्ववान् घटत्वादित्यादावव्या-
प्तेः । तादृशद्रव्यत्वमेवमादाय कथाञ्चित्तत्र लक्षणसमन्वयेपि दधित्व-
विशिष्टप्रमेयवान् स्थूलदधित्वादित्यत्राव्याप्तिः केनापि सम्बन्धेन
हेतुमतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वासम्भवात् । तत्रा-
पि दृश्यन्तस्तनुषोपिक्तसप्रत्यापादिसम्बन्धेन हेतुमतः प्रकृतसाध्या-
नधिकरणत्वे तूक्तक्रमेणापि व्यापकत्वं सुषुचमिति तु विभावनीय-

न्वेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं बोध्यम् । समवायसम्बन्धेन

मिति । तेन सम्बन्धेनेति । न चैवं संयोगेनापि रूपस्य पृथिवीत्वव्यापकत्वापत्तिः तेन सम्बन्धेन रूपाभावप्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धेरिति याच्यम् । तथात्वेपि तेन सम्बन्धेन रूपसामानाधिकरण्याप्रसिद्धैश्च व्याप्तिलक्षणातिव्याप्तिविरहात् यद्भ्रमैत्यत्र घर्मस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वेनापि विशेषणीयत्वाद्वा । न च वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिः तादृशसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धेः । तादृशसम्बन्धस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वपक्ष एवैतन्निरुक्त्वाद्वात् । निरुक्तप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धानवच्छिन्नत्वयद्भ्रमावच्छिन्नत्वोभयामावत्तत्सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वमिति तु न युक्तम् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्यापत्तेः । यद्वा स्वावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणं हेतुवाधिकरणं तादृशप्रतियोगितासामान्ये यद्भर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वयत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वोभयामावत्तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं विवक्षितं वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेपि प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धत्वं सर्वसंमतमेव, चैत्रो न पचतीत्यादौ वृत्त्यनियामकानुकूलत्वसम्बन्धेन पाकविशिष्टाद्याः कृतेरभावस्य चैत्रादावन्वयदर्शनात् । व्यभिचारिणि तु साध्यवत्सामान्याभावप्रतियोगितायामेव तादृशोभयामावच्छिन्नातिव्याप्तिरिति तु नव्याः । ननु व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽप्युक्तक्रमेणैव व्यापकत्वं निर्वाच्यम् । अन्यथा दण्डिमानित्यादौ दण्डित्वादिप्रकारेण व्यापकत्वानुपपत्तेः तथा च प्रमेयवान् घाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिः प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धेः । न च प्रकारित्यादौ तत्प्रसिद्धिः, प्रतियोगितानिष्ठाया एवावच्छेद्यतायाः प्रकृते निवेशनीयत्वात् अन्यथा प्रकारित्वप्रतियोगित्वसाधारणैकावच्छेद्यत्वविरहेण व्यभिचारिण्यतिव्याप्यापत्तेरथ आह समवायेति । ननु स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्दृष्टिमत्त्वेपि प्रकृतसाध्यतायच्छेदकसम्बन्धसा-

मेयसामान्याभावस्य सामान्यादौ सत्त्वान्मेयत्वादेरप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सुलभम् । अत एव समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वादिप्रतियोगिकत्वगुणाद्यनुयोगिकत्वोभयसत्त्वेऽपि द्रव्यं जातेरित्यादौ बन्धिधूमोभयवान् बन्हेरित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वावच्छेदोऽपि च नातिव्याप्तिरित्यापि वदन्ति । प्रतियोगित्वादिश्च स्वरूपसम्बन्धविशेषो न सम्बन्धत्वेन निविष्टः । सामा-

मान्ये तादृशोभयाभावाविवक्षयैश्च सर्वसामञ्जस्ये कृतं धिवक्षान्तरेण घटवान् महाकालत्वादित्यत्र घटीयतादृशविशेषणतार्या पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेण पटाभावस्यैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यसम्भवात्, कालः प्रमेयवान् महाकालत्वादित्यत्र च कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसामान्यस्य व्याप्यवृत्तितया तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यैवानुपादेयत्वेन निर्दोषादतः पूर्वकल्पे दोषान्तरमाह अत एवेति । यद्यपि संयोगमात्रस्यैव द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहाद्बन्धिधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायैव नातिव्याप्तिसम्भाषना, तथापि बन्धिधूमोभयवान् बन्हेरित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वगुणानुयोगिकत्वोभयवत्त्वेन द्रव्यं जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिरिति योजना । विरहेऽपि चेति । चकारस्तु प्रामादिकं इति प्राञ्जः । घस्तुतस्तु संयोगस्य सम्बन्धमात्रस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाप्रसिद्धावपीत्यर्थः । तथा च सम्बन्धमात्रस्यैकप्रतियोगिकापरानुयोगिकसम्बन्धत्वनियमेन बन्धिधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धस्याप्रसिद्ध्या तादृशप्रतियोगिकत्वस्य लक्षणाघटत्वेऽपि बन्धिधूमोभयवान् बन्हेरित्यादौ नातिव्याप्तिः प्रकारित्वादे सम्बन्धत्वे मानाभावादिति तु प्रागेव प्रपञ्चितमस्माभिः । केचिन्नु बन्हेरित्यत्र धूमादिति नातिव्याप्तिरित्यनन्तर चाव्याप्तिर्वेति पाठं कल्पयन्तो द्रव्यं जातेरित्यादावतिव्याप्तिं बन्धिधूमोभयवान् धूमादित्यत्र चाव्याप्तिमेव पूर्वलक्षणे दोषं सद्गमयन्ति । ननु स्वरूपसम्बन्धात्मकप्रतियोगित्वस्य विशिष्टधीजनकत्वरूपसम्बन्धताघटकनियमघटितत्वादात्माश्रयत्वमत आह प्रतियोगित्वादिरिति । आदिना

नाधिकरण्येऽपि सम्बन्धः संयोगत्वादिनैव निविशते । दर्शितञ्च
नियमाघटितमपि सम्बन्धत्वम् । अभावत्वञ्चेदमिह नास्तीदामिदं न
भवतीति प्रतीतिनियामको भावाभावसाधारणः स्वरूपसम्बन्धवि-
शेषः । अतो नाऽभावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः । तदपि वा
नोपादेयं प्रयोजनविरहात् । विषयतातत्त्वादिबन्ध प्रतियोगित्वा-
धिकरणत्वतत्त्वसम्बन्धत्वादयोऽप्यतिरिक्ता एव पदार्था इत्येक
देशिनः ॥

उच्येदकत्वपरिग्रहः । न सम्बन्धत्वेनेति । प्रतियोगित्वादिधर्मान्त-
रप्रकारेण हेतुमग्निष्ठाभावीयत्वप्रकारेणैव वा तत्प्रवेशादिति भावः ।
संयोगत्वादिनैवेति । ननु प्रतियोगितात्वमपि स्वरूपसम्बन्ध एवे-
त्युक्तदोषताद्वयस्थ्यम् किं च वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन हेतुतास्यले-
तेन सम्बन्धेन हेतुसम्बन्धित्वस्यावश्यं प्रवेश एवेत्यतः सम्बन्धत्वेन
निवेशेपि न क्षतिरित्याशयेनाह । दर्शितं चेति । विशेष्यविशेषणत्वा-
न्यविशिष्टधीविषयत्वमेव सम्बन्धत्वमिति भावः । भावभिन्नत्वरूप-
स्याभावत्वस्य प्रवेशे घटत्वाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिरि-
त्याह अभावत्वं चेति । इदमिहेत्यादि । इदं चात्यन्तान्योन्याभावत्व-
योरभावत्वागर्भतामभिप्रेत्य । तयोस्तद्गर्भतायां त्वाह तदपि वेति ।
अभावत्वमपि वेत्यर्थः । अपेरभावोऽर्थः । अतिरिक्तविषयतापक्षस्य
केन चित्स्वीकारात् इष्टान्तता । तत्त्वादीति । विषयतात्वादीत्यर्थः । आ-
दिना प्रकारित्वग्रहः । केचित्तु तत्त्वं तत्ता आदिना चेदन्त्वस्योपग्रहः
तत्त्वेदन्त्वयोः पदार्थान्तरत्वं विना दुर्बलत्वात्तत्रैव पर्यवसानादित्या-
हुः । तत्त्वेति । प्रतियोगितात्वाधिकरणतात्वेत्यर्थः ॥

समाप्तमिदं सिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ।

दीधित्या अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः ।

नन्ववच्छेदकत्वमिह न स्वरूपसम्बन्धविशेषः । सम्भवति लघुौ

जागदीश्या अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः ॥

इह । अनवच्छेदकत्वमित्यत्रात्रयच्छेदकत्वम् । अवच्छेदकत्वपदार्थः । विशिष्टसत्तात्वसमनियतस्य सत्तात्वस्य लघुनापि न विशिष्टाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं गुणादावपि सत्ता नास्तीतिप्रतीतिप्रसङ्गात्, पृथिवीसमवेतत्वासमनियतस्यापि च समवेतत्वस्य पृथिवीसमवेताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनतिप्रसङ्गात्, एवं घटरूपत्वस्यासमनियतमपि रूपत्वं व्यधिकरणसंयोगादिसम्यग्भावाच्छिद्यघटरूपाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमतः समनैयत्यमकिञ्चित्करम्

(१) अत्र अनवच्छेदकैत्यनेति पाठो युक्तः, तस्यैव पूर्वमुक्त्वित्यात् । अत्रेदं बोध्यम् । विशिष्टावच्छेदकत्वाद्युगताऽवच्छेदकतात्वस्याऽभावेन स्वरूपसम्बन्धरूपमनतिरिक्तवृत्तित्वरूप वाऽवच्छेदकत्व पक्षीकृत्य स्वरूपसम्बन्धविशेषत्वाभावे साध्मे क्रमशो बाधसिद्धौ स्यातामित्यवच्छेदकत्वपदार्थत्वेन पक्षता जगदीशैरुक्ता । परमिदं यथाश्रुते, तथात्वेव्यवच्छेदकावच्छेदेन पक्षत्वे सामानाधिकरण्येन बाधस्य सामानाधिकरण्येन पक्षत्वे वा सामानाधिकरण्येन सिद्धे च प्रतिवधकयोजागृह्यत्वात् । किन्तु स्वरूपसम्बन्धविशेष पक्षीकृत्याऽवच्छेदकत्वपदप्रयोगप्रयोजकतात्पर्यावियत्यस्य साध्मत्वमभिवेदम् । तत्र च अभिचारिण्यतिप्रसङ्गे हेतु स च लक्षणगतव्यभिचारिहेतुत्ववृत्तित्वरूप हेतुता च स्वाभ्यपलक्ष्यघटकसाध्मत्वावच्छेदकशिविशेषणीभूताभावप्रतियोगित्वसंसर्गश्च । अतिप्रसङ्गे च प्रमेयभूमात्वादीनामनवच्छेदकत्वरूपमतयात्वम्, तत्र च सम्भवति तदभावादिति हेतु । सयुधर्मेनिरूपितावच्छेदकत्वनिष्ठसम्भवत्वप्रयुक्तगुणनिष्ठतदभाव इति तु तदर्थं । अवच्छेदकत्वे सम्भवत्वञ्च स्वनिष्ठापादकताकाशान्तिविशील्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताप्रतियोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपम् । लघुन्यपि इत्यत्र प्रमेयभूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सम्भवत्वमस्ति इत्यत्र यदि प्रमेयभूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्स्यात्तदा इदं वृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वदित्यापत्त्या स्वाच्छिन्नमेदसत्त्वात्, भूमत्वत्वापत्त्याभावेन तदुद्देशितसत्त्वात्तदवच्छेदकत्व सम्भवदेव । सम्भवत्वस्य च गुणनिष्ठावच्छेदकत्वाभावे स्वाभ्यपवृत्तित्पुतागधिकगुणतावत्त्वसम्बन्धेन प्रयोजकता । एवञ्च कथञ्चिदपि साध्येहेतौर्न सामानाधिकरण्यघटितिरित्येतादृशपक्षसाध्महेतुभवेनाशुमितवैव दीर्घविकृता तात्पर्यमुद्देशमिति दिक् ।

धर्मै गुरौ तदभावात् 'प्रमेयधूमत्वकम्बुग्रीवादिमत्त्वघ्राणग्राह्यगुण-
त्वादेरतयात्वेन तेन रूपेण साध्यताया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् ।
नाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वम् । प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः
प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वेन धूमत्वादेरपि तदतिरिक्तवृत्तित्वात् । न च

यस्यावच्छेदकत्वस्वीकारेऽतिप्रसङ्गाद्यभाव स एवावच्छेदक इत्या-
शयेनाह सम्भवतीति । अतिप्रसङ्गाद्यनापादके लघौ सम्भवतीत्य-
र्थः । प्रमेयधूमत्वस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकर-
णधूमत्वानतिरेकादाह कम्बुग्रीवेति । न च कम्बुग्रीवादिमत्त्व कम्बु-
ग्रीवादिव्यक्तिरेव सा च प्रत्येक हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे-
दिकैवेति कुतोतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । परम्परया सस्थानगतकम्बु-
ग्रीवत्वादिजातिमत्त्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वात् । तस्य च परम्प-
र्यावच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवेन घटत्वस्यैव साक्षात्तथात्वा-
दिति भावः । ननु पृथिवीत्वतेजस्त्वादिना साङ्ख्यात् घटत्व यदि
नाना तदा नैकमपि घटत्व कम्बुग्रीवादिमत्त्वसमनियतमत आह घ्रा-
णग्राह्यति । घ्राणग्राह्यगुणत्वापेक्षया लघोर्ग्राह्यगन्धत्वस्यैवाऽवच्छे-
दकत्व वाच्यमन्यथा परमाणौ गन्धत्वन सह घ्राणग्राह्यगुणत्वस्य स-
मनियतत्वाभावाद्गन्धत्वस्यैव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति भावः ।
अत्र घ्राणग्राह्यगुणत्वं घ्राणग्राह्यत्वे सति गुणत्वाव्यापकजातिमत्त्वं
तेन गन्धत्वस्य लघा समनैयत्य ता पर्यमित्यापि कश्चित् । [अतथात्वन।
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन । तेन रूपेण। प्रमेयधूमत्वादिरूपेणेत्यर्थः]
व्यभिचारिणि । प्रमेयत्वाद्दौ । [सपक्षवृत्तिप्रमेयत्वाद्दौ तेन विरुद्धे
साव्यसामानाधिकरण्याभावाद्नव्याप्त्यभावेऽपि न क्षतिः] नापीति।
तादृशप्रतियोगितायास्तद्व्यक्ति वाचच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वमपि ने-
त्यर्थः । तेन तादृशप्रतियोगिताप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तितया धूम-
त्वादेरवच्छेदकत्वाभावात्तिप्रसङ्गसम्भवा स्वरूपसम्बन्धात्मिकाया
इत्यस्य न र्थयर्थ्यं न चाग्निमग्न्यविरोध इति ध्येयमास्वरूपसम्बन्धा-
त्मिकाया इति । प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वे हेतुः । तत्तदभावप्रतियोग्युभय-
स्वरूपाया इति तदर्थः । तत्तत्प्रतियोगिमात्रस्वरूपत्व सामान्याभाव-
विशेषाभ उया प्रतियोगितयोरविशेषापत्तेरिति ध्येयम् । धूमत्वादे-

तथाविधयत्किञ्चिदेकाभावप्रतियोगितासामान्यशून्यावृत्तित्वं तत्र,
अत एवातिरिक्तसामान्याभावस्याभावे धूमत्वादेरप्यनवच्छेदकत्वा-
पातादग्रे तत्साधनमपि साधु सद्गच्छत इति वाच्यम् । बह्विधदृष्टात्त-

रपीति । तथा च धूमवान् बन्दहेस्तित्यादौ व्याप्तिलक्षणातिव्याप्तिरिति
भावः । न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । तथाविधेति । यत्किञ्चि-
त्पदं व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयलक्षणाभिप्रायेण । तथा च तथावि-
धो हेतुसमानाधिकरणो यो यत्किञ्चिदभावस्तत्प्रतियोगितात्वावच्छि-
न्नाभाववद्वृत्तित्वं तन्नार्थः । तथाविधाभावीयप्रतियांगितासामान्य-
शून्यत्वमप्रसिद्धं सर्वस्यैव वस्तुनस्तादृश्यावत्त्वाद्यवच्छिन्नाभावप्र-
तियोगितावत्त्वाद् अत उक्तं यत्किञ्चिदिति । समनियताभावयोरैक्यानु-
पगमाद्य घटादिसामान्याभावस्यैव घटीयादिसंयोगसम्बन्धेन प्रमे-
यादिसामान्याभावतया पुनर्नाप्रसिद्धिः । एकधर्मावच्छिन्नार्थकशैक-
पदमव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयनिरुक्त्याभिप्रायेण । तथाविधा या
एकधर्मावच्छिन्ना प्रतियोगिता तत्सामान्यशून्यावृत्तित्वमिति योज-
नया यत्प्रतियोगिताया अवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानधिकरणत्वं हे-
तुमतस्तत्प्रतियोगिताया अवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
सामान्यशून्यत्वं तन्नार्थं इति वस्तुगतिः । एकपदं शृङ्गग्राहिकतया
तत्तदभावप्रवेशार्थमिति तु रिक्तं यच्च, तन्निवेशे हेतुसमानाधिकर-
ण्यप्रवेशस्य वैयर्थ्यात् [तन्निवेशे वैयर्थ्यात् यत्किञ्चित्पदेनैव तल्लभात्],
इति ध्येयम् । यद्यपि प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ समवायेन सा-
ध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगि-
तासामान्यशून्यत्वाप्रसिद्धेः तादृशाभावान्तरस्य निरुक्तप्रतियोगि-
तानवच्छेदकतायाः प्रमेयत्वे सत्त्वात् । तथापि तादृशयत्किञ्चिदेका-
भावप्रतियोगितात्वं यद्धर्मव्यापकतावच्छेदकं तत्त्वं विवक्षितम् ।
अस्ति च प्रमेयत्वव्यापकत्वं प्रमेयसामान्याभावप्रतियोगितायामि-
त्यदोषः । तत् । अवच्छेदत्वम् । अत एवेति । यत्किञ्चिदेकाभावव्य-
क्तैः प्रवेशादेवेत्यर्थः । यदि सामान्याभावो नास्ति तदा बह्विधमिष्ट-
तत्तद्धूमाभावप्रतियोगितासामान्यशून्ये धूमान्तरे वर्तमानतया धू-
मत्वस्य निरुक्तावच्छेदकत्वं न स्यादिति व्याप्तिलक्षणातिव्याप्तिनिरा-

द्वित्वतार्णतार्णदहनटात्तद्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रति-
योगितानतिरिक्तवृत्तित्वादावातप्रसङ्गात् । एतेनान्यूनवृत्तित्व-
विशेषितमपि परास्तम् । अत एव नानाप्रतियोगिवृत्त्येकप्रतियो-
गिताङ्गीकारेऽपि न निस्तारः । लघुरूपसमनियतगुरुरूपेण साध्य-
तायां सद्धेताव्याप्तिः तादृशतदवच्छिन्नत्वावसिद्धेरिति चेन्न ।
प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् । स्वस-

सार्थमेव सामान्याभावः साध्यिष्यत इति । तथा च धूमसामान्या-
भावस्यैव हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितासामान्यशून्य घटादा-
यवृत्त्या धूमत्वस्यावच्छेदकत्वमिति भावः । ननु तादृशप्रतियोगिता-
या अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं वाच्यं बह्वित्वं तु घटवृत्ततादृशप्रति-
योगितान्यूनवृत्त्यत आह । तार्णतार्णोति । अतिप्रसङ्गादिति ।
तथा च व्याप्तिलक्षणासम्भव इति भावः । [एतेनेति क्वा-
चित्कम् । तत्र] एतेन । तार्णतार्णोभयाभावमादाय दत्तदोषेण ।
सामान्याभावप्रतियोगित्वमेकमेव समस्तप्रतियोगिवृत्ति इति त-
दनतिरिक्तवृत्त्येव धूमत्वमतो नोत्तातिव्याप्तिरिति प्रगल्भोक्तं दूष-
यति । अत एवेति । उक्तरीत्या बह्वित्वादेरवच्छेदकत्वप्रसङ्गादेवे-
त्यर्थः । ननु प्रतियोगितानवच्छेदकमित्यत्रावच्छेदकत्व स्वरूपसम्ब-
न्ध एव वाच्यम् स्वावच्छेद्यप्रतियोगिताकत्वेन च साध्यतावच्छेदक
पुनर्विशेषणीयमतो गुरुधर्मण साध्यताया नातिव्याप्तिरत आह ल-
घुरूपेति । ननु घटवान् महाकालत्वादित्यादायव्याप्तिभियेव गुरुरूपे-
ण साध्यतायामतिव्याप्तिभियापि प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटित
लक्षणं वाच्यमतस्तदपि दूषयति लघुरूपेत्यादिनेत्यपि कश्चित् । बह्वि-
त्वादि लघुरूपसमनियत यत्प्रमेयबह्वित्वादि क ताद्रूप्येण साध्यतायां
धूमादायव्याप्तिरित्यर्थः । प्रतियोगितावच्छेदकेति । हेतुसमानाधि-
करणाभाघप्रतियोगिताया यदवच्छेदक तदभाववदवृत्तित्वस्य मूलस्थ-
प्रतियोगितावच्छेदकान्तेन विवक्षितत्वादित्यर्थः । अप्र च येन सम्ब-
न्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्व तैनेव तदभावो ग्राह्यस्तेन धूमादिम-
न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य घटत्वाद् कालिकादिसम्बन्धे-

मानवृत्तिकश्चावच्छेदकं ग्राह्यम् । तत्त्वञ्च स्वपर्याप्त्यधिकरणपर्या-

नाभाववत्यात्मादौ बह्वित्वादेः समवायेनावृत्तावपि नोक्तावच्छेद-
कत्वम्, न वा धूमत्वादेः संयोगादिसम्बन्धेन स्वाभाववति समवेत-
त्वेप्यवच्छेदकत्वहानिः । यत्तु साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन
तदभावो ग्राह्य इति । तत्तुच्छम् । धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यवान् व-
ह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः । लघुतया हेतुमन्निष्ठातादृशप्रमाविशेष्याभावप्र-
तियोगितावच्छेदकीभूतस्य धूमत्वादेः स्वरूपसम्बन्धेनाभाववति
धूम एव तादृशप्रमाविशेष्यत्वस्य वृत्तेः । तद्वदवृत्तित्वं च स्वरूपस-
म्बन्धेन तद्वति साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनावर्तमानत्वं नातो
धूमत्वाभावस्यैव कालिकसम्बन्धेनाश्रये धूमे समवायेन स्वरूपस-
म्बन्धेन च तदाश्रये स्पन्दादौ कालिकविशेषणतया धूमत्वस्य वर्त-
मानत्वेप्यवच्छेदकत्वहानिः । न च तथापि समवायेन प्रमेयस्य
साध्यतायां भावत्वादावतिव्याप्तिः प्रमेयत्वरूपस्यावच्छेदकस्या-
भावाप्रसिद्ध्या प्रमेयाभावस्य लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यम् । हेतु-
मन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्भ्रमान्यूनवृत्ति तत्त्वस्यैव विव-
क्षितत्वात् । अत एव समवायेन सत्ताश्रयस्य साध्यत्वेपि तादृशाव-
च्छेदकीभूतस्य सत्त्वस्याभाववति सामान्यादौ साध्यतावच्छेदक-
ताघटकीभूतसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धावपि भावत्वादिहेतौ
नातिव्याप्तिः । इदं तु चिन्त्यते । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकानतिरि-
क्तवृत्तिभिन्नत्वापेक्षया नञर्थद्वयाप्रवेशेन लाघवात्तादृशावच्छेदकं
यद्यत्तत्प्रत्येकातिरिक्तवृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकस्य विशेषणं व-
क्तुमुचितमिति । ननु धूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं य-
द्ब्रह्मादिनिष्ठं तार्णातार्णदहनोभयत्वं यावन्त्वं वा तदनतिरिक्तवृत्त्ये-
व बह्वित्वादिकमिति व्याप्तिलक्षणमसम्भधीत्यत आह स्वसमानेति ।
स्वमनतिरिक्तवृत्तित्वेनाभिमतम् । तथा च स्वसमानवृत्तिकं यद्देतु-
मन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तदनतिरिक्तवृत्तित्वमर्थः । याव-
त्त्वस्य बह्वित्वव्यापकत्वेपि बह्वित्वसमानवृत्तिकत्वाभावादेव न तस्य
तादृशावच्छेदकत्वमिति भावः । ननु स्वसमानवृत्तिकत्वं स्वान्यून-
नतिरिक्तवृत्तित्वम्, तथा च बह्विनिष्ठयावत्त्वादेरपि समवायादिना व-

सिद्धिचित्तकत्वम् । यावत्त्वादिकन्तु न तथा । पर्याप्तिश्चायमेको घट
इमौ द्वावितिप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेष एव । त्रित्वा-
दिकमपि न द्वित्वादिसमानवृत्तिकमिति द्वित्वादिना साध्यतायां

न्हित्वादिसमानवृत्तिकत्वमेवात आह तत्त्वं चेति । [स्वसमानवृत्ति-
कत्वं चेत्यर्थः ।] स्वपर्याप्तीति । न च वन्हित्वपर्याप्त्यधिकरणे या-
वत्येव घटौ बह्विवृत्तियावत्त्वादेः पर्याप्तत्वाद्बह्वित्वस्यावच्छेदकत्वं
दुर्धारमिति वाच्यम् । स्वपर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकत्व-
स्योक्तत्वात् । बह्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूततत्तद्बह्वित्वावच्छेदेन याव-
त्त्वादेरपर्याप्तत्वात् । न चैवमनतिरिक्तवृत्तित्ववैयर्थ्यम्, वन्हित्वप-
र्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकतत्तद्बह्वित्वान्यतरत्वादिकमादाय
वन्हित्वस्यापि पारिभाषिकावच्छेदकत्वापत्तेरिति भावः । याव-
त्त्वादिकमिति । आदिना तार्णातार्णोभयत्वादिसंग्रहः । न तथेति ।
न वन्हित्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तिवृत्तिकमित्यर्थः । ननु पर्याप्तिः सम-
वायः स च तार्णातार्णोभयत्वादावप्यक्षन एवेत्यन आह पर्याप्ति-
श्चेति । अयमेको घट इति एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन घटत्वस्य प-
र्याप्तिं दर्शयितुम्, इमौ द्वावित्युभयवृत्तिधर्मावच्छेदेन द्वित्वस्य प-
र्याप्तिं दर्शयितुम् । अन्यथा द्वौ द्वित्ववानिति प्रतीत्योरविशेषप्रस-
ङ्गादिति भावः । न चायमेक इत्यादिप्रतीतेः समवायेनैवोपपत्तौ ए-
कत्ववन्हित्वादेः पर्याप्तिसम्बन्धसत्त्वे मानाभावात्ताद्रूप्येण साध्यता-
यां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । इदंत्वावच्छिन्न एव व-
न्हित्वमेकत्वं च पर्याप्तं न तु द्वित्वमित्याद्यनुभवादेव तदभ्युपगमा-
दिति भावः । व्यासज्यवृत्तित्वतदन्यत्वान्यतररूपेणैव स्वसमानवृ-
त्तिकत्वोक्त्यापि वन्हित्वादिधारणसम्भवे स्वपर्याप्तीत्यादिपर्यन्तानुधा-
वनस्य प्रयोजनमाह त्रित्वादिकमिति तथा च घूमवन्निष्ठाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकस्य बह्विधूमघटत्रितयत्वस्य व्यासज्यवृत्तितया स्वस-
मानवृत्तिकस्य तस्यैवानतिरिक्तवृत्तित्वं बह्विधूमोभयत्वस्यापीति
ताद्रूप्येण स्वसमानवृत्तिकत्वोक्तौ बह्विधूमोभयवान् धूमादित्यादावेव
व्याप्तिलक्षणाव्याप्तिः स्यादिति भावः । यद्यपि तार्णातार्णोभयत्वाद्यव-

च्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्यन्ध पर्याप्तिरेव न तु
समजाय तार्णमात्रसत्त्वेपि तार्णान्तार्णोभय नास्तीतिप्रतीते तथा च
प्रतियोगितावच्छेदकताघटकपर्याप्तिसम्यन्धेन तादृशोभयत्वाद्यभा-
ववति प्रत्येकवह्नौ वृत्तिमत्त्वादेव वह्निघादेरवच्छेदकत्वासम्भवात्
स्वसमानवृत्तिकेति व्यर्थम् । तथापि प्रत्येकवह्नौ पर्याप्तिसम्यन्धेनापि
न तार्णान्तार्णोभयत्वादेरभाव किं तु घटादायेव । अन्यथा तत्सम्य-
न्धेन प्रत्येकावृत्तिधर्मस्य तत्सम्यन्धेन समुदायावृत्तित्वनियमात् उ-
भयत्रैव प्रत्येक द्वित्वाभावसत्त्वादिमौ न द्वावित्यपि प्रतीत्यापत्ते ।
न चैवमथ द्वावित्यपि प्रत्यक्षप्रतीति प्रमा स्यादेकव्यक्तावपि द्वित्व-
स्य पर्याप्तिसम्यन्धेन सत्त्वादिति वाच्यम् । मूलावच्छिन्नो वृक्ष क-
पिसयागीत्यादिप्रतीतेर्मूलावच्छेद्यसमजायेन कपिसयोगाद्यवगाहि-
त्यनुक्तप्रतीतेरपीदन्त्वावच्छेद्यपर्याप्तिसम्यन्धेन द्वित्वावगाहित-
या प्रमात्वायोगात् । एकव्यक्तेरिदन्त्वावच्छेद्यपर्याप्तिसम्यन्धेन द्वि-
त्वरहितत्वात् । अत एवायं न द्वावित्यादिप्रतीते प्रमात्वमुपपद्यते
इदन्त्वावच्छेद्यपर्याप्तिसम्यन्धेन यो द्वित्वस्याभावस्तद्वति तदवगाहि-
त्वात् । न चेदन्त्वावच्छेद्यपर्याप्त्यप्रसिद्धिः, एकत्ववह्नित्वादौ तत्सौ-
लभ्यात् । एकत्व वह्नित्व चेदन्त्वावच्छिन्ने पर्याप्त न तु द्वित्यादिक-
मित्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् । न चैकस्य द्वित्वपर्याप्त्यधिकरणत्वे
घटद्वयवृत्त्येपि गृहादानत्र घटाविति प्रतीति प्रमा स्यादिति वाच्य-
म् । तद्गृहनिष्ठे घटे घटद्वयत्वावच्छेदेन तद्गृहवृत्तित्वविरहात्
घटद्वयत्वावच्छेदेन तद्गृहवृत्तित्वावगाहि-या प्रोक्तप्रतीतेर्ममत्वा-
त् । अत एव घटौ न तद्गृहनिष्ठावित्याकारकधीस्तत्र प्रमा तद्गृह-
स्थितस्यापि घटस्य घटद्वयत्वावच्छेदेन तन्निष्ठत्वाभावसम्भवात् ।
घटपटयोर्न घटत्वमित्यादिप्रतीते प्रमात्वानुरोधेन व्यासज्यवृत्तिध-
र्मावच्छिन्नाधिकरणताकस्य प्रतियोगिमत्यपि तदभावस्य सर्वसंम-
तत्वात् । न च घटत्वादौ घटपटोभयवृत्तित्वाभाव पर्योक्तप्रतीतिधि-
पय । सामान्यघटयोर्न समजायेन घटत्वमित्यादौ सामान्यघटोभय-
समवेत्त्वाप्रसिद्ध्या तदभावस्य भानासम्भवादिति सम्प्रदाययिद् ।
परे तु तदन्तरिकवृत्तित्वमत्र न तदभावप्रदवृत्तित्वम्, तथा मनि
हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्बहिर्भूमाभवत्प्रत्येक तद-
भावनान्यबहिर्भूमाश्चति तदुभयवृत्तित्वस्यैव बहिर्भूमाभयत्वे सत्त्वात्

ताद्रूप्येण साध्यतायां बह्वधादिहेतावतिव्याप्त्यापत्तेः । किन्तु तादृ-
 शप्रतियोगितावच्छेदकवती यावती व्यक्तिस्तद्भेदकूटवदवृत्तित्वमेव
 तथात्व वाच्यम् । तथा च बहिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिरेव तादृशा-
 वच्छेदकीभूत यत्तार्णातार्णोभयत्वादिक तद्वतो निखिलग्रहे प्रत्येक-
 भेदकूटवृत्ति बह्वित्वस्यावृत्तेरत स्वसमानवृत्तिकत्व देयमवेति वद-
 न्ति । तच्चुच्छ्रमाहेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक यद्ब्रूमत्व त-
 दभाववति पर्याप्तिसम्बन्धेन बह्विधूमोभयत्वस्यावृत्तित्वादेव ताद्रूप्ये-
 ण साध्यतायां बहिहेतावतिव्याप्त्यभावाद् भेदकूटनिवेशव्यर्थतापा-
 तादिति । केचित्तु तार्णातार्णोभयं नास्तीतिप्रतीतौ प्रतियोगिताव-
 च्छेदकतानिर्वाहक समवाय एव सम्बन्धो भासते न तु पर्याप्ति
 दण्डिपुरुषत्वाश्रयस्य सत्त्वेपि तदवच्छिन्नाभाववत्तादृशोभयत्वाश्रय-
 स्य तार्णमात्रस्य सत्त्वेपि तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावो न विरुद्धस्त-
 दवच्छिन्नाधिकरणतया सार्धमेव तस्य विरोधात् एव च यथाश्रुत-
 मेव सम्यगित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । समवायेन तद्वतोऽधिकरणे तदव-
 च्छिन्नानधिकरणत्वस्यासम्भवात् । वस्तुतस्तु समवायेन प्रमेयसा-
 ध्यके भावत्वादिहेतावतिव्याप्तिवारणार्थमवश्य प्रतियोगितावच्छे-
 दकानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यस्य हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक
 यदन्यूनवृत्ति तत्त्वमर्थो वाच्य तत्रान्यूनवृत्तित्वं न प्रतियोगिताव-
 च्छेदकनाघटकसम्बन्धेन वाच्यम् । बह्विधूमोभयवान् बह्वेरित्यादा-
 वतिव्याप्त्यापत्तेः । हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक यद्बह्विधू-
 मोभयत्वं तस्य तादृशपर्याप्त्याधिकरण यद्बह्विधूमोभय तत्प्रत्येकनि-
 ष्टस्य पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वेन तन्न्यूनवृत्ति-
 वात् । किन्तु स्वावच्छिन्नप्रतियागित्त्रसम्बन्धेनैव तथात्व वाच्यं,
 तथा च बह्विनिष्ठयावत्त्वतार्णातार्णोभयत्वादेरपि स्वावच्छिन्नप्रति-
 योगित्त्रसम्बन्धेन बह्वित्वादिक प्रत्यन्यूनवृत्तित्वात् बहिमान् धूमा-
 दित्यादौ बह्वित्वादेरवच्छेदकत्ववारणाय स्वसमानवृत्तिकत्वेनाय-
 च्छेदक विशदणीयमिति युक्तमुत्पश्याम । ननु प्रतियोगितावच्छे-
 दकानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकत्व यदि प्रतियोगि-
 तानतिरिक्तवृत्तित्वरूपं तदा तार्णातार्णोभयत्वावच्छिन्नाभावमादाय
 बहिमान् धूमादित्यादौ बह्वित्वमपि पारिभाषिकावच्छेदक स्यादत
 आह । घटवमिति । प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटिनलक्षणे गुरु-

नाव्याप्तिः । घटकञ्चावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः । एवञ्च
यद्दर्मावच्छिन्नेसत्र यद्दर्मान्धूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नेति वक्तव्यम्, तेनो-
क्ताव्याप्तिनिरासः । वस्तुतस्तु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदस-

रूपेण साध्यतायामव्याप्तिमपाकर्तुमाह एव चेति । ननु धूमत्वमेक-
स्मिन्नेव धूमे पर्याप्तमित्यादिप्रतीतेः प्रत्येकवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकर-
णताकत्वावगाहितैयवोपपत्तौ धूमत्वादेः पर्याप्तिसम्बन्धत्वे माना-
भाव इति धूमवान् बहोरित्यादावतिव्याप्ति स्वपदेन धूमत्वस्य गृ-
हीतुमशक्यत्वात्, एव सत्तात्वस्य विशिष्टसत्तात्वानतिरिक्तवृत्तितया
सत्त्वादिसाध्यकजातिमत्त्वादिहेतावव्याप्तिश्चेत्यत आह वस्तुतस्ति-
ति । तदवच्छिन्नेति । हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूततत्तद्-
र्मावच्छिन्नाभाववत्यसम्बद्ध यद्दर्मावच्छिष्ट सामान्य तदेव पारिभाषि-
कावच्छेदकमित्यर्थः । अत्र तदाश्रयप्रतियोगिकाभावेत्युक्तौ ताह-
शधूमत्वाश्रयप्रतियोगिकोभयामावादिमति प्रमेयधूमत्वविशिष्टस्य
सम्बद्धतयाऽवच्छेदकत्व न स्यात्किं तु गगनत्वादेरेव तथात्व स्या-
दत उक्त तदवच्छिन्नेति । प्रतियोगित्व साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
ग्राह्यम्, तेनाय घट एतत्त्वादित्यादौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदक पटत्र सम्बन्धसामान्येन कालिकसम्बन्धेन वा तदवच्छिन्ना-
भाववति नित्यगुणगगनादौ घटत्वत्वविशिष्टस्यासम्बद्धत्वेपि ना-
व्याप्ति । पर्यतादेरुत्पत्तिकालान्च्छेदेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नधू-
माभाववत्त्वात् तत्र च धूमत्वविशिष्टस्य सम्बद्धत्वात् तदसम्बद्ध-
स्वविशिष्टसामान्यक गगनत्वादिकमुपादाय धूमवान् बहोरित्यादा-
वतिव्याप्तिरत प्रतियोगिव्याधिकरणत्वेन तदवच्छिन्नाभावो विशे-
ष्यः । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना-
सम्बन्धी तदवच्छिन्नाभाववान् ग्राह्य इति तु पर्यवसितार्थः । तेन
संयोगसम्बन्धावच्छिन्नधूमामावस्यैव धूमवत्पर्यतादौ समवायादिस-
म्बन्धेन प्रतियोगिव्याधिकरणत्वेपि धूमत्वस्य नावच्छेदकत्वहानि, न
घा द्रव्य घटत्वादित्यादौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक यद्-
घटभिन्नद्रव्यत्रय प्रतियोग्यनधिकरणे तदवच्छिन्नाभाववति गु-
णादौ द्रव्यत्वत्वविशिष्टस्यासत्त्वेऽप्यव्याप्ति । वस्तुतो निरुक्तप्रति-

षोडशप्रतिकरणत्वमेव तदवच्छिन्नाभाववतः साध्यतावच्छेदकस-
 म्यन्धेन वाच्यं न तु प्रतियोगितायास्तत्सम्यन्धावच्छिन्नत्वम्, वृ-
 त्तनियामकसम्यन्धेन साध्यतायां तत्सम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वा-
 प्रसिद्ध्या व्याप्तिप्रसङ्गादिति ध्येयम् । न च घटवान् महाकालत्वादि-
 त्यादौ तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं यद्गगनत्वं तदवच्छिन्नाभाव-
 स्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रसिद्ध्याव्याप्तिरिति वाच्यम् । अत्रापि
 साध्यतावच्छेदकसम्यन्धसामान्ये तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिक-
 त्वयदनुयोगिकत्वोभयाभावस्तदसम्बद्धत्वस्य विवक्षितत्वात् । तद-
 सम्बद्धत्वमपि साध्यतावच्छेदकसम्यन्धेन सम्बद्धत्वसामा-
 न्याभावो धोष्यः । तेन घटत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति घ-
 टत्वगगनत्वविशिष्टस्यापि यथाकथञ्चित्तादात्म्यादिना सम्बद्ध-
 तया न पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धिनिवन्धनो व्याप्तिलक्षणास-
 म्भवः । [न चा तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतमहानसीयवन्धि-
 त्वावच्छिन्नाभाववति जलादौ बन्धित्वविशिष्टस्यासम्बद्धत्वाद्बन्धि-
 मान् धूमादित्यादावव्याप्तिः] धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकी-
 भूततत्तद्बन्धित्वावच्छिन्नाभाववति बन्धित्वविशिष्टस्य तत्तद्बन्धेरस-
 म्बद्धत्वाद्बन्धिमान् धूमादित्यादौ बन्धित्वमप्यवच्छेदकं स्यादतः सा-
 मान्यपदम् । ननु कालिकादिसम्यन्धेन गगनत्वविशिष्टं घटादि तस्य
 तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतगगनत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति, साध्य-
 ताघटकसंयोगादिसम्यन्धेन सम्बद्धत्वात् पारिभाषिकावच्छेदकाप्र-
 सिद्ध्या व्याप्तिलक्षणासम्भवः । न च साध्यतावच्छेदकताघटकस-
 म्यन्धेन स्ववैशिष्ट्याभिधानाद्यैः दोषः । पुरुषनिष्ठसंयोगसम्यन्धेन
 दण्डवतः कालिकविशेषणतया साध्यतायां महाकालत्वहेतावव्या-
 प्त्यापत्तेः । गगनत्वादे. पुरुषनिष्ठसंयोगसम्यन्धेनावृत्त्या पारिभाषि-
 कावच्छेदकाप्रसिद्धेः । न च हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
 तादृशसम्यन्धावच्छिन्नं तेनैव सम्यन्धेन स्ववैशिष्ट्याभिधानात् घ-
 टत्वगगनत्वाद्यौ पारिभाषिकावच्छेदकत्वं सुलभमिति वाच्य-
 म् । धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वात् बह्वैरित्यादौ साध्यतावच्छे-
 दकमपेक्ष्य लघोर्धूमत्वस्यैव समवायेन हेतुमन्निष्ठसंयोगसम्यन्धाव-
 च्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया समवायेन च धूमत्वप्रकार-
 कप्रमाविशेष्यत्वस्यावृत्त्या तस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावप्रस-

म्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यम् । अत

द्वात् । न च साध्यत्वतादृशप्रतियोगित्वयोरन्यतरावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव स्ववैशिष्ट्यस्य विवक्षणाप्रोक्ताव्याप्यतिव्याप्याः प्रसहति वाच्यम् । तादात्म्येन धूमवतः संयोगेन साध्यतायां द्रव्यत्वादायतिव्याप्यापत्तेः । धूमापेक्षया लघुत्वेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्भूमत्वं तदवच्छिन्नाभाववति [तत्तत्परमाणौ] प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसमवायसम्बन्धेन धूमविशिष्टस्य परमाणोः साध्यताघटकसंयोगसम्बन्धेन सम्बद्धतया धूमस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वविरहादिति चेत् । अप्राहुः । यद्यत्सम्बन्धेन यद्भूमविशिष्टसामान्यं निरुक्तधर्मावच्छिन्नाभाववति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनासम्बद्धं तत्तत्सम्बन्धेन तत्तद्भर्मावच्छिन्नविशेष्यतामिश्रं यत्साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नं विशेष्यत्वं 'तदवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकधर्मचत्त्वस्य विवक्षितत्वाप्रोक्तदोषः । समवायेन घटित्यावच्छिन्नविशेष्यतायाः स्वरूपादिसम्बन्धेन गगनत्वावच्छिन्नविशेष्यतामिश्रत्वादेवावच्छेदकाप्रसिद्धिनिवन्धनासम्भवस्य व्युदासादिति । नन्वेवमपि विशिष्टसत्तावान् जानेरित्यादावतिव्याप्तिः तादृशद्रव्यत्वाद्यभाववति गुणादौ विशिष्टसत्त्वस्य सम्बद्धत्वात् । स्वस्य तादृशधर्मावच्छिन्नाभाववन्निष्ठसम्बन्धितानवच्छेदकत्वविवक्षया कथञ्चित्तत्रातिव्याप्तिवारणेपि सत्तावान् भावत्वादिस्यादावतिव्याप्तिः । सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभाववति सामान्यादौ साध्यताघटकसमवायसम्बन्धेन सम्बन्धित्वाप्रसिद्धेः सत्तात्वस्य निरुक्तावच्छेदकत्वामावात् । न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये तदवच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वयद्भर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोभयाभावसत्त्वं विवक्षितमतो नोक्तदोषः । तथासति प्रमेयधूमवान् घट्टेरित्यादावतिव्याप्यापत्तेः । धूमत्वघटिततादृशोभयत्वापेक्षया प्रमेयधूमत्वघटिततादृशोभयत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरित्यस्वरसादाह स्वविशिष्टेति । एवं पारिभाषिकावच्छेदकत्वेनाभिप्रेतम् । तथा च हेतुसमानाधिकरणमायप्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टस-

म्यन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं स एव पारिभाषिकावच्छे-
 दक. तदन्यत्र साध्यतावच्छेदकविशेषणमिति भाव । अत्र स्ववि-
 शिष्टसम्यन्धित्व साध्यतावच्छेदकसम्यन्धेन ग्राह्यम् । तेन प्रतियो-
 तावच्छेदकमात्रस्यैव यथाकथञ्चित्सम्यन्धेन यत्स्वविशिष्टसम्यन्धि
 तन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि न पारिभाषिकावच्छेदकाप्र-
 सिद्धि । अभावश्चात्र प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्य । तेन घटत्वाद्यव-
 च्छेदकमात्रस्यैव स्वविशिष्टसम्यन्धिनिष्ठसयोगसम्यन्धावच्छिन्नाभा-
 वप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्या बहिमान्
 धूमादित्यादौ नाव्याप्ति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्यन्धेन प्रतियोगिता-
 वच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यसम्यन्धित्वं स्वविशिष्टसम्यन्धिनो विशेषण
 देयमिति तु फलितार्थ । तेनाऽभावमात्रस्यैव यथाकथञ्चित्कालिका-
 दिसम्यन्धेन प्रतियोगिन सम्यन्धिनिवृत्तावपि न क्षति न वा हेतुम-
 न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूताविशिष्टसत्तात्वादे सत्तात्वाद्य-
 वच्छिन्नसम्यन्धिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छे-
 दकत्वेपि सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्ति । तादृशाभावप्रतियोगि-
 त्वन्तु साध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्न ग्राह्यम् । न न घटत्वादे-
 रपि स्वविशिष्टसम्यन्धिनिष्ठसमघायाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकर-
 णाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि बहिमान् धूमादित्यादाववच्छेद-
 काप्रसिद्धिनिवन्धनो दोष । यस्तुत पूर्ववदिहापि साध्यतावच्छेद-
 कसम्यन्धेन निरुक्तप्रतियोग्यसम्यन्धित्वमेव स्वविशिष्टसम्यन्धिनो
 वाच्यम् । तेन वृत्त्यनियामकसम्यन्धेन साध्यतायां तादृशसम्यन्धा-
 वच्छिन्नप्रातयोगित्वाप्रसिद्धावपि नाव्याप्ति । [प्रतियोगितानव-
 च्छेदकमित्यत्रावच्छेदकत्व हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
 च्छेदकताघटकसम्यन्धेन बोध्यम् । तेन घटत्वादर्विपयितासम्यन्धेन
 घटत्वादिविशिष्टस्य ज्ञानादे सयोगेनाभावस्य प्रतियागिव्यधिकर-
 णस्य घटादिविशिष्टसम्यन्धिनिष्ठस्य प्रतियोगिताया विपयितास-
 म्यन्धेनावच्छेदकत्वेपि न तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धि ।] ननूक्तपा-
 रिभाषिकावच्छेदकत्वद्वयस्य प्रवेशे मूलोक्तप्रतियोगिव्यधिकरणस्य
 प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणार्थकत्वं विफल-
 म्, हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य द्रव्यत्वत्वादेर्विशिष्ट-
 सत्तात्वाद्यवच्छिन्नमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादेव विशि-

ष्टसत्तावान् जातेरित्यादायतिव्याप्यभावात् । न च संयोगेन घटा-
द्यभावस्यैव तत्समनियतघटविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावत्वात् तत्प्रति-
योगित्वावच्छिन्नस्य च वाच्यत्वस्य सर्वत्र सत्त्वात् प्रतियोगिव्याधि-
करणाभावस्यैवाप्रसिद्धिः स्यात्, यदि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशो न स्यादिति वाच्यम् । यत्प्रतियो-
गित्वावच्छिन्नस्यानधिकरणं हेत्वधिकरणं तत्प्रतियोगितावच्छेदकी-
भूतधर्मो यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदकस्तत्पारिभाषिकावच्छेदकमित्यस्य निर्दोषत्वात् । घटा-
भावस्य घटविशिष्टवाच्यत्वाभावस्वरूपत्वेऽपि तस्य घटत्वावच्छिन्नं
यत्प्रतियोगित्वं तदाश्रयव्यधिकरणत्वस्य सुलभत्वादिति । न च त-
त्रावच्छेदकभेदेऽपि प्रतियोगितैक्यं युक्तम्, घटपटाद्यभावानामप्येक-
प्रतियोगिताकत्वापत्तेरिति चेत् । अत्र प्राञ्चः । यत्प्रतियोगिताभ्या-
नधिकरणं हेत्वधिकरणं तत्प्रतियोगितावच्छेदकेत्याद्यभिधाने बहि-
मान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः । स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतियोगिता-
याः प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वात् । बह्वित्वावच्छिन्नाभावीर्यं महानसीयव-
ह्निनिष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तदवच्छिन्नानधिकरणहेतुमत्पर्वतादिनिष्ठ-
वह्निसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवह्नित्वादेः स्वविशिष्ट-
सम्बन्धिनिष्ठनिरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे तु
तादृशप्रतियोगिताया अवच्छेदकं यद्वह्नित्वादिकं तदवच्छिन्नानधि-
करणत्वं न हेतुमतः पर्वतादेरित्यदोष इत्याहुः । परे तु प्रतियोगि-
भेदेऽप्येकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता लाघवादेकैवोत्तमते बन्धिमा-
न् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः परं तु तद्रूपान्यत्त्वविशिष्टसत्ता-
वान् रूपत्वादायतिव्याप्तिरेव स्याद्यदि प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावो मौलो न स्यात्, प्रतियो-
ग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य घटत्वादेः
सर्वस्यैव तद्रूपान्यत्त्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वेन तादृशसत्तात्वस्य पारिभाषिकानवच्छेदकत्वा-
दिति प्राहुः । इदन्त्ववधातव्यम् । अत्रापि लक्षणे हेतुमन्निष्ठाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्सम्बन्धेन यादृशयादृशधर्मविशिष्टसम्-
बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्तत्सम्बन्धेन तादृशतादृशधर्मा-

यच्छ्रवणविशेष्यतान्यसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छ्रवणविशेष्यतावच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छेदके द्रष्टव्यम्, नातः प्रागुक्तदोषाणामवकाशो न वा महानसीयवह्नित्वादेः पारिभाषिकावच्छेदकतया तदन्यत्वस्य वह्नित्वादावसत्त्वेपि वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, विशिष्टवह्नित्याभिन्नस्यापि वह्नित्वस्य विशिष्टवह्नित्यावच्छ्रवणविशेष्यतावच्छेदकत्वानपयात् । ननु घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिः गगनत्वादिविशिष्टस्य कालिकादिसम्बन्धेन सम्बन्धप्रसिद्ध्या पारिभाषिकावच्छेदकत्वासम्भवात् । न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यादृशधर्मावच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वयद्गर्भविशिष्टप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्तत्त्वं विवक्षितं तच्च गगनत्वाद्गौ सुलभमिति वाच्यम् । तथासति प्रमेयधूमवान् बहेरित्यादावतिव्याप्तेरित्युक्तत्वात् । धूमत्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वघटिततादृशोभयत्वापेक्षया प्रमेयधूमत्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वघटिततादृशोभयत्वस्य गुरुत्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरिति चेत् । अत्र वदन्ति । स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वानि विशिष्टोपादाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूततत्तद्गर्भावच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वस्य यद्गर्भविशिष्टप्रतियोगिकत्वव्यक्तीनां प्रत्येकस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस धर्मः पारिभाषिकावच्छेदकः । प्रमेयधूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वघटितोभयत्वस्य गुरुतया प्रतियोगितानुवच्छेदकत्वेपि तत्तद्गर्भप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभावकूटमादायैव नातिव्याप्तिः । कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ च गगनत्वमेव तादृशावच्छेदकमादाय लक्षणासम्बन्ध इति । वस्तुतस्तु हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्मः प्रतियोगिव्यधिकरणतदवच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन साध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नसम्बन्धितानिरूपितविशेषणतया यद्गर्भविशिष्टसम्बन्धित्वसामान्याभावस्तत्त्वे यद्गर्भ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वसामान्यस्य प्रकृतसाध्याधिकरणतावच्छेदकत्वनिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनाभावस्तत्त्वे वा स्वविशिष्टसम्बन्धादित्यादिनिरुक्तेस्तात्पर्यात् गगनत्वाद्गौ सहजतः पारिभाषिकावच्छेदकत्वं सुलभमिति ध्येयम् । के चित्तु तादात्म्यसाध्यतावच्छेदकान्यतरसम्बन्धेन

यः स्वविशिष्टसम्बन्धी तन्निष्ठो यस्तदन्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगि-
व्यधिकरणोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वमुक्तलक्षणार्थं ।
तथा च तादृशान्यतरतादात्म्यसम्बन्धेन गगनत्वावशिष्टसम्बन्धि-
न्याकाशे घर्तमानोपि गगनाभावो नैतादृशान्यतरसम्बन्धेन प्र-
तियोगिव्यधिकरण तस्य तादात्म्येन प्रतियोगिसमानाधि-
करणत्वात् किं तु घट्टाभाव एव तथेति तत्प्रतियोगि-
तानवच्छेदकमेव हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूत गगनत्व-
मिति तमादायैत्र कालो घट्टवान् महाकालत्वादित्यादौ लक्षणसङ्ग-
ति । न चैव धूमगगनाभावान्यतरस्य संयोगन साध्यत्वे वन्त्यादा-
वतिव्याप्ति तादृशान्यतरत्वापेक्षया लघुत्वेन धूमत्वस्यैव हेतुस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तस्य च संयोगतादा-
त्म्यान्यतरसम्बन्धेन यस्तदन्यतरस्वविशिष्टस्य सम्बन्धी गगनाभा-
वस्तन्निष्ठस्य तादात्म्यसयोगान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरण-
स्य धूममावस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वविरहादिति वाच्यम् । ध-
मगगनाभावान्यतरत्वस्याप्यखण्डस्य धूमत्वतुल्यतया तस्यैव हेतुमे-
न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठातादृशस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया
पारिभाषिकावच्छेदकत्वेनातिव्याप्तिविरहादिति प्राहुः । तन्मन्दम् ।
रूपवान् घटत्व दित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गात् । हेतुसमानाधिकरणाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदक यद्रूपवद्रव्यान्यतरत्व तस्य [तादृशसम्ब-
न्धेन] रूपत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठातादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन रूपत्वस्य पारिभा-
षिकावच्छेदकत्वात् । तथा हि, तादात्म्यसमवायान्यतरसम्बन्धेन
यद्रूपत्वविशिष्टस्य सम्बन्धि रूप पृथिव्यादिक वा तत्र तादात्म्यस-
मवायान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो न रूपत्वद्रव्यान्यतर-
त्वावच्छिन्नाभाव समवायेन रूपे रूपत्वाख्यप्रतियोगिनस्तादात्म्येन
च पृथिव्यादौ द्रव्यात्मकप्रतियोगिन सम्बद्धत्वात् किं तु रूपत्व-
विशिष्टस्य तथाविधसम्बन्धिनिष्ठो य पटाद्यभाव स एव तादृशप्र-
तियोगिव्यधिकरण इति रूपत्वद्रव्यान्यतरत्वे तत्प्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वध्रौव्यम् । न च हेतुसमानाधिकरणस्याभावस्यापि तादृशा-
न्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वक्तव्यत्वात्तत्र दोषः ।

एव सत्तावान् जातेरित्यादौ जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कगुणान्यत्त्वविशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिकत्वेऽपि सत्तात्वस्य न क्षतिः।
एवं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं
बोध्यम् । तादृशप्रतियोगिताश्च विशिष्योपादेयाः नातो गुरोरेव-
च्छेदकत्वं विना दुर्वचत्वं प्रतियोगित्वस्य । सम्बन्धित्वञ्च सा-

तथासति समवायेन घटस्य प्रमेयस्य वा साध्यत्वे तादात्म्येन हेतौ
घटत्वे प्रमेये वातिप्रसङ्गादिति दिक् । अत एवेति । यस्तु तस्मिन्व्यापिक-
ल्पस्याऽऽहतत्वादेवेत्यर्थः । यथाश्रुतस्यावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्या-
देरे तु सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिः स्यादेवेति भावः । जातिमन्नि-
ष्ठाभावप्रतियोगितायां सत्तात्वान्यूनवृत्तित्वविशिष्टसत्तात्वावच्छेद्य-
त्वसमवायसम्बन्धावच्छेद्यत्वोभयसत्त्वावच्छेद्यताघटितलक्षणस्य
प्रागुक्तस्यापि सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिरतस्तदपि परिष्करो-
ति एवमिति । स्र साध्यतावच्छेदकम् । अत्र स्वविशिष्टं साध्यताव-
च्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव वाच्यम् । तेन धूमत्वादीनां कालिकादि-
सम्बन्धेन धूमत्वादिविशिष्टस्य घटादेः संयोगिनि वर्तमानस्याभाव-
स्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि धूमवान् बह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः ।
स्वविशिष्टस्य सम्बन्धित्वं तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम् ।
तेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायां कालिकादिसम्बन्धेन यद्भूम-
त्वविशिष्टस्य सम्बन्धि तन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्य-
त्वविरहेपि धूमवान् बह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । न च सामान्यतो
धूमसम्बन्धिनि संयोगेन सर्वस्यैवाभावसत्त्वाद्भूमवन्निष्ठसंयोगसम्ब-
न्ध्यावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकाप्रसिद्ध्या कथमतिव्याप्ति-
रिति वाच्यम् । गोत्वत्वघटाभावत्वादेरेव तत्प्रसिद्धेः । संयोगसम्ब-
न्धावच्छिन्नगोत्वाद्यभावप्रतियोगिताया लाघवेन गवेतरासमवेत-
त्वादिभिरेवावच्छेदात् । न चैवमपि तदवच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्यैव ना-
तिव्याप्तिः । गोत्वादिभेदप्रतियोगितायां तत्सौलभ्यात् । न हि सापि
गवेतरानमवेतत्वमात्रावच्छिन्ना, गोरूपादौ गोत्वभेदासत्त्वप्रसङ्गा-
त् । यदि च गोत्वत्वावच्छेद्यत्वसंयोगसम्बन्धावच्छेद्यत्वोभय-

एवावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धैव नातिव्याप्तिः गवेतरासभवेतत्वाद्यवच्छे-
 धत्वमाद्यदितताद्दशोभयत्वस्यैव लघुत्वेन प्रतियोगितावच्छेदक-
 त्वादिति विभाष्यते, तदोक्तरीत्या बह्विमान् धूमादित्यादावव्याप्ति-
 धारणार्थमेव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वविशिष्टस्य सम्बन्धि-
 त्वं निवेद्यम् । इत्थं च निरुक्तप्रतियोग्यनाधिकरणहेतुमग्निष्ठाभावप्र-
 तियोगितासामान्य एव साध्यवग्निष्ठाभावीयसंयोगसम्बन्धा-
 यच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतगोत्वत्वाद्यवच्छेधत्वसंयोगसम्ब-
 न्धावच्छेधत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वाद्भूमयान् बह्वेरित्यत्रैवाति-
 ध्याप्तिः गुरुतयोक्तक्रमेण ताद्दशोभयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धा ब-
 ह्विमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्वा स्यादतः प्रतियोग्यसम्बन्धित्वेनापि
 स्वविशिष्टसम्बन्धी विशेषणीयः । तदर्थश्च प्रतियोगितावच्छेदक-
 सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासम्बन्धी घटित्यवि-
 शिष्टसम्बन्धी पर्वतादिस्तग्निष्ठस्य प्रलयपूर्वोत्पन्नकर्मात्यन्ताभावस्य
 प्रतियोगितानवच्छेदकं यद्घटत्वादिकं तदवच्छेधत्वसंयोगसम्ब-
 न्धावच्छेधत्वयोश्च साधनवग्निष्ठाभावप्रतियोगितायां सत्त्वेपि बह्वि-
 मान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः, न चा प्रतियोग्यसम्बन्धिसाध्यवग्नि-
 ष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छेधत्वसम-
 धायसम्बन्धावच्छेधत्वयोः साधनवग्निष्ठाभावप्रतियोगितायां सत्त्वेपि
 सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गः । प्रतियोगितावच्छेदकसम्ब-
 न्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धी यः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धी त-
 ग्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं न घटाद्यभावत्वगोत्वत्वादिकं त-
 स्यापि साध्यवग्निष्ठाताद्दशमेदादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् किन्तु
 लघुसमनियतं गुरु प्रमेयधूमत्वादिकमेव । तथा च तदवच्छेधत्वा-
 प्रसिद्धा बह्विमान् धूमादित्यादावसम्भवोव्याप्तिर्वैत्यतः साध्यवग्नि-
 ष्ठाभावप्रतियोगित्वमपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं प्राह्यम् ।
 तेन संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतगोत्वत्वा-
 यवच्छेधत्वप्रसिद्धैश्च लक्षणसम्भवः । यस्तुतः प्रागुक्तयुक्त्वाद्ग्रापि
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वमेव साध्यतावच्छे-
 दकावच्छिन्नसम्बन्धिनो घटत्वं न तु प्रतियोगितापि ताद्दशसम्बन्धे-
 न प्राह्या । नन्वेवमपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्ब-

न्धिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठाभावाप्रसिद्ध्या विभुत्व-
 यिशिष्टघटान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्ति । महाकालान्यत्वावि-
 शिष्टघटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव तादृशस्य कथञ्चिन्महाकाले प्रसि-
 द्ध्या तत्राव्याप्तिवारणेपि तद्वह्नीयसयोगसम्बन्धेन वहे साध्यतायां
 सद्भेतावव्याप्ति । तत्सम्बन्धेन यत्प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्यत्वस्य
 तद्वह्निमत्यभावात् । महाकालनिरूपितविशेषणतया घटादे साध्य-
 तायां महाकालत्वहेतावुक्तक्रमेणाप्यव्याप्तिवारणासम्भवाच्च, तेन
 सम्बन्धेन य प्रतियोगिसम्बन्धी तदन्यत्वस्य महाकाले विरहात् । न च
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसम्ब-
 न्धियत्किञ्चिद्व्यवस्थानुयोगिकत्वयादशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
 न्नप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्तादृशप्रतयागितानवच्छेदकावच्छिन्नत्व
 निवेश्यमतो गगनाभावद्वारैव प्रसिद्धिरिति वाच्यम् । स्वरूपसम्ब-
 न्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वपक्ष एव प्रतियागिताधर्मिकोभयाभावगर्भनि-
 रुक्त्वाद्वात् तत्र गगनाभावमाशय प्रसिद्ध्यसम्भवात् । कालिक-
 विशेषणतायां गगनत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वसाध्यवन्महाकाला-
 नुयोगिकत्वयो सत्त्वादिति चेत् । एतदस्वरसेनैव प्रतियोगितयो-
 रित्यादिना प्रतियोगित्रैयधिकरण्यमुपेक्ष्य लक्षणान्तर वक्ष्यत इत्येके ।
 पर तु निरुक्तप्रतियोग्यसम्बन्धिप्रकृतसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिता-
 या यद्यद्भावावच्छेद्यत्वसाध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाव
 प्रतिबोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्यप्रतियोग्यनधिकरणप्रकृतहेतुमन्नि-
 ष्ठाभावप्रतियोगितासामान्येपि तादृशोभयाभावकूटवत्त्व विवक्षित-
 म् । अस्ति च समवायाद्यवच्छिन्नघटाद्यभावाप्रतियोगिताया यत्का-
 लिकसम्बन्धाद्यच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्व तदेव प्रति-
 याग्यनधिकरणमहाकालनिष्ठाभावप्रतियोगितासामान्येपीति घटान्
 महाकालत्वादित्यादौ नाव्याप्ति । यद्यदिति धीप्साद्वात् निरुक्त-
 प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्य एव गुण-
 त्वावच्छेद्यत्वसयोगसम्बन्धावच्छेद्यत्वोभयाभावसत्त्वेपि धूमवान् घ-
 हृत्तित्यादौ नातिव्याप्ति । धूमत्वावच्छेद्यत्वसयोगसम्बन्धावच्छेद्य-
 त्वाभयाभावस्यापि तादृशत्वेन तस्यैव प्रतियोग्यनधिकरणवह्निमन्नि-
 ष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये विरहात् सयोगसम्बन्धावच्छिन्नधूमा-
 भावप्रतियागिताया तदसत्त्वादित्याहु । ननु स्वपिशिष्टसम्बन्धिनि-

ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यमतो न सम्बन्धभेदमादाय दोषः ।

प्राभावप्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्रानवच्छेदकत्वे न तादृशावच्छेद-
कप्रतियोगिकभेदमात्रं धर्ममात्रस्यैव तादृशयत्किञ्चिदवच्छेदक-
भिन्नत्वेन व्याप्तिलक्षणासम्भवप्रसङ्गात् । किं तु तादृशप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदस्तथा चावच्छेदकत्वगर्भा-
या निवृत्तेः प्रमेयधूमवान् धूमरित्यादावतिव्याप्तिः अवच्छेद्यत्वग-
र्भायास्तु प्रमेयबहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः प्रमेयबह्वित्वविशिष्ट-
सम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकवृत्तिप्रतियोगिताया लाघवेन
घातुमभिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैवावच्छेदादत आह प्र-
तियोगिताश्चेति । तादृशावच्छेदकनिष्ठप्रतियोगिताव्यक्तयो विशिष्य
तत्तदवच्छेदकत्वावच्छिन्नत्वेन प्रवेशनीया न । धनुगततादृशावच्छेद-
कत्वावच्छिन्नत्वेन, यतो गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे व्याप्तेर्दुर्वचनं
स्यादित्यर्थः । स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावायप्रतियोगिताव्यक्तीर्वि-
शिष्योपादाय तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदकूटयत्वं नि-
वेशनीयमिति त्वपन्यास्यानम् । तत्तत्प्रतियोगिताविशोपतावच्छेद-
कत्वव्यक्तीनां घातविकृतत्तदवच्छेदकत्वव्यक्तीरपेक्ष्य गुरुत्वेन त-
त्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदानामप्यप्रासङ्गात् दु-
र्घञ्चन्तादवस्थात् । यदि च समनियतनानाधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गित्वस्य भेदे मानामावस्तदा तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्न-
भेदकूटस्य प्रवेशेपि न क्षतिः । तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तत्त-
दवच्छेदकत्वसमनैपत्यभावेन गुरुत्वस्याकिञ्चित्करत्वादिति ध्येयम् ।
सम्बन्धभेदमिति । इदं च प्रागेव निवृत्तिव्याख्यायां प्रपञ्चितम् । ननु
प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमभिष्ठाभावप्रतियोगितायाः संयोगत्वावच्छे-
द्यत्वेपि संयोगत्वस्य स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वाभावात् संयोगी सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिरत आह अ-
भावश्चेति । निवृत्तित्रयेपीति शेषः । तथा च निवृत्तप्रतियोग्यनधि-
करणस्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं संयो-
गत्वेप्यक्षतमिति हेतुमभिष्ठाभावप्रतियोगितायास्तदवच्छेद्यत्वादेव
भातिव्याप्तिरिति भावः । नन्वेवं गोमान् महाफालत्यादित्यत्राव्याप्तिः ।
गोत्वाविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्याभावमात्रस्यैव साध्यताप्रदककालि-

कालिकविशेषणताविशेषेण च साध्यतायां तादृशप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वमनिसत्तद्द्रव्यक्तित्वे प्रसिद्धम् । अभावश्च प्रतियोगिव्यधिकरणो
बोध्यः । न च मौलमिदमीयश्च प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनुपादेयं
संयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति संयोगत्वादिविशिष्टस्य वृत्तेर्गुणादि-
निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छि-

कसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणतया स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठ-
प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाप्रसिद्धेरत
आह कालिकेति । तथा च स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवत्खण्ड-
कालनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतयैव तत्तद्द्रव्यक्तित्वे निरुक्ताव-
च्छेदकत्वं सुलभमिति भावः । ननु हेतुमन्निष्ठाभावीयसंयोगसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव घटत्वादिविशिष्टसम्ब-
न्धिनिष्ठाभावीयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
त्पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवा-
रकं द्वितीयनिरुक्तावभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं प्रवेश्यताम्, अव-
च्छेद्यत्वघटिततृतीयनिरुक्तावपि हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामा-
न्य एव धूमत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितानवच्छेदकीभूतगोत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वाभावात् धूमवान्
वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थमभावे तद्विशेषणं दीयताम्, प्रथम-
निरुक्तौ तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यमभावे विशेषणं किमर्थमित्याश-
ङ्कते न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । संयोगी द्रव्यत्वादित्यादा-
वव्याप्तिवारणं मौलस्य फलमन्यथोपपादयति संयोगत्वावच्छि-
न्नेति । वृत्तेरिति । अव्याप्यनवकाशादित्यग्रेऽन्वयः । संयोगी सत्त्वा-
दित्यादावतिव्याप्तिवारणमिदमीयस्य फलमन्यथाकुरुते गुणादीति ।
द्रव्यत्वत्वं द्रव्यान्यासमवेतत्वविशिष्टसकलद्रव्यसमवेतत्वं तच्च न
समयायसम्बन्धेनाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं लाघवेन द्रव्यान्या-
समवेतत्वस्यैव तत्यादित्यतस्तथैवाह द्रव्यमात्रेति । द्रव्यान्यासम-

(१) अत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशोत्तरमेवाऽव्याप्तिशङ्कासङ्गतेर्व्याख्योक्तप्रतीककमस्वा-
रस्याप कालिकेत्यादि-प्रसिद्धमित्य तस्य अभावश्च-बोध्य इत्यनन्तरमेव पाठ उचित प्रतिभाति ।

नाभाववति चावच्छेदकत्वनिश्चिः । न ह्युत्पत्तिकालावच्छेदेनापि महानसादौ किञ्चिद् संयोगेन वर्तते येन वह्निपदयोगोलकादिप्रास-
न्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकायोगोलकाद्यवच्छिन्न-
भाववदवच्छिन्नत्व घूमत्वविशिष्टस्य सम्भाव्येत । प्रतियोगितयोरेक-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य वा विव-
क्षणे पुनरनुपादेयमेव प्रतियोगिवैयधिकरण्यद्रव्यम् । यत्राधिकरणे

वेतव्य इत्यर्थः । अवच्छेदकत्वनिश्चिः । अतिव्याप्त्यनवकाशादिति योजना ।
घूमत्वानिति । संयोगेन द्रव्यानामव्याप्यवृत्तितया घूमत्वावच्छि-
न्नाभाववत्यपि घूमत्वादिविशिष्टस्य सन्त्यादिति भावः । ननु हेतुम-
न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक यद्योगोलकासयुक्तं च घूमत्ववि-
शिष्टस्य तदवच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वाद्यं नातिव्याप्तिरत आह न
हीति । इत्थं चावच्छेदकनिश्चिः प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे मूलो-
कहेतुसमानाधिकरण्यमात्रेऽपि तदवश्यं निवेद्यमन्यथा हेतुमन्निष्ठा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियो-
गिवैयधिकरण्यावच्छिन्नस्याधिकरणे गुणादौ संयोगत्वादिविशिष्ट-
स्यावृत्ते संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः । लाघवमभि-
प्रेत्याह प्रतियोगितयोरिति । भौतेदमीयप्रतियोगितयोरित्यर्थः ।
तथा च हेतुमन्निष्ठाभावीयतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छे-
दकीभूतयत्किञ्चिद्दमावच्छिन्नतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भाववदसम्बन्धस्वविशिष्टसामान्यकत्व प्रथमस्य, द्वितीयस्य तु स्ववि-
शिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावीयतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छे-
दकीभूतहेतुसमानाधिकरणाभावीयतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वमर्थः । तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वपर्यवसन्नस्यैकसम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वस्यानुगमाद्विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वप्रवेशावश्यकत्वेन
[सम्बन्धान्तरप्रवेशे गौरवात्तदपेक्षया] लाघवाच्चाह विशेषणतेति ।
अभावीयविशेषणताया लक्षणघटकत्वमभिप्रेत्याह तदन्यत्त्व इति ।

व्याभिचारस्तदन्यत्वत्वतदन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वसाध्यवस्व-
प्रकारकप्रमाविषयत्वत्वादीनां साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवन्नि-
ष्ठासन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्धेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुम-
न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्चातिव्याप्तेरनवकाशात् । तथा
च विशेषणताविशेषावच्छिन्नयद्गर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाधनसमानाधि-
करणासन्ताभावप्रतियोगितासामान्ये नास्ति साधने तद्गर्मविशिष्ट-

प्रमाविषयत्वविशेषणतायास्तथात्वमभिप्रेत्याह तदन्यत्वप्रकारके-
त्यादि । साध्यवस्वस्यावश्योपस्थितिकतया तद्वद्विधर्मस्योपस्थिति-
लाघवात्तमादायैवातिव्याप्तिवारणं सुघटमित्याशयेनाह साध्यव-
स्वेत्यादि । नन्वेवं हेतुमन्निष्ठाभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्न-
प्रतियोगितासामान्ये यद्गर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयविशेषणता-
विशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वसाध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
तद्गर्मावच्छिन्नो हेतुव्यापक इत्युक्तक्रमेण तृतीयार्थः फलितः । तथा
च विशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्य एव साध्यताव-
च्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावेन तादृशोभयाभावसत्त्वा-
त् घूमयान् बहोरित्यादावतिव्याप्तिः । न च हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियो-
गितायां विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वं न देयमिति वाच्यम् । यद्वि-
मत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादीनां संयोगादिसम्बन्धेनाभावस्य हेतु-
मति सरथेन यद्विमान् घूमादित्यादौ सर्वत्रैवाव्याप्तिप्रसङ्गादित्यनः
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वांशपरित्यागेन तृतीयस्यार्थनि-
रूप्य दर्शयति तथा वेत्यादिना । यद्गर्मेति । यत्पदं साध्यताव-
च्छेदकपरम् । तत्सम्बन्धावच्छिन्नेति । विशेषणताविशेषावच्छिन्ने-
त्यर्थः । अत्र प्रतिपदव्यावृत्तिरुक्तविशा बोद्ध्या । न च निरुक्तप्रतियो-
गितासामान्ये यद्गर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयविशेषणताविशे-
षावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्याव साधने तद्गर्मावच्छिन्न-

सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति पर्यवसितोऽर्थः । यत्र सद्देतुविशेषे साध्यतावच्छेदकं न प्रतियोगितावच्छेदकं तत्रैवेयं रीतिरुपादेये-
सापि वदन्ति । गौरवप्रतिसन्धानदशापामपि कम्बुप्रीवादिमान्

सामानाधिकरण्यमेव लाघवाद् व्याप्तिरुचिनेति वाच्यम् । सामान्य-
पदस्य व्यापकतायाश्चित्थेन निरुक्तप्रतियोगितात्वव्यापकतावच्छेदकं
यद्दमांयच्छिन्नसमाधिप्रतिशेषणताविशेषावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छेदतात्वमित्यर्थपर्यवसानेन प्रमेयधूमवान् घहेरित्या-
दावातव्याप्त्यापत्तेः । प्रमेयधूमत्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकावच्छेदत्वस्य गुरुधर्मतया घह्निमन्निष्ठाभावप्रतियोगिता-
त्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तादृशप्रतियोगितात्वव्या-
पकतावच्छेदकत्वात् । अस्माकं तु प्रमेयधूमत्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभा-
वप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्यपि षण्डभेदत्वं तदवच्छेदत्वाभावस्यैव
साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वव्यापकत्वाभावेनाऽतिव्याप्त्यभावा-
त् । एतेन साधनसमानाधिकरणाभायसामान्ये यद्दमांयच्छिन्नस-
मानाधिकरणाभावत्व तादृशभावप्रतियोगितासामान्ये वा यद्दमां-
यच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वं साधने तद्दमांयच्छिन्न-
सामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिर्लाघवादित्यपि प्रत्युक्तमिति ध्येयम् ।
साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भिन्नतया प्रमेयघह्नित्यादिना गुरुधर्मेण सा-
ध्यतास्थल एव साध्यतावच्छेदकावच्छेदकताप्रसिद्ध्या प्रोक्तक्रमेण
व्याप्तिर्वाच्यता घह्निमान् धूमादित्यादौ तु लघुरूपेण साध्यतास्थले हे-
तुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रत्ययद्दमांय-
च्छिन्नप्रत्येभयाभावघटितैष सा यत्कव्या शदैकप्रत्यातिव्यतिर्यक्त्वा-
दित्याह यत्र सद्देतुविशेष इति । नव्यमतमुपन्यस्यति गौरयेति ।
यादृशप्रतीत्या गुरुरवच्छेदकत्वप्रसिद्धिस्तादृशानुद्धौ गौरयज्ञानस्य
यदि विरोधित्वं स्यात्तदा मानाभावाद्गुरोरवच्छेदकत्वमस्यात् न स्यात् न
चेतदस्तीति भावः । यद्यपि गौरयज्ञानमात्र नावच्छेदकत्वधीप्रतिष-
न्वकम्, विशिष्टसत्तात्वस्य द्रव्यत्वात्पिज्ञाना गुरुत्वप्रहेपि विशिष्ट-
सत्ता नास्तीति प्रतीत्या तदवच्छेदकत्वप्रदस्य प्राच्यैरपि स्वीकृतत्वा-

नास्तीतिप्रतीतिबलात् गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकः प्रतियोगितायाः

त् । न च तद्धर्मसमानाधिकरणधर्मधर्मिकस्तदपेक्षया लघुत्वग्रहस्तद्धर्मस्यावच्छेदकत्वधीप्रतिबन्धकः । नीलधूमत्वसमानाधिकरणधूमत्वे तदपेक्षया लघुत्वग्रहेपि नीलधूमो नास्तीतिप्रतीत्या नीलधूमत्वस्यावच्छेदकत्वावगाहनस्य सर्वसम्मतत्वात् । नापि तद्धर्मसमनियतधर्मधर्मिक एव तद्धर्मापेक्षया लघुत्वग्रहस्तद्धर्मस्यावच्छेदकत्वधीप्रतिबन्धक इति साम्प्रतम् । घटज्ञानत्वापेक्षया लघुतोपि ज्ञानत्वस्य घटज्ञानत्वसमनियतत्वाभावात् गुरुणोऽपि घटज्ञानत्वस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटज्ञानाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वापत्तेः तथापि ससर्गमर्यादया प्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहं प्रति तादात्म्येन कम्बुग्रीवादिमत्त्वरूपस्तत्तद्गुरुधर्मः प्रतिबन्धक इति न कदा चिदपि तेषु [संसर्गमर्यादया] अवच्छेदकत्वग्रह इति प्राचां तात्पर्यम् । वस्तुतः ससर्गमर्यादया कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छेद्यप्रतियोगिताकत्वावगाहिज्ञानं प्रति समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वापेक्षया लघुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं प्राचामभिप्रेतम् । तथा च जलादीनिर्वन्दिहत्वस्याग्रहदशायां चन्दिमत्त्वभ्रमस्येवोक्तकमेण गौरवस्याग्रहदशायामपि कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनापि तादृशग्रहो जायत एव । अन्यथा तदानीमुत्पन्नायाः कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीतिधियां बाधनिश्चयविधया कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नविशिष्टधीविरोधित्वानुपपत्तेः । कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नस्य विरोधित्वादिति ध्येयम् । प्रतीतेर्यलमवच्छेदकत्वावगाहित्वम् । गुरुरपीति । तथा च स्वरूपमन्वन्धरूपावच्छेदकत्वघटितं मूलोक्तं यथाश्रुतमेव व्याप्तिक्षणं सम्यक् प्रमेयधूमत्यादेस्तादृशावच्छेदकत्वेन व्यभिचारिण्यनिव्याप्तिरिरहादिति कृतं पारिभाषिकावच्छेदकत्वनिर्घचनेनेति भावः । ननूक्तप्रामेण गौरवज्ञानस्य विरोधित्वात्तादृशप्रतीत्यावच्छेदकत्वं नायगाह्यते परन्तु कम्बुग्रीवादिमन्निष्ठप्रतियोगिताफामा-

न चास्यास्तत्प्रतियोगिकाभावमात्रमवलम्बनम् । तथाविधयात्किञ्चि-
द्वयाकेसरत्वं एव तादृशप्रतीतेरनुदयात् । अत एवैकघटत्वात् भूतले
कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीतिशब्दो न प्रमाणं प्रमाणञ्च घटसामा-

घमाश्रमित्याशङ्क्य निषेधति न चेति । अवलम्बनम् । विषय । तथा-
विधेति । कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छेदकप्रतीतेः । तादृशप्रतीतेः । कम्बुग्रीवा-
दिमान्नास्तीत्याकारकप्रतीतेः । अनुदयादिति । तथा च त्वन्मते क-
म्बुग्रीवादिमदन्तरस्याभावमादाय तदनुदयप्रसङ्ग इति भावः । ननु
तथाविधयात्किञ्चिद्व्यक्तिनिर्णये स एव प्रतियन्धक अन्यथा विशेष-
पादर्शनदशाया तत्रापि कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीतिप्रतीतिर्जायते एव
तत्रेत्यत आह अत एवेति । गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वादेवेत्यर्थः । न
प्रमाणमिति । कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावशून्ये क-
म्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावप्रकारकत्वेन तादृशान्व-
यबोधो भ्रम इति तादृशशब्दस्य भ्रमजनकत्वेनाप्रमाणत्वम् । त्वन्मते
च कम्बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिकामावशून्यताया घटवत्यभावात् तादृ-
शप्रतीतेर्न भ्रमत्वमिति तादृशशब्दोप्यप्रमाणं न स्यादित्यर्थः । ननु
भ्रमत्वस्य प्रकारभेदेन भिन्नत्वात्सर्वत्र तदभाववद्विशेष्यकत्व न भ्र-
मत्वघटक समवायेन गगनादिभ्रमे तन्निवेशवैयर्थ्यात् तथा च तत्रैव
प्रकृतेषु कम्बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिकामावप्रकारकतामात्रेण तादृशा-
न्वयबोधो भ्रमो भविष्यतीत्यत आह प्रमाणं चेति । तथा च तत्रापि क-
म्बुग्रीवादिमान्नास्तीति शब्दः प्रमाणं न स्यादित्यकामेनापि प्रकृते भ्र-
मत्व तदभाववद्विशेष्यकत्वघटितं वाच्यमिति भावः । घूमो न घट्टि-
व्याप्य इत्यादेर्वद्विध्याप्यभावकूटार्थकत्ववत् कम्बुग्रीवादिमान्नास्ती-
त्यादावपि कम्बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिकामावकूटबोधपत्वादेव तादृ-
शशब्दस्याप्रामाण्याद्युपपत्तिरन्यथा घूमालोकसाधारणानुगतव्याप्तेर-
भावाद्दालोकगर्भव्याप्तित्वावच्छिन्नाभावस्य घूमे सत्त्वात्तमादाय घू-
मो न घट्टिव्याप्य इति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तेः । एव गुरुधर्मस्यान-
वच्छेदकतया तादृशधर्मावच्छिन्नविशिष्टवृत्तिं प्रति तादृशधर्माध्य-
प्रतियोगिकामावकूटवृत्तान्निधयत्वेनैधानगत्या विरोधित्वकल्पना-

न्यशून्ये । न चेदेवं, लघुरूपसमनियतानां गुरूणामव्याप्यतापत्तिः । गुणादिगुणकर्मान्यस्वविशिष्टसत्तादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिष्ठायाः प्रतियोगिताया लाघवेन द्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेनैवावच्छेदात् तत्तदवच्छेदकत्वव्यक्तीनाञ्च प्रातिस्विकरूपेणाभावानां युगसहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यत्वात् । एवं द्रव्यत्वत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वादेरव्याप्यत्वप्रसङ्गो-

त् कम्बुप्रीवादिमात्रास्तीतिप्रतीतिदशायां कम्बुप्रीवादिमदस्तीतिज्ञानविरोधोपि घटत इति प्राचीनमतनिर्भरः । अतो गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे व्याप्तेरपि दुर्बलत्वमित्याह न चेदेवमिति । लघ्विति । द्रव्यं गुणाद्विशिष्टसत्त्वाद्वा इत्यादौ द्रव्यत्वसमनियतानां गुणवत्त्वविशिष्टसत्तादीनामित्यर्थः । अव्याप्तिमुपपादयति गुणादीति । ननु हेतुमधिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावकूटवत्वमेव साध्यतावच्छेदकांश निवेद्यमतो नोक्तदोषोऽत आह तत्तदिति । यद्यपि गुरोरवच्छेदकत्वपक्षेपि स्वस्वप्रतियोगिव्यधिकरणाभावघटितव्याप्तेस्तत्प्रतियोगितागर्भत्वेन दुर्ज्ञेयत्वम् । तथापि व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्य लीयव्याप्तेरभिप्रायेणेदम् । तत्र प्रतियोगिव्यधिकरण्याप्रवेशात् । निरवच्छिन्नहृत्त्वधिकरणवृत्तिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमव सर्वत्र व्याप्तौ प्रविष्टमित्याशयेनेदमिति तु परमार्थः । तेनाव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्य लोपे व्याप्तेर्न दुर्ज्ञेयत्वमिति ध्येयम् । द्रव्यत्वत्वेति । द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वापेक्षया द्रव्यत्वत्वावच्छिन्ननिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेरित भावः । ननु हेतुमधिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकभूतयत्किञ्चिद्द्रव्यमाशच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्याविशिष्टमामान्यकभिन्न स्वविशिष्टसम्यग्धिनिष्ठाभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतनादशचमोचच्छिन्नभिन्न वा यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नमामानाधिकरण्यं ध्यातिरित्यत्र हेतुमधिष्ठाभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितामामान्यं यद्द्रव्यमाशच्छिन्नमधिष्ठाभावीयता-

ऽप्यनुसन्धेयः॥ उपदर्शितप्रकाराणामपि स्वत्वादिघटितत्वेन दुर्ज्ञेय-
त्वात् । अत एव घ्राणग्राह्यगुणत्वादिना साध्यतायां द्रव्यत्वादे-
र्व्याभिचारित्वं साधु सद्गच्छत इत्यपि केचित् । इति कृतं पल्ल-
वितेन ॥

दशप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं नास्ति साधने तद्दर्मावच्छिन्न-
सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यत्र वा दुर्ज्ञेयत्वाभावात्तथैव व्याप्तिर्वा-
च्येत्यत आह उपदर्शितेति । स्वत्वादीति । आदिना व्यापकतापर्यव-
सन्नस्य तत्तदवच्छेदकत्वाभावगमसामान्यत्वस्योपग्रहः । अत एव ।
शुरोरवच्छेदकत्वादेव । सद्गच्छत इति । अन्यथा ग्राह्यगन्धत्वापेक्षया
शुरुत्वेन घ्राणग्राह्यगुणत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तद्दृष्टित्वरूपं
व्यभिचरितत्वं तत्र न स्यादिति भावः । यद्यपि साध्यव्यापकताव-
च्छेदकदर्मावच्छिन्नाभाववदृष्टित्वमेव व्यभिचारः स च ग्राह्यग-
न्धत्वावच्छिन्नाभाववदृष्टित्वेनैव तत्र सुलभ इत्यपि शक्यते घन्तु-
म्, तथापि तद्बुद्धेः प्रकृतसाध्यफानुमित्यविरोधितया हेत्वाभासता
न स्यात् यद्विषयकत्वेन यादृशानुमनविरोधित्वं तस्यैव तत्र तथा-
त्वादिति भावः ॥

इति श्रीजगदीशभट्टाचार्यविरचितमवच्छेदकत्व-
निरुक्तिप्रकरणं सम्पूर्णम् ।

समाप्तञ्च

व्याप्तिसिद्धान्तलक्षणनिर्यचनम् ।

दीधित्याः सामान्याभावग्रन्थः ।

ननु य एव मिलिता बह्व्यभावा जलहृदादौ बहिर्नास्तीतिधि-
यं जनयन्ति त एव प्रत्येकं धूमवति महानसादौ वर्णन्ते, तत्र च
तेषां स्वस्वावच्छेदकतत्तद्विहित्वावच्छिन्नवैयाधिकरण्यनिरूपिकायाः
प्रतियोगितास्तदवच्छेदकमेव बन्धित्वमतोऽव्याप्तिः । न चैवं व-

जागदीश्याः सामान्याभावग्रन्थः ।

ननु व्याप्तिनिरूपणप्रस्तावे सामान्याभावव्यवस्थापनमर्थान्त-
रप्रस्तमित्युपोद्घातसङ्गत्या तदवतारयति नन्विति । अप्र तत्तद्वि-
हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो बहिर्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको
न चेति विप्रतिपत्तिर्द्रष्टव्या । य एवेत्यादिना बन्धित्वस्यावच्छेद-
कत्वं त एवेत्यादिना चाऽव्याप्त्युपयुक्तं तदवच्छिन्नाभावस्य हेतु-
सामानाधिकरण्यं प्रकाशितम् । विशेषाभावीयतत्तद्विहित्वावच्छिन्न-
प्रतियोगित्वान्येव बन्धित्वावच्छिन्नानि न तु सामान्यधर्मावच्छिन्नप्र-
तियोगित्वान्तरम्, सामान्याभाव इयत्तत्राप्यतिरिक्ते मानाभावादित्या-
शयेनाह तत्र चेति । महानसाद्यवच्छेदेन च तत्तद्विहित्वावच्छिन्न-
प्रतियोगित्वावच्छेदकीभूततत्तद्विहित्वावच्छिन्नवैयाधिकरण्यं त-
न्निरूपिका यास्तद्विहित्वावच्छिन्नप्रतियोगितास्तदवच्छेदकमेव बन्धि-
त्यमित्यर्थः । तथाच यादृशप्रतियोगिताया अवच्छेदकीभूतयत्कि-
ञ्चिद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणं हेत्यधिकरणं तादृशप्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वमनै लक्षणमसम्यक् । न च यादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयत्कि-
ञ्चिद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणं हेत्यधिकरणं तादृशप्रतियोगितावच्छेदक-
तत्तद्वर्माभिन्नत्वं साध्यतावच्छेदके निवेद्यमिति वाच्यम् । तथा सति
हेत्यधिकरणं यत्तद्वर्मावच्छिन्नानधिकरणं तत्तद्वर्माभिन्नसाध्यता-
वच्छेदकैर्युक्तेषु सम्यक्त्वोपच्छेदकान्तवैषम्यादिति भावः । अ-

न्हित्वावच्छिन्नस्य तद्वृत्तित्वात् तथात्वम् । तथा सति हृदवृत्ति-
धूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकहृदावृत्तित्वावच्छिन्नस्य घन्दिमदयो-
गोलकवृत्तित्वादतिव्याप्तेः । अधानुगतं रूपं तत्तदभावप्रतियोगि-
गितानां नावच्छेदकम् । अनवच्छेदकमेव तर्ह्यभावप्रतियोगितायाः,

व्याप्तिरिति । यद्यपि तत्तदव्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यस्वाद्यभावकूट-
स्यैव द्रव्यत्वत्त्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वात् द्रव्यं पृथिवीत्यादित्यादाव-
प्युक्तलक्षणासत्त्वादसम्भव एव घञ्तुमुचितस्तथापि घञ्च्येयत्वा-
दित्यादावेव सम्भवादव्याप्तिरित्युक्तम् । क्वचिदपि वाच्यत्वं नास्ती-
त्यप्रतीत्या स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतत्तदव्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टवाच्य-
त्वत्त्वावच्छेद्यत्वानुपगमादिति भावः । ननु यत्किञ्चित्पदाप्रक्षेपेण
यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणं हेत्वधिक-
रणं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वाच्यं तथा च घूमघतस्तत्तद्वृ-
द्धित्वावच्छिन्नानधिकरणत्वेऽपि घन्दितावच्छिन्नाधिकरणत्वात्तदव्या-
प्तिरित्याशङ्क्य निराचष्टे न चेति । एवम् । विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
त्वस्यैव सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वे । तद्वृत्तित्वात् । धूमवद्वृत्तित्वात् ।
न तथात्वम् । न तत्तद्व्यवहारस्य प्रतियोगिव्याधिकरणत्वम् । हृदेति ।
हृदवृत्तिर्यस्तत्तदधूमाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं यत् हृदावृत्तित्वं
तदवच्छिन्नस्य तृणादेरित्यर्थः । अतिव्याप्तेरिति । यद्यपि प्रागुक्तप्रमण-
प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्यैवाप्रसिद्ध्या धूमवान् वहेरित्यादौ ना-
तिव्याप्तिः अभावमात्रस्यैव तत्तदधिकरणावृत्तित्वरूपस्वप्रतियोगिता-
वच्छेदकधर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वात्, तथापि तत्तदभावप्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणस्यापि तादृशप्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्नवत्तापत्तिरूपोऽप्रतिप्रसङ्ग एवातिव्याप्तिपदनं विवक्षितं ।
तथा च प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या द्रव्यवान् वहेरित्यादा-
वव्याप्तिरिति भावः । शङ्कते अथेति । तथा च प्रतियोगिव्यधिकर-
ण्याप्रसिद्धिनिवन्धना नाच्छाप्तिरिति भावः । शङ्क्य निरस्थितिः अनव-
च्छेदकमेवेति । अनुगतं रूपं प्रतियोगितामात्रस्यैव तर्ह्यनवच्छेद-
कमित्यर्थः । ननु विशेषामाधीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽप्यतिरि-

चिन्तामणेः सामान्याभावग्रन्थः ॥

सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः पृथगेव । अन्यथासकलप्रसिद्धरूपाभावे प्रसिद्धरूपवदन्यत्वे चाऽव-
गते वायौ रूपं न वा वायूरूपवान्नवेति सशयो न स्यात् ।
विशेषाभावकूटस्य निश्चितत्वात् ॥

अभावान्तरे मानाभावात् । तथा च तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके व्यभि-
चारिण्यतिव्याप्तिरत आह सामान्येति । संशयान्यथानुपपत्तिं प्रमा-
णयति अन्यथेति । वायाविति । यद्यप्ययं सशयो न वायुविशे-
ष्यकः, तस्य विशेषणत्वेनोल्लेखात् । न वा रूपविशेष्यक, तथा
सति रूपतदभावयोर्विरोधिनोरकोटिताया प्रकृतानुपयोगप्रसङ्गात् ।

कसामान्याभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदफोनुगतधर्मं स्यादित्यत
आह अभावान्तर इति । हृदे घट्टिर्नास्तीत्यादिप्रतीतेर्घट्टिप्रतियोगिता-
काभावकूटमाश्रयगाहित्वेनाप्युपपत्तेरिति भावः । ननु मा भूदनुगत-
धर्मं प्रतियोगितामाश्रयस्यावच्छेदकस्तत किमत आह तथा चेति ।
तद्रूपेति । अनुगतधृमत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके घनह्यादावित्यर्थः । प्रत्यक्ष-
विधया प्रमाणत्वे सशयत्वपर्यन्तस्य विशेषाभावनिर्णयस्य चानुस-
रणवैयर्थ्यापत्तेराह सशयान्यथेति । तथाच वायूरूपवाच्यं वेत्याफार-
क सन्देहस्तत्तद्रूपाभावातिरिक्ताभावप्रकारकस्तत्तद्रूपाभावनिश्चयो-
त्तरकालीनाभाषसशयत्वादिति व्यतिरेक्यनुमानमयं रूपसामान्या-
भावे मानम्, अत्र च प्रामिक्तत्तद्रूपाभावनिर्णयं व्यभिचारवारणार्थं
हेतौ सशयत्यानुसरणम्, घट्टामायाद्यप्रकारकत्वेन पक्षविशेषणाच्च न
तौ सिद्धसाधनमर्थान्तरं घेति भावः । अघच्छेदक्यावच्छेदेन साध्य-
सिद्धरुद्ध्यत्याश्र सिद्धसाधनादिकमित्यपि घट्टन्ति । अयमिति । वा-
यौ रूपं न पत्यभिलष्यमान इत्यर्थः । तस्य । घायो । प्रष्टतेति । रूपध-

तथापि वायुरूपवान् तदभाववान् वेति रूपतदभावकोटिकसंशये तात्पर्यम् । अन्यस्तु रूपवत्तदन्योन्याभावकोटिक इति नाभेद इति सम्प्रदायविदः । विरुद्धयोरेकधर्मममर्गावगाहिज्ञानमेव संशयो न तु तद्भयप्रकारस्तापि नियता, तथा च रूपतदभावविशेष्यको वायुविशेषणकोऽमावेति तु नव्याः । वायुवृत्तित्वतदभावकोटिको रूपधर्मिक एवाय संशयः, अधिकरणे तत्तदमान्यतरनिश्चयस्यापि तत्राधिकरणवृत्तित्वसंशयविरोधित्वात् । अन्यथा भूतले घटतदभावान्यतरनिर्णयेऽपि घटो भूतलवृत्तिर्न वेति संशयप्रमद्गादित्यपरे । अर्थावन्त्येव रूपाणीत्यनिर्णयात् यावद्रूपा-

मिषवायुवृत्तित्वसन्देहं प्रति वायुधर्मिकरूपामावयत्तानिश्चयस्याविरोधित्वेन रूपसामान्याभावासाधकत्वादिति भाव । यथापि वायुवृत्तित्वसामान्याभावासाधकत्वयैवोक्तसंशयस्योपयोगित्वं सम्भवति प्रमिद्व यत् सकल रूपं वायुवृत्तित्वस्वरूप तदभावेऽयमतमिति योजनया पूर्वाग्रन्थाविराधात्, तथापि तुल्यवस्तुपात्तानामेकरूपेण बोधपरमनुरुक्त्याह तथापीति । उक्तपदानां तत्रासामर्थ्यादाह तात्पर्यमिति । नन्वत्र वायुरूपवात्र घेत्याग्रिमसंशयेन पौनरुक्त्यमत आह अन्यस्तिरिति [शब्दासन्दर्भमेव सम्प्रदाय इत्यननोद्गाह्य शब्दसन्दर्भमेव व्यवस्थापयति विरुद्धयोरेत्यादिना ।] तथा चेति । वायौ रूप तदभावे धरयाकारकसंशय इत्यर्थं । वायुधर्मिकरूपामावयनिश्चयस्य वायुरूपोभयैशिशेष्यावगाहिज्ञानत्यापच्छिन्ने प्रत्येय विराधितया प्रवृत्तापयोगित्वममवादिनि भाव । प्रवृत्तापयोगार्थमाह अधिकरण इति । तदिति इष्टात्ताप्यम् । तत्रेति । नमम्यर्थो विशेष्यत्व तथाच वायुधर्मिकरूपवत्तानिश्चयस्येय तद्धर्मिकरूपामावयनिश्चयस्यापि रूपधर्मिकवायुवृत्तित्वसंशयप्रतिबन्धकरत्वात् प्रवृत्तापयोग इति भाव । अग्न्या । तादृशनिश्चयस्याविरोधित्व । [मत्र क्षणपित्त्यादिनाप्रतिबन्धनीभूतज्ञानान्तरमस्यादृश्येनापि उपपत्तापम्यव्यतिरेकयोरेवार्थासिद्धत्वात्स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकरत्वस्येन गौरवमिष्यति च-

भावानिर्णये संशयो न विरुध्यत इति चेत् । यावद्रूपाभावानिर्णय इत्यस्य यावन्तो रूपाभावास्तेषां यावत्त्वेन रूपेण तेषां यावन्ति रूपाणि तावद्भावानां यावद्रूपत्वेन तद्भावानां वाऽनिर्णय इत्यर्थः । न प्रथमतृतीयौ, तथा निर्णीतत्वात् । नेतरौ, प्रतियोगितद्भावयोर्यावत्त्वानुल्लेखेऽपि योग्यानुपलब्ध्या भूतले घटो नास्तीति निश्चयमात्रादेव घटतद्भावसंशयोच्छेददर्शनेन तस्याकिञ्चित्करत्वात् । न चातिरिक्तसम्भावनाविरहसहकृत एवाभावनिश्चयस्तत्प्रतिबन्धकः, सम्भावना च रूपं पार्थिवादित्रितयभिन्नं न वेसाकारा, निवर्त्तते चेयं रूपत्वावच्छेदेनैतत्त्रितयभिन्नत्वाभावनिश्चयादेवेति वाच्यम् । गौरवात्, विनापि अतिरिक्तसम्भावनां विशेषे

सूचिताऽपरे इत्यनेन ।] एतावन्त्येवेति । प्रसिद्धरूपाण्येव रूपाणीत्यवधारणदशयां तस्यैव विशेषदर्शनतया प्रसिद्धरूपाभावे यावद्रूपाभावव्याप्यतानिश्चयसम्भवात्तद्धेतुक एव यावद्रूपाभावनिश्चयः स्यादिति भावः । तेषामिति । अनिर्णय इत्यग्नेन्वयः । एवमग्नेष्वपि । यावत्त्वेन तेषामिति । यावत्त्वप्रकारेण रूपाभावानामित्यर्थः । यावद्रूपत्वेन । यावद्रूपप्रतियोगिकत्वेन । तथेति । यावन्तोरूपाभावास्तेषां यावन्ति रूपाणि तावद्भावानां च घस्तुगत्या निर्णीतत्वादित्यर्थः । तस्येति । प्रतियोगिन्यभावे वा यावत्त्वोच्छेदस्य प्रतिबन्धकतायामनुपयुक्तत्वादित्यर्थः । न चेति । वाच्यमित्यन्वयः । तत्प्रतिबन्धकः । तस्य संशयस्य प्रतिबन्धकः । तथा च प्रकृते सम्भावनासत्त्वादेव तत्तद्रूपाभावनिश्चयः सन्देहं न प्रतिबन्धीयादिति भावः । ननु पार्थिवाद्यतिरिक्तं रूपमस्ति न येत्याकारिकैव सम्भावना वाच्या सा च तादृशरूपाप्रसिद्ध्या दुर्घटेत्यत आह सम्भावना चेति । ननु सर्वत्रैवोक्तसम्भावनायाः सामग्रीसम्भवाद्रूपं नास्तीति निर्णयस्य प्रतिबन्धक एव संशयो न स्यादत आह नियन्तं चेति । गौरवादि । रूपाभावनिर्णयामावत्त्वापेक्षया सम्भावनाविरहविशिष्टतादृशनिश्चयाभावत्वेन हेतुतायां

पाभावनिश्चये सामान्यसंशयदर्शनाच्च । अथाऽभावस्य सामान्या-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिश्चय एव तादृशसंशयविरोधी । अन्य-
था तवाप्यतिप्रसङ्गात् । स च न प्रकृते । अभावस्य च पावद्वि-
शेषाभावाधिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तदवच्छेदेन वा सामान्याव-

गौरवादित्यर्थः । ननु रूपाभावनिश्चया यावन्तस्तत्प्रत्येकप्रति-
योगिकामावत्वेनैव तादृशसंशये हेतुत्वं याच्यं न तु ता-
दृशनिश्चयस्वावच्छिन्नाभावत्वेन, सामान्याभावानभ्युपगमात् ध्वं-
सादिभिरत्यन्ताभावस्य विरोधाच्च, तथा च सम्भावना-
कालीनरूपाभावनिश्चयानामप्रवेशेन सम्भावनाविरहविशिष्टा ये
रूपाभावनिश्चयास्तत्प्रत्येकप्रतियोगिकामावत्त्वेन हेतुनायामेव वि-
परितलाघवमत आह विनापीति । यत्तु सम्भावनाविरहविशिष्टरू-
पाभावनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्याखण्डस्य तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वे गौ-
रवानवकाशाद्युक्तं विनापीत्यादि । तत्तुच्छम् । सामान्याभावानभ्युप-
गन्तृणामनुगतरूपावच्छिन्नस्याखण्डाभावस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वा-
त् । विशेषामावनिश्चय इति । विशेषामावत्वप्रकारकनिश्चय इत्य-
र्थः । यन्नपत्युपाध्यायमतमुत्थापयति अयेति । सामान्येत्यादि । सामा-
न्यपदमवच्छिन्ने प्रतियोगितायां चान्वितम् । तथा च सामान्याव-
च्छिन्नस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गनाभावविशेष्यकनि-
र्णय एव संशयविरोधीत्यर्थः । तेन रूपं नास्तीत्यादिप्रतीती रूपत्वाद्य-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याप्रकारत्वेऽपि न क्षतिः । तव । सामान्या-
भावत्वादिनः । अतिप्रसङ्गादिति । अभावत्वादिप्रकारेणापि सामान्या-
भावस्य निश्चयसत्त्वे तादृशसंशयानुत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । स चेति ।
तादृशनिश्चयो न संशयस्थल इत्यर्थः । तत्सत्त्वे संशयस्य केनाप्यन-
ङ्गीकारादिति भावः । ननु विशेषामावस्यैव सामान्यावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वे रूपवत्यपि रूपं नास्तीतिप्रत्ययस्य प्रामाण्यापत्तिः तत्रापि
यत्किञ्चिद्रूपाभावसत्त्वादत् आह अभावस्य चेति । ननु विशिष्ट-
स्यानतिरिक्ततया तद्व्युत्पत्तादवस्थमधिकरणभेदेनाभावभेदस्यान-
भ्युपगमादत् आह तदवच्छेदेनेति । यावद्विशेषामावाधिकरणवृत्ति-

च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । सम्भवति चेदम्, तादृशाभावप्रतियोगि-
ताया अतिरिक्तत्वात् । तेन नैकविशेषततो विशेषान्तराभाववत्त्वेन
सामान्याभाववत्त्वप्रसङ्गः । न च प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभा-
वभेदानियामकतया भेदसिद्धिः, प्रतियोगिभेदस्य तत्त्वे एकघटप्र-

त्वावच्छेदेनेत्यर्थ । तथा च रूपवतो यावद्विशेषाभावाधिकरणत्वादे-
व न तत्र रूप नास्तीतिप्रत्ययः । नन्विदमसम्भवदुक्तिकं तत्तद्रूपत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताया एव रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वाद्व्यपवदव-
च्छेदेनापि तत्तद्रूपाभासस्य रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्, अ-
न्यथा तत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपि तदवच्छेदेन न स्या-
दत आह सम्भवति चेदमिति । इदम् । यावद्विशेषाभावाधिकरणाव-
च्छेदेनैव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । तादृशेति । सामा-
न्यावच्छिन्नप्रतियोगिताया यावद्विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वा-
तिरिक्तत्वादित्यर्थ । यद्यपि सामान्यविशेषावच्छिन्नयो प्रतियोगित-
योरैक्येपि न क्षतिः, सामान्यावच्छेद्यत्वाविशिष्टप्रतियोगिताकत्वाव-
च्छिन्नस्याधिकरणताया विशेषवत्यसत्त्वादेवातिप्रसङ्गभङ्गात्, अ-
न्यथा गुणान्यत्प्रविशष्टं यद्वस्तुगत्या सत्त्वं तस्यैव गुणेपि सत्त्वात्त-
थापि विशिष्टसत्ताप्रतीत्यापत्तेः । तथापि अनुगतप्रतीतिषलात् सा-
मान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेरतिरिक्तत्वसिद्धौ तत एवातिप्रस-
ङ्गव्युदास सम्भवतीत्याशयेनदमभिहितमिति द्रष्टव्यम् । सामान्या-
भासत्वम् । नीरूपमित्यादप्रमाविशेष्यत्वम् । मिथमतमाशङ्कते न
चेति । वाच्यमितिपरेणान्य । अभावभवेत्यस्य सर्वत्रेत्यादि । निया-
मकत्वादि । अन्यथा घटपटाद्यभासयोरपि भेदो न सिध्यदिति भा-
व । भेदसिद्धिरिति । सामान्याभावविशेषाभावयोरित्यादि । अवच्छे-
दकीभूतयो सामान्यविशेषधर्मयोर्भेदादिति भाव । ननु प्रतियोगिभे-
दस्यैवाभावभेदानियामकत्वात् घटपटाद्यभासयोरस्तु भेदो न तु सा-
मान्यविशेषाभावयोरभिन्नप्रतियोगिकत्वात् आह प्रतियोगीति । त-
स्ये अभावभेदस्ये । प्रागभावात्त्यादिना ध्वस्तान्तामाधान्योन्या-
भासाना परिग्रह । भेदप्रसङ्गात् । भेदासिद्धिप्रसङ्गात् । अन्यवच्छेद-

तिर्योगिकस्य प्रागभावादिचतुष्कस्याभेदप्रसङ्गात्, अवच्छेदकन्तु
भिन्न एव तत्र क्व चित्तादात्म्यस्य क्व चित्संसर्गस्य क्व
चित्पूर्वापरकालीनतद्रूपत्वादेश्च तथात्वादिति वाच्यम् । संसर्ग-
प्रतियोगिविशेषणत्वाधारणस्यैकस्यावच्छेदकत्वस्य दुर्वचत्वात्, पू-
र्वापरकालीनत्वादर्थादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावा-
च्च । किञ्च अवच्छेदकभेदस्याभावभेदनियामकत्वं न तज्जनक-
त्वम्, असन्ताभावादिस्वरूपस्य तस्याजन्यत्वात् । नापि तद्व्या-
प्यत्वमपि, वैयधिकरण्यात् । अत एव न तद्व्यापकत्वमपि, अभे-

कभेदस्य नियामकत्वेऽप्युक्तदोषतादयस्थम्, घटत्वादिलक्षणावच्छेद-
कत्वैकत्वात्त आह अवच्छेदकत्विति । क्व चित् । घटस्यान्योन्या-
भावस्थलेतादात्म्यस्य । तथात्वादित्यन्वय । अथच्छेदकत्वादिति तद-
र्थं । एवमप्रपि । क्व चित् । घटस्यात्यन्ताभावस्थले । संसर्गस्य । संयो-
गादे । क्व चिदिति । घटस्थले पूर्वकालीनतद्रूपत्वस्य प्रागभावस्थले
चेत्तरकालीनतद्रूपत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यर्थं । दुर्व-
चत्वादिति । तथा चाननुगमात् कथं नियामकत्वमिति भाव । ननु
संसर्गविषया विशेषणाविषया चा अवच्छेदकयोरन्यतरभेद एव
नियामको यक्तव्य इति नाननुगम इत्यत आह पूर्विति । मानाभा-
वाच्चेति । तथाच न सर्वसाधारण्यमिति भाव । ननूक्तक्रमेणावच्छे-
दकभेदो नित्याभावभेदको यक्तव्य इत्यत आह किञ्चेति । एका-
भावनिष्ठस्यापराभावभेदस्याधिकरणस्वरूपत्वमतिरिक्तत्वं वा उभ-
यथाप्यस्य नित्यत्वादिति भाव । वैयधिकरण्यादिति । यद्यपि त-
त्तद्रूपाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतत्तद्रूपत्वभेदस्य तत्तद्रूपाभा-
वभेदेन सामानाधिकरण्य रूपत्वघटत्वादायेन सुलभम्, तथापि य-
थाश्रुतस्य तत्तद्रूपाभावेऽप्येव व्यभिचारित्वाद्यद्भावप्रतियोगिता-
वच्छेदकवृत्तित्वविशिष्टो यद्भावप्रतियोगितावच्छेदकभेदो यत्र
तत्र तद्भाववृत्तिरत्रप्रतिषिद्धभावभेद इत्येव ध्यामिर्वाच्येति
तत्रैव वैयधिकरण्य द्रष्टव्यमिति ध्येयम् । अत एव । उक्तक्रमेण

देऽप्यविरोधाच्च । न च तदितरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं
 तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वस्य व्याप्यम् । मानाभावात् । अत
 एव च समनियतसुखदुःखादितत्तसंख्यापरिमाणव्यक्त्यादिना-
 नाधर्मावच्छिन्नोऽप्यभिन्न एवाभावः । भेदासिद्धिस्तु भाववदभा-

धैयधिकरण्यादेव । ननु यत्रात्यन्तानावे यद्धर्मावच्छिन्नाभावभे-
 दस्तत्राद्यर्थं तदन्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्युक्तौ न धैयधि-
 करण्यावकाश इत्यत आह अभेदेपीति । सामान्याभाववि-
 शेषाभावयोरभेदेप्युक्तनियमस्याविरुद्धत्वादित्यर्थः । तथा चाभाव-
 भेदासाधकत्वेनोक्तव्यापकत्वमर्थान्तरग्रस्तामिति भावः । न चेत्या-
 दि । घटत्वेतरसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके घटत्वावच्छिन्ना-
 भावे ध्यमिचारस्य चारणाय प्रथमं धर्मपदं विशेषणविधयावच्छेद-
 कस्य प्रापकम्, समवायसम्बन्धेतरघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताके स-
 मवायसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावे तद्वारणाय द्वितीयं धर्मपदम् । न च
 गुरुधर्मावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या व्याप्यत्वासिद्धिः, तदितरेत्यनेन त-
 द्धर्मानवच्छेद्यप्रतियोगिताकत्वस्य विवक्षितत्वात् । तत्पदेनाखण्ड-
 धर्मस्यावच्छेदकीभूतधर्मस्य वा विवक्षणात् । गुरोरवच्छेदकत्वो-
 पगमाद्वा नोक्तदोष इत्यपि वदन्ति । मानाभावादिति । तथा च तत्त-
 द्रूपत्वावच्छिन्नाभावो रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यः रूपत्वेतर-
 धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादित्याद्यनुमानमप्रयोजकमिति भावः ।
 अत एवेति । उक्तव्याप्तौ मानाभावादेवेत्यर्थः । दुःखादीत्यादिना
 धर्माधर्मादेः परिग्रहः । न चात्मत्वापेक्षया गुरुत्वेन सुखवत्त्वादेर-
 वच्छेदकत्वासम्भवः, तस्येश्वरवृत्तितयातिप्रसक्तत्वेन लाघवस्या-
 फिधित्करत्वादिति भावः । ननु सुखावच्छिन्नस्य धैत्र्यादेः सत्येपि
 भूतलादाविदानीं दुःखविशिष्टो नास्तीतिप्रत्ययादिदमसङ्गमत आह
 तत्तत्संबन्धेति । द्रव्यत्वापेक्षया गुरुणः संख्यावत्त्वादेरवच्छेदकत्वा-
 योगाबुक्तं तत्तादिति । नानाधर्मावच्छिन्न इति । नानाधर्मावच्छिन्नप्र-
 तियोगिताकः इत्यर्थः । ननुक्तव्याप्तेरसत्ये घटपटाद्यमायानामपि भेदो
 न सिद्धेदत आह भेदासिद्धिस्तित्यति । तथा च घटवृत्तित्यादि-

वस्यापि विरुद्धधर्माध्यासादेव । अत एव गगनादीनामवृत्तीनां समनियतानां वा धर्माणामेक एवासन्ताभावः, युगपदुत्पन्नविनष्टानां समानदेशानामसति बाधके एक एव ध्वंसः प्रागभावो वे-

विरुद्धधर्मवत्त्वादेव घटाद्यभावाद्भेदः पटाभावादौ साध्य इति भावः । अवृत्तीनामिति । येन सम्यग्धेन येऽवृत्तयस्तेन सम्यग्धेन तेषामेक एवाभाव इत्यर्थः । तेन वृत्तिमतोपि रूपादेः संयोगादिसम्यग्धेनाभावस्योपग्रहः । समनियतानामिति । तत्तदेकत्वपरिमाणादिव्यक्तीनामित्यर्थः । युगपद्विनष्टानामेक एव ध्वंसो युगपदुत्पन्नानां चैक एव प्रागभाव इत्यर्थः । समानदेशावच्छिन्नयोरपि विभिन्नकालोत्पन्नविनष्टयोः प्रागभावध्वंसयोर्नानात्वाद्युगपदित्युक्तम् । व्यधिकरणयोः समानाधिकरणयोरपि न्यूनाधिकदेशवृत्तिकयोर्युगपदुत्पादविनाशशालिनो रूपसंयोगाद्योः प्रागभावस्य ध्वंसस्य च विभिन्नत्वात् समनियतदेशानामित्युक्तम् । मूलावच्छिन्नवृक्षवृत्तिकयोर्युगपदुत्पन्नविनष्टयोरपि वृक्षपटसंयोगयोर्ध्वंसप्रागभावयोर्नानात्वादाह असतीति । तत्र ध्वंसादेरेकत्वे मूलावच्छिन्नसंयोगोऽग्रे नष्ट इत्यादिप्रतीत्यापत्तिरेव बाधिकेति भावः । यत्तु युगपदुत्पन्नविनष्टानामपि समनियतरूपरसादीनां न ध्वंसादेरेक्य तथा सति तद्रूपं नष्टमिति वत् तद्रसो नष्ट इत्यापि चाक्षुषापत्तेः, रूपध्वंसस्यैव रसध्वंसत्वेन चक्षुरयोग्यत्वस्य वक्तुमशक्यादत उक्तमसति बाधक इति । तत्तुच्छम् । रसध्वंसव्यक्तेश्चक्षुष्यत्वोपि रसप्रतियोगिकध्वंसत्वेनायोग्यत्वसम्भवात्प्रतियोगिविशेषमन्तर्भावैवामावस्य तत्तदिन्द्रिययोग्यताया निर्वाच्यत्वादिति । प्राञ्चस्तु युगपदुत्पन्नस्यैकपाकजातरूपादिचतुष्टयस्य विभिन्न एव प्रागभावः । कथमन्यथा सामग्र्यभेदे कार्यस्य रूपादेर्मिथो भेद इत्यत उक्तमसति बाधक इति । न च नित्यानामिद्वज्जन्थानामपि रूपादिचतुर्णां विरुद्धधर्माध्यासादेव भेदोपपत्तौ सामग्र्यभेदस्य कार्यभेदाप्रयोजकत्वमिति बाध्यम् । सामग्र्यभेदस्य कार्यभेदाप्रयोजकत्वे सामग्र्यविशेषस्य कार्यविशेषनियामकत्वस्याप्युपेक्षापत्तेः कार्यार्थानां कालान्तरानुत्पादस्यापि विरुद्धधर्मा-

ति । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि चेदभावः प्रामा-
णिकस्तदा तस्यैकस्यैव प्रतियोगिताः सर्वैरेव व्यधिकरणैर्धर्मैः सर्वैश्च
समानासमानाधिकरणैः सम्बन्धैरवच्छिद्यन्ताम्, आकाशाभाव एव
वा तथास्तामिति । मैवम् । एवं हि तत्तद्देशकालाद्यवच्छिन्नानव-
च्छिन्नतत्तदाधिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तत्तदवच्छेदेन वा एकस्यै-

ध्यासादेवोपपत्तेरित्याहुः । प्रतियोगिता इति । बहुत्वं प्रतियोगिभेदेन
स्वरूपसम्बन्धरूपायाः प्रतियोगिताया नानात्वमभिप्रेत्य । वस्तुतस्तु
तद्धर्मानधिकरणेषु सर्वेष्वेव तद्धर्मावच्छिन्नैकप्रतियोगितास्वीकारे
घटानिष्ठपटत्वावच्छेदप्रतियोगिताव्यक्तेरेव पटनिष्ठघटत्वावच्छिन्नप्र-
तियोगितात्वाद्घटत्वत्यपि घटत्वेन घटो नास्तीत्यादिव्यवहारस्य प्रा-
माण्यापत्तिरतोऽतिरिक्तापि प्रतियोगिता स्वाश्रयभेदान्नानैवेति
ध्येयम् । सर्वैश्चेति । समानाधिकरणैर्व्यधिकरणैश्चेत्यर्थः । [इत्थं
च प्रतियोगिनावच्छेदकधर्मस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्या-
पि अभावभेदनियामकत्वे व्यभिचारो दर्शितः] यथा च व्यधिकर-
णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सम्बन्धावच्छिन्नत्वं तथा विवेचित-
मद्यस्तात् । लाघवादाह आकाशाभाव एव चेति । एतन्नये का-
लाद्यभावस्याप्याकाशाभावत्वात्त्रैवकारासङ्गतिः । एवमिति । तत्तद-
धिकरणमन्तर्भाव्य विशेषाभावैरेव सामान्याभावस्यान्यथासिद्धाधि-
त्यर्थः । देशे काले चाव्याप्यवृत्तीनां घटादीनामभावस्य तत्तदधिक-
रणवृत्त्यभावमात्रेण अन्यथा फर्तुमशक्यत्वादाह तत्तद्देशकालाद्य-
च्छिन्नेति । प्रतियोग्यनवच्छेदकीभूतदेशकालाद्यच्छिन्नेत्यर्थः । अन्यथा
कोण इय मध्येपि गृहे घटो नास्ति तदानीमिवेदानीमपि गृहे घटो
नास्तीत्यादिप्रत्ययो घटाद्यवच्छेदकदेशकालाद्यवच्छेदेनापि स्या-
त् तदधिकरणवृत्त्यभावस्य घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वनियमादि-
ति भावः । व्याप्यवृत्तीनां गोत्वाभ्यत्वादीनामभावस्य गोत्वादिशून्य-
तत्तदधिकरणवृत्तित्यावशिष्टाभावमात्रेणैवान्यथासिद्धिसम्भवे तत्र
देशकालाद्यच्छिन्नत्वं न प्रवेशनीयमित्याशयेनाह अनवच्छिन्ने-
ति । देशकालानवच्छिन्नेत्यर्थः । तत्तदधिकरणेति । प्रतियोगिश-

पाभावस्य घटपटागोत्वाश्वत्वादिप्रतियोगिकत्वसम्भवेन तत्तद्भेदोऽपि
 विलुप्येत । तत्तत्प्रतियोगिकत्वं तत्तत्स्वभावो न च तत्राधिकरण-
 वृत्तित्वस्यान्तर्भावोऽवच्छेदकत्वञ्चेति तु समानम् । अत एव सामा-
 न्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व व्यासज्यवृत्तीनापि प्रत्युक्तम् । अ-
 व्यासज्यवृत्तेस्तत्स्वभावस्य तत्रानुपपत्तेरतिरिक्तकल्पने च किम-

न्येत्यादि । विशेषस्यानतिरिक्तत्वादाह तदवच्छेदेन चेति । देश-
 कालावच्छिन्नानवच्छिन्नतत्तदधिकरणवृत्तित्वावच्छेदेन धेत्यर्थः । त-
 द्भेदोपीति । घटपटाद्यभावभेदोपीत्यर्थः । सामान्याभावस्थल इव
 युक्तैस्तौल्यादिति भावः । शङ्कते तत्प्रतियोगिकत्वमिति । तत्स्व-
 भावः । तत्तदभावस्वरूपं न चति । तादृशस्वभावलक्षणे तत्प्रतियो-
 गिकत्वे अधिकरणविशेषवृत्तित्वस्यान्तर्भावो घटकत्वमवच्छेदकत्वं
 वा न युक्तं तदभावस्वरूपस्य सर्वत्राविशपात् तथा च घटाभावस्यैव
 पटाभावस्यैव पटवत्यपि पटो नास्तीतिप्रतीत्यापत्त्या तथाभेद इति
 भावः । शङ्कां निरस्यति इति तु समानमिति । सामान्यावच्छिन्न-
 प्रतियोगिताकत्वमपि तत्तद्विशेषाभावस्वरूपमेवेति तत्र यावद्विशे-
 पाभावाधिकरणवृत्तिरस्यान्तर्भावोऽनवच्छेदकत्वाच्च रूपवत्यपि
 रूपं नास्तीतिप्रतीत्यापत्त्या सामान्यविशेषाभावयोरप्यवश्यं भेद इत्य-
 र्थः । अत एव प्रतियोगिकत्वस्य तत्स्वभावलक्षणत्वादेवेत्यर्थः । व्यास-
 ज्यवृत्तीति । तथा च तत्पर्याप्त्याधिकरणस्य विशेषाभावकूटस्य वि-
 रहादेव रूपवति रूपं नास्तीति न प्रत्यय इति भावः । तत्स्वभावस्य ।
 तत्तदभावपर्यवसितसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वरूपस्य ।
 तत्प्रम् । व्यासज्यवृत्तित्वम् । ननु सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व
 न तत्तदभावस्वरूपं किं त्वतिरिक्तमेवेति तस्य व्यासज्यवृत्तित्वाक-
 टपने यावकाभाव इत्यत आह अतिरिक्तकल्पने चेति । अतिरिक्ते-
 नेति । प्रागुक्तघटपटादिनिमित्तप्रतियोगिकाभावेनेत्यर्थः । घटपटागो-
 त्वादिप्रतियोगिकत्वमपि न तदभावव्यक्तिस्वरूपं किं तु सामान्या-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्ववदतिरिक्तमेव याच्यमिति घटादिशून्यतत्त-
 दधिकरणावच्छेदनैवस्यैवातिरिक्ताभावस्य घटपटादिप्रतियोगिक-

पराद्धमातिरिक्ताभावेन । किञ्च व्यधिकरणयोर्घटपटयोर्द्वित्वप्रती-
 तिवद्व्यधिकरणानामपि विशेषाभावानां युगपदिन्द्रियसन्निकर्षे
 सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रसयोऽपि स्यात् । अपि च रू-
 पान्तरेण सम्बन्धविधया वा व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य ज्ञाने न याव-
 दाश्रयसन्निकर्षापेक्षा मानाभावात् । एवञ्च एकाभावसन्निकर्षेऽपि
 सामान्याभावबुद्धिप्रसङ्गः । यादृशे च तस्य ज्ञाने यावदाश्रयाणां स-

त्वं स्याद्वाधकाभावात् तथा च घटपटाद्यभावानां मिथो भेदो विरु-
 द्धेतेति पूर्वमथानुवर्त्तत इति भावः । ननु घटपटयोरिव तदुभयाभा-
 वयोरपि मिथो भेदस्यानुभवसिद्धत्वाच्च तद्विलोपप्रसङ्गः, सामान्या-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यातिरिक्तस्य व्यासज्यवृत्तितायां बाधकः
 प्रतिबन्धिरनुत्तरं चेत्यत आह किञ्चेति । व्यासज्यवृत्तिप्रत्यक्षं
 प्रत्यैकाधिकरण्यापन्नयावदाश्रयाणां सन्निकर्षस्य हेतुत्वे घक्ष्यमा-
 णातिप्रसङ्गासम्भवात्तथा हेतुतायां व्यभिचारं दर्शयन्नाह व्य-
 धिकरणयोरिति । इन्द्रियसन्निकर्ष इत्यस्य विशेषाभाववदधिक-
 रणद्वयादिमात्रावच्छेदेनेत्यादिः । प्रत्ययः । साक्षात्कारः । तथा च
 घटपटोभयमात्रसन्निकर्षेऽपि रूप नास्तीतिप्रत्यक्षं स्याद्रूपाभावकूटसै-
 धोभयत्र सन्निकर्षादिति भावः । ननु व्यासज्यवृत्तिव्यक्त्यन्तरप्रत्यक्षं
 प्रत्यैकाधिकरण्यापन्नयावदाश्रयसन्निकर्षस्य व्यभिचारेणाहेतुत्वे-
 त्यन्यव्यतिरेकाभ्यां सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रत्यक्षं प्र-
 ति तथाविधसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वे बाधकाभावात्प्रोक्तदोष इत्यत आह
 अपि चेति । [नन्वैकाधिकरण्यापन्नवृत्तिव्यासज्यवृत्तिधर्मप्रत्यक्षं
 प्रत्यैकाधिकरण्यापन्नयावदाश्रयसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वात्प्रोक्तदोष इत्य-
 त आह अपि चेति तु नव्याः] रूपान्तरेणेति । व्यासज्यवृत्ति-
 त्वानिरूपकगुणत्वरूपप्रतियोगिताकत्वत्वादिप्रकारेणेत्यर्थः । प्रकृ-
 तमभिप्रत्याह सम्बन्धविधया घेति । मानाभावादिति । द्रव्या-
 न्तरसन्निकर्षदशायां घटो गुणघानित्यादिप्रत्यक्षेण गुणत्वादिप्र-
 कारणेन द्वित्वाद्घटे रूपप्रतियोगिकोऽभाव इत्यादिप्रत्यक्षेण च रूप

त्रिकर्षोऽपेक्ष्यते तत्र तेषा तद्भेदस्य च ज्ञानमपि । तदज्ञाने तदभेद-

प्रतियोगितात्वप्रकारेण रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेर्विषयी-
करणे क्षत्यभावादिति भाव । सामान्याभावेति । स्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वसंसर्गेण रूप वादिसामान्यविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यभा-
वप्रत्यक्षप्रसङ्ग इत्यर्थ । न च संसर्गप्रकारसाधारणसामान्यावच्छि-
न्नप्रतियागिताकत्वलौकिकप्रत्यक्षमात्र प्रत्येव निरुक्त्यावदाश्रयसन्निक-
र्षत्वेन हेतुत्वात्तदाप, तथा सत्यनन्तसामान्यान्तर्भावेणानन्त-
कार्यकारणभावकल्पनामपेक्ष्य लाघवादतिरिक्तसामान्याभावकल्पन-
स्यैव युक्तत्वादिति भाव । न च यत्किञ्चिद्रूपाभावसन्निकर्षदशाया
रूपसामान्याभावप्रत्यक्ष जायत एव तन्मतेपि घटत्वाद्दौ रूपसा-
मान्याभावस्य सन्निकृष्टतया घटत्वे रूप नास्तीतिप्रत्यक्षस्य तदानीं
दुर्गारत्वादिति वाच्यम् । घटद्वयसन्निकर्षदशाया रूपत्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकत्वपर्याप्त्यधिकरणेष्वभावषु घटवृत्तित्वात्प्रागहिनी घटे
रूप नास्तीत्याकारकप्रमात्मकप्रत्यक्षस्यापाद्यत्वात् घटादीना रूप-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वपर्याप्त्यधिकरणयावद्भाववत्त्वधिरहपि
तादृश्यावद्भावस्य घटवृत्तित्वानपायात् । न हि घटवृत्तित्वप्रमाया
एकव्यक्तिमात्रविशेष्यकत्वेनैकव्यक्तिमिरूपिताधेयत्वप्रकारकत्वेन
चा सम नियम, मानाभावात् रूपद्वय घटवृत्तीत्यादिप्रमाया व्यभि-
चाराच्चेति भाव । सामान्यावच्छिन्नप्रतियागिताकत्वस्य व्यासज्य-
वृत्तित्व सामान्याभावप्रतीतेरतिप्रसक्तिमभिधायाऽप्रसङ्गमप्याह या-
दृशे चति । तस्य । व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य । तेषाम् । यावदाश्रयाणा
ज्ञानमप्यपेक्ष्यत इति योजना । विषयतासम्बन्धेन पर्याप्तवृत्तिकस्य
चाश्रुपादिक प्रति स्वप्तिप्यपर्याप्तत्वसम्बन्धेन चाश्रुपत्वादिना हे-
तुत्वादिति भाव । तद्भेदस्येति । तेषामाश्रयाणा मित्या भेदस्येत्य-
र्थ । ज्ञानमप्यपेक्ष्यत इति पूर्वेणान्प्रय । तत्तद्व्यक्तिधर्मिकपर्याप्तवृ-
त्तिकप्रत्यक्ष प्रति तत्तद्व्यक्तिभिन्नत्वप्रकारकप्रत्यक्षप्रमात्वेन हेतु-
त्वं तत्र च कार्यस्य तत्तद्व्यक्तिभिन्नवृत्तिविशेष्यत्व कारणस्य च
विशेष्यतामात्र प्रत्यासत्ति विशेषाभावानामैक्यभ्रमदशाया तेषु प-
र्याप्तिसम्बन्धेन त्रित्वादिप्रत्यक्षानुदयेन तदन्तर्भावेनाप्युक्तकार्यका-

ज्ञाने च तदग्रहात् आश्रयभेदभ्रमेण तद्भ्रमदर्शनाच्च । न चात्र
यावद्विशेषाभावाना प्रथममुपस्थितिः सम्भवति, तत्प्रतियोगिना

रणभावस्यावश्यकत्वात् । अभावादौ संख्यायाः समवायेनाऽस-
त्त्वेपि पर्याप्तिसम्बन्धेन सत्त्वे बाधकाभावात् तत्तद्व्यक्तिधमि-
क पर्याप्तवृत्तिकस्य भ्रमात्मकप्रत्यक्षे तु तत्तद्व्यक्तिभिन्नत्वस्य भ्र-
मात्मकमेव प्रत्यक्ष दोष समानविशेष्यताप्रत्यासत्या हेतुर्वक्तव्य
इत्याश्रयभेदभ्रमाद्विद्वत्त्वादिभ्रमो नानुपपन्न इति वदन्ति । अपेक्षाया-
मन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति तदज्ञान इत्यादिना । यात्रशाश्रयाणाम-
ज्ञाने परस्परभेदज्ञाने वा व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य द्वित्वादेरप्रत्यक्ष-
त्वादित्यर्थं । अत एव दूरत्यादिदोषात् क्रमापन्नवृक्षाणामभेदभ्र-
मे तत्र सतोपि द्वित्वादेर्न साक्षात्कार इति भावः । तद्भ्रमेति । अत
एव मध्याच्छादितैकदण्ड एव भेदभ्रमाद्दण्डद्वयीबुद्धिरिति भावः ।
अत्र सामान्यावच्छिन्नत्वस्थले । यावद्विशेषाभावानामिति । याव-
तामाश्रयाणां ये विशेषाभावा परस्परभेदरूपाभावास्तेपामित्य-
र्थः । प्रथमम् । सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वग्रहात्पूर्वम् । तत्प्र-
योगिनामिति । तस्य परस्परभेदस्य ये प्रतियोगिनो विशेषाभावा-
स्तेषां विशेषतस्तत्तदभावव्यक्तित्वेनानुपस्थितेरित्यर्थः । तथा च सा-
मान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्यासज्यवृत्तिरत्र धारणाबाधा-
त् प्रत्यक्षमेव न स्यादिति भावः । केचित्तु वन्त्यादिकार्यजन-
कत्वेनोत्तजकाभावादिशिष्टमगयादिसामान्याभाव आवश्यको न
हि तत्र तत्तन्मण्यभाववत्त्वेन हेतुत्वमनन्तकार्यकारणभावापत्ते-
र्नाप्युत्तेजकाभावविशिष्टमणित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनानुगत-
ध्रमेण विशेषाभावानामेव तत्र हेतुत्वमवच्छेदकगौरवापत्तरस्मा-
क स्वदण्डतादृशमण्यभावाव्यक्तित्वात् हेतुतायामवच्छेदकलाघ-
यात् । न चोत्तेजकाभावाविशिष्टमणित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य
सम्बन्धेन मणिमदभावात्वेनैव हेतुत्वम्, तादृशप्रतियोगिताकत्वस्याभा-
वात्त मणित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव परिहात् । अन्यथा मणिमत्यपि दश
मणिनास्नानिप्रत्ययापत्त । विशिष्टमणित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व

विशेषतोऽनुपस्थितेरिति दिक् । केचित्तु अनन्तविशेषाभावानां सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्रूपामज्यवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य लाघवात् सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनैक एवाभारः कल्प्यते । कल्पनीयशरीरस्योभयत्र तुल्यत्वेऽपि एतदपेक्ष्य तस्य गुरुत्वात् । विनिगमनाभावेऽपि च सामान्याभावमिद्वि-

सम्बन्धेन यो मणिमानभावस्तस्य तत्र सत्त्वात् । अत एव घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं घटत्वविशिष्टस्यैव संसर्गो न तु द्रव्यत्वप्रमेयत्वादिविशिष्टस्येति निर्घटे घटो नास्तीत्येव प्रत्ययो न तु द्रव्यं प्रमेयं वा नास्तीत्याकार इति सिद्धान्तः । न च प्रतियोग्यविशेषिनस्याप्रपञ्चामास्य तत्तद्द्रव्यकित्त्वेन हेतुयायामग्न्यासिद्धिः अन्यथा मणेस्तत्तद्द्रव्यादीनां श्रान्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्याप्यव्यपदेश्य तत्तद्द्रव्यकित्त्वेन दाहजनकत्वापत्तेरिति वाच्यम् । त्वग्मतेष्वेतद्दोषस्य तुन्यत्वावच्छिन्नाभावस्यापेक्षया यच्छिन्नाभावस्य गुणरतं तद्वर्मावच्छिन्नाभावस्यैव तद्वर्मावच्छिन्नाभावव्यक्तेरन्यथा सिद्धेः सुवचत्वाच्चेति यदन्ति । यत्तु विशेषाभावाकूटस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वापगमे प्रमेयं नास्ति प्रमेयाद्देह इत्यादिप्रतीतेः प्रामाण्यापत्तिलक्षत्प्रमेयात्वगताभावाकूटस्य तत्तत्प्रमेयमेवकूटस्य च प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्भवादिति । तत्र । प्रतियोगितावच्छेदकीभूतं यत्सामान्यं तद्यच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव विशेषाभावाकूटेषु स्वीकर्तव्यत्वात्, अग्न्या सामान्याभावस्वीकारेऽपि तद्दोषतादवस्थादिति संश्लेषः । सार्यमौममतमुपन्यस्यति केचिन्विति । तद्द्रव्यासज्येति । सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे पर्याप्तिलक्षणव्यासज्यवृत्तित्वस्य चेत्यर्थः । ननु तत्र सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वतदाद्ययोमयोः कल्पनाद्यन्ममापि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वतद्द्रव्यासज्यवृत्तित्वयोमयोः कल्पनात्कृत एकत्र लाघवमत आह कल्पनीयेति । एतत् । अतिरिक्ताभावे सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । तस्य । व्यासज्यवृत्तिसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगि-

रप्रत्युहैव । धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पनाया गुरुत्वं कल्पनीयानेक-
त्वप्रयुक्तम् । न चातिरिक्ताभावस्य तत्र च सामान्यावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वस्याऽनन्तवाद्याद्यधिकरणवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य
कृतज्ञानन्तवाद्याद्यधिकरणवृत्तित्वाना यात्रद्विशेषाभावानामेव सा-
मान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्व्यासज्यवृत्तित्वस्य च क-
ल्पनैव लयीयसीति वाच्यम् । एवं सत्यभावमात्राभिद्धिप्रसङ्गा-
दिसाहुः ॥

ताकत्वस्य । गुरुत्वादिति । पर्याप्ति सम्बन्धान्तरनियतत्वेन बहुविधा-
भावेषु कल्पनीयस्वरूपसम्बन्धकत्वेन गुरुत्वादित्यर्थः । ननु पर्या-
प्ति सम्बन्धान्तरनियतत्वे मानाभावाद्द्विशेषाभावेषु सामान्यावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वस्यातिरिक्त पर्याप्त्यास्य एव सम्बन्धो वाच्यो
न तु स्वरूपसम्बन्धोपीति विशेषाभावकूटेषु सामान्यावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकत्वस्य पर्याप्तिमात्रकल्पनायां न गौरवमत आह
विनिगमनाविरहेपीति । विवादास्पदयोरर्थयोरेकमात्रे प्रमाणस्य सं-
द्रायो विनिगमना तद्विरहस्वलेपि चेत्यर्थः । यत्रोभयत्रैव प्रमाणविर-
हस्तत्रोभयमेव न सिद्ध्यति यथा चक्रत्रिशिष्टदण्डत्वेनेव दण्डविशिष्टच-
क्रत्वेनापि न घट प्रति जनकत्व लाघवसहस्रतप्रत्यक्षादिप्रमाणेन द-
ण्डत्रचक्रत्वाभ्यामेव तद्वधारणात् यत्र चोभयत्रैव प्रमाणस्यावता-
रस्तत्र द्वयमेव सिद्ध्यतीति प्रकृते सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वस्य पर्याप्त्यास्यसम्बन्ध इव तस्याधयेप्यतिरिक्त रूप नास्तीति
प्रत्यक्षप्रमाणस्य तौत्यादवद्यमतिरिक्त सामान्याभावो वाच्य इति
मात्र । ननु उभयत्र प्रमाणसद्भावेपि धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पनाया
गुरुत्वमिति न्यायलब्धमेव गौरव सामान्याभावे धर्मिणि बाधक
मत्रिप्यतीत्यन आह धर्मिणि । कल्पनीयानि । तथा चानेकस्याऽकल्प्य-
तया सामान्याभावधर्मिण कल्पने बाधकाभाव इति भावः । सा-
मान्याभावधर्मिण कल्पने तत्प्रयुक्तमनक कल्प्यमवत्याशयेनाशङ्क्य
निराचष्ट न चति । वाच्यमिति परेणान्वयः । वाद्यादीति । रूपाद्यभा-
वाभिप्रायण । एव सतीति । धर्मिकल्पनोत्तरकल्पनागौरवस्यापि

धर्मिकल्पनाविरोधित्व इत्यर्थः । अभावमात्रेति । तत्तद्रूपादिप्रतियोगिकत्वेनातिरिक्ताभावस्यानन्तभूतलाघधिकरणे तत्सम्बन्धस्य च कल्पनाप्रपेक्ष्य क्लृप्तानन्तभूतलाघधिकरणवृत्तिकेषु तत्तद्रूपत्वत्वादिधर्मेषु तत्तद्रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनायामेव लाघवस्य सुवचत्वात् तत्तद्रूपादिविशेषाभावोप्यतिरिक्तो न सिद्धेत, तद्रूपं नास्तीत्यनुगतप्रतीत्याप्रतिरिक्तविशेषाभावसिद्धौ सत्यां तत्रानेकाधिकरणसम्बन्धकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वाददोषत्वे तु प्रकृतेऽपि सामान्याभावे तत्र सुवचमिति भावः । अत्र प्रतिबन्धिरनुत्तरमित्यस्वरसः केचिदाहुरित्याभ्यां सूचितः ॥

इति श्रीजगदीशमहाचार्यविरचितं सामान्याभावप्रकरणं सम्पूर्णम् ।

रप्रत्युहैव । धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पनाया गुरुत्वं कल्पनीयानेक-
त्वप्रयुक्तम् । न चातिरिक्ताभावस्य तत्र च सामान्यावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वस्याऽनन्तवाय्वाद्यधिकरणवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य
कलूतानन्तवाय्वाद्यधिकरणवृत्तित्वानां यावद्विशेषाभावानामेव सा-
मान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्व्यासज्यवृत्तित्वस्य च क-
ल्पनैव लयीपसीति वाच्यम् । एवं सत्यभावमात्रासिद्धिप्रसङ्गा-
दिसाहुः ॥

ताकत्वस्य । गुरुत्वादिति । पर्याप्तेः सम्बन्धान्तरनियतत्वेन बहुविधा-
भावेषु कल्पनीयस्वरूपसम्बन्धकत्वेन गुरुत्वादित्यर्थः । ननु पर्या-
प्तेः सम्बन्धान्तरनियतत्वे मानाभावाद्विशेषाभावेषु सामान्यावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वस्यातिरिक्तः पर्याप्त्याएव एव सम्बन्धो वाच्यो
न तु स्वरूपसम्बन्धोपीति विशेषाभावकूटोपि सामान्यावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकत्वस्य पर्याप्तिमात्रकल्पनायां न गौरवमत आह
विनिगमनाविरहेपीति । विवादास्पदयोरर्थयोरैकेमात्रे प्रमाणस्य स-
द्भावो विनिगमना तद्विरहस्थलेपि चेत्यर्थः । यत्रोभयत्रैव प्रमाणाविर-
हस्तत्रोभयमेव न सिद्ध्यति यथा चक्रविशिष्टदण्डत्वेनेव दण्डविशिष्टच-
क्रत्वेनापि न घटं प्रति जनकत्वं लाघवसद्वृत्तप्रत्यक्षादिप्रमाणेन द-
ण्डत्वचक्रत्वाभ्यामेव तद्वधारणात् यत्र चोभयत्रैव प्रमाणस्यावता-
रस्तत्र द्वयमेव सिद्ध्यतीति प्रकृते सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वस्य पर्याप्त्याएवसम्बन्ध इव तस्याश्रयेत्यतिरिक्ते रूपं नास्तीति
प्रत्यक्षप्रमाणस्य तौल्यादवश्यमतिरिक्तः सामान्याभावो वाच्य इति
भावः । ननु उभयत्र प्रमाणसद्भावेपि धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पनाया
गुरुत्वमिति न्यायलब्धमेव गौरवं सामान्याभावे धर्मिणि बाधकं
मविष्यतीत्यन आह धर्मैति । कल्पनीयेति । तथा चानेकस्याऽकल्प-
तया सामान्याभावधर्मिणः कल्पने बाधकाभाव इति भावः । सा-
मान्याभावधर्मिणः कल्पने तत्प्रयुक्तमनंके कल्प्यमवस्थाशयेनाशङ्क्य
निराचष्टे न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । वाच्यादीति । रूपाद्यभा-
वाभिप्रायेण । एवं सतीति । धर्मिकल्पनोत्तरकल्पनागौरवस्यापि

धर्मिकल्पनाविरोधित्वा इत्यर्थः । अभावमात्रेति । तत्तद्रूपादिप्रतियोगिकत्वेनातिरिक्ताभावस्यानन्तभूतलाघधिकरणे तत्सम्बन्धस्य च कल्पनामपेक्ष्य कल्पानन्तभूतलाघधिकरणवृत्तिकेषु तत्तद्रूपतलत्यादिधर्मेषु तत्तद्रूपत्वाद्ययच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनायामेव लाघवस्य सुवचत्वात् तत्तद्रूपादिविशेषाभावोप्यतिरिक्तो न सिद्धेत, तद्रूपं नास्तीत्यनुगतप्रतीत्याऽतिरिक्तविशेषाभावसिद्धौ सत्यां तत्रानेकाधिकरणसम्बन्धकल्पनागौरवस्य फलमुखत्याद्दोषत्वे तु प्रकृतेऽपि सामान्याभावे तत्र सुवचमिति भावः । अत्र प्रतिबन्धिरनुत्तरमित्यस्वरस्य केचिदाहुरित्याभ्यां सूचितः ॥

इति श्रीजगदीशभट्टाचार्यविरचितं सामान्याभावप्रकरणं सम्पूर्णम् ।

चिन्तामणेर्विशेषव्याप्तिः ।

यद्वा प्रतियोगिव्यधिकरणस्वसमानाधिकरणात्य-
न्ताभावाप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यम् ।

दीधित्या विशेषव्याप्तिः ।

यद्देसादि । अथात्र नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकैकव्यक्तिपृ-
थिवीत्वादावव्याप्तिः । न च तत्र रूपवत्त्वादिकमेव साध्यं तच्च पर-
म्परासम्बन्धेन रूपत्वादिकमेव तेन च सम्बन्धेन न तदभावः पृ-

जागदीश्या विशेषव्याप्तिः ।

द्रव्यं पृथिवीत्यादित्यादावव्याप्यभावादाह नानाव्यक्तीति ।
ज्ञानत्वेन शब्दत्वेन वा नानाव्यक्तेः साध्यतायामव्याप्यभावाद्रूपा-
दीत्युक्तम् । रूपवान् रसादित्यादौ यद्रूपव्यक्तेः प्रतियोगिव्यधिकरण-
यद्रसवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वं तद्रूपसामानाधिकरण्यस्य तद्रसव्य-
क्तौ व्याप्तिव्यसम्भवादाह एकव्यक्तीति । रूपवान् तद्रसादित्यादाये-
कव्यक्तिहेतावव्याप्तिविरहात् पृथिवीत्वादावित्युक्तम् । अव्याप्तिरिति ।
रूपमात्रस्यैव चालनीन्यायेन तत्तत्पृथिवीनिष्ठप्रतियोगिव्याधिकरणा-
भावप्रतियोगित्वादिति भावः । न घेति । वाच्यमित्यन्वयि । रूपवत्त्वं
रूपाधिकरणत्वं तद्रूप्यधिकरणभेदाद्भिन्नमेवेत्युक्तदोषतादवस्था-
दाह तच्चेति । रूपत्वपृथिवीत्ययोः साक्षात्सामानाधिकरण्यभावात्
कार्यं तयोर्व्याप्तरत आह परम्परेति । स्वाध्यायाधिकरणत्यरूपपरम्प-
रासम्बन्धेनेत्यर्थः । ननु पृथिवीत्ययति समयायेन रूपत्वस्याभावात्-

विशेषव्याप्तिरिति वाच्यम् । रूपादैरसाध्यतापत्तेः । द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टसत्त्वाद्यभावस्य द्रव्यादिवृत्तित्वात् सत्त्वादिसाध्यकद्रव्यत्वादावव्याप्तेश्च । अन्यथा विशिष्टतया सत्तादेः साध्यत्वे व्यभिचारिणि जातिमत्त्वादावातिप्रसङ्गात् । व्युत्पादापिप्यते च विशिष्टाभावस्य विशेष्यप्रतियोगिकत्वम् । द्वित्वाद्यवच्छिन्नसाध्याभावस्य तत्र

सत्त्वात् कथं तन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वमत आह तेन चेति । परम्परासम्बन्धेन चेत्यर्थः । तद्भावः । रूपत्वादेरभावः । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिताश्रयानाधिकरणीभूतहेतुमन्निष्ठाभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाया एव प्रतियोगिताया लक्षणघटकत्वादितिभावः । असाध्यत्वम् । अनुमित्यविधेयत्वम् । ननूक्तव्याप्तिज्ञानाद्रूपत्वादिसाध्यकैवानुमितिः व्याप्यन्तरज्ञानादेव रूपादिसाध्यकानुमितेः सम्भवात्, स्ववृत्तिरूपत्वावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेन रूपादेः साध्यतायामुक्तव्याप्तिज्ञानादपि रूपादिसाध्यकानुमित्युत्पादे बाधकामावाञ्चेत्यत आह द्रव्यान्यत्वादीति । अव्याप्तिरिति । व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यानुपादेयत्वात् तत्रत्यलक्षणस्याव्याप्तिरित्यर्थः । ननु तत्र हेतुमन्निष्ठाभावस्य प्रतियोगित्वं वैशिष्ट्यानवच्छिन्नं वाच्यमतो नाव्याप्तिरित्यत आह अन्यथेति । ननु विशेष्यवति विशिष्टाभावो विशेषणभाव एवेति द्रव्यनिष्ठस्य द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्त्वाभावस्य प्रतियोगित्वं द्रव्यान्यत्वाद् वैशिष्ट्येण एव न तु विशेष्ये सत्तायामतो नाव्याप्तिरत आह व्युत्पादापिप्यत इति । विशिष्टाभावस्त्वावदातिरिच्यतां मा धा द्रव्ये तदन्यत्वविशिष्टसत्ता नास्तीतिप्रतीतिपलात् द्रव्यनिष्ठाभावस्य वैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतियोगित्वं पुनः सत्तायामावश्यकम्, अन्यथा विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्यापत्तेरितिभावः । केचित्तु ननु विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धाभावपर्यवसन्नस्य विशिष्टाभावस्य प्रतियोगित्वं तदुभयोः सम्बन्ध एव न तु विशेष्य इति नाव्याप्यवृत्त्या इत्यत आह अन्यथेति । विशेष्यस्य विशिष्टाभावाप्रतियोगित्वे इत्यर्थः । ननु लक्षणातिप्रसङ्गवारणान्ययानुपपत्तिर्न

सत्त्वान्च । अथाऽप्रतियोगित्वं प्रतियोगित्त्वभावः स च येन रूपेण तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यत्वं हेतौ, अस्ति चायं रूपादौ रूपत्वादिना न पृथिव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति प्रसयादिति चेन्न । तादृशप्रतीक्षादितो रूपत्वादौ प्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वाभावो श्यते न तु तद्रूपावच्छेदकत्वम्, सर्वत्रैव रूपे पृथिवीनिष्ठाभावम-

यस्तुसाधिकेत्यत आह व्युत्पादयिष्यते चेतीत्याहु । ननु साध्यतावच्छेदकरहिर्भावेन यद्वैशिष्ट्यावच्छिन्न प्रतियोगित्वं तदन्यत्वेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं विशेषणीयमतो नाक्ताव्याप्त्यतिव्याप्तीत्यत आह द्वित्यादीति । तथा च सत्तागुणत्वोभयाभावस्य द्रव्ये सत्त्वात्तमादाय सत्त्वात्तद् द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्ति । यद्यपि साध्यतावच्छेदकभिन्ना य साध्यनिष्ठो धर्मस्तद्वच्छिन्नैव हेतुमन्निष्ठाभावस्य प्रतियोगिता निवेशनीयेत्युक्ताव्याप्त्यादिव्युदास, तथाऽपि प्रमेयान् वाच्यत्वादित्यादाव्याप्त्यापत्तेः, घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य तादृशधर्मावच्छिन्नत्वात् प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावस्य चाप्रसिद्धत्वादिति भावः । सार्वभौममतमुत्थापयति अथति । अप्रतियोगित्वम् । मूलोक्ताप्रतियागित्वान्तस्यार्थः । प्रतियोगित्वाभावः । हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावः न तु तादृशप्रतियोग्यन्यत्र भेदमात्रस्यैव व्याप्यवृत्तित्त्वन तदवच्छेदकस्योक्तसम्भवात् । न-त्रैव तद्रूपान् पृथिवीत्वादित्यादावतिव्याप्ति तद्रूपेऽपि रूपत्वाद्यवच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावसत्त्वादतो धर्मविशेषमन्तर्भावयति स चति । तथा च हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियागित्वाभावावच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यमत्र तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्याप्तिरिति भावः । रूपान् पृथिवीत्वादित्यादाव्याप्तिमुद्धरति अस्ति चेति । अयम् । रूपत्वाद्यवच्छेद्य पृथिवीत्वादिमन्निष्ठाभावप्रतियागित्वाभावः । रूपादावस्तीत्यर्थः । प्रमाणमाह रूपत्वादिनेति । प्रतियागिताया इति । पृथिवीनिष्ठाभावाप्रतियोगिताया इत्यर्थः । अवच्छेदकत्वाभावा इति । प्रात्यक्षिकप्रतीत्यभिप्रायेण । तथापि घटशब्दस्य तु तादृशप्रतियोगित्वं न रूपत्वाद्यवच्छेद्यमित्यर्थो प्राद्यः । तद्रूपावेति । तादृशप्रतियागित्वाभावात्यर्थः । तथा चांशत्वात्-

तियोगित्वं न तु कुत्रापि रूपे तदभाव इत्यधिगतप्रत्ययात् । अन्यथा यो यो धर्मो यस्य यस्य नावच्छेदकः तत्तदवच्छेदेन तत्तदभावोऽप्युक्तरीत्या सिध्येत् । प्रमेयधूमत्वेन न बाह्यमिन्द्रियाभावप्रतियोगित्वामितिप्रत्ययात्तदवच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावस्यापि सुवचत्वात् । अथ प्रमेयधूमत्वं न गौरवेण सामानाधिकरण्यप्रतियोगितावच्छेदकम्, विवक्षितञ्चात्र तथेति चेत् । असमानाधिकरणधूमकव्यक्तिवृत्तितया बाह्यत्वमपि न तदवच्छेदकं कम्बुग्रीवादिमन्वादिना च घटादेरसाध्यतापत्तिरिति बहुव्या-

णाप्रसिद्धिरिति भावः । रूपत्वाद्यवच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावे षाध्यकमाह सर्वत्रेति । ननु तादृशप्रतियोगित्वामिव तदभावोऽप्यव्याप्यवृत्तिरिति तत्तद्व्यवच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावस्याप्यभाषसत्त्वाद्याधितापि तादृशप्रतीतिर्न बाधिकेत्यत आह अन्यथेति । घटजनकत्वं दृष्टत्वेन न तु द्रव्यत्वादिना घटाभाषप्रतियोगित्वं घटत्वेन न तु पटत्वादिनेत्यादिप्रतीत्या द्रव्यत्वाद्यवच्छेदेन दृष्टादौ घटजनकत्वाद्यभाषः पटत्वाद्यवच्छेदेन घटाभाषप्रतियोगित्वाभावश्च घटादौ सिध्येदिति भावः । तथा च दृष्टो न घटजनक इत्यादिप्रतीत्यापत्तिः । प्रतियन्द्रेऽनुत्तरत्वाद्वाह प्रमेयेति । सुवचत्वाच्चेति । तथा च प्रमेयधूमत्वाद् घट्टेरित्याद्यापतिव्याप्तिरिति भावः । अथेति । तथा च साधननिष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकव्यवच्छेदेन हेतुमन्निष्ठाभाषप्रतियोगित्वाभाषस्वभावव्यवच्छेदकसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः । अत्र साधननिष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकताया अयच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वविशिष्टस्वरूपसम्यग्धः स्वरूपसम्यग्धमात्रं वा, प्रथमे असमानेति । असमानाधिकरणो धूमो यस्य तत्तापिपिण्डव्यवच्छेदवृत्तित्वेत्यर्थः । न तदवच्छेदकम् । न धूमनिष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकतामतिरिक्तवृत्तिः । तथा च बाह्यत्वात्, पृष्ठादित्याद्यापतिरिति भावः । द्वितीये त्याह कम्बुग्रीवेत्यादि । अस्त्येत्यम् । अस्यापत्यम् । घटत्वाद्यपेक्षया शुद्धतरफकम्बुग्रीवादिमस्या-

अन्यवृत्तिवहितद्वतोरन्यवृत्तिधूमवन्निष्ठात्यन्ताभावान्यो-
न्याभावप्रतियोगित्वात् व्यधिकरणवह्निधूमयोर्न व्याप्तिः,

धनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगित्वात्तदवच्छेदकत्वाच्चा-
व्याप्तिः, तथापि यद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं तादृशान्योन्याभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यत्र तात्पर्यम् ।
बह्व्यादौ तत्संयोगादौ तद्वदादौ वा साध्ये सर्वत्र साक्षात्परम्परया
वा अनुगमकं वह्नित्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नवत्त्वस्य

व्याप्तिवारणसम्भवादाह नानाव्यक्तीति । नानैव व्यक्तिराश्रयो यस्य
तादृशसाध्यक इत्यर्थः । तथा च तत्तद्रव्यभेदमादाय
घह्निमान् घूमात् द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः ।
ननु 'हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्य-
वत्त्वविधक्षणाद्यैप दोष इत्यत आह तत्तत्साध्यवत्त्वस्य चेति । तद-
वच्छेदकत्वादित्यन्वयः । तथा च घह्निमान् घूमात् रूपत्वाव्यापक-
जातिमान् रूपत्वादित्यादौ तत्तद्वह्निमन्वाद्यवच्छिन्नभेदं नीलपीत-
स्याद्यवच्छिन्नभेदं चादायाव्याप्तिरिति भावः । यद्रूपेति । अधिकर-
णभेदेऽप्येकधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यैक्यमतेनेदम् । अन्यथा घह्नि-
त्वावच्छिन्नवत्त्वस्यापि पर्वतादौ नानात्वेन तद्दोषतादवस्थ्यापत्तेः । हे-
तुमग्निष्ठान्योभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्यं यद्रूपानवच्छिन्नं
तद्रूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्ये वा तात्पर्यम् । ननु यद्रूपाव-
च्छिन्नवत्त्वमित्यत्र यत्पदस्य सत्पण्डधर्मपरत्वे घह्निमान्
घूमादित्यादावव्याप्तिः घह्नित्वादेरपण्डत्वात्, अपण्डधर्मपरत्वे
च घह्निसंयोगवान् घूमादित्यादौ तथेत्यत आह घह्निशा-
दायिति । तद्वदादौ । घह्निसंयोगदादौ । घह्नित्वादिकमे-
वेति । तथा च सर्वत्रैव यत्पदेनाऽपण्डधर्मो धर्तव्य इति
भावः । तादृशेति । हेतुसमानाधिकरणेत्यर्थः । नन्वेवं घह्निसंयोगी-
त्याद्यनुमितिश्रं स्यात् तादृशसंयोगत्वस्य व्यापकतानवच्छेदकत्वे-

किन्तु तत्तद्धूमस्य समानाधिकरणतत्तद्बह्विना । न चैवं धूममात्रे न व्याप्तिरिति वाच्यम् । सर्वधूमव्यक्तेस्तथात्वेन धूममात्रस्य व्याप्यत्वात् धूमसम्बन्धिवह्निस्तद्व्याप्य एव युगपदुत्पन्नविनष्टयोश्च व्याप्तिरेव कर्मणि च संयोगाभावः प्रतियोग्यसमानाधिकरणः । यद्वा प्रतियोगिवैयधिरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वमत्यन्ताभावाविशेषणम्, कर्मणि च संयोगाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव । न चान्योऽन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वम्, अभेदस्याऽव्याधितप्रत्याभिज्ञानात् ।

च न तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति । यत् यद्रूपावच्छिन्नं यादृशरूपावच्छिन्नमनवच्छेदकमिति वा यथायथं वक्तव्यं शब्दैक्यस्यानुपादेयत्वात् । अन्येसादि । यद्यप्युक्तरीत्या सर्वत्र तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावनस्यावश्यकत्वेनाऽकिञ्चित्करमेव तादृशाभावप्रतियोगित्वम्, तथापि विशिष्टसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेर्व्याधिकरणासम्भवेत्वमात्रे तात्पर्यम् । व्या-

नानुमितेस्तदवच्छिन्नविधेयताकत्वासम्भवाद्दतः साध्यसाधनभेदेन ध्यातैर्नातात्वादननुगतैश्च सा घाच्येत्याह यदित्यादिना । द्रव्यं पृथिग्धीत्वादित्यादौ यत्साध्यं तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्येव वक्तव्यम्, अत एवेदं द्रव्यमित्यनुमितौ निरवच्छिन्नद्रव्यत्वनिष्ठविधेयताकत्वमपि सर्वासिद्धं सुसङ्गच्छते निरवच्छिन्नतादृशानुमितौ चैव प्रयोजकत्वादिति भावः । यद्विमाद् घृमादित्यादिकमभिप्रेत्याह यद्रूपावच्छिन्नमिति । अधिकरणत्वमिति शेषः । तत्र न

सिरेवेत्यस्य कालिकीत्यादिः । अन्योन्याभावगर्भलक्षणस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्घेतावव्याप्तिं निरस्यति न चेति । अभेदस्येति । तथा च मूले महीरुहो विहङ्गमसंयोगी नेति प्रतीतेरनुभूयमानविशिष्टभेदोल्लेखिन्या अपि शिखी चिनष्ट इति प्रतीतिवद्विशेषणाभावविषयतामात्रं कल्प्यते बाधकवलात् अत्र च विशिष्टभेदे न बाधकं तत्र तथाप्रतीति बलात्तत्सिद्धिरमत्युद्भवैवेति नातिप्रसङ्गः ।

अत्र वदन्ति । अभेदस्य भेदाभावस्य ज्ञानं न बाधकं भेदवत्त्वप्रतियोगितावच्छेदकस्य संयोगात्मनस्तदभावस्याव्याप्यवृत्ति-

प्रागुक्तदोषः । एवमग्रेऽपि । वह्निसंयोगवानित्यादिकमभिप्रेत्याह यादृशेति । उक्तरीत्येति । रूपादिसाध्यकपृथिवीत्वादावव्याप्तिमित्यर्थः । अकिञ्चित्करणम् । व्यधिकरणयोर्व्याप्त्यभावाप्रयोजकम् । तात्पर्यमिति । तथा चऽऽसामानाधिकरणयोत्थापकत्वेनैव तादृशप्रतियोगित्वोपन्यास इति भावः । व्यधिकरणयोर्देशिकव्याप्त्यसम्भवाच्चादृशव्याप्तौ युगपदुत्पादविनाशयोरकिञ्चित्करत्वाद्वाह व्याप्तिरेवेत्यस्येति । अर्थान्तरत्वमपाकर्तुमघतारयति अन्योन्येत्यादि । लक्षणभ्येत्यत्रैकत्वमधिवक्षितम् । ननु भेदस्यापि प्रत्यभिज्ञानात्तत्र का गतिरित्यत आह तथा चेति । अभेदस्याऽबाधितत्वे चेत्यर्थः । अनुभूयमानेति । अनुव्यवर्त्तीयमानसंयोगिभेदविषयताकाया इत्यर्थः । शिखीत्यादि । तथा च यथा शिखिनो धर्मिणः सत्त्वेऽपि शिखी चिनष्ट इतिप्रतीत्या विशेषणीभूतशिखाया एव धर्मरूपोऽभावो गृह्यत तथा संयोग्यभेदेऽपि न संयोगीत्यादिप्रतीत्या विशेषणस्य संयोगस्यैवाभावो गृह्यत इति भावः । नन्येवं गुणो न संयोगीति प्रतीनेरपि संयोगाभावात् एव विषयोऽस्तु न तु संयोगिभेदः तथा च संयोगी मन्यादित्यादौ निरुक्तलक्षणातिव्याप्तिरत आह अत्र चेति । तदसिद्धिः । संयोगिनो भेदसिद्धिः ।

भेदयत् संयोगिभेदवत् । तदभावात् । संयोगिभेदाभावात् । तदुपपत्तिरिति । एकत्र धर्मिणि सं-

त्वेन तदुपपत्तेः । यथा हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
ज्ञाने तदत्यन्ताभावस्याऽग्रहादभावव्यवहाराच्च स एव तदभाव इति
कल्प्यते तथा प्रतियोगितावच्छेदकधर्मग्रहे तद्वदन्योन्याभावस्याऽग्र-
हादभावव्यवहाराच्च स एव तस्याभाव इति निश्चीयते । आधिक्ये-
ऽपि चाव्याप्यवृत्तित्वात् । अत एव न मूलावच्छेदेन कपिसंयो-

योगभेदतदभावयोर्निश्चयोपपत्तेरित्यर्थः । वस्तुतः प्रत्यक्षमणौ
संयोगिभेदस्यापि अव्याप्यवृत्तित्वोपगमात् वृक्षे संयोगित्वावच्छि-
न्नभेदसत्त्वेऽपि न क्षतिः अत्यन्ताभावगर्भायां प्रतियोग्यनधिकर-
णत्वेनेवान्योन्याभावगर्भायामपि व्याप्तौ स्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नभि-
न्नत्वेन हेत्वधिकरणविशेषणादेव कपिसंयोग्यतत्त्वादित्यादावव्या-
प्यसम्भवात् । न चैवं न चान्योन्याभावस्येत्यादिमूलासङ्गतिः । क-
पिसंयोगित्वावच्छिन्नभेदस्यैव कपिसंयोगिभेदप्रतियोगित्वावच्छि-
न्नभेदस्यापि मूलावच्छेदेन वृक्षे सत्त्वमाशङ्क्यैव तदवता-
रात्, अभेदस्येत्यादिमूलस्यापि कपिसंयोगिभेदप्रतियोगित्वाव-
च्छिन्नाभेदस्यैत्यर्थकत्वादित्यस्मद्गुरुचरणाः । ननु भेदस्या-
त्यन्ताभावो न प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसंयोगादिरूपः ये-
नाव्याप्यवृत्तस्तस्य भेदेन समं विरोधो न स्यात् कि-
न्त्वतिरिक्त एवेति तद्विरोधो दुर्वार इत्यत आह यथा हीति । ननु
यद्वत्त्वज्ञाने यदत्यन्ताभावाप्रहस्तस्यैव तदत्यन्ताभावविरहत्वे प्रति-
योगिव्याप्यवत्त्वस्यापि तथात्वापत्तिरत आह अभावेति । तदत्य-
न्ताभावस्याभावव्यवहाराद्येत्यर्थः । स एव । प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्न एव । ननु यद्गुणां संयोगव्यक्तीनां संयोगिभेदाभावात्त्वकल्पने
गौरवाद्भावत्वप्रतीतेः प्रमात्वानुरोधान्नातिरिक्त एव संयोगिभे-
दाभावः कल्पनाहं इत्यत आह आधिक्येपीति । अव्याप्यवृत्तित्वा-
दिति । तथा चैकप्र भेदतदभावयोः सम्भवात् मिथो विरोधित्वमि-
ति भावः । अत एव । भेदस्याप्यवृत्तित्वादेव । न तद्यान भेदपाचकम् ।
असम्भवादिति । कपिसंयोगाद्यान्मकस्यातिरिक्तस्य वा संयोगिभेदा-
भावात्त्वस्य मूलावच्छेदत्वात्सम्भवादित्यर्थः । तथा चोक्तप्रतीतेर्वि-

गिभेदाभावज्ञानं तथा, असम्भवादसिद्धेश्च। नापि कपिसंयोगिभेद-
स्य वृक्षावृत्तित्वज्ञानम्, असिद्धेः तद्वृत्तित्वस्यैव ग्रहात्। नापि कपिसं-
योगिभिन्नभेदज्ञानम्, कपिसंयोगिभेदवत्तद्भेदस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वे-
नाविरोधात्। नापि मूलावच्छेदेन तज्ज्ञानम्, असिद्धेः तद्धर्मवद्भिन्नभेद-
स्य तद्धर्ममात्रपर्यवसिततया कपिसंयोगिभिन्नभेदात्मनः कपिसंयो-
गस्य मूलवृत्तित्वे विरोधाच्च। न हि घटभिन्नभेदो घटत्वादतिरिच्य-
ते, आवश्यकवल्गुस्यत्वेनैवोपपत्तौ अतिरिक्तकल्पनायां मानाभा-
वात् । अन्यथा सर्वत्राऽभावस्याभावोऽतिरिक्त एव कल्प्येत। अत-
एवासन्ताभावप्रतियोगिनोरन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोः
सामान्यत एव क्लृप्तो विरोधः, तत्र कपिसंयोगवत्सपि वृक्षे मूले न

पयथाधः। स्वरूपवाधमप्याह असिद्धेश्चेति । मूलावच्छेदेन भेदस्यै-
व प्रत्ययान्मूले वृक्षः कपिसंयोग्यमिन्न इति ज्ञानस्यैवासिद्धेरित्यर्थः ।
ज्ञानमिति। यथेति पूर्वणान्वयः। एवमग्रेऽपि । तद्वृत्तित्वस्यैव वृक्षवृत्ति-
त्वस्यैव। तज्ज्ञानम्। कपिसंयोगिभिन्नभेदज्ञानम् । असिद्धेरिति। मूला
वच्छेदेन भेदस्यैव प्रत्ययात्तादृशभिन्नभेदज्ञानस्यैवासिद्धेरित्यर्थः। तथा
च स्वरूपवाधः। विषयवाधमप्याह तद्धर्मवादत्याहि । ननु प्रतियोगि-
तावच्छेदकधर्मस्य तद्वद्भिन्नभेदत्वं न दृष्टचरमत आह न हीति ।
न च घटत्वस्यैकत्वेन घटभिन्नभेदत्वोपगमेऽपि संयोगव्यक्तीना-
मनेकत्वात्तेषु संयोगिभिन्नभेदत्वापेक्षया लाघवादतिरिक्त एव सं-
योगिभिन्नभेदो युक्त इति वाच्यम् । तथात्वेऽपि तस्याऽव्याप्यवृ-
त्तित्वात् । अन्यथा मूले वृक्षः संयोगिमिन्नो नेति प्रतीतेः
प्रमात्वापत्तिरिति भावः । सर्वत्र । नानाप्रतियोगिकामावस्थले ।
अत एवेति । परास्तमित्यप्रऽन्ययः । आद्ययोः । अत्यन्ताभाव-
प्रतियोगिनोः । सः। विरोधः । सङ्कोच्यताम् । अज्ञतो भ्रमविषयत्वेन
कल्प्यताम् । ननु मूले वृक्षे न संयोग इति प्रतीतेः संयोगव-
द्भेदविषयकत्वमेव कल्प्यतामित्याद्ययोरपि । सङ्कोचे मानामाव इ-
त्यत्र आह न हीति । संयोगस्यैव तद्वतोऽपि क्वचिदुपस्थि-

कापिसंयोग इति प्रतीतेरन्यथानुपपत्त्या तावदाद्ययोः स सङ्को-
च्यतां न ह्येषा प्रतीतिः कापिसंयोगिभेदविषयत्वेनोपपादायितुं श-
क्या नियमतः संयोगवत्त्वेन प्रतियोगिनोऽनुपस्थितेः प्रतियोगि-
कोटी तदनुल्लेखाच्च, मूले न कापिसंयोगीति प्रतीतेस्तु शिखी
विनष्ट इति वद्भासमानविशेषणस्याभावमात्रविषयत्वेनोपपन्नत्वा-
च्चान्तिमयोरपीति परास्तम् । अन्योन्याभावान्तरस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकान्तरसमानाधिकरणतया स्वस्वप्रतियोगितावच्छेदका-
सामानाधिकरण्यपर्यवसायिनो विरोधस्य स्वत्वघटितत्वेन विशेष
एव विश्रामात्, अत्यन्ताभावप्रतियोगिनोरिवान्योन्याभावप्रतियो-
गितावच्छेदकयोरवाधितसामानाधिकरण्यानुभवेन प्रतिविरुद्धतया

तिसम्भवाग्रियमत इत्युक्तम् । अनुपस्थितेरिति । तथा च कार-
णघाघादेव तादृशप्रतीतेर्न संयोगिभेदाद्यगाहित्वमिति भावः ।
अनुभवघाघमप्याह प्रतियोगीति । अभावांशे साक्षात्परम्परया
घा अप्रकारत्वेन संयोगवतोऽनुव्यवसायेनाग्रहणाच्चेत्यर्थः । भासमानं
प्रागुपस्थितं यद्विशेषणं संयोगस्तदभावविषयत्वेनेत्यर्थः । अन्तिमयोः ।
अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोः । स सङ्कोच्यतामिति पूर्वेणा-
न्वयः । विशेष एवेति । तथा च घटभेदघटत्वादीनां विरोधस्य फल-
सत्त्वेऽपि संयोगतद्भेदयोस्तथात्वे मानाभावात् तदव्याप्यवृत्तित्ये
षाघकाभाव इति भावः । ननु संयोगिभेदो नावच्छिन्नवृत्तिकः अ-
न्योन्याभावात्वात् घटभेदयदित्यनुमानात् संयोगिभेदस्य व्याप्यवृ-
त्तित्वसिद्धावर्धघशसम्पन्न एव संयोगेन समं तस्य विरोधः, संयो-
गिभेदो न संयोगवद्वृत्तिः संयोगिभेदत्वात् घटत्वाद्यभाववदिति
व्यतिरेकिणा घा तस्य व्याप्यवृत्तित्वं साध्यम् इत्यत आह अत्यन्ता-
भावेति । अथाधितेति । विभिन्नावच्छेदेनेत्यादिः । तथा च संयोगिभे-
दोऽवच्छिन्नवृत्तिकस्तत्त्वेन प्रतीयमाणत्वादित्यनुमानेन प्रतियन्धाद्य-
च्छिन्नवृत्तिकत्वाद्यभावकल्पनमेव दुःशक्यमिति भावः । मूले वृक्षो

तथाविधविरोधकल्पनाया अनवकाशाच्च । किञ्च शिखी विनष्ट
इति प्रतीतिर्विशिष्टध्वंसोल्लेखिन्या विशेष्ये तद्वाधादास्ता विशेष-
णध्वंसाविषयता न संयोगीति प्रतीतिर्विशिष्टभेदमवगाहमानायाः
कथं विशेषणसंसर्गाभावविषयत्वेनोपपत्तिः । न खलु सदृशेषापि
बाधकैरिदं रजतमिति प्रतीति रङ्गत्वावलम्बनं व्यवस्थापयितुं श-
क्यते । न च विशेषणभेद एव तस्या विषयः । अग्रेऽपि न कापिसंयो-

न संयोगीति प्रतीति शिखी विनष्ट इतिवद्भासमानविशेषणाभाववि-
षयत्व यदुक्तं तत्र दृष्टान्तवैषम्यमाह किञ्चेति । विशेष्ये । शिखिनि ।
तद्वाधात् । साक्षात् घसयाधात् । विशेषणघसति । तथा च शिखी
विनष्ट इत्यत्र स्मृत्तिशिखानिष्ठप्रतियोगित्वरूपपरम्परासम्बन्धनैव
शिखिनो घस्ये प्रकारत्वमित्याशयः । न चैत्र सत्यपि पुरुषे शिखी
विनष्ट इतिवत् पुरुषो विनष्ट इत्यपि प्रतीति प्रमा स्यात् इति वाच्यम् ।
तत्तद्विशेषणघसदादौ तत्तद्विशेषणाद्यवच्छिन्नस्यैव निरुक्तपरम्परा-
या ससर्गत्वात् । अत एवायं घट इयामो भविष्यतीत्यादौ श्याम-
रूपनिष्ठप्रतियोगिताया प्रागभावे श्यामरूपावच्छिन्नस्य ससर्गत्व-
ऽपि न घटन्वविशिष्टस्य ससर्गत्वम् अतस्तत्रैव घटो भविष्यतीत्या-
दिको न प्रत्यय इति ध्येयम् । विशिष्टभेदमित्यस्य भेदत्वेनति शेषः ।
अयमिति । तादृशप्रतीतायत्यन्ताभावत्वानुल्लेखादिति भावः । एका-
ल्लक्षप्रत्ययस्यान्यात्रगाहित्योपगमे भ्रममात्रस्योच्छेद इत्याह न ख-
ल्विति । बाधकैः । कारणवाधादिभिः । शक्यते इति । अन्यथा शुक्तौ
रजतत्वादिप्रतीत्यपलापाद्वाऽन्यथास्यातिनिरसने जित प्राभाकररि-
ति भावः । तस्याः न संयोगीतप्रतीतिरे विषय इति । स्मृत्तिसंयोगानि-
ष्ठप्रतियोगित्वमभ्यन्तरेनैव संयोगिनो भेदप्रकारत्वादिति भावः । अत्र
इति । न च संयोगभेदपर्ययसप्रस्यात्परम्परया संयोगिभेदस्य
शुद्धे सत्यपि तस्य व्याप्यशक्तित्वनाप्राप्तवच्छेद्यत्वादेव नैतादृशप्र-
त्यय इति वाच्यम् । तथा सत्युत्पन्नस्य संयोगभेदस्य मूलानवच्छेद्य-
स्यान्मूलऽपि न संयोगीत्यपि प्रत्ययापलापापत्तेरिति भावः । शब्दवि-

गीति प्रतीत्यापत्तेः। युज्यते चान्योन्याभावोऽव्याप्यवृत्तिः, कथम-
न्यथा पकृताद्दशायां घटादावयं न श्यामो दण्डादिविनाशसमये
चैत्रादौ नायं तदण्डवानित्यादयो व्यवहाराः। न च तत्र विशेषण-
संसर्गाभाव एव प्रतीयते, अनुयोगिनि सप्तर्षी विना तदनुपपत्तेः। न
खलु भूतलं न घट इत्यादीनि वाक्यानि कदाचिदपि घटसंसर्गा-
भावं बोधयन्ति तथात्वे वा घटो न घट इत्यादेरपि प्रसङ्गात्। अपि
च विशिष्टवाचकदण्ड्यादिपदेभ्यो धर्म्युपसर्जनतयोपास्थितस्य द-

शेषाणां प्रामाण्यानुरोधादपि भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वं वाच्यमित्याह
युज्यते चेति । पिठरपाकानुपगमे रक्तघटस्य श्यामान्यत्वं व्याप्यवृ-
त्त्येवाऽन उक्तं दण्डादीति । श्यामपदस्य गुणेषुपि शक्तत्वात्तदस्यन्ता-
भावबोधने धर्म्युपसर्जनतयनिवन्धननिराकाङ्क्षत्वासम्मथादाह दण्डा-
दीति तु कश्चित् । व्यवहाराः प्रमाणमिति शेषः । तत्र घटो न श्याम
इत्यादौ । विशेषणस्य । श्यामत्वदण्डादेः । अनुयोगिनीति । तत्र नञ्
संसर्गाभावबोधने तदर्थबोधकपदोत्तरसप्तम्यास्तन्त्रत्यादिति भावः ।
तदेव द्रढयति न खल्विति । ननु कस्यले संसर्गाभावबोधने का क्षति-
रत आह तथात्वे घेतिप्रसङ्गादिति । घटोपि घटास्यन्ताभावस्य सत्त्वादि-
ति भावः । ननु यत्र नञ्रहितयोः प्रतियोग्यनुयोगिनोः साकाङ्क्षत्वं
तत्रैव नञ्जा अभावो बोध्यते प्रकृते च घटो घट इत्यस्य निरा-
काङ्क्षतया नञ्जा घटे घटस्य भेद इव संसर्गाभावोऽपि न बोध्यते क-
र्म्युप्रीघादिमात्र घट इत्यादिकं तु भूतलं न घट इत्यादिभिः समान-
मित्यत आह अपि चेति । यद्वा ननु नञ्जा प्रत्ययार्थविशेषणत्वानाप-
त्त्येवात्यन्ताभावबोधनेऽनुयोगिवाचकपदोत्तरं सप्तम्यं पक्षा यक्त-
व्या न तु तद्विशेषणतापन्नस्येति यदि श्रूयात्तत्राप्याह अपि चेति ।
एतेन घटो घटान्यो नेत्यादौ नञ्रहितयोः प्रतियोग्यनुयोगिनोर्निर-
काङ्क्षत्वेऽपि नञ्जाऽभावबोधनात्तत्रैव घटो न घट इत्यत्रापि अ-
भावबोधने वाचकत्वात् इत्यपास्तम् । विशिष्टवाचकेति । विशिष्टवा-
चकेत्यर्थः । दण्डादित्यादेर्वाच्यत्वेन वाचकत्वासम्मथात् । यद्वा वैवा-

ण्डादेः कथं प्रतियोगित्वेनाभावेऽन्वयः इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्य निराकाङ्क्षनयान्यत्र विशेषणत्वेनान्वयायोगात् । न चात्र विशिष्टोपस्थापकं पदं विशेषणमात्रपरम्, तथापि चैत्रो न दण्डो घटो न श्यामं रूपमित्यादावपि दण्डादिसंसर्गाभावप्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । एतेन नञोऽभाववल्लासणिकतया विनैव सप्तमीमन्वयबोधसमर्थनं प्रत्युक्तम् । एवञ्च चैत्रो न पचतीत्यादौ आख्याताच्छ-

करणमतेनेदम् । धर्माति । मनुवर्यसम्बन्धिनि विशेषणतयोपस्थितस्येत्यर्थः । उपस्थितस्येत्यस्य वृत्तिशब्दादित्यादिः । तेन नीलो घटः पटश्चेत्यादौ घटविशेषणतयोपस्थितस्यापि नीलादेः पटेऽन्वयः नीलघटः पटश्चेत्यादौ तु वृत्तिशब्दादेव नीलस्य तयोपस्थितिरतः पटे तस्य नान्वयः । विशेषणमात्रेति । तथाच चैत्रो न दण्डीत्यत्र मनुपः पदसाधुतामात्रं फलं न तु शाब्दे तदर्थप्रवेश इति भावः । दुर्वारत्वादिति । यद्यपि भूतलं न घट इत्यत्रेव चैत्रो न दण्ड इत्यादावपि पूर्वपक्षिणा दण्डात्यन्ताभावबुद्धाविष्टापत्तिः कर्तुं शक्यत एव, तथापि तन्नामार्थस्य नञा अत्यन्ताभावबोधने तन्नाम्नः प्रथमान्तत्वं प्रथमासाकाक्षत्वं वा तन्त्रम् अन्यथा गृहे दण्डस्य नेत्यतोऽपि दण्डात्यन्ताभावप्रतीत्यापत्तेः । अतश्चैत्रो न दण्डीत्यादौ दण्डपदस्य प्रथमान्तत्वस्य प्रथमासाकाङ्क्षत्वस्य वाऽभावात्तदत्यन्ताभावबोधो नञा दुर्घटः । चैत्रमैत्रयोर्दण्डघटौ नेत्यादियथासङ्ख्यस्यले चैत्रधर्मिकदण्डात्यन्ताभावबोधे दण्डपदस्य प्रथमान्तत्वव्यभिचारेऽपि प्रथमासाकाङ्क्षत्वमस्यैव द्वन्द्वोत्तरप्रथमायाः सकलप्रकृत्यर्थान्वयित्वादितिदिक् । एतेनेति । चैत्रो न दण्ड इत्यादौ दण्डात्यन्ताभावाप्रत्ययेनेत्यर्थः । विनैवेति । यत्राधिकरणाभावयोरप्यधाराधेयभावः संसर्गस्तत्रैव सप्तम्यपेक्षणाश्चैत्रो न दण्डीत्यत्र दण्डाभाववत्तस्तादात्म्यस्यैव चैत्रे संसर्गत्वात् सप्तम्यपेक्षेति भावः । ननु चैत्रो न पचतीत्यादौ पाककृतेरिव चैत्रो न दण्डीत्यादावपि दण्डस्यात्यन्ताभावः सप्तमीं विनापि प्रतीयतामत आह पचति । चैत्रो न दण्ड इत्यादौ संसर्गाभावप्रतीति-

क्त्या लक्षणया बोधस्थितस्य कर्तुरेव भेदो भासत इत्यस्तु । वस्तुतो
न पचति चैत्रो नेदं मैत्रस्येसादौ विभक्त्यर्थस्य कृतिसम्बन्धादेर-
भावान्वयबोधे नञा सप्तमी नापेक्ष्यते अपेक्ष्यते च प्रातिपदिका-
र्थस्येति निपुणतरमुपपादयिष्यामः । नञो वैधर्म्यपरतया न
श्याम इत्यादेः श्यामादिविधर्मस्यर्थः । वैधर्म्यञ्च रक्तत्वादिकमेव ।
यदाहुराचार्याः श्यामाद्रक्तो विधर्मा न तु पृथगित्यपि वदन्ती-
ति कृतं पल्लवितेन ।

भिया सप्तम्यपेक्षणे चेत्यर्थं । शक्त्येति । शाब्दिकानां मतेन । न्या-
यमते त्वाह लक्षणया घेति । भेदो भासत इति । तथा च ह्यन्ता-
सिद्धिरिति भावः । नन्वेवमनुभवसिद्धस्य कृत्यत्यन्ताभावबोध-
स्यापलाप इत्यत आह वस्तुत इत्यादि । स्वादित्यादिभेदेन विभ-
क्तेर्बोध्याहुदाहरणद्वयम् । प्रातिपदिकार्थस्येति । अभावान्वयबो-
धन इत्यनुपज्यते । निपुणतरमिति । यत्रानुयोगिनि प्रतियोग्य-
न्वये सप्तम्यपेक्षा तत्रैव नञा तदत्यन्ताभावबाधने तदर्थकपदो-
त्तर सप्तम्या अपेक्षा न तु सर्वत्रेति नञ्यादे चक्ष्यमाणत्वादिति
भावः । भेदस्य व्याप्यवृत्तित्ववादिनां प्राचा मते रक्तनादश्यायां
न श्याम इत्यादिव्यवहारमुपपादयति नञ इत्यादिना । ननु वैध-
र्म्यमपि भेद एवेति तद्वत्त्व तत्र याचितमत आह वैधर्म्यं चेति ।
तद्वैशिष्ट्यकालावच्छेदेन तद्वति वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगिध-
र्मवत्त्वन्तद्धर्मविशिष्टस्य वैधर्म्यं तथा च रक्ता न श्याम इत्यत्र
श्यामत्ववैशिष्ट्यकालावच्छेदेन श्यामवृत्त्यभावाप्रतियोगधर्मवान्
रक्त इत्याकारकस्तत्र बोधः । न तु पृथक् । न तु मिश्रः ।

ननु विशिष्टधीजनकत्वादिगर्भस्य सम्बन्धरूपस्य प्रवेशोऽप्यात्माश्रया
दिरेवेत्यत आह निरूपितेति । साध्यत्वात् यस्येति विग्रहे साध्यरूपेव
साधनस्य सम्बन्धोऽत्रष्टव्य स चाधिकरणरूपम् न तु व्याप्तेनत्र
प्रवेश इति प्रागवाक्प्रतिभाषः । मूल कस्यति । पुत्रत्यादि । तथा
च किहेतुर्न किंसाध्यकानुमितिजनकत्वावच्छादिका सा व्याप्तिरि-
त्यर्थः । ननु तद्वेतुक्तवत्साध्यकानुमितिं प्रत्यपि तद्वेतुक्तवत्सा-

व्याप्यव्यापकभावाज्ञानेऽपि वस्तुसतस्तथात्वेनाऽ-
 ज्ञायमानस्य सम्बन्धत्वेनैव भातस्य पष्ट्यर्थत्वम् । न चै-
 वमननुगमो दोषाय, कस्य का व्याप्तिरित्यननुगतस्यैव
 लक्ष्यत्वात् । अथ धूमवति वह्निद्गदौ न स्तः धूमवान् व-
 ह्निमद्गदौ न भवतीतिप्रतीतेर्व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिकौ
 वह्निवह्निमतोरत्यन्तान्योन्याभावौ धूमवति विद्येते इति
 कथमेते लक्षणे इतिचेन्न । तादृशाभावानभ्युपगमात् अ-
 भ्युपगमे वा तत्र तदुभयं प्रतियोगि न वह्निवह्निमन्तौ ।

सम्बन्धत्वेनेति निरूपिततत्त्वमेतत् । कस्यति । इत्यञ्चान-
 नुगताया अपि व्याप्तेर्ज्ञानं यथाऽनुमितिहेतुस्तथा वक्ष्यते । एते ।
 अन्योन्याभावासन्ताभावगर्भे । तादृशेति । ननु किं द्वित्वादिक
 प्रतियोगितावच्छेदकमेव न भवति किं वा भवत्येव परन्तु क्लृप्ता-
 नामत्र स्वसमानाधिकरणतत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामभा-

ध्यकनानात्रिव्याप्तिज्ञानाना हेतुत्वात् इत्यमप्यननुगम एवेत्यत
 आह दीधतावित्य चति । इत्यमपीत्यर्थं । वक्ष्यत इति । तद्धेतुक-
 तत्साध्यकव्यभिचारधीविरोधीविषयत्वेन तद्धेतुकतत्साध्य-
 कनिश्चिलव्याप्तिरनुगमव्य तद्गोचरज्ञानत्वेनैव तद्धेतुकतत्साध्य-
 कानुमिति प्रति हेतुस्य व्याप्तिप्रहोपाय वक्ष्यते इत्यर्थं । लक्षण-
 प्रयस्येव यथाश्रुतक्रमेणाव्याप्तिसम्भवाद्दे इत्यनेन लक्षणद्वया-
 मिधानमसद्गतमतो व्याचष्टे एत इति । तथा चान्योन्या
 सापगमत्वेन द्वयारैक्यादेव द्विवचनोपपत्तिरिति भावः ॥
 धर्मिण सिद्धसिद्धिपराहत्वाद्दतिरित्तद्वित्याद्यवच्छिन्नाभावस्या-
 सत्यं शङ्कितुमशक्यमित्यग्यथा धितकंयति नन्यित्यादिना ।

धानां लाघवादेसभिप्रायः । नाद्यः, एकैकाभावप्रतीतिद्वौ न स्त
इति प्रतीतिर्विलक्षणत्वात् शब्दादिना द्वौ न स्त इति निश्चयेऽप्ये-
कैकाभावमशयाच्च विषयानुगमं विना अनुगताकारप्रत्ययायोगा-
त् । न चाभावस्य द्वित्वाधिकरणप्रतियोगिकत्वमात्रं द्वित्वसमाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं वा द्वयं नास्तीति प्रतीतिर्वि-
षयः । तादृशद्वित्वाधिकरणव्यक्तिविशेषविरहिणि तथाविधोभय-
शालिनि तादृशौ द्वौ न स्त इत्यप्रत्ययात् द्वित्वसमानाधिकरण्या-
भानेऽपि प्रतीतेरनुगताकारत्वाच्च अत एव न तादृश प्रतीतेर्घट-

न भवतीत्यस्याभिप्राय इत्यग्रेऽन्वय । स्व द्वित्वादि । तत्समाना-
धिकरण यद्घटत्वपटत्वादि तदवच्छिन्नाभावानामित्यर्थ । द्वावि-
त्यस्य घटपटावित्यादि । तथा च घटो नास्तीत्यादिप्रत्ययात् घटप-
टौ न स्त इत्यादिप्रत्ययस्य वैलक्षण्य विषयभेद विना अनुपपद्यमा-
न द्वित्वस्यावच्छेदकत्व साधयतीति भाव । [ननु प्रतियोग्यशे
द्वित्वाधिकरणत्वस्य भासमानतया वैलक्षण्य स्यादित्यत आह श-
ब्देति । यद्वा] ननु द्वित्ववैशिष्ट्याद्यधिक्यावगाहितयैत्र वैलक्षण्य सुव-
चमत आह शब्देति । तथा च भूतले घटपटौ न स्त इति प्रतीते-
र्घटत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नाभावगाचरत्वे भूतले घटो न वेति स-
शयो न स्यात् बाधनिर्णयमस्त्वादित्यर्थ । इन्द्रियेण द्वित्वावच्छि-
न्नाभावस्य निर्णयदशाया सन्निरूपित्वन घटत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छि-
न्नाभावस्यावश्य निर्णय इति तदानीं सशयानुत्पादस्य सर्वांनु-
भवसिद्धत्वात् शब्दादिनेत्युक्तम् । ननु घटपटौ न स्त इत्यादितो
द्विचाध्रयवृत्तिघटत्वादिरूपेणैवाऽभावस्य निर्णयात्तदानीं भूतले घटो
न घट्यादिसशये बाधकाभाव शुद्धघटत्वप्रकारणाभावनिश्चयस्यै-
ष तद्विरोधित्वादत आह विषयेति । घटपटादिप्रत्येकभावस्या-
ननुगतत्वादिति भाव । विशेषणतावच्छेदकानुगमादेव घटपटौ न
स्त इत्यादिप्रत्ययस्यानुगताकारत्वमित्यभिप्रायेण शङ्कने न चेति ।
द्वित्वाधिकरणेति । तथा च घटपटपयांसिद्वित्वाध्रयप्रतिपांगिकामात्र-

त्वपटत्वाद्यन्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयत्वम् । अन्यतर-
त्वानुल्लेखेऽपि घटपटौ न स्त इत्यनुगतप्रसयाच्च । न च परम्प-
रासम्बन्धेन तादृशद्वित्वसामान्याभावएव द्वौ न स्त इति प्रतीतेर्वि-
षयः । द्वित्वाधिकरणयोरेव प्रतियोगित्वोल्लेखात् द्वित्वादेर्घटादिवृ-
त्तित्वानुपस्थितावपि अन्ततः शब्देनापि घटपटौ नस्तइत्यादिप्रस-
याच्च । अत एवैकैकविशिष्टापराभावोऽपि न तदालम्बनमाविरुद्धयो-
रापि जलत्वपृथिवीत्वयोर्द्वित्वेनाभावप्रसय इत्युक्तत्वाच्च । नान्त्यः,

त्वेनैव घटादिप्रत्येकाभावस्यानुगमः । ननु घटपटौ न स्त इति प्र-
तीते कुत्र चिद्धर्मोऽवच्छेदकत्वाद्यगाहित्वस्यानुभवसिद्धत्वाच्चोक्तक-
मेण तन्निर्वाह इत्यत आह द्वित्वसमानेति । मात्रपदेन द्वित्वस्या-
वच्छेदकत्वव्युदासः । द्वयमित्यस्य घटपटेत्यादिः । शङ्कां निरस्यति
तादृशेति । तथा च यत्किञ्चित्घटपटोभयश्चून्ये घटपटोभयवत्यपि
घटपटौ न स्त इत्यादिप्रतीत्यापत्तिरिति भावः । ननु घटत्वपट-
त्वान्यतरनिरूपितसमवायेनैव घटपटौ न स्त इत्यत्र प्रत्येकधर्म-
स्य द्वित्वसामानाधिकरण्यं निरेश्यम् एव कुड्यकुसुलौ न स्त
इत्यादावपि यथायोग्य तद्ग्राह्यम् अतो द्वितीयकल्पेनायं दोष
इत्यत आह द्वित्वसामानाधिकरण्येति । अत एवेति । यदनुपस्थि-
तिदशायां यादृशप्रतीतिसदवगाहित्वस्य तादृशप्रतीतावसम्भवा-
देवेत्यर्थः । परम्परेति । स्वपट्याप्त्यधिकरणवत्तासम्बन्धेनेत्यर्थः ।
तादृशद्वित्वेति । घटपटवृत्तिद्वित्वेत्यर्थः । द्वावित्यस्य घटपटाधि-
त्यादिः । द्वयोः प्रतियोगित्वोल्लेखे विप्रतिपन्न प्रत्याह द्वित्वादेरि-
ति । घटपटयोर्द्वित्ववत्ताप्रत्यक्षे तुल्यवित्तिवेद्यतया द्वित्वे घटपट-
वृत्तिरानुगमाहनेऽपि नियन्त्रितविषयशब्दस्यले तदसम्भवात् अ-
स्माकं तु नीलघटो नास्तीत्यादौ नीलत्वघटत्वाभ्यामिव घटपटौ
न स्त इत्यादिशब्दस्यले घटत्वपटत्वाद्द्वैरवच्छिन्नप्रतियोगिताय-
स्यानिरिकामायस्य बोधनाश्रानुपपत्तिः अवच्छेदकत्वस्य त्रितय
एव पर्याप्तत्वादिति भावः । अत एव । वैशिष्ट्यानुपस्थितावप्युक्तप्र-

तथात्वेऽपि साध्यतद्गतोस्तादृशाभावप्रतियोगित्वानपायात् । अन्तरे-
णाभावान्तरमेकैकघटवति जायमानाया यत्किञ्चिद्घटद्वयवति चा-
नुत्पद्यमानाया घटौ न स्त इति प्रतीतेरुपपादयितुमशक्यत्वादिसत्

तीतेरेव । नन्वेकविशिष्टापरत्वमेवोभयत्वमिति वैशिष्ट्यानुपस्थितौ
घटपटोभय नास्तीतिप्रतीतिरसिद्धैवेत्यत आह विरुद्धयोरिति ।
इदं च विरोधितानियामकसम्बन्धेन वैशिष्ट्याप्रसिद्धिसूचनाय । उ-
क्तत्वात् । उक्तप्रायत्वात् । तेन घटत्वपटत्वयोरेव द्वित्वेनाभावस्य प्र-
तीत सिद्धान्तनिरुक्ताबुक्तत्वेऽपि न क्षति । फलस्य घटत्वाद्यव-
च्छिन्नाभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकं द्वित्वमित्यन्यकल्पं निरस्य-
ति नान्य इति । तथात्वेऽपि । द्वित्वादेः फलप्रत्येकाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वेऽपि । तादृशाभावेति । साधनवन्निष्ठात्यन्तान्यो-
न्योभावेत्यर्थः । ननु तद्दोषमिया वर साध्यतावच्छेदकातिरिक्ता-
व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगित्वं विवक्ष्यतां तावता-
प्यव्याप्तिनिरासेऽभ्युपगमे चेति ग्रन्थेनाऽतिरिक्ताभावमङ्गीकृत्य सि-
द्धान्तो ग्रन्थकृतो नोचित इत्यतस्तमपि व्यवस्थापयति अन्तरेण चेति ।
अभावान्तरमिति । घटद्वयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकमित्यादि । एकै-
केति । तथा च न घटत्वावच्छिन्नाभावेन तदन्यथासिद्धिः । घटद्वये-
ति । तथा च तत्तद्घटत्वावच्छिन्नाभावेनापि न तदन्यथासिद्धिरि-
ति भावः । यद्यपि यावन्तो घटा प्रत्येक तत्तद्घटान्यघटत्वाद्यवच्छि-
न्नाभावेऽप्यव कल्पेषु घटद्वयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पने घ-
टद्वयवति घटौ न स्त इत्यस्य न प्रसङ्गः न घाएकघटवति तादृशप्र-
त्ययाप्रसङ्गः । तथाप्यनन्तेष्वभावेषु तादृशप्रतियोगिताकत्वकल्प-
नामपेक्ष्य तथाविधप्रतियोगिताकत्वेनैकस्यातिरिक्ताभावस्यैव क-
ल्पना लघीयसी सामान्याभावस्यल इव युक्तेस्तौल्यादिति भावः ।
न च घटविशिष्टघटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव घटद्वयत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वं कल्प्यं न तु तत्तद्घटान्यघटत्वावच्छिन्नाभावानां घ-
टानाम्, आनन्त्यात्, तत्र च घटविशिष्टत्व स्वनिष्ठमेद्प्रतियोगि-
त्वस्वसामानाधिकरूप्योभयसम्बन्धेन वक्तव्यम्, अतो घटद्वयव-

अथवाऽनौपाधिकत्वं व्याप्तिः । तच्च यावत्स्वस-
मानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं
यत् तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणं यत् तेन
समं सामानाधिकरण्यम् । न ह्येवं सोपाधिः, तत्र सा-

आह अभ्युपगमे वेति । उभयत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकं न तु
साध्यतावच्छेदकं साध्यवत्त्वं वेत्यर्थः । अश्रूयमाणावच्छेदकत्वांशोऽपि
लक्षणे तथैव विवक्षितमिति भावः । तच्चेति । एवं साधनत्वाभि-

ति घटौ न स्त इत्यस्य न प्रसङ्गः न वैकघटवति तादृशप्रत्ययाप्र-
सङ्ग इति वाच्यम् । इह कपाले समवायेन घटौ न स्त इति प्रतीतेस्ता-
दृशमावेनाप्यन्यथा कर्तुमशक्यत्वात् । स्वाधिकरणसमवेतत्वस्य निष्ठ-
भेदप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन घटविशिष्टस्य घटान्तरस्याप्रसिद्ध-
त्वादिति भावः । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वोपगमे स्वपर्याप्त्याधिकरणवत्तासम्बन्धेन घटपर्याप्तद्वित्वाभावस्यै-
व घटद्वयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनसम्भवाद्दन्तरेणेत्यादि-
कमयुक्तमिति तु विभावनीयम् । ननु साध्यघटितोभयस्य प्रति-
योगित्वे सुतरां साध्यस्यापि तथात्वमतस्तदुभयमित्यादिमूलास-
ङ्गतिरतो व्याचष्टे तदुभयत्वमिति । तथा च भावप्रधानो निर्देशः ।
ननु तथाप्यप्रतियोगित्वगर्भाणि यथाश्रुतलक्षणानि अव्याप्तान्येधेत्यत
आह अभ्युपगमेति । तथेति । प्रतियोगिपदस्य प्रतियोगितानवच्छेद-
कधर्मपरत्वादिति भावः । केचित्तु प्रतियोगितानवच्छेदकत्वगर्भ-
पत्र समस्तलक्षणेऽपि प्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वरूप तदवच्छेदक-
त्वमभिप्रेत्याशङ्कितं मूलमथेति । स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपमेवावच्छेद-
कस्य नियिष्टमित्याशयेनैव परिहृतम् । अभ्युपगमे धेति । तदुभयमि-
त्यादौ तु धर्मत्रयं धर्मपरां निर्देश इत्याहुः । स्वपदस्य साध्यपर-
त्वं धर्माभचारिण्यतिशयात्तराह स्व[पद]मिति । अत्र प्रतियां-

धनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिन आर्द्रेन्धनव-
त्त्वादेरुपाधेर्योऽत्यन्ताभावस्तन समं साध्यस्य धूमादेः
सामानाधिकरण्याभावात् उपाधेः साध्यव्यापकत्वात् ।

मतम् । तथा च साधनममानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिताव-
च्छेदका यावन्तो धर्मा यद्धर्मावच्छिन्नममानाधिकरणात्यन्ता-
भावप्रतियोगितावच्छेदकाः तद्धर्मावलीढसामानाधिकरण्यामिख-
र्थः । एतेन सर्वत्र तादृशैर्पावद्भिर्वाच्छिन्नस्य तादृशावच्छिन्नयाव-
त्प्रतियोगिकस्य चातिप्रसङ्गात् यावत्त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-

गि'वयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्व विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्न-
त्व वा घक्तव्यम् । तेनायोगोलकभेदत्वादेर्विपर्ययितया धूमस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । न
च तथापि विपर्ययितयाऽयोगोलकभेदत्ववज्जानस्य विशेषणतया
योऽभावस्तस्य तथात्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशव्यधिकरण-
सम्बन्धावच्छिन्नाभावे अयोगोलकभेदत्वापेक्षया लाघवात्किञ्चित्प-
दार्थस्यैव विपर्ययितयाऽवच्छेदकत्वात् । गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वस्त्री-
कारे तु प्रतियोगितावच्छेदकताप्येकसम्बन्धेन विचक्षणीया । यथाशु-
तार्थत्यागे धीजमाह एतेनेति । प्रत्युक्तमित्यग्रेऽन्वयः । तादृशैः साधन-
घनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकैः । अवच्छिन्नस्येति । अप्रसिद्धिरित्य-
ग्रेणान्वयः । तथा च यावत् न यावच्छेदकविशेषणमिति भावः । ता-
दृशावच्छेदकावच्छिन्नस्यापि यावत्त्व न विशेषणमित्याह तादृशाव-
च्छिन्नयावदिति । प्रतियोगिकस्येति । अत्राप्यप्रसिद्धिरित्यन्वयः ।
ननु तादृशयावत्प्रतियोगिको यावत्त्वाद्यवच्छिन्नाभाव एव प्रसिद्ध
इत्यत आह अतिप्रसङ्गादिति । तथा च यावत्त्वाद्यवच्छिन्नतादृशा-
भावमादाय धूमवान् घहोरित्यत्रातिव्याप्तिभियां यावत्त्वाद्यनवच्छि-
न्नाभाव एव लक्षणे निवेद्य इति तदप्रसिद्ध्या घृहिमान् धूमादित्या-
दायसम्भ्रम इति भावः । ननु द्वितीयात्यन्ताभाव एव यावत्त्वेन वि-

कादतिरिक्तस्याभावस्याप्रसिद्धिः तादृशावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां यावदभावानामधिकरणस्य प्रायशस्तथा, रूपादिसाध्यकपृथिवीत्वादावव्याप्तिश्च क्वापि रूपादिव्यक्तौ तादृशयावदभावसामानाधिकरण्यासम्भवादिति प्रत्युक्तम् । सर्वत्र सोपाधावेकव्यक्तिकस्य सम्भवतोऽप्युपाधेर्द्धर्मान्तरविशिष्टत्वादिना अभावो भवत्येव सा-

यक्षित समासनिविष्टेनापि तेन व्युत्पत्तिवैचित्र्याद्यावत्पदार्थस्याभेदान्वयसम्भवादत् आह तादृशावच्छिन्नेति । तथा । अप्रसिद्धिः । तथा च तत्तत्पर्वताद्यन्यत्वाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या नानाव्यक्तिवृत्तिसाध्यके द्रव्य पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः । अत्र च बह्विमान् धूमादित्यादौ व्यधिकरणयोर्व्याप्यस्त्रीकारात्पर्वतीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतत्पर्वतान्यत्वाभावकूटस्याधिकरण पर्वत एव इति नाव्याप्तिरिति ध्येयम् । वाच्य गगनत्यादित्यादावेकव्यक्तिवृत्तिसाधनस्थले तादृशयावदभाववत्त्व साधनवत्येव प्रसिद्धमत प्रायश इत्युक्तमानु तादृशयावदभावानां प्रत्येकाधिकरणवृत्तित्व साध्ये वाच्यमतो नोक्ताप्रसिद्धिरत आह रूपादीति । तादृशेति । तत्तद्वदान्यत्वाभावकूटस्यापि निरुक्ताभावतया तत्प्रत्येकसामानाधिकरण्यस्य कुत्रापि रूपे ऽस्तत्वात् । न च तादृशयावदभावानां प्रत्येकसमानाधिकरणवृत्तित्व साध्यतावच्छेदके वाच्यमतो नोक्तदोषः । दण्डिमान् दण्डिसयोगादित्यादावेवमप्यव्याप्तेरिति भावः । यद्यपि तादृशयावदभावानां प्रत्येकाधिकरण यद्धर्मावच्छिन्नस्याधिकरण हेतौ तद्वच्छिन्नस्य सामानाधिकरण्यविवक्षायां न कोऽपि दोषः, तथापि एतस्यैव फलत कल्पान्तरेणात्रे बह्व्यमाणत्वाभ्याशाङ्कितमिति भावः । ननु साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगिनो यावन्तो यत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगिन इत्यस्यैव सम्यक्त्वेऽवच्छेदकद्रयोपादानं व्यर्थम् अयं पिण्डभेदस्यैव साधनाव्यापकस्य साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वविरहाद्भ्रमवान् यद्वेरित्यादिसोपाधावतिव्याप्यभावात्त आह सयंत्रेति । धर्मान्तरेति । साध्यन्यूनवृत्तिघटत्वादिविशिष्टत्वेनेत्यर्थः ।

ध्वंसत्वादिसादौ च घटध्वंसत्वादेस्तत्प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादे-
र्वा भावाभाववृत्तिरतिरिक्तोऽभावस्तादृशो न घटध्वंसत्वादिसमा-
नाधिकरण इति नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति ।

लत्वसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिरिति वाच्यम् । जलतेजोऽन्य-
त्वविशिष्टसत्ताया एव तादृशन्यतरत्वावच्छिन्नाभावतया जलतेजो
ऽन्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वात्
तस्य च जलत्वसामानाधिकरणत्वेनाव्याप्त्यनवकाशात् । तादृशन्य
तरत्वावच्छिन्नाभावस्य भावरूपत्वे तदवच्छिन्नाभावत्वस्यैकस्मि
न्नेवोक्तविशिष्टभावे कल्पयितुमुचितत्वात् । ननु घटध्वंसत्ववान्
घटसत्त्वादित्यत्रातिव्याप्ति घटध्वंसत्वत्वस्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन भावभिन्नत्ववि-
रहेण घटध्वंसत्वसामान्याभावस्य लक्षणाघटकत्वात् । जन्याभाव
त्वलक्षणध्वंसत्वस्य जन्यत्वे सति भावभेदस्वरूपत्वाद्भावप्रतियागि
कामावमात्रस्यैव च अधिकरणस्वरूपत्वोपगमात् भूतलादिनिष्ठस्य
घटध्वंसत्त्वाभावस्य भूतलादिभावे पर्यवसानात् घटत्वाद्यवच्छिन्ना-
भावस्य च तथाविधयावदन्तर्गतस्य साध्यसामानाधिकरण्यादत
आह घटध्वंस इति । भावाभाववृत्तिरिति । तथा च भावनिष्ठत्वमभा-
वप्रतियोगिकत्व वा नाधिकरणस्वरूपत्वे तन्नम् अपि तु तदभावमा
त्रनिष्ठत्व स्वेनैव तादात्म्येन स्वमात्रवृत्त्यभावस्य विशिष्टबुद्ध्युपप-
त्तौ तत्तदभावभिन्नत्वाद्यभावस्यातिरिक्तत्वकल्पने मानाभावादिति
माय । स्नेहवत्त्वसामानाधिकरण्याभावप्रतियोगितावच्छेदक यत्त-
जस्त्वाभावसत्त्वाभावान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्व तदवच्छिन्नप्रति-
योगिताको यो निरुक्तभावभिन्नोऽभावस्तेजस्याभाव सत्त्वाभाव-
श्च तयानं साध्यसामानाधिकरण्य सत्त्वाभावस्य जलत्वविरुद्ध-
त्वादित्यादिभ्रमेण जल स्नेहवत्त्वाद्बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्ति-
रित्यस्वरसन वदन्तीत्युक्तम् ॥ साम्प्रदायिकास्तु भावभिन्न इत्यस्य
वास्तविकान्यन्ताभावो ग्राह्य इत्यर्थं तेन रूपप्रागभावध्वंसत्व-

न्ताभाववावच्छिन्नाभावानां रूपप्रागभावध्वंसात्मकानां भावभि-
 श्रानां जलत्प्रसामानाधिकरण्याभावेऽपि जल स्नेहवत्त्वादित्यत्र
 नाव्याप्तितादवस्थ्यम् । ननु घटध्वसो ध्वंसत्वादित्यत्रातिव्या-
 प्ति अभावप्रतियोगिकाभावमात्रस्याधिकरणरूपतया घटात्यन्ता-
 भावादिवृत्तेर्घटध्वंसत्वात्यन्ताभावस्य घटात्यन्ताभावादिस्वरूपस्य
 घटध्वसत्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्यात् पटध्वंसादिनिष्ठस्य च
 घटध्वसात्मकस्य वास्तवात्यन्ताभावत्वविरहेण लक्षणाघटकत्वाद्-
 त आह घटध्वंस इत्यादीत्याहुः । तन्मन्दम् । अभावप्रतियोगिका-
 भावानामधिकरणस्वरूपतामाशङ्क्य घटध्वसेत्यादेरवतारणे धूमव-
 ध्रिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटध्वंसत्वत्वावच्छिन्नाभावस्य
 द्रव्यत्वाभावादिनिष्ठस्यापि तुल्ययुक्त्या द्रव्यत्वाभावात्मकस्य वह्नि-
 सामानाधिकरण्याभावाद्बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तेरेव सम्भवे
 घटध्वसो ध्वंसत्वादित्यादावतिव्याप्तिपर्यन्तानुसरणस्य सन्दर्भवि-
 रोधापत्तेः । नव्यास्तु भावभिन्न इत्यत्र भावेन भिन्न. प्रतियोगिधि-
 घया सम्भिन्नो भावमात्रप्रतियोगिक इति यावत् । तेन स्नेहवत्त्व-
 सामानाधिकरणस्य हिमावृत्तिस्वरूपस्याभावस्य प्रतियोगितावच्छे-
 दक यद्विमावृत्तेरभावत्व तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य यावद्विमा-
 वृत्त्यन्तर्गतस्य जलत्वाभावस्य साध्यासामानाधिकरण्येऽपि जलं
 स्नेहवत्त्वादित्यादौ नाव्याप्ति. हिमावृत्तेरभावत्वस्य भाव इवामा-
 वेऽपि सत्त्वात्तदवच्छिन्नाभावस्य भावमात्रप्रतियोगिकात्वाभावा-
 त् । नन्येऽ घटध्वसो ध्वंसत्वादित्यादावतिव्याप्ति व्यभिचारनि-
 रूपकाधिकरणपटध्वंसान्यत्वाभावादेर्घटध्वसत्वाभावादेर्वां भाव-
 प्रतियोगिकत्वविरहेण लक्षणाघटकत्वात् जन्यत्वे सति भावभि-
 न्नत्वपर्यवसन्नस्य घटध्वसत्वस्य भावत्वविरहात् घटात्यन्ताभावादे-
 श्च तादृशस्य साध्यसामानाधिकरणत्वात् अत आह घटध्वंस इत्या-
 दि । भावभिन्नत्वत्रिंशद्विजन्त्यत्वमेव ध्वंसत्वमखण्डधर्माण्तरमेव धा-
 तत् तथा च घटध्वसत्वाभावस्यैऽ भावमात्रप्रतियोगिकत्वात्तेनैधोक्ता-
 तिव्याप्तिनिवारण सम्भवतीत्याशयेनाह घटध्वसत्वादेरिति । आदि
 ना घटप्राग भाव प्रागभावत्वादित्यादौ घटप्रागभावत्वादे. परिग्रह । ज-
 न्यत्वे भ्रति भावभिन्नत्व ध्वंसत्वमित्युक्ताद्यपि न क्षतिरभावात्तरमादा-
 यैवातिव्याप्तेर्निराससम्भवादित्याशयेनाह तत्प्रकारणेति । भावाभाव-

एतदेव यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं गीयते ।

यद्वा यावद्यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिप्रतियोगिकात्यन्ताभावासामानाधिकरण्यं यस्य तस्य तदेवानौपाधिकत्वम् । सोपाधौ तु साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिन उपाधेर्योऽत्यन्ताभावस्तेन समं हेतोः सामानाधिकरण्यम् । उपाधेः साधनाव्यापकत्वात् ।

यावदिति । स्वं व्यभिचारि येषां तेषां यावतां व्यभिचारिणा साध्येन सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ।

यावदिति । यत्पदं साध्यत्वाभिमतपरम् । सोपाधिवारणाय यावदिति लुप्तसप्तमीकस्य द्वितीयात्यन्ताभावस्य विशेषणम् ।

वृत्तिरित्यनेनानुगतप्रतीतिप्रमाणकत्वं तादृशाभावस्याविच्छेदम् । अतिरिक्तो भावमात्रप्रतियोगिक इत्यर्थ इति प्राहुः । अत्र तादृशध्वंसत्वाभावस्यापि जन्यत्वविशिष्टाभावभेदाभाधानतिरिक्ततया न भाषमात्रप्रतियोगिकत्वं तस्येति पूर्वग्रन्थासङ्गतिश्चेति चिन्त्यम् ॥

ननु यावन्तः स्वस्य व्यभिचारिणस्तद्व्यभिचारिसाध्यैत्यर्थं वह्निमान् धूमादित्यादौ सर्वत्रासम्भवः साधनव्यभिचारिणः प्रमेयत्वद्रव्यत्वादेर्व्यभिचारस्य साध्ये विरहादत आह स्वमिति । यत्पदस्य साधनपरत्वे सोपाधावतिप्रसङ्गादाह साध्यत्व्येति । साध्यव्यापकप्रतियोगिकस्य तत्तद्विपक्षान्यत्वाद्यभावकूटस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेराह लुप्तसप्तमीकेति । तथा च यावति यद्व्यापकस्याभावे यस्यासामानाधिकरण्यं तस्य तत्त्वमेव व्याप्तिरि-

तथा च साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकासन्ताभावत्वव्यापकस्वसामानाधिकरण्यसामान्याभावकत्वमर्थः । केवलान्वयिस्यले त्वाकाशादिरेव तथाविधोऽभावः प्रसिद्ध इति सम्प्रदायः । केचित्तु तादृश्यावदभावशून्यत्वं यदधिकरणताया व्यापकं तत्त्वमर्थः । न च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकवन्तमेव या-

तिमाव । विशेषणमभेदान्वयसाकाङ्क्षे तेन पदस्य विशेषणत्वाभावेऽपि न क्षति । वस्तुमात्रस्यैव साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वेन तदप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिं व्यापकत्वातिरिक्तं यावत्स्यञ्च दुर्वचमित्यतो निष्कर्षमाह तथा चेति । एतस्यार्थं प्रागेव प्रपञ्चितं । ननु एकव्यक्तिवृत्तयो यावन्त साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावास्तेषामसामानाधिकरण्यमेवार्थं कुतो न कृतं तत्तद्विपक्षान्यत्वाद्यभावाकूटस्यैकव्यक्तिवृत्तित्वाभावादेव तेषामधिकरणाप्रसिद्धावपि बह्विमान् घूमादित्यादावव्याप्त्यसम्भवाद् अहं केवलान्वयिनि चेति । तथाविधः । साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकः । तथा च तदधिकरणाप्रसिद्ध्या प्रमेयं चाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिमित्येव तादृशार्थस्यक्त इति भावः । अत्र बह्विमान् घूमादित्यादावव्याप्तिः, बह्विव्यापकस्य हृदत्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावात्स्य योऽभावो द्रव्यत्वादि तत्र घूमादिसामानाधिकरण्यस्यैव सत्त्वात् अभावविरहात्मकत्वलक्षणप्रतियोगित्वान्यथानुपपत्त्या द्रव्यत्वस्यैव विशिष्टद्रव्यत्वाभावाभावत्वात्, अन्यथा गगनस्यापि स्वाभावाभावात्वे मानाभावात् केवलान्वयिन्यव्याप्त्यापत्तेरित्यस्वरस सम्प्रदाय इत्यनेन सूचितः । अत एवैतद्दोष निरस्यता मतमुपन्यस्यति केचित्त्विति । तादृशेति । साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामान्याभावत्वेन यदधिकरणताया व्यापकत्वं तत्त्वमित्यर्थः । सामान्याभावलाभायैव यावत्पदोपादानं तेन तादृशाभावानां यावत्त्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वेऽपि न घूम्यान् बह्वेरित्यादावतिप्रसङ्गः । न चेति । चाच्यमित्यन्वयः । तादृशेति । साध्यवन्निष्ठाभावीयेत्यर्थः । अनतीति ।

यत्नेन विशिष्य यावत्तादृशाश्रयत्वं यदधिकरणताया व्यापकं
तत्रमित्यर्थलाभादेव मामञस्येऽभावद्वयोपादानमनातिप्रयोजनक-
मिति वाच्यम्। यावत्ता तादृशानामिन्पनादीनामैकाधिकरण्यस्याऽप्र-
सिद्धेः । न चावच्छेदकाशमपहायाऽप्रतियोग्येव यावत्त्वेव विशिष्यता
साध्यव्यापकस्यापि रूपान्तरेण साध्यसमानाधिकरणासन्ताभाव-
प्रतियोगित्वस्योपदर्शितत्वादित्याहुः ।

अवच्छिन्नं सामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्या-
वच्छेदकरूपं वा व्याप्तिः । इत्यञ्च धूमत्वद्रव्यत्व-
त्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्व दण्डत्वादेर्नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मा-
त्मककारणतावच्छेदकत्ववदभेदेऽप्युपहितानुपहितभेदाद्वा समर्थनी-

साध्यव्यापकानां यावत्तेनाप्रवेशाद्वैयर्थ्यासम्भवादिति भाव । ऐ-
काधिकरण्यस्येति । तेषां प्रत्यक्षाश्रयत्वस्य प्रवेशे तु तादृशतत्त-
द्विहितत्वस्य धूमाधिकरणत्वाव्यापकत्वाद्व्याप्तिरसम्भवो वति
भाव । रूपान्तरेण । विशिष्टादिशिष्टत्वादिना । तादृशाप्रतियोग्यप्रसि-
द्धेरवच्छेदकांशो निवेशित इति भाव । अत्र गगनस्य स्वाभा-
वप्रिरहत्वे मानाभाव स्वरूपसम्बन्धविशेषस्यैव प्रतियोगित्वात्
केवलान्प्रयिन्यव्याप्तिरित्यस्त्रस केचिदित्यनेन सूचित । स्वमते
तु साध्यव्यापकतावच्छेदका यावन्तो धर्मा यद्धर्मावच्छिन्नस्य
व्यापकतावच्छेदकास्तद्धर्मत्वमेवानौपाधिकत्वामति प्रागेव पूर्व-
पक्षग्रन्थ प्रवेशितमिति ध्ययम् ।

लक्षणयो पौनरक्त्यमपाकर्तुं विकल्पयति अत्रच्छिन्न-
मित्यादिना । ननु व्याप्यवच्छेदकस्य धूमत्वादे सामानाधिकर-
ण्यावच्छेदकवर्मत्वरूपव्याप्तिरनुपपत्ति विभिन्नयोरेवावच्छेदा-
वच्छेदकभावनियमादत आह इत्यञ्चेति । दण्डत्वादेरिति ।
तथा चोक्तनियमा व्यभिचारपराहत इति भाव । ननु इनाऽपि
बाधकात् कारणत्वमतिरिक्त पदार्थ इति दण्डत्वादस्तदवच्छे-
दकत्व सुघटमवलयन आह उपाहितेति । विशिष्टादिशिष्टेत्यर्थ । स-

यद्वा यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः । तथा हि धूमस्य वह्निसम्बन्धित्वे धूमत्वमवच्छेदकं धूममात्रस्य वह्निसम्बन्धित्वात् वह्नेस्तु धूमसम्बन्धे न वह्नित्वमवच्छेदकं धूमासम्बन्धिनि गतत्वात् । न ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकं संयोगादौ तथात्वाददर्शनात् । किन्तु वह्नावाद्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वं धूमसम्बन्धितावच्छेदकं तादृशञ्च व्याप्यमेव ।

यपीतत्राद्यमभिप्रेत्याह यत्सम्बन्धितेति । सा सम्बन्धिता सामानाधिकरण्यारूपा जनकत्वादिव्यावृत्ता । अत्र च विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नगुणादि सामानाधिकरण्याधिकरणमत्त्रादेः कर्मादौ परामर्शाद्गुणाद्यनुमित्यापत्तेः । साध्यसामानाधिकरण्याविशिष्टहेतुम-

मर्थनीय इति । धूमत्वादेर्व्याप्यवच्छेदकत्वमिति पूर्वणान्वयः । भेदादिति । व्यप्लोषे पञ्चमी । भेदमङ्गीकृत्येत्यर्थः । तथा च गुणधूमत्वं व्याप्यवच्छेदकं सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोपहितञ्च तदवच्छेद्यमनः केवले विशिष्टभेदोपगमाप्रासङ्गतिरिति भावः । तत्र । तयोर्मध्ये । सा इत्यनेनावच्छेदकपरामर्शे द्वितीयलक्षणाभेदप्रसङ्ग इत्यतो व्याचष्टे सा सम्बन्धितेति । एवं च मूले यस्याः सम्बन्धिताया अवच्छेदकरूपवत्त्वं यत्रेत्येवमन्ययो योष्यः । जनकत्वादि रूपायाः साध्यसम्बन्धिताया व्याप्तित्वविरहादाह समानेति । जनकत्वादीत्यादिना जन्मत्वादेः परिग्रहः । विशिष्टेति । विशिष्टमत्तात्वाद्यवच्छिन्नं यद्गुणादि सामानाधिकरण्यात् तद्वनः मत्तात्वादेरित्यर्थः । गुणाद्यनुमित्यापत्तिरिति । सत्तायां गुणव्यभिचारित्यज्ञानेऽधीत्यादिः । कर्मादावित्यनुपपत्तेः । गुणव्याप्तिमनः मत्तस्य

त्तापरामर्शस्तु पक्षे साध्यनिर्णयात् प्रागसम्भवीत्यनुशयेन द्वि-
तीयम् । अयमालोको धूमो वेसादौ विशिष्य सन्देहेऽपि सामा-
न्यतोऽवच्छेदकरूपवत्त्वनिर्णयः सम्भवत्येवेति हृदयम् । अत्राऽव-
च्छेदकत्वं नाऽन्यूनवृत्तित्वम् अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं वा । बह्वयादौ
साध्ये मेयत्वादावतिप्रसङ्गात् धूमत्वादावप्रसङ्गाच्च । किन्त्वनति-
रिक्तवृत्तित्वम् । तच्च यद्यपि न तदभाववदवृत्तित्वम् । गुणवान्
सत्त्वादिसत्र सत्तात्वेऽतिप्रसङ्गात् । न च कर्मादिवृत्तित्वावच्छेदेन

कर्मणि पक्षधर्मतानपायादिति भावः । ननु व्याप्यवच्छिन्नस्य
हेतोः पक्षधर्मताज्ञानमनुमितिहेतुरतः साध्यसामानाधिकरण्यविशि-
ष्टस्य सत्त्वादेः कर्मणि परामर्शं व्यभिचारधीदशायामप्यनुमिति-
रिष्यत एवेत्यत आह साध्यसमानेति । प्रागिति । तथा च पक्षे
साध्यनिर्णयधौष्ये विनानुमित्सां क्वचिदप्यनुमितिर्न स्यादिति
भावः । ननु धूमत्वादितत्तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यप्रतो
धूमत्वादितत्तद्धर्मप्रकारेणैव पक्षधर्मतानिश्चयोऽनुमितौ हेतुर्वा-
च्यः तथा च कर्मणि तादृशविशिष्टसत्तात्वरूपेण पक्षधर्मत्वाऽ-
निर्णयाच्चोक्तानुशयः सम्भवतीत्यत आह अयमित्यादि । अयं पक्ष-
वृत्तिः । विशिष्येति । तथा च धूमत्वादिप्रकारेण पक्षधर्मतास-
न्देहदशया उक्तप्रकारासम्भवादिदानीमनुमित्युत्पत्त्यर्थमपि द्वि-
तीयकल्पानुसरणमिति भावः । सामान्यतः । साध्यसम्बन्धिताव-
च्छेदकत्वप्रकारेण । इदं च स्वरूपसम्बन्धविशेष एवावच्छेद-
कत्वमित्याशयेन । प्रकारान्तरेणाऽवच्छेदकत्वोक्तौ तु तत्तद्धर्मनिघे-
शाद्यक्षत्वादिति द्रष्टव्यम् । आद्ये दूषणमाह प्रमेयत्वादाविति ।
तथा च बहिमान् प्रमेयादित्यादौ व्याप्तिरक्षणमितिप्रसङ्ग इति
भावः । उभयत्रैव तदाह धूमत्वादाविति । बह्वयादौ साध्ये इ-
त्यनुपपद्यते । तथा च बहिमान् धूमादित्यत्र व्याप्तिरक्षणाव्या-
प्तिरिति भावः । कर्मादिवृत्तित्वेति । कर्मादिसमवेतत्वाद्यवच्छेदे-
नेत्यर्थः । कर्मावच्छेदेनेत्युक्तां कर्मणि सत्तायां न गुणसामानाधि-

गुणसामानाधिकरण्याभाववत्यां सत्तायां वर्तमानत्वान्न तथा ।
तथा सति विशिष्टसत्तात्वे प्रागुपदर्शितदिशा च धूमत्वादाव-
व्याप्तिप्रसङ्गात् । तथापि अतिरिक्ते यद्धर्मविशिष्टहेत्वधिकरणवृ-
त्तित्वं न वर्तते तत्त्वंम् । साध्यासमानाधिकरणावृत्तित्वविशिष्टा-
धिकरणवृत्तित्वसामान्यकत्वं स्वविशिष्टाधिकरणावृत्तियावत्साध्या

करणमिति यदिदानीं सत्तादौ न गुणसामानाधिकरण्यमित्यपि प्र-
तीतिः स्यात् कर्मण एवेदानीं कालत्वादतो वृत्तिविशेषानुधावनम् ।
तेन कालिकसम्यग्धेन यत्कर्मवृत्तित्वं तद्वच्छेदेन गुणसामाना-
धिकरण्यस्यैव सत्त्वान्नोक्तप्रतीत्यापत्तिरिति भावः । न तथा । न
सत्तात्वं गुणसम्यग्धित्वाभाववद्वृत्तिः । विशिष्टेति । कर्माद्यव-
च्छेदेन गुणसामानाधिकरण्याभाववत्यां सत्तायां वर्तमानत्वाद्धि-
शिष्टसत्तात्वमप्यवच्छेदकं न स्यात् तथा च गुणवान् विशिष्टस-
त्वादित्यत्राव्याप्तिरिति भावः । ननु सामानाधिकरण्यस्याव्याप्य-
वृत्तित्वमुरीकुर्वतः सार्वभौमस्य मते विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात्त्रैप
दोष इत्यत आह । प्रागिति । तथा च स्वावयवे धूमे न
षट्सामानाधिकरण्यमिति प्रतीतेर्धूमेऽपि षट्सामानाधिकरण्याभा-
वसस्यात् धूमत्वमप्यवच्छेदकं न स्यादित्यर्थः । न च हेतु-
ताघटकसम्यग्धेन यद्धेतव्यधिकरणं तद्वच्छेदेन साध्यसामाना-
धिकरण्याभावस्य निवेद्यत्वाद्दोषः । तथा सति गोत्ववान् भ-
भ्यत्वादित्यादौ महाकालनिरूपितविशेषणतया हेतुतायामव्याप्याप-
त्तेः । हेतुमन्महाकालाद्यवच्छेदेन तादृशसम्यग्धेन वृत्त्यभावस्याप्र-
सिद्धेरिति भावः । अतिरिक्ते इत्यस्य साध्यसामानाधिकरणादित्या-
दिः । ननु धूमाममानाधिकरणस्य घटत्वादेवंद्वित्वविशिष्टाधिकर-
णावृत्तित्याद्मयान् घट्टेरित्यादावतिव्याप्तिरत आह साध्यासमाने-
ति । व्यपदे साधनतावच्छेदकीभूतधूमत्वादिपरम् । षट्स्यविशिष्टा-
धिकरणीभूतपर्यन्तवृत्तित्वस्य धूमाममानाधिकरणावृत्तित्यादतिव्या-
प्तिरतः सामान्येति । तथा च षट्सिद्धयोगोत्कृष्टतित्यस्यैव धूमाम-
मानाधिकरणवृत्तित्याप्तातिप्रसङ्ग इति भावः । वृत्तिद्वयान्तर्भावन

समानाधिकरणकत्वमिति तु फलितार्थः । सत्तात्वविशिष्टसत्ता-
धिकरणकर्मादिवृत्तित्वस्य साध्यसमानाधिकरणे कर्मत्वादौ सत्त्वा-
न्नातिप्रसङ्गः । कर्माद्यन्यत्वविशिष्टसत्ताश्रयश्च न कर्मादिरिति
नाप्रसङ्गः । एवञ्च मेयत्वादेरापि केवलान्वयिसामानाधिकरण्या-
वच्छेदकत्वोपपत्तिः । यत्तु वृत्तिमत्त्वादिकमेव तत्र व्याप्तिस्तद्-
ग्रहस्तु मेयत्वादिनेति । तन्न । व्याप्तिविरहिष्टत्तितया गृह्यमाणेन

पूर्वापेक्षया लघुतरमाह स्वविशिष्टेति । गुणवत्सत्त्वादित्यत्र प्रागु-
क्तातिव्याप्तिमुद्धरति सत्तात्वेत्यादिना । तथैव गुणवद्विशिष्टसत्त्वा-
दित्यत्रोक्तमव्याप्तिं निरस्यति कर्माद्यन्यत्वेति । यथाश्रुतस्यानतिरि-
क्तवृत्तिरूपस्यावच्छेदकत्वस्योपेक्षायां बीजान्तरमप्याह एव चे-
ति । उपपत्तिरिति । अन्यथा वाच्यत्वसामानाधिकरण्याभाववति
गगनादौ प्रमेयत्वादे सत्त्वाद्वाच्य प्रमेयादित्यादावव्याप्तिरेव स्या-
दिति भावः । मिश्रमत निरसितुमुपन्यस्यति यत्त्विति । ननु प्रमेयत्व
यदि तत्र न व्याप्तिस्तद्गोदाहरणादौ ताद्रूप्येण हेतोरुपन्यासोऽनुचि-
तः तस्य व्याप्युपस्थितिमात्रफलकत्वादत्त आह तद्ग्रहस्त्विति ।
तथा च व्याप्यन्तरवादिनामिव प्रमेयत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्ति-
ग्रहार्थमेव हेतोः प्रमेयत्वेनोदाहरणादावुपन्यास इति भावः । यदि
व्याप्तिविरहिवृत्तिरूपेणाप्युदाहरणादितो व्याप्तिग्रहः प्रामाणिकस्त-
दा यो यो द्रव्यवान् स घट्टिमानित्यप्युदाहरण स्यात् द्रव्यत्वस्यापि
घट्टिव्याप्तिविरहिवृत्तित्वाविशेषादित्यभिप्रेत्याह व्याप्तिविरहीत्यादि ।
स्वमते प्रमेयत्वस्यापि व्याप्तिविरहिवृत्तित्वाभावात् गृह्यमाणेनेत्युक्त-
म् । व्याप्तिग्रहेत्यस्योदाहरणादित्यादि । अत्रोदाहरणस्य व्याप्तिवि-
रहिवृत्तिरूपेण व्याप्तिग्राहकत्वेऽपि न क्षतिः व्यामचारिवृत्तिरूपेण
व्याप्यग्राहकत्वनियमादेव यो यो द्रव्यवान् स घट्टिमानित्यादिषा-
क्यस्योदाहरणत्वासम्भवादिति चिन्त्यम् । यत्तु प्रमेयत्वप्रकारेण ग-
गनादौ निरुक्तव्याप्यमाधनिश्चयदशायां ताद्रूप्येण धूमादौ व्याप्ति-
ग्रहो न स्यात् समानरूपेण विराधिनिश्चयस्यैव विशिष्टधीविराधि-
त्यात्, अन्यथा घट्टिनं धूमव्याप्य इति निर्णयेऽपि घट्टिधूमव्याप्य

रूपेण व्याप्तिग्रहासम्भवात् । अन्यथा अतिप्रसङ्गात् । साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणे येन येन सम्बन्धेनावर्त्तमा-
नत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणेऽपि तेन तेन तथात्वं
बोध्यम् । नीलधूमत्वादेवारणीयत्वे तु स्वसमानाधिकरणतादृश-

इतिज्ञानापत्तेरित्यप्यर्थमाह । तन्मन्दम् । प्रमेयत्वावच्छेदेनैव बाधनिश्च-
यस्य विरोधितया तत्सामानाधिकरण्येन बाधनिश्चयेऽपि ताद्रूप्येण
व्याप्तिग्रहसम्भवात् । अन्यथा व्याप्यान्यप्रमेयं नित्यमिति धी-
दशायां व्याप्यप्रमेयं जन्यमिति ग्रहस्याऽपलापापत्तेरिति दिक् ॥
स्वविशिष्टाधिकरणावृत्तियावत्साध्यासमानाधिकरणकत्वमित्यत्र स-
म्यन्धविवक्षामाह साध्योति । नातः समवायेन यद्भेः साध्यत्वे
संयोगेन धूमादिहेतावतिव्याप्तिः । उभयत्रैव हेतुतावच्छेदकसम्ब-
न्धेनावर्त्तमानत्प्रस्योक्ताविद्वेदमेतद्रूपमिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तिः
स्यादत आह येन येनेति । यथाश्रुतस्य द्रव्य सत्त्वादित्यादावतिव्या-
प्तिरिति भावः । हेतुतेति । तेन संयोगेन बहिमति समवायेनावर्त्तमा-
नस्य धूमाद्यवत्त्वादेः समवायेन धूमवति अवयवे वर्त्तमानत्वेऽपि
बहिमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिरिति भावः । वस्तुतो लाघवा-
दाद्यवत्त्वाच्च साध्यसाधनयोरधिकरणे विशेषणताविशे-
षेणैवाऽऽसंमानत्वं प्रागुक्तमिहाप्यनुसन्धेयम् ॥ वारणीयत्वे
तिवति । वस्तुतः स्वमते नीलधूमत्वमपि व्याप्तिरेव ताद्रूप्येण
हेतुप्रयोगे तु अधिकेनैव निग्रहस्थानेन पुरुषो निगृह्यत इति
भावः । स्यति । एवं साध्यसम्यन्धितावच्छेदकत्वेनाभिमतम् ।
स्वसमानाधिकरण यत्तादृशासाध्यसम्यन्धितावच्छेदकीभूतं धर्मा-
न्तरं तदघटितत्वेनेत्यर्थः । तथा च नीलधूमत्वस्य तादृशाधूमत्या-
घटितत्वादेव व्युदासः । द्रव्यं गुणाद्यन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ
विशिष्टसत्तावस्य स्वसमानाधिकरणं यद्गुणान्यत्वं धर्मान्तरं त-
दघटितत्वाद् व्याप्तिरतस्तादृशीति । तथा च गुणाद्यन्यत्वस्य तत्र सा-
ध्यसम्यन्धितानवच्छेदकत्वात् तदघटितत्वेऽप्यदोषः । न च महाका-
लनिरूपितविशेषणतया दिष्टेन विशेषणतया वा गुणाद्यन्यस्य हेतु-

धर्मान्तराघटितत्वेन विशेषणीयम् । सामानाधिकरण्योपादानाद्-
धूमप्रागभावत्वादिसंग्रहः । तद्घटितत्वञ्च तद्विषयकप्रतीतिविष-
यत्वम् । स्वरूपसम्बन्धविशेष एवावच्छेदकत्वम् । अत एव न
ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकमिहादिकमपि सङ्गच्छते । अन्यथाऽतिप्रस-

तायां गुणाद्यन्यत्वस्यापि द्रव्यत्वसम्बन्धितावच्छेदकत्वाद्बुक्तदोष-
तादवस्थयम् प्रकृतहेतुतायच्छेदकसम्बन्धेन यत्साध्यसम्बन्धित्वं त-
दवच्छेदकधर्मान्तराघटितत्वस्यैव प्रवेश्यत्वात् । धूमत्वादेरपि स्वे-
नैव साध्यसम्बन्धितावच्छेदकधर्मेण घटितत्वाद्दवच्छेदकत्वं न
स्याद्विस्मन्तरपद्म् । न चैवं नीलधूमत्वं नीलत्वविशिष्टधूमत्वं तद्या-
वच्छेदकं स्यात् धूमत्वस्य विशिष्टधूमत्वाभिन्नतया धर्मान्तरत्वाभा-
वादिति-चाच्यम् । स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्य धर्मान्तरपदे-
न विवक्षितत्वादिति भावः । धूमप्रागभावत्वेति । ननु धूमत्वस्य
साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वेऽपि हेतुताघटकस्वरूपसम्बन्धेन यत्सा-
ध्यसम्बन्धित्वं तदनवच्छेदकत्वेन धूमप्रागभावत्वस्य तद्घटितत्वे-
ऽपि न क्षतिरत आह आदीति । तेन धूमविशिष्टरासभत्वादेः परिग्र-
हः । अत्र धर्मस्य स्वसामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकताघटकस-
न्धेन यत् स्वाधिकरणं तत्र साध्यसम्बन्धितावच्छेदकताघटकस-
म्बन्धेन वर्तमानत्वरूपं ग्राह्यम्, तेन यथाकथाञ्चित्सम्बन्धेन धूमत्व-
धूमप्रागभावत्वयोर्मिथः सामानाधिकरण्येऽपि न क्षतिः । हेतुताव-
च्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्वाधिकरणे तेनैव सम्बन्धेन वर्तमानत्वं
तु न तथा चाच्यम् । धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेरपि व्याप्यता-
वच्छेदकत्वापत्तेः । ननु तद्घटितत्वं तद्विषयकप्रतीत्यविषयत्वं
तदन्यत्वं च तद्घटितत्वमित्यभायद्वयप्रवेशे गौरवादाह तद्घटित-
त्वञ्चेति । मिथस्य मतान्तरमुपन्यस्यति स्वरूपेत्यादिना । अत एवे-
ति । अतिप्रसक्तत्वविशिष्टेऽपि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वधीस-
म्बन्धेन तयोर्घिरोधप्रतिपत्त्ययमेव तद्ग्रन्थावतारादितिभावः । अन्य-
थेति । यद्यनतिरिक्तवृत्तित्वमेवावच्छेदकत्वपदार्थस्तदेत्यर्थः । अतिप्र-
सक्ते । अतिप्रसक्तत्वावच्छिन्ने । अप्रसक्तत्वेनानाहार्यशानासम्बन्धेन

क्ते अनतिप्रसक्तत्वस्याऽप्रसक्तत्वेन तन्निराकरणायोगात् । विरुद्ध-
पोर्भावाभावयोराधिकरणे एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तिर्विरुध्यते,
अतस्तत्रावच्छेदकभेदापेक्षा । अत एव व्यभिचारिणि साध्यतद-
भावसामानाधिकरण्ययोर्विरुद्धयोरुपपादनायोपाधितदभाववच्छे-
दकावनुमन्यन्ते न्यायाचार्याः । सत्तात्वन्तु गुणाद्यभावस्येव गुण-
स्यापि न सामानाधिकरण्यावच्छेदकम् । विरोधात् । अव्याप्य-
वृत्तेश्च कपिसंयोगादेराधिकरणे वृक्षादौ तदभावस्य संयोगेन च
घट्टेराधिकरणे महानसादौ समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाव-
स्य सत्त्वेनाविरुद्धत्वात् । वह्निमति च संयोगेन वर्तमानस्य धूमा-

तन्निराकरणायोगात् । आहार्यस्य तस्य निराकरणायोगाद्-
नुचितत्वादित्यर्थ । गुणवत् सत्त्वादित्यादौ सत्तात्वादे सा-
ध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वमपाकर्तुं भूमिकामाह विरुद्धयोरित्या-
दि । एकस्य । एकरूपावच्छिन्नस्य । तेन धूमवान्
घट्टेरित्यादौ वह्निव्यक्तीनां नानात्वऽपि वह्नित्वस्य धूमसम्ब-
न्धितानवच्छेदकत्वसम्पत्ति । ननूक्तक्रमेणावच्छेदकभेदापेक्षा-
यामपसिद्धान्त इत्यत आह अत एवेति । [अवच्छेदकाविति । तथा
चोपाधिविशिष्टहेतुतावच्छेदक साध्यसम्बन्धितावच्छेदकं उपाध्य-
भावविशिष्टं साध्याभावसम्बन्धितावच्छेदकमिति भाव ।] विरो-
धादिति । एकस्यावच्छेदकत्वव्यपने विनिगमकप्रमाणाभावादि-
ति भाव । विरुद्धयारित्युक्ते फलमाह अव्याप्यवृत्तेरिति । तद्
भावस्य । संयोगाद्यभावस्य । अविरुद्धत्वात् वृक्षत्वत्यादेर्न साध्य-
सामानाधिकरण्यावच्छेदकवविराध इत्यभिप्राश्यामवय । अत्रै-
ष सति संयोगी सत्त्वादित्यादावविरुद्धयो संयोगतदभावयो सा-
मानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं सत्तात्वस्य पुष्पारमिति चिन्त्यम् ।
ननु लीलावतीवृत्तमते संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वात्तदभावो न वृक्षा-
दाघत स्थलान्तरे विरुद्धयोरित्यस्य फलमाह संयोगेन चेति । त-
दभावस्य । घट्टप्रभावस्य । एषेन सम्बन्धेनत्यस्य फलमाह य-

देर्वह्यभाववति स्वावयवे संयोगेनावर्तमानत्वाच्च तद्वृत्तत्वन्व-
धूमत्वादेर्न साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वविरोधः । व्यभिचा-
रधीरप्येतद्व्याप्तिबुद्धौ विरोधिन्येव । तद्धर्मविशिष्टस्य साध्यान
धिकरणवृत्तित्वग्रहे तदवच्छेदेन साध्यधिकरणवृत्तित्वग्रहायोगात् ।
अस्तु वा एतन्मते हेतुवृत्तिधर्मस्य साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छे-
दकत्वमेव व्यभिचारः । तद्धीरेव साक्षाद्विरोधिनी, व्यभिचारा-
न्तरधीस्तु परम्परयेति । नीलधूमत्वादिकन्तु गौरवान्नावच्छेदक-
म् । एवञ्च लघु घटत्वादिकमेव सामानाधिकरण्यावच्छेदकं
व्याप्तिः न तु तत्सहचरितकम्बुग्रीवादिमन्वादिमम् । तेन गुरु-

ह्मितीति । ननुक्तव्याप्तेरनुमित्युपयुक्तत्वे साध्यवदन्यवृत्तित्वादि-
लक्षणव्यभिचारस्य तज्ज्ञानाविरोधित्वाच्चेत्वाभासत्व न स्यादत
आह व्यभिचारेति । ग्रहायोगात् । ग्रहानुत्पत्ते । तथा चानुम-
घप्रलाद्भिन्नविषयकमपि ज्ञान प्रतिबन्धकमिति भाव । समानविष-
यकमेव ज्ञान विराधीति नव्याना मतमनुसृत्याह अस्तु चेत् । सा-
क्षात् । प्राह्याभावनिर्णयविधया । नन्वव व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धाय
कथकानां व्यभिचारान्तरस्यापन्यासो न स्यादत आह व्यभिचा-
रान्तरेति । परम्परयति । तथा च प्रवृत्तव्याप्यभावावच्छेदकधर्म-
विधयेऽप्येवैव व्यभिचारान्तरस्याप्युपन्यास कथायामिति भाव ।
स्वसमानाधिकरणताहशधर्मान्तरेत्यादिविशेषणाप्रक्षेपेण पूर्वकटा-
ह्याघयमाधिष्कराति नीलधूमत्विति । गौरवादिति । लघुधर्मसम्भवेऽस्य-
रूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य नञ्प्रभावस्थितिस्वाभाव्यादिति भाव ।
ननु गुरोरनन्तरेऽदकत्वे घटत्वात् कम्बुग्रीवादिमत इत्यादौ कम्बुग्री-
वादिमन्वावच्छेदेनाप व्याप्तनं स्यात् घटत्वस्यैव लघोस्तथात्स-
म्भवात्तस्तप्रष्टापात्तमाह एवञ्चति । ननु गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्व-
तदवच्छेदेन व्याप्तिग्रहा भ्रम स्यात् एव गुरुणेव व्यभिचारिणाधा-
रणेनापि धर्मण कथाया हेतोरुपन्यास स्यात् व्याप्यतानवच्छेदक-

णापि रूपेण व्याप्तिग्रहे कथाया हेतोःपन्यासे वाऽनुयोगः प्र-
कारान्तरव्याप्तिवादिनामपि समानः । एवं द्रव्यं रूपात् रसादि-
सादौ सरुल्लगुणसाधारणस्य गुणत्वस्य द्रव्यत्वादिसाधारणस्य
गुणामभवेतत्वे सति द्रव्यसमवेतत्वस्य वैकस्यावच्छेदकत्वसम्भवे

त्रस्याविशिष्टत्वादित्यत आह तेन चेति । कम्पुप्रीवादिमत्त्वादि-
ना चेत्यर्थः । तद्वच्छिन्नविशेष्यक एव व्याप्तिग्रहा न तु तस्य सा-
ध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वावगाहीत्युक्तौ न भ्रमत्वानुयोग सम्भ-
धतीत्यत कथायामित्युक्तम् । प्रकारान्तरोति । व्यापकसा-
मानाधिकरण्यादिव्याप्तिवादिनामपि स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तस्य-
व्याप्यतावच्छेदकत्वस्य दुर्बलत्वादिति भावः । समान
इति । यदि च व्याप्तिसमनियतधर्मान्तराघटितेन व्याप्ति-
समनियतरूपेणैव हेतूपन्यास साम्प्रदायिक इत्युच्यते तदा म-
मापि तुल्यमिति भावः । ननु शरीरगौरवस्येवाश्रयगौरवस्यापि
कल्पनापरिपन्थित्वाद्द्रव्यत्वादौ साध्ये रूपत्वरसत्वादीनां बहूना-
मप्यवच्छेदकत्व न स्यात् लाघवेन गुणत्वस्यैकस्यैव तथात्वादित्य-
तस्तत्रेष्टापत्तिमाह एवमिति । ननु रूपत्वादिप्रत्येकासमवेतत्वे
न सर्वसाध्यसम्बन्धिसाधारणमत आह द्रव्यादीत्यादि । आदि-
पदेन गुणकर्मघटपटत्वादीनां परिग्रहः । द्रव्यसमवेतत्वस्य साध्य-
तदभावसहचरितसत्तावृत्तित्वेन सत्तात्वस्यैव साध्यसम्बन्धिता-
वच्छेदकत्वायोगादाह गुणासमवेतत्वे सतीति । न च रूपरसा-
दीनां प्रत्येकासमवेतत्वे सतीत्युक्तावपि सत्ताधारणसम्भवाद्भिनि-
गमकाभावेन तेषामनन्तानां गुरुशरीराणामवच्छेदकत्वप्रसक्तौ त-
दपेक्षया लघुशरीराणां रूपत्वरसत्वादीनां बहूनां तथात्वौचित्य-
मिति वाच्यम् । गुरुशरीराणामपि रूपरसादिप्रत्येकासमवेतत्वे
सति द्रव्यसमवेतत्वानां सर्वेषामेव घटपटादिद्रव्यघटत्वपटत्वा-
दिजातिविशेषपदार्थसाधारण्याजुरोधाद्भिनिगमनाविरहेणावच्छेद-
कत्वस्य प्रामाणिकत्वात् । रूपत्वरसत्वगुणत्वादीनामखण्डानाम-
पि द्रव्यजात्यादिसाधारण्यविरहेणावच्छेदकत्वाकल्पनादिति भा-

बहूनां रूपत्वादीनां न तत्त्वम्, विरुद्धधर्मद्वयाधिकरणयोश्च एक-
स्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तौ कथं विरोधः कथं वा द्रव्यत्वादौ साध्ये
हेतुत्वेन विशिष्टरूपादेः प्रयोगः तथा परामर्शाद्वाऽनुमितिरिति
विभाषनीयम् । अपरे तु यद्दर्मविशिष्टहेत्वधिकरणत्वं साध्याधिक-
रणताया अवच्छेदकं स धर्मो व्याप्तिः । ग्रन्थस्तु धूमस्य धूमवतः

धः । न तत्त्वम् । नावच्छेदकत्वम् । अत्र द्रव्यत्वे साध्ये रूपरसा-
दिप्रत्येकासमवेतत्वे गुणासमवेतत्वे वा सति द्रव्यसमवेतत्वं न
साध्यसम्बन्धितावच्छेदकं किं तु द्रव्येतरासमवेतत्वमात्रं लाघ-
वात् तावतैव घटादिवृत्तिगुणकर्मघटत्वादिजातिविशेषपदार्थाना-
मुपग्रहसम्भवादिति तु चिन्त्यम् । मतमिदं दूषयति विरुद्धेत्यादि-
ना । कथं विरोध इति । तथा च सत्तात्वावच्छेदेनैव गुणत-
भाषयोः सामानाधिकरण्यसम्भवात् गुणवान् सत्त्वादित्यादावति-
व्याप्तिरिति भावः । नन्वेकावच्छेदेन विरुद्धभावाभाषयोः सा-
मानाधिकरण्याप्रतीतेरेव विरोधः कल्प्यतामित्यत आह कथं वेति ।
साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकप्रकारेणापि हेतुप्रयोगे द्रव्यं प्रमेया-
दित्यपि प्रयोगापत्तेरिति भावः । ननु तत्प्रकारेण हेतुप्रयोगे तद्-
र्मस्य, साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं न तन्त्रम् किन्तु प्रकृतव्याप्ति-
नियतधर्मान्तराघटितत्वे सति प्रकृतव्याप्तिनियतत्वं तच्च रूपत्वादे-
रप्यक्षतं न तु प्रमेयत्वादेरतो नातिप्रसङ्ग इत्यत आह तथा परामर्शा-
दिति । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शाद्वैत्यर्थः । क-
थमित्यनुपज्यते । अनुमितिरिति । यदि धूमत्वादौ स्वरूपसम्ब-
न्धात्मकमवच्छेदकत्वं नाम वस्तु स्यात्तदा तद्गोचरपरामर्शसम्भ-
वात्ततोऽनुमितिः सम्भाव्येत वस्तुतस्तत्रैव मानाभावो न हि धूमो
घटिसमानाधिकरण इत्यादिप्रतीतिः धूमो द्रव्यमित्यादिवोचन्यावृत्तं
धूमत्वे सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमवगाह्यत इति कस्याप्यनुभव-
सिद्धमिति भावः । यद्दर्मविशिष्टहेत्वधिकरणत्वम् । यद्दर्मावच्छि-
न्नाधिकरणत्वम् । ननु हेतुमत्वस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वे धू-

धूमत्वं धूमवत्त्वं बन्हेस्तु बन्हेमतस्त्वित्यादिप्रकारेण व्याख्येयः ।
अत्र चावच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः, विरुद्धदिक्कालाव-
च्छिन्नवृत्तिकस्य न्यूनदेशकालवृत्तिकादेश्चाधिकरणतायां तदस-
म्भवात्तुल्यवृत्तिकधर्मद्वयाधिकरणत्वयोर्मिथोऽवच्छेद्यावच्छेदकभा-
वस्य च नियन्तुमशक्यत्वात् । नाप्यन्यूनवृत्तिकत्वम्, न्यूनवृत्ति-
कधूमादेरव्याप्यतापत्तेः । किन्त्वनतिरिक्तवृत्तित्वं स्वान्यूनवृत्तित-

मत्वादेर्हेतुतावच्छेदकस्य तथात्वप्रदर्शनं मूलकृतो विरुद्धमत आह
ग्रन्थस्त्विति । धूम एव मात्रो धर्मो यस्येतिव्युत्पत्त्या धूममात्रपदा-
द्धूमवतो लामसम्भवात्तत्परित्यज्यैव बन्हेस्त्विति पाठं व्याचष्टे य-
द्बन्हेमतस्त्विति । इत्यादीत्यादिपदान् घटित्वमित्यादावपि न घटिम-
त्वमित्याघर्षः । विरुद्धेति । साध्यविरुद्धदिगवच्छिन्नवृत्तिकस्य
साध्यविरुद्धकालावच्छिन्नवृत्तिकस्य च तदनवच्छेदकत्वानि-
यमात् । तथा च भूगोलकमुदयगिरिमदस्ताचलवत्वात् कपा-
लमेतद्धद्वत् घटध्वंसादित्यादावव्याप्तिरिति भावः । न्यूनैति ।
साध्यन्यूनदेशवृत्तिकस्य साध्यन्यूनकालवृत्तिकस्य च हेतोरधिकर-
णतायां साध्याधिकरणतावच्छेदकत्वासम्भवात् तन्न्यूनदेशादिवृ-
त्तिकस्य तदनवच्छेदकत्वनियमात् । तथा च इदं द्रव्यं पृथिवीत्वा-
त् कालो घटत्ववान् घटादित्यादावव्याप्तिरिति भावः । ननुक्तनियम-
द्वयमप्रयोजकमत आह तुल्यवृत्तिकयोश्चेतिचकारेणाऽतुल्यवृत्तिकयोः
परिग्रहः । अवच्छेद्येति । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद्यावच्छेदकमाघ-
स्येत्यर्थः । नियन्तुम् । अवधारयितुम् । अशक्यत्वादिति । तथा च
तद्रूपवत्त्वावच्छेदेन तद्रसवत्त्वमित्यादिप्रतीत्यानतिरिक्तवृत्तित्वस्यैवा-
वच्छेदकत्वस्य फलसस्यावगाहनाद्धेतुसाध्याधिकरणतयोः स्वरूपस-
म्बन्धरूपावच्छेदकत्वे मानाभावादप्रसिद्धिरेव लक्षणस्येति भावः ।
नापीति । अपिना अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वस्य परिग्रहः अतो न धू-
मवान्बन्हेरित्यादौ अतिव्याप्तिः । उभयत्र दूषणमाह न्यूनवृत्तिधूम-
त्वादेरिति । ननु घाच्यं श्लेयत्वादित्यादौ साध्याधिकरणत्वानिरिक्ता-
प्रसिद्धिरत आह स्वान्यूनैति । स्वं स्वीयम् । तथा च स्वीयाधिक-

त्कत्वमिति यावत् । अतो न केवलान्वयिन्यव्याप्तिः । अत्र च यदन्यूनवृत्ति साध्यं तत्त्वं स्वव्यापकसाध्यम्बन्धित्वपर्यवसन्नमपेक्ष्य गौरवं परमवशिष्यते तच्च ग्रन्थकार एवाऽग्रे विवेचयिष्यत इत्याहुः ।

रणत्वान्यूनवृत्तिसाध्याधिरणाताकत्वमयं: गोत्वस्याप्यश्वत्वान्यूनवृत्तिभिन्नत्वादयं गौरश्वत्वादित्यादावतिव्याप्तेराह स्वव्यापकेत्यादि । अत्र इति । लाघवादन्योन्याभावगर्भेव व्याप्तिरित्यादि ग्रन्थ इत्यर्थः ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारविरचिता विशेषव्याप्तिः समाप्ता ।

चिन्तामणेः अतएवचतुष्टयम् ।

अथ वा यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नं यस्य
स्वरूपं तत्तस्य व्याप्यम् । वह्निसामानाधिकरण्यं हि धूमे
धूमत्वेनावच्छिद्यते सोपाधौ तूपाधिना ॥

दीधित्या अतएवचतुष्टयम् ।

उपाधिनेति । विशेषणतामापन्नेनोपाध्यनुप्रवेशेनेति यावत् ।
बह्नावाद्द्रेन्धनप्रभववन्हित्वेन रासभाद्द्रेन्धनादौ च तथाविधवन्हित्वि-
शिष्टत्वेन धूमसम्बन्धेऽवच्छिद्यमाने तथाविधवन्हेरप्यनुप्रवेशात् ।

जागदीश्या अतएवचतुष्टयग्रन्थः ।

सर्वत्र साक्षादुपाधेरवच्छेदकत्वासम्भवादाह विशेषणोति ।
यद्यपि सर्वस्यैवोपाधेः सामानाधिकरण्यं सम्बन्धेन साध्यस-
म्बन्धितावच्छेदकत्वं सम्भवत्येव तथापि प्राचां ऽमने सामानाधि-
करण्यादेः सम्बन्धत्वे विवादादिवमुक्तम् । ननु विशेषणीभूतस्याप्यु-
पाधेर्नावच्छेदकत्वं किन्तु तत्कोटिनिविष्टतामात्रमत आह उपा-
ध्यन्विति । उपाधेरनुप्रवेशो यत्रोति व्युत्पत्त्या उपाधिघटितेनेत्य-
र्थः । उपाधिविशिष्टेनेति पाठेप्ययमेवार्थो ग्राह्यः । अनुप्रवेशं व्यु-
त्पादयति बह्नादित्यादिना । आद्देन्धनं प्रमथेति । आद्देन्धनप्रम-
थयद्वित्वे अवच्छेदके आद्देन्धनप्रभवत्वप्रकारेण तादृशबहुधा-
त्मकोपाधेर्घटकत्वादिति भावः । यद्रूपेणोपाधित्वं तद्रूपावच्छिन्न-
स्याप्यवच्छेदकत्वप्रवेशं दर्शयति रासभेत्यादिना । यद्वा साक्षाद्विशे-
षणीभूतमुपाधि व्युत्पाद्य परम्पराविशेषणभूतन्तमाह रासभे-

रासभत्वादिकन्तु निविशते न वेसन्यदेतत् । अत्र चेदं स्नेहवत्
निःस्नेहं वा स्पर्शादित्यत्र विनाप्युपाधिप्रवेशं शीतत्वेन शीतान्यत्वे-
न वा साध्यासमानाधिकरणतया साधनव्यापकतया वा स्वयम-
नुपाधिना केवलेन विशेषणीभूय वा शीतान्यस्पर्शत्वेन चोपाधि-
ना स्वत एव स्पर्शे साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यत इत्युपाधिर्नैवेति नि-
यमे न तात्पर्यम्, परन्तु शुद्धस्य साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेद-
कतामात्रे ।

स्यादि । तथाविधेति । आर्द्रेन्धनप्रभवबहिर्विशिष्टत्वेनेत्यर्थः । तथा-
ष्वार्द्रेन्धनप्रभवविशिष्टत्वं साध्यसम्बन्धितावच्छेदकमिति भा-
वः । ननु धूमवान् रासभादित्यादावार्द्रेन्धनजन्यबहिर्विशिष्टरास-
भत्वमप्यवच्छेदकं सम्भवति तत्कुतः परित्यक्तमत आह रास-
भत्वादिकमिति । नीलधूमत्वादेरवच्छेदकत्वचादिनां नव्यानां
मतमाह निविशत इति । स्वसमानाधिकरणावच्छेदकान्तराघटि-
तस्यैव व्याप्यवच्छेदकत्वमिति प्राचां मतेनाह न धेति । अन्य-
देतदिति । उभयथाप्युपाध्यनुप्रवेशध्रौव्यादिति भावः । उपाधेरिव
साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकत्वेपि सोपाधावित्यादिमूलसाम-
ञ्जस्याप्र तेन व्यभिचारिवारणं लभ्यत इत्युपाधिर्नैवेति नियमे मू-
लस्यतुकारस्य तात्पर्यं केचिदाहुः । तन्निरस्यति अत्रेति । इदं स्नेहय-
त् स्पर्शादित्यत्र विनाप्युपाधिप्रवेशं शीतत्वेन साध्यासमानाधिकर-
णतया स्वयमनुपाधिना केवलेन साध्यसम्बन्धोवच्छिद्यत इत्य-
न्वयः । ननुपाधिर्नैव विशेषणीभूयावच्छिद्यत इति नियमः तेनो-
पाधिभिन्नेन विशेषणीभूतेन नावच्छिद्यत इति केवलशीत-
त्वेन साध्यसम्बन्धितावच्छेदेपि न क्षतिः । न चैवं साधनतावच्छे-
दकस्यावच्छेदकत्वेप्युपक्रमनियमसम्भवात्प्रकृतानुपयोगः साधन-
तावच्छेदकमित्यो यो विशेषणतानापन्नस्तदन्यस्यैव विशेषणीभू-
तपदेनोक्तत्वाद्दत्त आह निःस्नेहमिति । निःस्नेहं स्पर्शादित्यत्र शीता-
न्यत्वेन साधनव्यापकतया स्वयमनुपाधिना विशेषणीभूय साध्यस-

अत एव साधनतावच्छेदकभिन्नेन येन साधनता-

यत एव सोपाधौ साधनतावच्छेदकातिरिक्तं नियतमवच्छे-
दकम् अत एव तद्विशेषस्तत्रोपाधिरिति वदन्तीत्याह अत एवेत्यादि ।

मग्न्योवच्छिद्यत इत्यन्वय । शीतान्यस्पर्शत्वेन तदवच्छेदे शीतान्य-
त्वस्यापि विशेषणविधयावच्छेदकत्वादिति भाव । यच्च शीतो धा-
युरिति प्रतीत्या वायुस्पर्शस्यापि यदि शीतत्वं तदा तदवच्छेदेन स्नेह-
सामानाधिकरण्याभावात् तदादाय व्यभिचारसम्भव इत्यत आह
नि स्नेहमितीति । तच्चुच्छ्रम । एव सत्युष्णज्वलमिति प्रत्ययाज्वलस्पर्श-
स्यापि शीतान्यस्पर्शत्वसम्भवात्तदवच्छेदेन नि स्नेहत्वस्य सामा-
नाधिकरण्यासम्भवात्तदादायापि व्यभिचारस्योपन्यासायोगात्,
केवलनेत्यादिपदसन्दर्भविरोधाच्च । ननूपाधिना विशेषणीभूयेवाव-
च्छिद्यत इति नियम तेन विशेषणतानापन्नेनोपाधिना साध्यस-
मग्न्यो नावच्छिद्यत इत्यर्थलाभात् उपाधिभिन्नन विशेषणतयाव-
च्छेदेपि न क्षति, न च साधनतावच्छेदकत्वेऽप्युक्तनियमसम्भवात्
प्रकृतानुपयोग, साधनतावच्छेदकभिन्नत्वे सत्युपाधिभिन्नो यस्तदन्य-
स्यैवोपाधिपदेन विवक्षितत्वात् आह शीतान्यस्पर्शत्वेनेति ।
यद्यपि क्षित्यादौ व्यभिचारात्तस्योपाधे शुद्धसाध्यव्यापकत्व तथा-
प्युष्णस्पर्शजलान्यतरत्वाद्यवच्छिद्यसाध्यव्यापकत्व द्रष्टव्यम् । न
तात्पर्यमिति । नन्वव साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वाप्राप्तेरुपा-
धिनेतिमूलाक्तिर्विकल्प्यत आह परन्त्विति । शुद्धस्वेति । तेन
धूमजान् घन्हेरित्यादावाद्गन्धनजन्यवन्हित्वेन धूमसम्बन्धेऽवच्छिद्य-
माने घटित्वस्य प्रवेशेपि न क्षति । नियतम् । अवश्यम् । अवच्छेदकम् ।
साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकम् । अत एवेति । अन्यथा यत्र
साधनतावच्छेदकातिरिक्त साध्यसम्बन्धितावच्छेदकोऽप्रसिद्धः तत्र
सोपाधावुकलक्ष्यतावच्छेदकस्याव्याप्त्यापत्तेरिति भाव । स्नेह-
घत् स्पर्शादित्यादौ साध्यसम्बन्धितावच्छेदकस्यापि शीतत्वादे-
रुपाधित्वाभावादाह तद्विशेष इति । साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धिताव-
च्छेदकविशेष इत्यर्थ । तत्र । सोपाधौ । चदन्ति । प्रामाकरा । ननु

भिमते साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यते स एव तत्र साधने
विशेषणमुपाधिरिति वदन्ति ।

अत्रावच्छेदकत्व सामानाधिकरण्येन, तत्त्वञ्चान्यूनवृत्तित्वं व्याप-
कत्वमिति यावत्, तच्चाधिकरणान्तर्भावेन।तेन साध्यविशिष्टसाध-

शब्दवान् द्रव्यत्वादित्यादौ साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य
देशविधयावच्छेदकत्व गगनादेरप्यस्तीति तत्रातिव्याप्तिरित्यत आ-
ह अत्रेति । सामानाधिकरण्येन । सामानाधिकरणविधया नत्रधि-
करणविधया । तथा च सामानाधिकरणीभूय य साधननिष्ठसाध्य-
सामानाधिकरण्यस्यावच्छेदक स उपाधि शब्दवान् द्रव्यत्वादि-
त्यादौ च गगनादिर्न तथेति तद्व्युदास इति भाव । ननु सा-
ध्यसम्बन्धिताया सामानाधिकरणावधयावच्छेदकत्वमात्र न स्व-
रूपसम्बन्धविशयो मानाभावात् नाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वं द्रव्य-
जातेरित्यादौ घटत्वाद्यतिव्याप्यापत्तेरत आह तत्र चति । समा-
नाधिकरणीभूयावच्छेदकत्व चत्यर्थ । यद्वा ननु द्रव्य जातेरित्यादौ
साध्यसामानाधिकरणीभूतस्यैव घटादे साधननिष्ठसाध्यसम्ब-
न्धिताया देशविधया अवच्छेदकत्वाद्भुक्तविवक्षया अपि तद्धारणा-
सम्भव इत्यत आह तत्र चति । ननु तद्रव्यापकत्व सति तत्समा-
नाधिकरणत्वलक्षणस्य न्यूनवृत्तित्वस्य घिरहक्षेदन्त्यूनवृत्तित्वं तदा
धूमवान् बहुरित्यादौ जलत्वादायतिव्याप्ति तस्य सामानाधिकरण-
विधया साध्यसामानाधिकरण्याव्यापकत्वेपि तत्समानाधिकर-
णत्वाभावादेव तन्न्यूनवृत्तामन्नत्वाद्त आह व्यापकत्वमिति ।
ननु साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्यापकत्वमुपाधिताद्य-
सम्बन्धेनैव साध्यमन्यथा जलं रसघत्त्वादित्यादौ स्वरूप-
सम्बन्धेन पृथिव्यामिश्रत्वाद्युपाधे सम्बन्धान्तरण साधननिष्ठसा-
ध्यसम्बन्धिताव्यापकत्वादव्याप्यापत्त एवञ्च तत्रैव समवायन
स्नहाद्युपाधावप्याप्ति तस्य समवायन रत्नावृत्तित्यात् एयं मधु-
रस्यजातायतिव्याप्तिश्च जलवृत्तिरसमाप्रस्यैव मधुरत्वनियमादत
आह तत्रेति । तदा व्यापकत्वम् । अधिकरणात्साधननिष्ठसाध्यसा-

ननावच्छेदकावच्छिन्नसाधनवस्त्वव्यापकाधिकरणात्कत्वं पर्यव-
स्यति । निरुक्तविशिष्टसाधनव्यापकत्वमिति तु निष्कर्षः । इत्यञ्च

मानाधिकरण्यावच्छेदकीभूताधिकरणान्तर्भावेणेत्यर्थः । तथा च
प्रकृतसाधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकीभूतं यदधिकर-
णं तन्निरुक्तस्योपाधिताघटकसम्यन्वावाच्छिन्नाभावस्याप्रतियोगि-
त्वमेव प्रकृते व्यापकत्वं वाच्यमिति भावः । ननु स्वमते सामाना-
धिकरणस्य व्याप्यवृत्तित्वावच्छेदकतासम्यन्धेन तद्वत्त्वाप्रसि-
द्ध्या निरुक्तव्यापकत्वासम्भवः सत्तायां द्रव्ये गुणसामानाधिकर-
ण्यमित्यादिप्रतीत्या सत्तायां गुणाधिकरणीभूतद्रव्यादिवृत्तित्व-
स्यैव विपर्ययीकरणात् । न च प्रकृतसाधननिष्ठसाध्यसामानाधिकर-
ण्यनिरूपकाधिकरणान्तर्भावेणैव व्यापकत्वं प्रवेक्ष्यमतो नांकदो-
षः, तावतापि द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ स्पर्शवत्त्वा-
दायन्यासिप्रसङ्गात् जन्यत्वविशिष्टसत्तानिष्ठं यद्द्रव्यत्वसामाना-
धिकरण्यं तन्निरूपकत्वस्य गगनादेरपि सत्त्वादित्यस्वरसाह्लाध-
याच्चाह तेनेति । साध्यपदं प्रकृतसाध्यपरम् । साध्यविशिष्टेति । सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टेत्यर्थः । तेन विशिष्टसत्तायाज्ञातेरित्या-
दौ द्रव्यत्वस्य केवलसत्यविशिष्टजातिमत्त्वाव्यापकत्वेऽपि न तत्रा-
द्याति । गोत्ववानश्वत्वादित्यादौ च न सास्नायत्त्वमुपाधिः
परमने विरोधमङ्गकस्यैव लक्ष्यत्वाद्दतः तत्र साध्यविशिष्टसाधना-
प्रसिद्धाऽपि न क्षतिः । येन सम्यन्धेन साधनतावच्छेदकता तत्सम्ब-
न्धेन घावच्छिन्नत्वस्य लाभार्थं साधनपदम्, तेन प्रत्यक्षः स्पर्शो-
दित्यादौ साध्यविशिष्टस्य विपर्ययितामस्यन्धेन स्पर्शवत्त्वावच्छि-
न्नस्य ज्ञानादेरव्यापकत्वेऽपि रूपयन्त्यागुपाधौ नाद्यातिः न चाधिकर-
णतापदयैवर्ष्यम् । सम्यन्धितापेक्षस्य तस्य वृत्त्यतियामकमस्य-
न्धेनोपाधावभ्यासिपारकत्वात् अन्यथा तत्सम्यन्वावाच्छिन्नप्रति-
योगिन्याप्रसिद्ध्या तेन व्यापकत्वायोगादिनि मायः । सम्यन्धमात्र-
स्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमनेनाह निरुक्तंति । प्रकृतसाध्यवि-
शिष्टप्रकृतसाधनव्यापकत्वमित्यर्थः । अत्र कालो विमुन्यादित्यादौ
महाशालनिरूपितविशेषणतया घटादेरुपाधिग्यसम्बन्धे निरुक्त-

सत्ताद्यैकव्यक्तिकहेतुनिष्ठद्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यव्यापकसामा-
नाधिकरण्यप्रतियोगिनि घटत्वादौ नातिप्रसङ्गः, न वा द्रव्यं
जन्यत्वे सति सत्त्वादिसादौ द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताद्यव्यापके स्पर्श-
वत्त्वादावप्रसङ्गः। निःस्नेहं स्पर्शात् द्रव्यं सत्त्वादिसादौ शीतस्पर्शा-
न्यत्वरूपान्यत्वादेर्वारणाय तत्रेत्यादि। तत्र। साध्यविशिष्टे साधने।

साधनव्यापकाधिकरणताकत्वमेवोचितमन्यथा तादृशसम्बन्धेन
प्रतियोगिवैयधिकरण्याद्यप्रसिद्ध्या तत्राव्याप्यापत्तेरिति चिन्तनी-
यम्। ननु साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य सामानाधिकरण्य-
सम्बन्धेन व्यापकत्वविवक्षयैव जलं रसवत्त्वादित्यादौ स्नेहवत्त्वा-
द्यव्याप्तेर्मधुरत्वाद्यतिव्याप्तेश्च वारणसम्भवाद्धिकरणान्तभावेण
व्यापकत्वानुसरणं विफलमत आह इत्थं चेति। चोऽवधारणोऽत्यमे-
धेत्यर्थः तथाच द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ घटत्वादिवारणायैव तावत्पर्य-
न्तानुसरणमिति भावः। द्रव्यं जातेरित्यादौ नानाव्यक्तिसाधनस्य-
ले पटत्वादेरपि साधनत्वात्तन्निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यं प्रत्येव
सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन घटत्वस्य व्यापकत्वायोगादेकव्यक्ती-
त्युक्तम्। साधनतायच्छेदकावच्छिन्नैत्यस्य फलमाह न वेति। द्रव्य-
त्वादिविशिष्टसत्ताया आत्माद्यवच्छेदेन सत्त्वात्स्पर्शवत्त्वादेरव्या-
पकत्वादिति भावः। निःस्नेहं स्पर्शादित्यत्र शीतस्पर्शान्यत्वादेः
साधनाव्यापकत्वविवक्षयापि वारणसम्भवादाह द्रव्यं सत्त्वा-
दिति। शीतस्पर्शान्यत्वादेरनुपाधित्वे विरोधाभङ्गकत्वमात्रं न
तन्त्रं साधनव्यापकतया व्यामचारानुन्नायकत्वस्यापि तत्र तथा-
त्वसम्भवात्तः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वेन व्यभि-
चारोन्नयनक्षमस्यापि विरोधभङ्गकत्वमात्रेण यस्यानुपाधित्वं त-
त्रातिप्रसङ्गमाह द्रव्यं सत्त्वादित्यादावितिपि केचित्। ननु शी-
तस्पर्शान्यत्वमपि साधनवृत्तितया तत्र विशेषणं भवत्येवेत्यतो
व्याचष्टे विशेषणमिति। व्याचष्टकत्वं भेदानुमापकत्वं तद्य शु-
द्धसत्तायां साध्यामाप्यविशिष्टसत्ताभेदविरहेण द्रव्यं सत्त्वादित्या-

विशेषणम् । साध्याभावविशिष्टात्साधनात्सामानाधिकरण्येन व्याव-
र्त्तकं साध्याभावविशिष्टानिरुक्तसाधनवदृष्टीति यावत् । एवञ्च द्र-

वौ गुणवत्त्वाद्युपाधायव्याप्तमतो व्याचष्टे साध्यविशिष्टसाधन
इति । विरुद्धधर्मद्वयवैशिष्ट्यापच्छिन्नयोः सत्त्वयोर्मिथो भेदस्य प्रा-
प्यैः स्वीकारादिति भावः । भेदमात्रस्यानुमापकत्वलक्षणं व्याप-
त्तकत्वं नि.स्नेहं स्पर्शादित्यत्र शीतत्वभेदानुमापकतया शीत-
स्पर्शान्यत्वादेरप्यक्षतमत उक्तं साध्याभावविशिष्टात्साधनादिति ।
तत्सामान्यादित्यर्थः । तथा च शीतस्पर्शोपि सामानाधिकरण्यसम्ब-
न्धेन शीतस्पर्शान्यत्वादेः सत्त्वात् तत्र च नि स्नेहत्वाभाववि-
शिष्टसाधनभेदविरहादिति भावः । तत्र साधनसामान्यव्यावर्त्त-
कत्वमसम्भवि यत्किञ्चित्साधनव्यावर्त्तकत्वं तु नि.स्नेहं स्पर्शादि-
त्यादौ हिमान्यत्वेप्रतिप्रसक्तं तस्यापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन
हिमस्पर्शस्यैव भेदानुमापकत्वादतो विशिष्टान्तम् । साध्याभाववि-
शिष्टसामान्याद्ब्यावर्त्तकत्वोक्ताविदं गुरु रूपादित्यत्र तेजोन्यत्वादा-
वव्याप्ति.तेजोन्यत्वसामान्याधिकरणास्य वायुत्वाद्गुरुत्वाभावविशि-
ष्टमिभ्रत्वविरहेण तस्य निरुक्तव्यावर्त्तकत्वाभावादतः साधनादित्यु-
क्तम् । उपाधिताघटकसम्बन्धेन व्यावर्त्तकत्वोक्तौ जन्य द्रव्यादित्यत्र
समवेतत्वोपाधायव्याप्ति द्रव्यणुके व्यभिचारेण स्वरूपसम्बन्धेन
समवेतत्वस्य जन्यत्वाभावविशिष्टद्रव्यभेदानुमापकत्वाभावात्, एवं
निस्नेहं स्पर्शादित्यत्र शीतस्पर्शान्यत्वेतिप्रसङ्गश्च स्यात् शीतस्पर्-
शान्यत्वावच्छेदेनैव नि.स्नेहत्वाभावविशिष्टस्पर्शभेदस्य सत्त्वादत
उक्तं सामानाधिकरण्येनेति । ननु साध्याभावविशिष्टसाधनभेदस्या-
नुमापकत्वं न तत्फलोपधायकत्वं तदनुपधायकोपाधायव्याप्तेः
नि स्नेहं स्पर्शादित्यादौ व्याप्तिभ्रमेण तदनुमापके शीतान्यत्वा-
दावतिप्रसङ्गाच्च किन्तु साध्याभावविशिष्टसाधनभेदस्य व्या-
प्यत्वपर्यवसितं तत्स्वरूपयोग्यत्वमेव तद्भाष्य तथा च द्र-
व्यं सत्त्वादित्यादौ गुणकर्मान्यत्वोपाधायव्याप्तिः तत्सामानाधि-
करणस्यापि सत्त्वस्य द्रव्यत्वाभावविशिष्टसत्त्वामिभ्रतयोक्तव्या-
प्तिविरहात् एव साध्यविशिष्टसाधनार्थकस्य तत्रेत्यस्य वैधर्ष्यम-

व्यं सत्त्वादिसत्र सत्ताया अभेदेऽपि गुणकर्मान्यत्वे नाव्याप्तिः,
नापि द्रव्यं कर्मान्यत्वे सति सत्त्वादिसत्र गुणान्यत्वादौ। इत्यञ्च
साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वद्योतनाय परं तद्विभक्त्यमुक्तं न
तु विवक्षितमेव तत्। वैयर्थ्यात् इदं दधि जन्यं वा दध्न इत्यादौ
दधित्वाद्यव्याप्तेश्च । यद्वा प्रकृतसाधनतावच्छेदकानवच्छेद्यप्रकृ-
तसाधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं पूर्वदलार्थः । अनवच्छे-

पत्स्यत आह साध्याभावविशिष्टेत्यादि । अत्र यद्यपि सा-
ध्याभावविशिष्टसाध्यत्वमिति वृत्तिरुपाधिताघटकसम्बन्धनैव ग्राह्या
अन्यथा साध्यशून्यमहाकालवृत्तितया क्षितिर्द्रव्यत्वादित्यादौ गन्ध-
वत्त्वाद्युपाधायव्याप्ते तथा च सत्तावान्मेयत्वादित्यादौ सत्ताशून्यप्र-
मेये जात्यादौ समवायेन वृत्त्यप्रसिद्ध्या जातिमत्त्वाद्युपाधायव्याप्तिः,
एव जानेरित्यादौ विशिष्टसत्त्वेऽपि सत्तानतिरेकिणस्नस्य गुणादावपि
वृत्ते । तथापि साध्याभावविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणावृत्तिस्त्राय-
च्छिन्नप्राधिकरणासामान्यकथमवश्यं विवक्षितम्। अत्र च पूर्वदलनि-
विष्ट साध्यविशिष्टसाधनव्यापकत्वमपि तादृशधर्मैरेव ग्राह्यं तेन
द्रव्यत्वादिना साध्यविशिष्टसाधनव्यापकस्यापि घटादेशुण्यत्वं
सत्त्वादित्यादौ घटत्वादिना नोपाधित्वमिति ध्येयम् । साधनतावच्छे-
दकावच्छिन्नैत्यस्य फलमाह न चेति । अन्यथा द्रव्यत्वमाधवि-
शिष्टसत्त्ववत्त्वमवृत्तित्वेन तत्राव्याप्तिः स्यात् इति भावः । ननु क-
थमवश्यं सामञ्जस्ये साधनतावच्छेदकमिश्रेणेत्यस्य धैकत्वमत आह
इत्य चेति । निष्फलत्वमुक्त्या विरुद्धफलकत्वमप्याह इदमि-
त्यादिना । ननु दधित्वस्य साध्यत्वे साध्यं च नोपाधिरिति प्राचीन-
प्रवादात्तस्यानुपाधित्वेऽपि न ह्यतिरत साध्यान्तरमाह जन्यं
चेति । दधित्वादीति । दधित्वाद्यभाषविशिष्टदधिमत्परमाणुवृत्ति-
त्याभावेन तस्यापि नश्यत्वादिति भावः । साधनतावच्छेदकमिश्रेण
त्यस्य मिश्रान्त साध्यकीदृश्य षट्पान्तरमाह यद्वेति । साधनताव-
च्छेदकानवच्छेद्यमिति । तथा च अस्मिन् साधये स्वयंयाक्यानामयधा-
रणपरममिति न्यायेन मिश्रेणेत्येति साधधारणमिति भावः । द्रव्य

दकत्वञ्च तस्य साध्याभावविशिष्टसाधनवृत्तितया तद्विशिष्टसाध-
नस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साध्याभाववतस्तद्विशिष्टसाधनवत्त्वे-
नेति यावत् । एतेन धूमवान् मेघवत् इत्यादौ मेघानवच्छेद्य-
साध्यसम्बन्ध्याप्रसिद्धिः गुणवत् गुणकर्मान्यत्वे सति जातिमत्त्वा-

गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ गुणवत्त्वादावतिव्याप्तिवार-
णाय प्रथमं प्रकृतपदम् । द्रव्यजन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ स्प-
शवत्त्वादावव्याप्तिवारणाय द्वितीयं प्रकृतपदम् । ननु साध्यस-
म्बन्धितायाः साधनतावच्छेदकधर्मानवच्छेद्यत्वं स्वानवच्छेदकी-
भूतसाधनतावच्छेदकधर्मकत्वं तत्रानवच्छेदकत्वं यद्यतिरिक्त-
वृत्तित्वं तदा द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणवत्त्वाद्युपाधावव्याप्तिरत-
आह अनवच्छेदकत्वं चेति । तस्य । साधनतावच्छेदकस्य । वृ-
त्तितयेति । अभेदे तृतीया एवमप्येति । ननु द्रव्यविशिष्टसत्त्वादित्यत्र
सद्भेदो गुणवत्त्वेतिव्याप्तिः । द्रव्यत्वाभावविशिष्टायामपि सत्तायां
विशिष्टसत्तात्वस्य वृत्तेरत आह तद्विशिष्टसाधनस्येति । प्रकृतसा-
धनतावच्छेदकविशिष्टसाधनस्येत्यर्थः । पष्ठमर्थो निष्ठत्वं तथा च
साध्याभाववद्वृत्तित्वावच्छेदकीभूतसाधनतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न-
निष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं फलितमतो विशिष्टसत्तात्वस्य
द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वानवच्छेदकत्वादेव नोक्तातिप्रसङ्ग इति
भावः । स्वमते विशिष्टनिरूपिताधेयत्वस्यातिरिक्तस्याभावात्तदोपता-
दवस्थयमत आह साध्याभाववत् इति । तथा च साध्याभाववन्नि-
ष्ठस्यावच्छिन्नाधिकरणताकहेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाधननिष्ठ-
साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं फलितार्थः । ननु स्वरूपसम्बन्धरूप-
स्यैव साधनतावच्छेदकावच्छेद्यत्वस्याभावः कथं न निविष्टः ताव-
तापि द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणवत्त्वाद्युपाधेः संप्रहसम्भवादत्त
आह एतेनेति । निरस्तमित्यन्वयः । अप्रसिद्धिरिति । सम्बन्धितामा-
त्रस्यैव यत् किञ्चित्प्रमेयावच्छेद्यत्वात् । तथा च तत्रार्द्रेन्धनप्रमय-
पह्याद्युपाधावव्याप्तिरिति भावः । न च स्वानवच्छेदकीभूतसा-
धनतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाधननिष्ठायाः साध्यसम्बन्धिताया

दिसादौ जातित्वघटकनिसत्वादेर्वैयर्थ्येन विशिष्टस्यानवच्छेदक-
तया गुणकर्मान्यत्वादेरुपाधितापत्तिश्चेति निरस्तम् । अवच्छेद-
कत्वञ्च सामानाधिकरण्येन । तथा च साध्यविशिष्टस्य साध्यस-
म्बन्धितानवच्छेदकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनस्य व्यापक-
त्वमर्थः पर्यवस्यति । उपदर्शितशीतस्पर्शान्यत्वादिवारणाय तत्रे-
त्यादि । तत्र । साधनतावच्छेदकविशिष्टे साधने । विशेषणं सा-

अवच्छेदकत्वं विवक्षितं तथा च बह्वित्वादिप्रमेयस्यैव धूमसम्बन्धि-
तानवच्छेदकत्वप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । इदं जन्यं रूपमह-
त्वोभयव्रतः इत्यादौ तादात्म्येन हेतुनायां द्रव्यत्वादावतिव्या-
प्यापत्तेः । ननु येन रूपेण यत् साधनतावच्छेदकं तद्रूपविशिष्टानव-
च्छेद्यत्वमेव क्वचिद्वाच्यं अतः प्रमेयत्वविशिष्टानवच्छेद्यत्वं प्रसिद्ध-
मेवेत्यत आह 'गुणवदित्यादि। नित्यत्वादेरित्यादिनाऽनेकव्यक्तेः परिग्र-
हः । गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसमवेतत्वस्यैव लाघवेन साध्यसम्बन्धि-
तावच्छेदकत्वादिति भावः । अप्रापि प्रकृतसाधननिष्ठसाध्यसम्ब-
न्धिताया अवच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषो मानामावात् किं
त्वन्यूनवृत्तित्वं तच्च साधनावृत्तीनामुपाधीनां साक्षादसम्भवी-
ति पूर्ववदेव ग्राहामित्याशयेनाह अवच्छेदकत्वं च सामाना-
धिकरण्येनेति । ननु द्रव्य सरघादित्यादौ घटत्वादेरुपाधितावारणार्थ-
मघट्यमधिकरणान्तर्भावेनैव व्यापकत्वं निवेद्य तच्च सामानाधिक-
रण्यस्य व्याप्यवृत्तितायामप्रसिद्धमत आहतयेति दर्शितेति । नि स्नेहं
स्पर्शादित्यादिस्थलीयेत्यर्थः । साध्याशून्याद्वाहृत्यौपयिक साध्या-
भायवद्वृत्तित्वाभावाणुमापकम् । प्रकृतसाधने यत्समानाधिकणत्व-
हेतुना साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावोनुमातुं शक्यत इति यावत् । तथा
च शीतस्पर्शान्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदेन स्नेहवद्वृत्तित्वाभा-
यिरिहात्र तत्रातिप्रसङ्ग इति भावः । ननु साध्याभायसामा-
नाधिकरण्यवतो न तदभाववर्थं प्रतीतेरन्यथोपपादितत्वात् त-
था च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणवत्याद्युपाधायव्याप्तिरत आह

ध्यशून्याद्व्यावृत्त्यौपायिकम् । यत्सामानाधिकरण्यविशिष्टप्रकृतसाधनवत्त्वं साध्याभाववति न वर्त्तत इति यावत् । साध्याभावविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणसामान्यात् साध्यविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणसामान्यस्य न्यावर्त्तकमिति समुदायार्थनिष्कर्ष इत्याहुः । केचित्तु विशेषणं सामानाधिकरण्यं तथा च सामानाधिकरण्यमसात्तया येनावच्छिद्यते अवच्छेदकीभूतसामानाधिकरण्यप्रतियोगीति यावत् । अवच्छेदकत्वञ्चेदमन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं गुणोरेषुपाधिसामानाधिकरण्यस्यासत्तमेव । यद्यपि प्रत्यक्ष उद्भू-

यत्सामानाधिकरण्येत्यादि । दलद्वयनिष्कृष्टार्थमाह साध्याभावविशिष्टेत्यादि । व्यावर्त्तकम् । व्यावृत्त्यनुकूलव्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टम् । तथा च साध्याभावविशिष्टप्रकृतसाधनवत्सामान्यभेदव्याप्यत्वे सति साध्यविशिष्टप्रकृतसाधनवत्सामान्यवृत्तित्वं पर्यवसितार्थं । द्रव्यं सत्यादित्यादौ साध्याभावविशिष्टसाधनवतो रूपाद्भेदकस्य रूपान्यत्वादे साध्यविशिष्टसाधनवत्सकलावृत्तिघटत्वादेश्च वारणाय सामान्यद्वयम् । यद्यपि साध्यविशिष्टसाधनवत्सामान्यवृत्तित्वं तादृशसाधनव्यापकत्वपर्यवसितमन्यस्य पुर्वचत्वात्, एव साध्याभावविशिष्टसाधनवत्त्वावच्छिन्नभेदव्याप्यत्वमपि साध्याभावविशिष्टसाधनवत्त्ववृत्तित्वमेव, तद्वदन्यावृत्तित्वलक्षणव्याप्तस्तत्रैव विश्रामात् तथा च पूर्वकल्पादभेद, तथापि विशेषणविशेष्यभावभेदान्न पौनरुक्त्यामित्येक । साध्याभावविशिष्टसाधनवत्त्वावच्छिन्नभेदनिष्ठस्वव्यापकताकत्वमेवात्र तादृशभेदव्याप्यत्वमत पूर्वकल्पाद्भेद इत्यन्य । सार्वभौममत आह क्वचित्त्विति । सामानाधिकरण्यस्य सम्बन्धत्वे वृत्त्यनियामकतयावच्छेदकताप्रतिपक्षव्यापकतावच्छेदकत्वे वा प्रमाणाभावाद्वाह अथच्छेदकीभूतेतिानन्यत्रावच्छेदकत्वयदि स्वरूपसम्बन्धस्तदा आर्द्रेन्धनप्रभवयत्नित्यमेव तथा लाघवात् न तु तत्सामानाधिकरण्यमित्यव्याप्तिरत भाह अथच्छेदकरव चात्रति । रूपमात्रस्य हेतुत्वे प्रत्यक्ष-

तरूपवत्त्वादित्यत्र महान् अनित्यद्रव्यत्वादित्यत्र महत्त्वस्यानित्य-
द्रव्यममवेतत्वस्य च वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तस्योपाधेः सामानाधि-
करण्यं साध्यमामानाधिकरण्यान्यूनातिरिक्तवृत्तिः । तथापि हेतु-
निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुनिष्ठं यत् सामानाधिकरण्यम-
न्यूनानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वं विवक्षितम् । सत्त्वनिष्ठद्रव्यत्वसामाना-
धिकरण्यस्य च तन्निष्ठकर्मन्यत्वसामानाधिकरण्यमतिरिक्तवृत्ति

त्राभात्रिशिष्टरूपवृत्तिः पिशाच्चादौ महत्त्वस्य वर्तमानत्वाद्बक्ष्यमा-
णलक्षणाक्रान्तता न स्यादन्त उद्भूतपदम् । ननु प्रत्यक्ष उद्भूतकपा-
दित्यत्रापि महत्त्व नोपाधि सामग्रीविरहेणाप्रत्यक्षे घटादाबुद्भूत-
रूपवृत्ति वर्तमानतया वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तत्वादतस्तदसग्रहा न-
दोषायत्यत आह महानित्यादि । अत्रापि द्रव्यत्वमात्रस्य हेतुत्वे गग-
नादौ साध्यावशिष्टसाधनाव्यापकत्वादित्यसमवेतत्वस्य वक्ष्य-
माणलक्षणाक्रान्तता न स्यादित्यनित्यपदम् । वक्ष्यमाणेति । साध्य-
विशिष्टसाधनव्यापकत्वे सति साध्याभावविशिष्टसाधनवदवृत्ति-
त्वरूपेत्यर्थः । न्यूनातिरिक्तेति । प्रथमे प्रत्यक्षत्वसमानाधिकरण रूप-
त्वादौ महत्त्वस्य महत्त्वसमानाधिकरण्यं च पिशाचत्वादौ प्रत्य-
क्षत्वस्य सामानाधिकरण्यविरहात्, द्वितीयेपि महत्त्वसमानाधिक-
रणे शब्दादानित्यसमवेतत्वस्यानित्यसमवेतत्वसामानाधिकरण्ये च
रूपत्वादौ महत्त्वस्य सामानाधिकरण्यभावादिति भावः । हेतुनिष्ठ-
वृत्तिः । हेतुनाञ्छेदकावच्छिन्ननिष्ठेत्यर्थः । तत्र महाननित्यद्रव्य-
त्वादित्यादौ द्रव्यत्वनिष्ठमहत्त्वसामानाधिकरण्यस्य गगनाच्चवच्छे-
देन सत्त्वप्यानित्यसमवेतत्व नाव्याप्तिः । वस्तुन सार्वभौममते विशि-
ष्टत्वान्तिरिक्तत्वात् यथाश्रुतमेव साधु, पत्र मग्रेपि । तेन द्रव्य कर्मा-
न्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सत्त्वनिष्ठगुणान्यत्त्वसामानाधिकरण्यस्य
कर्मावच्छेदेन सत्त्वपि गुणान्यत्वादौ नाव्याप्तिरिति ध्ययम् । अत्र
अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं न स्वरूपसम्यग्धेन ग्राह्यं द्रव्य सत्त्वा-
दित्यत्र घटत्वादावतिप्रसङ्गात् किन्त्ववच्छेदकतासम्यग्धेनत्याश-

गुणे तदभावावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकत्वात् । पृथिवीत्वादिमामा-
नाङ्गकरण्यन्तु न्यूनवृत्ति, जलादौ तदवच्छेदकावच्छिन्नवृत्त्यभाव-
प्रतियोगित्वात् । साध्यव्यापकानां सद्धेतावुपाधित्ववारणाय सा-
धनतावच्छेदकभिन्नेनेति तदनवच्छेद्यार्थकामिसाहुः ।

ननु सर्वत्र सोपाधौ सर्वेणोपाधिना साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यत

येन तयोर्व्यावृत्तिमाह सत्त्वनिष्ठेत्यादिना । अतिरिक्तवृत्तीति । त-
था च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र कर्मान्यत्वादेवार्णार्थमनतिरिक्तपद-
मिति भावः । पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमित्यस्य सत्त्वनिष्ठेत्यादिः ।
न्यूनवृत्तीति । सर्वनिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्येत्यनुपज्यते ।
तथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्रैव पृथिवीत्वादेवार्णार्थमन्यूनवृत्तिपद-
मिति भावः । तदवच्छेदकंति । सत्त्वनिष्ठद्रव्यत्वसामानाधि-
करणावच्छेदकत्वर्थः । सखंतौ वह्निमान् धूमादित्वावौ । द्रव्यत्वादे-
रपि साधनतावच्छेदकीभूतधूमत्वादिभिर्भ्रतवात् यथाश्रुतेन वार-
णायांगादाह तदनवच्छेद्येति । प्रकृतसाधनतावच्छेदकानव-
च्छेद्येत्यर्थः । अत्रापि साधनतावच्छेदकस्य साध्यानाधिकरणावृत्ति-
स्वायच्छिन्नाधिकरणताकत्वे तात्पर्यन्तं धूमयान् प्रमेयवत् इत्या-
दौ प्रमेयानवच्छेद्यत्वाप्रसिद्धावपि न क्षतिः । अत्र सामानाधिकर-
ण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वादेवच्छेदकतासम्बन्धेन तद्वत्त्वाप्रसिद्ध्या लक्ष-
णासम्भव इत्यस्त्ररसः केचिदित्युक्त्या सूचिनः ।
साध्येति । साध्यस्य सम्बन्धो यत्रति व्युत्पत्त्या साध्यविशिष्टसाधना-
श्रयश्चाच्छिद्यते । व्यवाच्छिद्यते साध्याभावाविशिष्टसाधनाश्रयाद्द्रव्या-
त्यंतइत्यर्थः । यथाश्रुते साध्यविशिष्टसाधनव्यापकत्वरूपस्य प्रागुक्तसा-
ध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वस्योद्भूतरूपादावपि सत्त्वेनाग्रिमग्रन्थाम-
द्भिनिप्रसङ्गात् । अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वप्रदित्वात्-
भौमलक्षणानुसारेण्येमाशङ्केत्यप्याहुः । यस्तुतां गुरुणां मते यापौरपि
प्रत्यक्षज्ञानुद्भूतरूपस्य तत्रैव साध्यविशिष्टसाधनाव्यापकत्वा-
त्तन्मतानुसारेणैवेयमनवच्छेदकत्वशङ्केति युक्तमुत्पद्यामः । तथा-
त्वासम्भवादिति । प्रत्यक्षत्वाभावाविशिष्टमूत्तव्यत्परमाणुवृत्तित्वे-

अत एव च साधनाव्यापकत्वे सति साधनाव-
च्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं लक्षणं ध्रुवम् । व्यभिचारिणि
साधने एकत्र साध्यतदभावयोर्विरोधेनावच्छेदकभेदं विना
तदुभयसम्बन्धाभावादवश्यं साध्यसम्बन्धितावच्छेदकम-
स्ति । तदेव च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं साधना-
व्यापकं तत्रोपाधिः ।

इति न नियमः अयं प्रसक्तो मूर्त्त्वादिसादाबुद्भूतरूपव-
च्चादेः तदसम्भवादिसत आह अत एव च तत्रेति । यत एवो-
द्भूतरूपवच्चादेर्न तथात्वसम्भवः अतएव तत्र तादृशनियमवादिमते
इदं लक्षणमिति । साधनाव्यापकत्वाभिह साध्याभावविशिष्टसाध-
नव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तादृशसाधनासामानाधिकरण्याभि-
ह पर्यवसितम्, तेनोपदर्शितोद्भूतरूपवत्त्वव्युदासः । अथ प्रसक्तो
द्रव्यत्वादिसादौ घटत्वादावतिव्याप्तिः । साध्यव्यापकत्वेन विशे-
षणे च स श्यामो मित्रातनयत्वादिसादौ शाकपाकजत्वादावव्या-
प्तिरत उक्तं साधनावच्छिन्नेसादि । साध्याभावसम्बन्धिनि विरु-

न साध्याभावविशिष्टसाधनवद्व्यावर्तकत्वासम्भवादित्यर्थः । तत्र ।
उपाधौ । तादृशेति । साध्याभावसम्बन्धिनि विरुद्धस्य साध्यस-
म्बन्धस्यावच्छेदकीभूयोपपादक एवोपाधिरिति मत इत्यर्थः । इदं
लक्षणमिति । अन्यथा तस्य लक्ष्यत्वे तल्लक्षणस्याव्याप्त्यापत्ते-
रिति भावः । उद्भूतरूपस्यापि यथाश्रुतलक्षणसत्त्वेन धारणायोगात्
द्रव्यं सत्त्वादौ रूपान्यत्वादावतिप्रसङ्गाच्चाह साधनाव्यापक-
त्वमिति । द्वित्याद्यवच्छिन्नतादृशाभावमादायातिव्याप्तितादवस्था-
दाह । तादृशेति । साध्याभावविशिष्टसाधनेत्यर्थः । अत्रापि सा-

अत एव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति सङ्गच्छ-
ते । अन्यथा व्यभिचारादेव तत्रागमकत्वेन व्यभि-
चारित्वेन न तदनुमानमप्रयोजकत्वात् ।

इस्य साध्यसम्बन्धस्यावच्छेदभेदं विनानुपपद्यमानस्यावच्छेदकी-
भूयोपपादनमुपाधिफलं तदसमर्थानाञ्चोपदर्शितोद्भूतरूपवत्त्वा-
दीनां नोपाधिभावः सम्भवतीत्याह व्यभिचारिणीति । व्यभिचा-
रः सपक्षविपक्षद्वैतत्वम् ।

अथ विपक्षगामित्वरूपव्यभिचारोन्नयनमेवोपाधिफलं तच्चो-
द्भूतरूपादीनामप्यस्तीत्यत आह अत एवेति । यत एव साध्य-
सम्बन्धितावच्छेदकं रूपं व्याप्तिः, सोपाधौ तु स्वाभाविकं हेतुता-
वच्छेदकं न साध्यसम्बन्धितावच्छेदकम् ।

ध्याभावविशिष्टसाधनवदवृत्तिस्वावच्छिन्नाधिकरणताकथमेवत्वे ता-
त्पर्यं तेन जातिमान् मेयत्यादित्यत्र सत्तायां द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र
च विशिष्टसत्तायां प्रागुक्तरीत्या नाव्याप्तिः । केचित्तु न चैवं
गौरवत्वात् इत्यादौ साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धित्वाप्रसिध्या साक्षा-
द्यत्वाद्युपाधावव्याप्तिरत उक्तं मूलेऽत एवेति । विरुद्धस्थले सा-
क्षाद्यत्वादेरलक्ष्यत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा साधनावच्छिन्नसाध्याप्रसि-
द्ध्या तेषां लक्षणमपि तत्राव्यापकं स्यादिति भाव इत्याहुः । ननु-
द्भूतरूपवत्त्वादेरनुपाधिफलोपघायकत्वेनोपाधित्वाल्लक्षणमपि तेषां
दुष्टमेव भविष्यतीत्यतस्तेषामुपाधिफलोपघायकत्वमेव निरस्यन्नाह
साध्याभावसम्बन्धिनीत्यादिना । तदसमर्थानाम् । अवच्छेदकीभूय
साध्यसम्बन्धोपपादनासमर्थानाम् । ननु व्यभिचारिण्यपघर्षं सा-
ध्यसम्बन्धितावच्छेदकमस्तीत्यसङ्गतं विरुद्धस्थले तदभावाद्गतो
व्याचष्टे व्यभिचार इति ।

अत एवेतीति । तथा च सपक्षविपक्षद्वैतत्वलक्षणव्यभि-

अत एव च तस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूप-
लक्षणा व्याप्तिः साधनताभिमतं चकास्तीति स्फटिके
जवाकुसुमवदुपाधिरसावुच्यते । लक्षणन्तु साध्यसाधन-
सम्बन्धव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम् । विषम-
व्याप्तस्तु नोपाधिपदवाच्यः, प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् ।
दूषकता च तस्य व्यभिचारोन्नायकतया । न च व्यभि-
चारोन्नायकत्वमेवोपाधित्वम् । अप्रयोजकसाध्यव्याप-
कव्यभिचारिणोप्युपाधित्वापत्तेरिति ॥

यत एव स्वसमीपवर्तिनि स्वसमानाधिकरणे व्यभिचारिणि
हेतौ स्वनिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपलक्षणव्याप्तिसंक्राम-
कतया साध्यव्याप्यस्यैवोपाधित्वमाचार्यैरनुमन्यत इत्याह अत-
एवेति । साध्यन्यूनवृत्तावुपाधिव्यवहारं दूषणौपयिकरूपस्याव-

चारस्यैकत्र विरोधात्तदुपपादनाद्यंमेव व्यभिचारे चावश्यमुपाधि-
रिति ग्रन्थेनोपाध्युपन्यास इति भावः । स्वाभाविकम् । शुद्धम् । तेन
धूमवान् बह्वरित्यादावाद्देव्यनजन्यत्वविशिष्टस्य बह्वित्वस्यावच्छेद-
कत्वेपि न क्षतिः ।

उपाधिपदान्तर्गतस्योपशब्दस्यार्थमाह स्वसमीपेति । जात्युपा-
धेः सामीप्यासम्भवादाह स्वसमानाधिकरण इति । नन्वेवमाचार्यम
तेपि साधनासमानाधिकरणस्योपाधित्वं न स्यादतः फलितार्थमाह
व्यभिचारिणीति । विषयगामिनीत्यर्थः । संक्रामकतया । भ्रमानु-
कूलतया । क्वचित्प्रसिद्धस्यैवान्यत्रारोपादिति भावः । यद्यपि
स्वनिष्ठव्याप्यन्तरसंक्रामकतयाप्याचार्यमते साध्यसमव्याप्तस्यो-
पाधित्वसम्भवात्त एवत्यत्रैतस्य नोपोद्धलकत्वम् । न च

वश्यं वाच्यतपोपाधिपदस्य योगरूढित्वव्यवस्थापनेन निराकु-
रते लक्षणन्त्विति । लक्षणं दूषणौपयिकं रूपम् । साध्येति । अ-
त्र साध्यव्यापकमात्रं विवक्षितं तावतैव साधनवृत्तितद्रथतिरेकेण
साध्यव्यतिरेकानुमानसम्भवात्, साधनवृत्ति व्यापकनिवृत्त्या सा-
ध्यसाधनमन्वन्धनिवृत्तिसिद्धावर्थात्साध्यनिवृत्तिः सिद्धतीति प्र-
कारान्तरमदर्शनाय परं तथाविधोक्तिः । रूढ्या न्यूनवृत्तावुपा-
धित्वव्यवहारं निरस्य योगेनाधिकवृत्तौ तन्निरस्यति विषमेति ।
प्रवृत्तिनिमित्तं यौगिकम् । व्यभिचारोन्नायकत्वमेवेसेवकारेण

व्याप्त्यन्तरस्य विशेषतस्तत्साधनतावच्छेदकघटितत्वान्तत्संक्रा-
मकतयोपाधित्वे सद्देतावप्युपाधिलामः स्यादतः स्वरूपस-
म्बन्धरूपसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वस्य सद्देतुतावच्छेदके प्रमा-
सम्भवात्तादृशव्याप्तिसंक्रामकत्वमेवोपाधित्वमिति वाच्यम् । उ-
पाधिपदान्तर्गतोपशब्दलब्धव्यभिचारिणीत्यत एव सद्देतोर्वा-
रणसम्भवात् । तथापि व्याप्त्यन्तरस्य साधनतावच्छेदक-
मेवेन नानात्वात्साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य च केवलान्वयिन्यमा-
घात् सर्वानुगतं लघु च साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वमेव
व्याप्तिरतस्तत्संक्रामकतयैवोपाधित्वं युक्तमिति भावः । दूषणौप-
यिकरूपस्य वाच्यतयेति । उपाधिपदवाच्यतयेत्यर्थः । साध्याधिक-
देशवृत्तावुपाधिव्यवहारस्याचार्य्यमते विरहादुक्तलक्षणस्य व्यव-
हारौपयिकत्वासम्भवात् पूरयति दूषणौपयिकमिति । यथा-
श्रुतस्य गोत्ववानश्वत्वादित्यादौ सास्नावत्वाद्यव्योप्तेराह अत्रेति ।
साध्यव्यापकतामात्रस्य दूषणौपयिकत्वं दर्शयति तावतैवे-
ति । तद्व्यतिरेकेण । उपाधिव्यतिरेकेण । सम्भवादिति । तथैव
व्यभिचारधीसम्पत्तिरिति भावः । नन्वेवं स्वायत्ते शब्दे किमित्यन्यथा-
मिलाप इत्यत आह साधनवृत्तिति । तथाविधेति । साध्यसाध-
नमन्वन्धव्यापकेन्युक्तिरित्यर्थः । तं उपाधिव्यवहारम् । साध्यव्याप-
करूपरूढ्यर्थसत्त्वादाह । यौगिकमिति । योगानादरमिति रूढ्यर्थ-

योगार्थानादरं सूचयति । उपाधित्वम् । उपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्त-
म् । उपाधिता । उपाधिपदवान्यता । योगादरे तु लाघवात्सा-
ध्यापकतामात्रे रुदिरिति भावः ॥ इति व्याप्तिवादः समाप्तः ॥

मात्रानादरे योगार्थविरहादेवाप्रयोजकत्वादायतिप्रसङ्गविरहादप्रिम-
प्रन्यविरोधापत्तेरिति भाव । उपाधित्वमित्यस्य यदि साध्यव्यमि-
चारोन्नायकव्यमिचारप्रतियोगित्वमर्थस्नदान्वयायोगादाह उपा-
धिपदप्रवृत्तीति । एवमत्रेपि । ननु व्यमिचारोन्नायकस्याप्यप्रयोजक-
त्वादे. साध्यव्याप्यत्वरूपयोगार्थविरहात्प्रोपाधिपदवाच्यत्वमत आह
योगादरे त्विति । लाघवादिति । व्यमिचारोन्नयनानुकूलव्याप्तिप-
क्षधर्मतारूपस्य तदुन्नायकत्वस्य गुरुत्वादिति भाव । साध्यव्या-
पकतामात्र इति । साधनाव्यापकत्वस्य व्यमिचारिहेतौ स्वनिष्ठ-
व्याप्तिसकामकत्वरूपयोगार्थबलादेव प्राप्तेरिति भाव ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतमनुमानचिन्तामणि-
दीधितिटीकायामतएवचतुष्टयी समाप्ता ॥

इति व्याप्तिवादः समाप्तः ॥

अनुमितिग्रन्थस्य शोधनम् ।

श्लो	परलो	दुग्म्	भदुग्म्
१	१३	परमात्मने	[ओं नम इति ।] परमात्मने
"	२१	कारणतावच्छेद	कारणतावच्छेद
२	१२	दित्याहुः । [केचित्तु	दित्याहुः । [वस्तुत आकाशानतिरि- क्तत्वं मन्यमानानां मते आत्मावृत्ति- विशेषगुणवत्त्वमेव भूतत्वम् तथा च आकाशस्यात्मानतिरेकाद्भूत- त्वं पृथिव्यादिचतुष्टयमात्रवृत्तीति नोक्तदोष इति ध्येयम् । के चित्तु
"	२०	दुःखानवच्छिन्न	दुःखानवच्छिन्न
"	२१	पष्ठचर्यस्तु	पष्ठचर्यस्तु
"	२२	चरेच्छावद्भिन्नाय]॥ निपु	चरेच्छावद्भिन्नाय ॥ इदानीं ग्रन्थ- स्य निगूढार्थकत्वं दर्शयति पर- जुष्टेति ॥ इदानीमात्मनो निगूढत्वं व्यञ्जनया प्रतिपादयति न्यायमि- ति ॥ इदानीं विनयपुरःसरं ग्रन्थ- स्य निर्दोषत्व व्यञ्जनया प्रतिपाद- यति मान्यानिति ॥] निपु
३	५	गनुमाने	गनुमाने
"	६	प्रत्यक्षवित्यादिना	प्रत्यक्षवित्यादि
"	२३	भाष प्रतिपाद्य	भाष. [प्रत्यक्षोपजीयकत्वादित्या- दिग्रन्थ]प्रतिपाद्य
४	३	जीयको	जीयको
"	१२	फलस्येति । अनु	फलस्येति । [ननु विषयतानय- च्छिन्नोपाजीयकत्व तथा धार्यम् तथा सांक्तस्थलेऽनुमितिर्विषयवि-

पृष्ठ	पङ्क्तौ	उद्गम	भद्रुग्म
			धयैवोपजीविकेत्यत आह भादी- ति ।]अनु
११	२२	घटितमपीति भाव.	घटितमपीति [तथा घ शब्दादि- परामर्शस्थलेपि पदादिसाक्षात्का- रोपजीवकत्वमेव परम्परयेति] भाव ।
५	२२	जान्य	जन्य
६	२८	सूचितम् ।	सूचितम् ॥
७	३	धानव्यप्या ।	धानव्याप्या ।
"	१४	ज्ञानप्रयोज्यतायाम्	ज्ञान[जन्यजिज्ञासा]प्रयोज्यता- याम्
"	२४	अनुमादि	अनुमानादि
"	३१	'स' निरूपिते खण्डचक्षुषि र	'निरूपिते खण्डचक्षुषि रस'
८	२२	निरूपण	निरूपणं
"	२३	निरूपण	निरूप्य
९	१	कार्यं कारण वेति	करणं कार्यं वेति
"	१०	तापश्चमि	तापश्चत्वमि
१०	९	किमस्य	त्किमस्य
"	१४	तुल्यत्वे पीति।तथा	तुल्यत्वेपीति । [यथा प्रत्यक्षोप- जीवकत्वमनुमाने तथानुमानोप- जीवकत्वस्य प्रत्यक्षे सत्त्वेपीत्यर्थः] तथा
११	४-५	योधकमन्तत' सा- मान्यतोदृष्टजी- घनक	योधकं सामान्यतोदृष्टमन्ततोऽ- दृष्टजनक
"	११	त्पत्तौ तन्निवृ	त्पत्तौ [तन्निरूपणेन] तन्निवृ
१३	९	प्रमाण्या	प्रामाण्या
"	२३	तत्रेत्यतच्छ	तत्रेत्यत्र तच्छ
१४	२	प्यादिमिरिति।तत्क	प्यादिमिरिति [भादिना विभाग-

१३	१५	कुम्भ	भङ्गम् परिग्रहः । अत्र तृतीयार्थं प्रकाश- ता । सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वम् । नि- रूपणीये कर्तव्यनिरूपण इति बो- ध्यम् ॥]
"	२९	नुमिति	नुमिति
१५	२६	समेघत	समेघत
१६	१२	व्युत्पत्ति	व्युत्पत्ति
१७	२९	तथा बहुधादि	तथा च बहुधादि
१८	३	उक्त ज्ञानपद	उक्त ज्ञानपदे
"	१५	नव्यास्तु	नव्यास्तु
"	२७	पर्वतसवन्धवान्	पर्वतसवन्धवान् धूमो.
१९	११	नक्षत्रा(नोक्ता)नु- मित्य.	न कुत्राप्यनुमिताव
"	१२	विशिष्टज्ञानस्य	विशिष्टज्ञानत्वस्य
"	१३	विशिष्टज्ञानस्य	विशिष्टत्वज्ञानस्य
२०	२	सामानाधि	सामानाधि
"	७	दित्याहुः ॥ ननु	दित्याहुः । [अन्ये तु गौप्येणेति : दीधितिकृन्मतपरामर्शोत्तरमुपा- ध्यायमतपरामर्शकल्पनागौरवेणे- त्यर्थः न तु निरुक्तसामानाधिक- रण्येन नन्वेधं तुल्योनुयोग इत्याह सवन्धसंघनेत्यादि उपाध्याय- मतपरामर्शाभावेपि विशिष्टज्ञानस्य प्राच्यैरुपपादितत्वादित्याहुः ॥] ननु.
२१	३	बुद्धेर्ध	प्रमाण
"	६	प्रमाण्य	सम्बन्धा
"	१२	सम्यग्धा	वच्छिन्न
"	१३	वच्छिन्न	न्ययबोधसह
"	१८	न्ययसह	विद्वक्
२२	१	विद्वक्	

	पृष्ठे	पङ्क्तौ	दुग्म्	अदुग्म्
C	"	३	साध्याद्य	साध्यवत्पक्षाद्य
	"	२५	लिङ्गेति । साद्य	लिङ्गेति । [लिङ्गोपहिते लिङ्गविशिष्टपक्षे लैङ्गिकस्य साध्यस्य माननिरासेन । तथा चाचार्यानुमितिनिरासेनेत्यर्थः ।] साद्य
	२३	१	ईश्वरज्ञानतादृश	ईश्वरतादृश
	"	५	नीतकात्वतम (?)	नीतकाञ्चनमय
	"	७	मात्रस्याम्रम	मात्रस्य म्रम
	२४	१	विशिष्टपक्ष	विशिष्टे पक्ष
	"	३	विशिष्टपक्ष	विशिष्टत्वपक्ष
	"	११	धानदुक्त	धानादुक्त
	२५	१५	त्यर्थः । तेनै	त्यर्थः । [तथा च घटिभूतान्तस्य घटुव्रीह्यादिवारणार्थं पदार्थभेदद्वन्द्ववादिनोऽप्याद्यकतया तेनैव ममापि कर्मधारयवारणमिति भावः] तेनै
	"	२७	भावः । उक्तत्वादिति ।	भावः [तदुभयं व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वोभयम् । अद्यगाहित्वं संसर्गमयोदया । तथा चैकधर्मिनिष्ठविपयितानिरूपिततदुभयसंसर्गताप्यविपयिताशालिज्ञानजन्यत्वलाभः ।] उक्तत्वादिति ।
	२६	९	भावः ॥ ननु	भावः। [के चित्तु मीमांसकेति मीमांसकेन घट्त्व्याप्यवान्पर्वत इति परामर्शाभ्यानुमितिरित्युच्यते तथैव तादृशलक्षणवादिना त्व्याप्यवश्यं घटत्वम् अन्यथा तत्र न्यानुमित्यव्याप्तिरतस्तन्मतप्रवेश इत्याहुः । तत्र । जातिगर्भतयैषाव्याप्तिधारणे तन्मतानवलम्ब्यनेपि

श्लो	पङ्क्तौ	दुग्म्	अदुग्म्
			क्षत्पमाषादिति ध्येयम् ॥] ननु
२७	१	शिष्टं यत्पक्ष	शिष्ट व्याप्तिप्रकारक यत्पक्ष
"	५	निवेशनीयत्वे	विशेषणीयत्वे
२८	७	वच्छेदेनैवान्वयस्य	वच्छेदेन विधेयतावच्छेदकावच्छि- द्धान्वयस्य
२९	पृष्ठे	"केचिन्तु" (१४ पङ्क्तौ) इत्यादि "वदन्ति" (१७ पङ्क्तौ) इत्यन्तो ग्रन्थो "भाव." (१९ पङ्क्तौ) इत्यस्यानन्तरं पठनीय ।	
३०	२०	व्याप्ते	व्याप्त्यो.
३१	१२	दिति भाव ।	दिति भाव । [विशेषपदर्शनस्य विशेषदर्शनत्वेन हेतुतामत इत्यपि कश्चित् ।]
"	२७	प्रतिद्धसाध्यक	अप्रतिद्धसाध्यक
"	२९	सशयो	[अम]सशयो
३२	४	तद्वत्ताप्रत्यक्ष	तद्वत्ता[निश्चयात्मक]प्रत्यक्ष
"	६	योत्तर पर्वत	योत्तर [बह्वचनुमितिदर्शनात्] प- र्वत
"	२०	संभवाच्च न च	संभवाच्च [न चाव्यवहितोत्तर- त्वसंयन्धेन तद्वर्त्मिकतत्सशयादि- विशिष्टतादृशप्रत्यक्षत्वमेव कार्य- तावच्छेदकम् सम्यन्धाननुगम- स्यापि दोषावइत्यात्] न च
३४	१	तिदेश	तिदेश
"	९	सशयस्य	सशयस्य
"	१७	व्याप्यम् । तथाच	व्याप्यम् । [आदिपदेन पक्षपरिग्र- ह । लक्षणपद स्वरूपपरम्] तथाच
३६	१	शान्द	शाब्द
"	१५	विष्यत इति । पदञ्ज	विष्यत इति । [तद्व्यत्ययप्रत्येक- दजन्यपदायंस्मृतेर्महायाजवाप्यंशो.

पृष्ठे	पङ्क्तौ	दुष्टम्	अदुष्टम्
			घपर्यन्तमसत्त्वेऽपि] पदज
१५	१९	तदादेश्चेति। व्युत्पा	तदादेश्चेति। उपस्थापकत्वमिति । व्युत्पा
३७	१८	प्रामाण्यानिश्च	प्रामाण्यनिश्च
"	२२	[विशेष	[प्रत्युत विशेष
३८	११	भावः । ननु	भावः [ननु कृत्यादेरुत्पत्त्यनन्तरं विशिष्टविषयकस्मृत्यैव क्षणविल- म्बेन तदुपहितकृत्यादेः साक्षात्का- रो जायत इति यदि श्रूयात्तद्रा- स्फुटव्यभिचारस्वरूमाह विशंप्र- णेति । विशेषणांशे विशेषणान्तरा- विषयकादित्यर्थः । विशिष्टस्मर- णादित्यस्य विशिष्टवैशिष्ट्यस्मर- णादित्यर्थः । यद्वा] ननु
३९	६	[यतो]	[यत्र].
"	११	सम्भवति ।	सम्भवति ।
४०	७	त्कार्यताय	त्कार्यताय
४१	६	व्यपस्थाप	व्यवस्थाप
"	११	विषयसंनि	विषये संनि
४२	११	तरत्वादीत्यर्थः	तरत्वादिरित्यर्थः
"	२०	भावः । [अथेति ।]	भावः ॥ [अथेति ।]
"	२३	व्याप्यवत्त्वनिश्च	व्याप्यवत्त्वादिनिश्च
४३	८	सङ्गात् अनुमिति	सङ्गात् [तथाच] अनुमिति
"	१७	विरोधापत्तेः। तत्र हे	विरोधापत्तेः । [तन्व्यत्र विप्रयता- सम्बन्धेन कार्यकारणभायो वा- च्यः तथा च विषयतया वाष्पा- दादेव कारणस्य सत्त्वात् इत्यमि- चार इति स्मृतावपि तादृशधूमा- प्रान्तर्भावेण कारणत्यादृतिव्या- प्तिस्तद्व्यस्येति चेन्न । पुरुषा-

हे पत्नी दुग्म्

दुग्म्

न्तरीयज्ञानमादायातिप्रसङ्गवार-
णाय तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्य-
कत्वेन स्मृतौ तथाविधनिश्चयत्व-
मात्राद्यच्छिन्नजनकत्वाभावात् न
च तत्पुरुषीयज्ञानविषयतासम्य-
न्धेन तथा वाच्यम् तथा च स्मृतौ
तादृशजन्यत्वमात्रमप्रत्युहमिति
वाच्यम् तथा निश्चयविषयता-
सम्यन्धस्यैव निवेशे स्मृतिकार-
णतायां ज्ञानग्यमात्रनिवेशादेव
सामञ्जस्ये तथाविधनिश्चयत्वप्र-
वेशादेव स्मृतायतिव्याप्तिविरहा-
दित्यस्मद्गुरुचरणाः । [तत्र हे

४३ २३

चाक्षुषत्वव्या

" २८

भावः । [सांकर्यघट

चाक्षुषत्वादिव्या

व्यवृत्तित्वोपगमात् । तथा च न
हि जातिरव्याप्यवृत्तिरिति भा-
वः । सांकर्यघट

४५ ९

भावः । नव्यास्तु

भावः । [के चित्तु संस्कारं प्रगु-
पेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतपोपेक्षा-
त्मकमानात्संस्कारानुत्पन्त्या स्मृ-
तेरसम्भयोतः स्मृतिजनकताया-
मुपेक्षाम्यत्प्राप्रवेशादतिव्याप्तिरि-
त्याहुः । तथिन्त्यम् । फलव्यापारौ
प्रत्येकरूपेण कारणत्वमिति व्या-
प्तंभेद्यद्विरेष स्वीकृतत्वात् । अ-
न्यथा स्मर्ति प्रति ज्ञानस्यैव
हेतुत्वम् न तु निश्चयत्वेन । तन्नु-
तो यिदिष्टस्मरणोऽभ्यासिरिति
न्येयम् ।] नव्यास्तु

पृष्ठे	पङ्क्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
११.	२२	भङ्गादिति प्राहु ।	भङ्गादिति [न च सामान्याकार- ज्ञानत्वेनैव स्मृतिहेतुतास्तु स- स्कारस्य तु सस्कारत्वेन व्यापा- रतास्त्विति वाच्यम् तथा सति तत्रत्याशिकोपेक्षात्मकज्ञानानुपे- क्षितारोपि स्मृत्यापत्तेस्तज्जन्यत्वे- नैव प्रत्यासत्तित्वादिति] प्राहु ।
४६	९	व्याप्यभाव	व्याप्याभाव
"	२७	धानिवर	धानविर
४७	१७	'वस्तुतस्तु' इत्यादि 'पास्तम्' (२० पङ्क्तौ) इत्यन्तो ग्रन्थो २४ पङ्क्तिष्व 'चेति भाव ।' इतिग्रन्थानन्तर पठनीय ॥	
४८	२८	हेतुत्वम् वस्तुतो	हेतुत्वम् । वस्तुतो
"	२९	रूपयितप्रकारक- सस्कारनाशसामा- न्य प्रत्येय तत्पु	रूपीयसस्कारनाश[सामान्य]ग्र- त्येव [तत्पु-
४९	७	[तत्] सस्का	[तत्प्रकारक]सस्का
"	२४	ज्ञानसुखादीनामिच	ज्ञानसुखादिक न कालिकसम्य- न्धेन घटध्वसप्रतियोग्यधिकरणे उत्पत्तिक्षणे अधिकरणताया अ- भावात् । इत्थ चोक्तकारणाभा- वात् तेषा क्षणिकत्वम् । तेषामिच
"	२८	प्रसङ्ग इति मदेकप रिशीलित पन्था । गिन यत्तु	प्रसङ्ग [अन्यथा घटध्वसप्रतियो- ग्यविषयतासम्बन्धेन अधि- करण यन्नित्यज्ञानादिक तत्तादा- त्म्यसम्बन्धेन घटध्वसवस्वात् नित्यज्ञानाद् क्षणिकत्व स्यादिति भाव] इति मदेकपरिशीलित पन्था । [केचित्तु न च समानाका- रत्वेन नादयनाशकभावे स्मृतिज-

पृष्ठे पङ्क्तौ इदम्

अदुष्टम्

			न्यप्रथमसंस्कारव्यक्तीनां स्मृतिसमानकालोत्पन्नसंस्काराणां च क्षणिकत्वापत्तिरिति वाच्यम् द्वितीयक्षणोत्पन्नसंस्कारादेव उत्तरस्मृतिसम्भवात् अनायत्या तत्रत्यस्मृतिव्यक्तीनां विशेषतो नाशकत्वं वाच्यम् । तथा च सामान्यसामग्रीसत्त्वेऽपि विशेषसामग्रीविरहादेव, न तत्संस्कारनाशः । सकृदनुभूतस्थले चानुपपत्तिविरहात् विशेषसामग्र्यन्तरकल्पनमित्याहुः ।] यत्तु
५०	२६	भावनन्त्य	भावानन्त्य
५१	१५	इदत्वं	इदतरत्वं
"	२६	वेत्यर्थः । [अन्य	वेत्यर्थः । [इदं निश्चिताव्यभिचारकत्वमित्यन्ये । अन्य
५२	१०	तं चेति ।	तं चेति । [तात्पर्यटीकायां प्रमाणप्रमेयेत्यादितात्पर्यटीकायां मिथैर्यांचस्पतिमिथै. स्मृतीनामिति।]
५३	९	किं चेति । तत्र	किं चेति । [व्याप्यविशेष्यकादिति । बह्विव्याप्यो घूमः पर्वत इत्यस्मादित्यर्थः । पक्षविशेष्यकादिति। बह्विव्याप्यघूमवान् पर्वत इत्यस्मादित्यर्थः । तदुभयेति । व्याप्यपक्षोभयैशिशृष्यावगाहोति] तत्र
"	१३	रेति । तथा	रेति । [पञ्चम्यर्थश्च तत्र, विशिष्यैव कार्यकारणभाव इत्यभिप्रेतैषकारेणान्वयी ।] तथा
"	२२	समान	[समान
"	२७	त्यर्थः ॥ नाना	त्यर्थः ॥ [एवंचेति । व्याप्यपक्षोभयैशिशृष्यावगाहिनिश्चयत्वेन

श्लो	पङ्क्तौ	दुष्टम्	अदुष्टम्
			लक्षणघटकत्वे ।] नाना
५१	१	निवि	निर्वि
"	३	पूर्व विषयस्मृतेश्च	पूर्व विषयस्मृतेश्च
"	२०	एव इत्यत	एव [तत्र विशेषणबुद्धेः कार- णत्वाभावात्] इत्यत
५७	२०	कश्चित् । यत्किञ्चि	कश्चित् । [व्याप्यत्वं न्यूनवृत्तिं- त्वमित्यपि कश्चित्] यत्किञ्चि
५९	१२	कार्यतावच्छेद कोट्य	कार्यतावच्छेदककोट्य
६२	३०	द्वयस्यपरा	द्वयस्यधूमपरा
६३	२१	क्षत्यभावादेवं च	क्षत्यभावात् [प्रागभावस्यानुपग- मे तदपहाय स्ववृत्तिभेदप्रतियो- गितावच्छेदकध्वंसघट्टं निर्वन्ध्य- म्] एवं च
"	२७	जातिरूपल	जातिरूपल
"	२९	जोत	जाते
६४	२८	पूर्वाक्तलक्षणमेव	पूर्वाक्तलक्षणमेव
६५	१	प्रत्यक्षानुपादने	प्रत्यक्षाद्युत्पादने
"	२९	सुवचत्वादित्याहुः । तद्व्य- क्तीत्यादि ।	सुवचत्वात् [एवं क्वचित्संयोगेन क्वचित्समवायादिना साध्यस्यानु- मितौ मानार्थमपि साध्यव्याप्यघ- ट्टक्षधर्मिकसाध्यानुमितित्वाव- च्छिन्नं प्रति साध्यव्याप्यघट्टपक्ष- निश्चयत्वेन हेतुत्वात्] इत्याहुः । तद्व्यक्त्यादि । [लिङ्गोपधाने पर्यंतो यद्विध्याप्ययाभिर्पर्यहित्यादित्यादौ सर्पानुभवसिद्धस्यानुमित्युत्पाद- स्यापलापापत्तेः - चिरांघिनोरेक- निश्चयाधिपयत्वेनात्र निर्णयित्यप- त्पर्यंतो यद्विध्याप्ययानिश्चयस्य- नु(?)मितेदत्पत्यसम्भवात् । भत

६६ परलौ इन्द्र

अङ्गम्

एव साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधि-
त्वमते साधनत्वहेतुकसाध्यत्वा-
नुमानं गुरुणापि दुर्घटमिति वि-
चिवादे मिथ्या अप्याहुः] । तद्वच-
कीत्यादि ।

६६-२८ घेतेत्यर्थः तथा

घेतेत्यर्थः [तदाश्रयसमवेतं स्मृ-
तिन्यमनुमयत्यं च] तथा

६७ २९ प्याहुः । अत्र

प्याहुः [इदं तु न सम्यक् एवं स-
ति यद्विव्याप्ययत्पर्यंतधान् देश इ-
त्याकारकयिशिष्टयैशिष्ट्यबोधेति-
प्रसङ्गः स्यात् । तादृशयोधवृत्तिय-
द्विव्याप्यधूमयत्पर्यंतनिश्चयव्याय-
च्छिन्नकारणताप्रतियोगिकजन्य-
ताया व्याप्तिज्ञानजन्यतायच्छेदक-
व्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमप्रका-
रत्वेनायच्छिन्नत्वात् । न चैवं म-
यन्मतेष्वेव दोषः । मया तु व्या-
प्तिज्ञानत्यायाच्छिन्नकारणताप्रति-
योगिककार्यतायच्छेदकत्वपर्या-
प्त्यधिकरणधर्मायच्छिन्नत्वस्याय-
च्छिन्नान्तद्वलेन विपक्षितत्वात्
तथा चापत्तिवृत्तित्वाद्वाजातिमा-
दाय प्रत्यक्षमात्रेतिभ्यासेः] । अत्र

६९ १७ विषयतया

विषयतया

" २० तायच्छेदकत्वस्य

तायच्छेदकत्वस्य

" २६ साध्यत्वानुमि

साध्यत्वानुमि

७० ३ ननुनमेपि अधि-

ननुगमेपि अधिबस्य भागासिद्धि

कस्य भागासिद्ध

७३ १८ साधर्म्येण

साधर्म्येण